

T.C.

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ABBÂSİ EDEBİYATINDA

İMTA‘VE MÜÂNESE SANATI

DOKTORA TEZİ

SAWSAN ALAFYONİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. İsmail Hakkı SEZER

AKSARAY-2024

T.C.
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ABBÂSİ EDEBİYATINDA
İMTA‘ VE MÜÂNESE SANATI
DOKTORA TEZİ

SAWSAN ALAFYONİ

DANIŞMAN: Prof. Dr. İsmail Hakkı SEZER

JÜRİ ÜYESİ: Doç. Dr. Ramazan Ata

JÜRİ ÜYESİ: Doç. Dr. Hasan Uçar

JÜRİ ÜYESİ: Doç. Dr. Adnan Arslan

JÜRİ ÜYESİ: Dr. Öğr. Üyesi. Zahit Kaplangöz

AKSARAY-2024

TELİF HAKKI VE TEZ FOTOKOPİ İZİN FORMU

Bu tezin tüm hakları saklıdır. Kaynak göstermek koşuluyla tezin teslim tarihinden itibaren 24 (yirmi dört) ay sonra tezden fotokopi çekilebilir.

YAZARIN

Adı : Sawsan
Soyadı : ALAFYONİ
Bölümü : Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
İmza :
Teslim tarihi :

TEZİN

Türkçe Adı : ABBÂSİ EDEBİYATINDA İMTA‘ VE MÜÂNESE SANATI
İngilizce Adı : THE ART OF ENTERTAINMENT AND SOCIABILITY IN
ABBÂSÎD LITERATURE

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Tez yazma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyduğumu, yararlandığım tüm kaynakları kaynak gösterme ilkelerine uygun olarak kaynakçada belirttiğimi ve bu bölümler dışındaki tüm ifadelerin şahsıma ait olduğunu beyan ederim.

Sawsan ALAFYONİ

T.C.
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
JÜRİ ONAY SAYFASI

182240802 öğrenci numaralı Sawsan ALAFYONİ tarafından hazırlanan “ABBASİ EDEBİYATINDA İMTA‘ VE MÜÂNESE SANATI” başlıklı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı’nda Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

	<u>Kabul</u>	<u>Ret</u>	<u>İmza</u>
Danışman: Prof. Dr. İsmail Hakkı SEZER Temel İslam Bilimleri, Aksaray Üniversitesi	☐	☐	
Üye: Doç. Dr. Ramazan Ata İslam Tarihi ve Sanatları, Aksaray Üniversitesi	☐	☐	
Üye: Doç. Dr. Hasan Uçar Temel İslam Bilimleri, Selçuk Üniversitesi	☐	☐	
Üye: Doç. Dr. Adnan Arslan Temel İslam Bilimleri, Şeyh Edebali Üniversitesi	☐	☐	
Üye: Dr. Öğr. Üyesi. Zahit Kaplangöz Temel İslam Bilimleri, Aksaray Üniversitesi	☐	☐	

Tez Savunma Tarihi: 29/11/2024

Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu’nun .....tarih ve
..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Prof. Dr. Aybala ÇAYIR

İmza

TEŞEKKÜR

Üniversitelerinde bana öğrenci olma fırsatını verdiği için Türkiye Cumhuriyeti devletine minnet ve şükranlarımı sunuyorum. Cenab-ı Hakk'a, Türk milletini, Türk ülkelerini ve İslam milletini düşmanların oyunlarından koruması için dua ediyorum.

Ayrıca Aksaray Üniversitesi yönetimine ve bilgi, tavsiye ve destekleri ile benden yardımlarını esirgemeyen; ilimlerinden, edeplerinden ve güzel ahlâklarından istifade ettiğim İslami İlimler Bölümü hocalarına teşekkür ediyorum. Özellikle tezin konusu hakkında beni yönlendiren Doç. Dr. Hasan UÇAR'a, ilgisi ve bilimsel rehberliği sebebiyle eski danışmanım Dr. Ahmet İYİBİLDİREN'e müteşekkirim. Araştırmamda bana rehberlik eden, tezi sabırla okuyan, tashih ve faydalı yönlendirmelerini benden esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. İsmail Hakkı SEZER'e en içten duygularıyla şükranlarımı sunarım.

Son olarak, Suriye'de şehrimizi ve evimizi vuran bombalama ve yıkımdan kaçmak için üç çocuğumuzla birlikte benimle göç ederek yanımda duran ve hayatın acılarına benimle birlikte katlanan hayat arkadaşım sevgili eşime teşekkürü borç bilirim.

Hamd alemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur.

ÖZET

Edebiyat insan hayatındaki en önemli sanatlardan birisidir. Zira edebiyat tamamen insani duyguların somut bir imgesini oluşturmaktadır.

Abbâsî Medenîyeti, çeşitli bilim dallarındaki kültürel zenginliğiyle öne çıkarak olgunluğunu ve tekâmülünü tamamlamıştır. Abbâsîlerin edebiyata, şiire ve düzyazıya özel bir ilgisi bulunmaktadır. Bu bağlamda Abbâsîler kendilerinden sonra çok büyük ve zengin bir edebî miras bırakmıştır. Bu edebî miras, adeta Abbâsî yazar ve şâirlerinin, Abbâsî toplumundaki kültürel gerçekliği tasvir ettikleri tükenmez bir kaynak durumundadır.

Bu tezde araştırmacı, “zevk ve sosyalite edebiyatı” diyebileceğimiz entegre bir edebî sanatın nasıl oluştuğunu araştırarak Abbâsî dönemindeki edebî yaşamın bir yönüne odaklanmaya çalışmaktadır. Bu sanatta edebî üsluplar çeşitlilik göstermiş ve daha çok şiirle ifade edilmiş olsa bile; hikâye, atasözü, rivayet, diyalog ve makamât yoluyla anlatım da nesirde yaygın bir alana kavuşmuştur.

Araştırma, eğlencenin boyutlarıyla sınırlı olmayıp, eğlenceyi geniş anlamıyla; eğlence, eleştiri, eğitim, vaaz ve tahrik amaçlı tenkit olarak ele almakta ve öncelikle Abbâsî dönemi eğlence edebiyatının eleştirel mesajına odaklanmaktadır.

Bu araştırmanın önemi, Abbâsî döneminin “zevk ve sosyalite edebiyatı” olarak adlandırılan bu edebiyat olgusunu; kökenleri, gelişimi, amaçları, en önemli edebî ve dilsel özellikleri, anlatım yöntemleri ve Abbâsî döneminde yaygın olan şiir ve düzyazı amaçlarıyla ilişkileri açısından incelemesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca övgü, hiciv ve zühd gibi farklı amaçlar arasındaki ortak noktayı araştırarak bu amaçların nasıl bir araya geldiğini ve kendi bağımsız temelleri ile ortak nitelikleri olan bir edebî olguyu nasıl oluşturduğunu göstermeye çalışmaktadır.

Araştırma, yazarın o dönemdeki rolüne, etkisine, duygu durumunu nasıl ifade ettiğine, yaşadığı dönemin entelektüel, politik, sosyal ve ekonomik koşullarına ve bunlarla hem olumsuz hem de olumlu etkileşimine odaklanmaktadır. Saray edebiyatı, tagâfûl, tehâmuk ve tetaffûl edebiyatlarının ortaya çıkışı gibi konularla ilgili sorulara yanıtlar sunmaya çalışmaktadır. Aynı zamanda, Abbâsî toplumunun kamusal ve özel sınıflar açısından doğru bir tasvirini yapmaya çalışmakta, zevk ve eğlence edebiyatıyla ilgili diğer konularla da ilgilenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Abbâsî edebiyatı, Eğlence, Sosyallik, İmta', Müanese, Eleştiri.

Bilim Kodu : 61701

ORCID No : 0000-0001-5412-2407

Sayfa Adedi : 289

Yazar : Sawsan Alafyoni

Danışman : Prof. Dr. İsmail Hakkı SEZER

ABSTRACT

Undoubtedly, literature is one of the closest arts to human life, as it entirely relies on human emotions, feelings, and sensations and provides a depiction of them.

The Abbâsîd civilization was distinguished by its cultural richness in various fields of knowledge. However, it had a particular interest in literature, both poetry and prose, leaving behind a vast and rich literary heritage through which Abbâsîd writers and poets portrayed the cultural reality in Abbâsîd society.

In this thesis, the researcher attempts to focus on an aspect of literary life in the Abbâsîd era, by researching how an integrated literary art was formed that can be termed “the art of entertainment and sociability.” It is an art whose literary styles are varied and expressed in poetry and one that found fertile ground in prose through stories, proverbs, news, dialogues, and Maqamat (assemblies).

The research does not only delve into aspects of leisure and entertainment, but it also addresses the concept of entertainment in its broad sense, encompassing entertainment, criticism, education, preaching, and incitement. It primarily focuses on the critical message of entertainment literature in the Abbâsîd era.

The significance of this research lies in the fact that it studies this literary phenomenon, “the art of entertainment and sociability,” in the Abbâsîd era regarding its origins, development, objectives. It also investigates its major literary and linguistic characteristics, expressive methods, and its relationships with the poetic and prose purposes prevalent in the Abbâsîd era. Furthermore, the research attempts to explore the common ground between purposes such as praise, satire, asceticism, and how these purposes converged to form a literary phenomenon with its independent pillars and qualities.

The research emphasizes the role of the writer in that era, their influence, how they expressed their emotional state, and the prevailing intellectual, political, social, and economic conditions of their time, and their interaction with them, both negatively and positively. It seeks to provide answers to questions related to the emergence of courtly literature, intrusive literature, foolishness, neglect, and other literary genres related to the art of entertainment and sociability, which portrayed an accurate picture of Abbâsîd society in both its public and private classes.

Science Code : 61701

ORCID Number : 0000-0001-5412-2407

Keywords : Abbâsîd literature, entertainment, companionship, enjoyment, criticism.

Number of Pages : 289

Author : Sawsan Alafyoni

Supervisor : Prof. Dr. İsmail Hakkı SEZER

İÇİNDEKİLER

TELİF HAKKI VE TEZ FOTOKOPİ İZİN FORMU	i
ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI.....	ii
JÜRİ ONAY SAYFASI	iii
TEŞEKKÜR.....	iv
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR.....	xi
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM	9
ABBÂSİLER DEVRİNDE EĞLENCE EDEBİYATININ YAYGIN OLDUĞU BÖLGENİN GENEL DURUMU	9
1.1. Siyâsî Durum	9
1.1.1 Abbâsî Devletinin Kuruluşu	9
1.1.2 Abbâsî Devletinin İlk Dönemi (133- 232) / 750 - 846).....	13
1.1.3 İkinci Abbâsî Dönemi (232 – 334 / 847 - 945)	15
1.1.4 Üçüncü Abbâsî Dönemi: Fars -Büveyhî Etkisi (320 – 447 / 932 - 1055).....	18
1.1.5 Dördüncü Dönem: Türk-Sünni Selçuklu Etkisi (447- 656 / 1055 - 1258).....	20
1.1.6 Memlûk Sultanlığı (Kahire'deki Abbâsî Halifeliği) (648 – 923 / 1250 - 1517).....	23
1.2. Sosyal Hayat	26
1.2.1 Sosyal Sınıfların Doğası.....	26
1.2.1.1 Üst Sınıf.....	26
1.2.1.2 Özel Sınıf.....	27
1.2.1.3 Mevâlî.....	27
1.2.1.4 Avam Tabakası	27
1.2.1.5 Alimler ve Fakihler	27
1.2.1.6 Alt Tabaka.....	28
1.2.2 En Önemli Sosyal Yönler	30
1.2.2.1 Kölelerin Çokluğu.....	30
1.2.2.2 Şu'ûbiyye ve Zındıklığın Ortaya Çıkması	31
1.2.2.3 Lüks.....	34
1.2.2.4 Mücûn ve Eğlence	36
1.2.2.5 Zühd	37
1.3. Entelektüel ve Kültürel Hayat	41

1.3.1 Mescitler	44
1.3.2 Kütüphaneler	45
1.3.3 Tercüme	46
1.3.4 İlmî Münâzaralar	47
1.3.5 İlimlerin Tedvini	49
1.3.5.1 Menkul ya da Tercüme İlimler	50
1.3.5.2 Dinî İlimler	50
1.3.5.3 Dil İlimleri (Arapça)	52
1.3.5.3.1 Nahiv İlmî	54
1.3.5.3.2 Belagât İlmî	55
1.3.5.3.3 Arûz	55
1.3.5.3.4 Edebiyat	56
1.4 Edebî Hayat: Abbâsî Edebiyatına Genel Bir Bakış: Eğlence ve Sosyalleşme ile İlgili En Önemli Temalar	59
1.4.1 Medih	60
1.4.1.1 Halife ve Yöneticilere Olan Methiyeler	60
1.4.1.2 Peygambere (s.a.v.) Methiye	61
1.4.1.3 Şehirlere Yazılan Methiyeler	64
1.4.2 Hiciv	65
1.4.3 Gazel	69
1.4.4 Hikmet, Vaaz ve Felsefî Şiir	71
1.4.5 İ'tizâl	75
1.4.6 Av Temalı Şiirler	79
İKİNCİ BÖLÜM	81
ÖNDE GELEN İNSANLARI EĞLENDİRMEK YA DA HALİFELERE, VEZİRLERE ve YÖNETİCİLERE NEDİMLİK YAPMAK (ÖZEL İMTÂ')	81
2.1. Abbâsî Dönemindeki İmta' ve Müânese Edebiyatının Şekilleri	81
2.2. Özel İmtâ': Önde Gelen İnsanları Eğlendirmek (Nedimlik, münâdeme)	85
2.2.1 Özel İmtâ' nın Hedefler	87
2.2.1.1 Halifenin Kararlarını ve Fikirlerini Desteklemek	87
2.2.1.2 Halifeleri, Yöneticileri ve Üst Tabakayı Methetmek	93
2.2.1.3 Kahramanlıkları Yüceltmek	97
2.2.1.4 Halifeleri ve Vezirleri Güldürmek	100
2.2.1.5 Vaaz ve İrşâd Etmek	105
2.2.1.5.1 Şâirlerin Vaazları	105

2.2.1.5.2 Siyâsî Vaaz/Âdâbu'l-Mulûk (el-Âdâbu's-Sultâniyye)	109
2.2.1.5.2.1 Resâil “Mektuplar”	109
2.2.1.5.2.2. Kütübü'l-Mulûk.....	115
2.2.2 Üst Tabakaya Yakın Olmanın Tehlikeleri	117
2.2.3 Üst Tabakayı Eğlendirmek İçin Yazılanlar	120
2.2.3.1 Ebû Hayyân et-Tevhîdî- el-İmtâ‘ ve'l-Müânese.....	120
2.2.3.2 İsfahânî (356 / 967) Kitâbu'l-Eğânî	122
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	125
GENEL İMTA‘ (HALKI EĞLENDİRME).....	125
3.1. Hüsn-i Tahallus (Güzel Sonlandırma)	126
3.2. Arkadaşları Güldürme, Eğlendirme (İmtâ‘) ya da Teselli Etme.....	129
3.2.1 İhvâniyyât.....	131
3.3. Vaaz ve İrşâd.....	133
3.4. Para Kazanmak Ya da Karın Doyurmak İçin Yapılan İmtâ‘	136
3.4.1. Küdye Edebiyatı.....	139
3.5. Ahmaklık ve Gaflet-Ahmak ve Gafil Gibi Davranma.....	143
3.6. Mizah	150
3.6.1. Acıdan Doğan Mizah	150
3.6.2. Şaşkınlıktan Ortaya Çıkan Mizah.....	153
3.6.3 Hiciv Amacıyla Mizah	156
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	162
KAMU VE ÖZEL SEKTÖRÜN ORTAK EĞLENCELERİ	162
4.1. Eleştiri, Kötüleme ve Alay.....	162
4.1.1 Siyâsî Eleştiri.....	164
4.1.1.1 Halifelerin ve Hakimlerin Kınanması	165
4.1.1.2 Teşvik Amacıyla Eleştiri	172
4.1.2. Kötü Yönetimin Eleştirilmesi	178
4.1.3 Fikrî ve Mezhebî Eleştiri	188
4.1.3.1 Zındıklık ve Şu‘ûbiyye.....	188
4.1.3.2 Halku'l-Kur‘ân Konusu Etrafında Dönen Eleştiriler	200
4.1.3.3 Tasavvuf Çevresinde Dönen Eleştiriler	204
4.1.4. Ahlaki Kusurlardan Kaynaklanan Hakaret ve Alaycılık	209
4.1.4.1 Dindarlık İddiasını Kınama	210
4.1.4.2 Cimriliğin Kınanması	213
4.1.5 Bedensel Kusurlara Dayalı Kınama.....	223

4.2. Öğretici (Didaktik) Edebiyat	228
4.2.1. Didaktik Şiir	228
4.2.1.1 Tanım ve Ortaya Çıkış	228
4.2.1.2 Didaktik Şiirin Bazı Alanları	232
4.2.1.2.1 Astronomi ve Yıldızlar	232
4.2.1.2.2 Nahiv ve Dil	233
4.2.1.2.3 Felsefe, Kelâm ve Tıp.....	234
4.2.1.2.4 Hikmet, Atasözü ve Ruh Hakkında Şiirler	235
4.2.1.2.5 Tarih Alanında Şiir.....	237
4.2.1.3 Öğretici Şiirin İlmi ve Sanatsal Değeri	240
4.2.2 Öğretici Düz Yazı.....	241
SONUÇ	248
KAYNAKÇA.....	252
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ TEZ DEĞERLENDİRME FORMU	276

KISALTMALAR

bkz:	bakınız
Bsk.	Baskı
DKİ.:	Dârü'l-kütübi'l-‘ilmiyye
h:	hicri
m:	miladi
No.:	numara
ö.:	ölüm tarihi
s:	sayfa
s.a.v.:	sallallâhü aleyhi ve sellem
TDV.:	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.:	tahkik eden
vb.:	ve benzeri
v.dğr:	ve diğerleri

GİRİŞ

Edebiyat insan hayatındaki en önemli sanatlardan birisidir. Çünkü o, tamamen insani duygu ve hislere bağlı şekilde duyguların somut bir imgesini oluşturmaktadır. İnsan onun aracılığıyla her çağda sevincini, üzüntüsünü, korkusunu, sevgisini, özlemine, acısını, umutlarını dile getirmiştir. Edebî eser hakkında düşünen kişi, yazarının başına gelen psikolojik durumu sanki kendisi yaşıyormuşçasına yaşamaya başlamaktadır. Eserdeki bir kahramanın acısından dolayı okur da acı çeker, sevincinden dolayı sevinir, hasret çektiği için hasret çeker, gülerse o da güler.

Abbâsî Medenîyeti; fikri, ilmi, kültürel ve sosyal gibi çeşitli bilim dallarındaki kültürel zenginliğiyle öne çıkmaktadır. Olgunluğunu ve mükemmelliğini tamamlamış, özgünlüğü ve derinliğiyle Abbâsî dönemi, insan uygarlığının her alanında ön plana çıkmıştır.

Abbâsî Medenîyeti edebiyata, şiire ve düzyazıya özel bir önem vererek kendisinden sonra çok büyük ve zengin bir edebî miras bırakmıştır. Bu edebî miras, adeta Abbâsî yazar ve şâirlerinin, Abbâsî toplumundaki kültürel gerçekliği tasvir ettikleri tükenmez bir kaynak durumundadır. Abbâsî yazarları ve şâirleri bu vesileyle, Abbâsî toplumundaki kültürel gerçekliği, düşüncenin derinliğini, mantığın yüceliğini, bilgi kaynaklarının çokluğunu, retorik yöntemlerin gelişimini ve dilsel performansı tasvir etmişlerdir. Bu kültürel zenginliğin bu yönleri, ilim talebesini, güzelliğiyle işin zorluğunu ve zahmetini unutturarak, kıymetli incilere ulaşmak için daha derinlere dalmaya iten çekici bir malzeme oluşturmuştur.

Abbâsî edebiyatını inceleyen herkes, Arap edebiyatının geleneksel çerçevesini korumasına rağmen biçim ve içerik açısından bir yenilik devrimi gerçekleştirdiğini; Yunan, Pers, Hint gibi diğer uygarlıkların etkilerini öğrenerek onlardan etkilenme ve onlarla etkileşime geçme olanağı sağlayan tarihsel fırsattan yararlandığını fark etmiştir. Dolayısıyla Abbâsî edebiyatı, şiir ve nesir bakımından öncekilerden daha zengin hale gelmiştir. Ölçü ve temalardaki yeniliklerle

zenginleşmiş ve insanın özünü ve toplumdaki fikir, siyaset ve ahlak bakımından genel sorunları tasvir etmesi açısından da zengin bir beşerî malzeme sunmuştur.

Şâirlerin koleksiyonlarında ve yazarların bize ulaşan eserlerinde açıkça karşımıza çıkmaktadır ki, Abbâsî yazarları kendi sosyal, entelektüel ve siyâsî çevrelerini en doğru şekilde tasvir edebilmişlerdir. Kendi gerçeklerini ifade etmede başarılı oldukları gibi; kendilerini harika bir duygusal edebiyatla ifade etme konusunda da başarılı olmuşlardır.

Abbâsî edebiyatı; şiir, makâme, hikâye, risâle ve mühür yazısı gibi çeşitli edebi türlerin zenginliği ile dikkat çekmektedir. Bu edebi dönem, felsefî ve siyâsî açıdan diğer kültürlerden etkilenmiş, dil, üslup ve ifade alanlarında önemli gelişmeler göstermiştir. Güzellik ve sanata odaklanmanın yanı sıra sosyal ve entelektüel konulara olan ilgi, Abbâsî edebiyatının belirgin özellikleri arasındadır. Abbâsî toplumunun yaşadığı fikri özgürlük, bu dönemin yazarlarının edebi üretimlerine de yansımıştır. Zühd, tasavvuf ve İslam öğretilerini pekiştirmeye odaklanan dinî şiirler, ilahî aşk ve edebiyatın bu eserlerde özel bir yer bulmasını sağlamıştır.

Bu tezde araştırmacı, “zevk ve sosyalite edebiyatı” olarak adlandırılabilen entegre bir edebî sanatın nasıl oluştuğunu inceleyerek Abbâsî dönemi edebî yaşamının bir yönüne odaklanmayı amaçlamaktadır. Bu edebî sanat, çeşitli üslupların zenginliği ile dikkat çekmiş ve çoğunlukla şiirle ifade edilmekle birlikte, hikâye, atasözü, rivayet, diyalog ve makâmât yoluyla anlatımında nesirde de önemli bir yer bulmuştur.

İlk bakışta, bu sanatın amacı, dinleyiciyi eğlendirmek ve vakit geçirmek gibi görülebilmektedir. Özellikle, bir şâirden maddi veya manevi kazanç karşılığında eğlence talep eden dinleyicinin halife, emir, vezir ya da statü ve konum sahibi biri olduğu durumlarda, bu sanatın mizah, alay ve fıkra edebiyatı şeklinde, hediye kazanma amacıyla icra edildiği düşünülebilir. Bu anlam, araştırma sırasında konuya bağlı olarak ortaya çıkmış olabilir; ancak tezin asıl odak noktası bu değildir. Tezin esas konusu, genel olarak rahatlatan ve keyif veren temaya sahip bir edebiyat türünü incelemektir. Bununla birlikte, bu tür edebiyat, açık ya da örtük olarak eleştirel ve reformist bir mesaj taşıyabilir ya da Abbâsî döneminde hüküm süren sosyal ve fikri durumları tasvir edebilir. Böylece, toplumun durumunu anlatarak eleştirerek veya ıslah etmeye çalışarak önemli bir işlevi yerine getirir. Dinleyiciyi eğlendirmenin ve rahatlatmanın yanı sıra çeşitli davranışları düzeltir. Ayrıca, edebiyatçıların edebî becerilerini kullanarak bireyleri toplumun

özgün geleneklerini takip etmeye teşvik eder. Bu yolla dinleyicinin ruhuna ulaşabilir ve onu görüşlerini ve fikirlerini kabul etmeye yönlendirebilir.

Zevk ve eğlence sanatı, bu anlamda Abbâsî döneminde bereketli bir atmosfer bulmuştur. Hem halk hem de üst tabaka bu edebiyata yönelmiştir. Bu edebiyatı takip eden yazarlar büyük bir statü kazanmış, halife ve şehzadelerin yazar ve şâirleri bu tür edebiyata teşvik etmesi, bu edebiyatın zenginleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. Muhtemelen yazarların bu sanatta açtıkları en geniş kapılar arasında fıkralar ve mizah yer almaktadır, ancak yalnızca bu iki türle sınırlı da değildir. Örneğin, bu dönemde ilmî manzumeler ve diğer eserler aracılığıyla gelişen öğretici metinler bu gruba dahildir. Öğretici metinler, bulmacalar ve öğretim yöntemlerinde yenilikler içermesi nedeniyle eğlence alanına giren türlerden biri olarak kabul edilir. Ancak bu tür metinler sadece gülme ve vakit geçirme amacını aşarak eğitici ve pedagojik bir amaç taşımaktadır.

Aynı şekilde eleştiri ve alay edebiyatı da genel eğlence alanına girer ancak Abbâsî dönemindeki bu edebiyat farklı hedefler taşımaktadır. Bu hedefler arasında siyâsî ve idari yolsuzlukları eleştirmek, edebiyatı kullanarak bozuk fikri ve kelâmî mezheplerini eleştirmek, sapkınlıkları ve halkçılığı yermek, Kur'an'ın yaratılışı konusunu tartışmak gibi hususlar yer almaktadır. Abbâsî yazarlarının şiir ve düzyazılarında ele aldıkları diğer konular da bu hedeflerin arasına girmektedir. Bu tür yazıları içerdiği eleştirilere rağmen eğlenceli ve dinleyicinin kulağına hoş gelen bir edebî karaktere bürünmüştür.

Aynı şekilde, bu edebiyat türü içersinde övgü edebiyatı, dinî irşad ve sultana tavsiye gibi edebî türler de mevcuttur ve bu çağda önemli bir yere sahiptir. Zira Peygamber'in övgüsünde, kahramanlığın yüceltilmesinde, halifelerin, kralların ve önemli kişilerin vaazlarında, çocuklarının terbiyesinde, hükümet işlerinin idaresinde, nasihatlerde de kullanılan bu tür; genel olarak ruhlara iyi gelen ve kalpleri sevindiren etkilerde bulunmaktadır. Bu tür edebiyat, atasözü, hikâye ve hikmet aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Bu, o dönemde “Saray Edebiyatı” olarak bilinmeye başlamıştır.

Siyâsî, kelâmî, dinî ve diğer öğretileri ele alan mezhepsel şiirler ve halk şiirleri düşünüldüğünde, bu eserlerin kendi mensuplarını belâgatli bir üslupla desteklemeyi amaçladıkları görülmektedir. Kinâye, istiâre, müşâkele gibi sanatlar ve zevk ile eğlence için kalpleri titreten diğer belâgat

yöntemleri ile dikkat çekerek insanları etkilemek hedeflenmiştir. Bu tarz şiirlerde edebi bir tarzda güzel felsefî argümanlar ve mantıksal deliller kullanılır. Bu sayede yazarlar, Abbâsî dönemindeki fikri ve mezhepçi grupların kalabalığında, düşünsel ve sosyal mesajlarını insanlara yakından iletebilmişlerdir. Bu yakınlık, dönemin insanların eğlence eğilimlerinin dikkate alındığını göstermektedir. Yazarların fikir ve mezheplerini sunuşu, her ne kadar bazen belirsizlikler içerse de onları duyanlar tarafından kabul edilen etkileyici ve heyecan verici bir edebi üslupla formüle edilmiştir.

Özellikle ikinci Abbâsî döneminde siyâsî yozlaşmanın artması ve ordunun hükümete hâkim olmasıyla birlikte zengin ile fakir arasında genişleyen uçurum, fıkralar, vaazlar gibi çeşitli biçimlerdeki eğlence literatürünün temelini atılmasında büyük rol oynamıştır. Bu literatür nazik ve ruha yakın belâğî bir tarzda hayatın, eğlencenin, eğitimin, kültürlendirmenin ve eleştirinin yükünü hafifletmenin bir aracı olarak kullanılmıştır.

Yukarıda sayılanların yanısıra zevk ve sosyalite edebiyatı tuhaf benzetmelere, anlamlı eğretilmelere, nazik zekaya, şaşırtıcı ve bazen de komik bir söze dayanmaktadır. Şiirde kullanılan amaçlar övgü, hiciv, zühd ve gazel gibi çeşitlilik göstermektedir. Hikâye, makâme, mühür yazısı ve risale gibi düzyazı tarzları da bu çeşitliliği yansıtmaktadır.

Eğlendirmenin amacı bu dönemde artık sadece ruha zevk vermek değildi. Eğlendirme, zamanla şâirin ve yazarın çeşitli koşullar altında sosyal, ekonomik ve politik bakış açısını ifade etme aracı haline gelmiştir. Bu dönem zevk ve eğlence edebiyatını salt eğlence olmaktan çıkarak anlam, mesaj ve hedefi olan bir edebiyata dönüşmesini sağlayan bir dönem olmuştur.

Tezin incelediği konu, temel bir mesajı olan zevk ve eğlence edebiyatıdır. Dolayısıyla eğlenceyi; eğlendirici, eleştirel, eğitici, vaaz edici ve kışkırtıcı yönleriyle ele almaktadır. Bu nedenle, araştırma boyunca mücûn meclislerinde okunan şiirler, hamriyyât şiirleri, şarkı edebiyatı ve eğlence meclisleri gibi eğlenmek ve eğlenerek vakit geçirmek amacıyla yazılan edebiyat üzerinde durulmamıştır. Araştırmada ayrıca ağıt, övünme, doğa ve insanın soyut tasvirleri gibi amaçlar da ele alınmamıştır. Bazı amaçlarla ilgili konular sınırlı tutulmuştur. Örneğin, araştırma, hicivden yalnızca zamanımıza “hiciv edebiyatı” adı altında giren tahrik edici eleştiri özelliği haiz idari yolsuzluk eleştirisi gibi eleştirel yönleri ele almıştır.

Tezin başlığı ise imtâ ve müânese “zevk ve eğlence edebiyatı” olarak, bu alanda günümüze aktarılan en meşhur kitaplardan birinin ismine dayanarak verilmiştir. Bu kitap, Ebû Hayyân ‘Ali bin Muhammed b. el-‘Abbâs et-Tevhîdî’nin (ö. yaklaşık 414 / 1024) “*Zevk ve Eğlence*” adlı kitabıdır. Nitekim bu kullanım onun döneminde yaygın bir kullanımdır. Bu tercih sebepsiz yeni bir isim icat etmekten evlâdır, çünkü bu isim tezde kastedilenlerin doğru ve yerinde bir ifadesidir. Bu kitapta et-Tevhîdî, vezir Ebû ‘Abdullâh el-Ârid (376 / 986) ile görüşerek geçirdiği otuz yedi gecede olan olayları anlatır. Gecenin programı neredeyse sabittir; vezir bir soruyla başlar ve et-Tevhîdî’nin de bu soruya cevap vermesi gerekir. Gecenin sonunda vezir, kendi deyimiyle “veda duası” istemektedir. Bazen vezir, şeyhlerine sorabilmesi için ona sorular yazar, sonra o da cevap hakkında ona bilgi verir. Tevhîdî, bu gecelerde konuşulanları toplayarak onları Ebû Hayyân’ın vezirle bağlantısının sebebi olan mühendis Muhammed bin Muhammed el-Buzcani Ebû’l-Vefâ’ya (387 / 997) ithaf etmiştir. Bunu Ebu’l- Vefâ ondan, kendisi ile vezir arasında geçen gece konuşmalarda neler yaşandığını anlatmasını istediğinde gerçekleştirmiştir. Tevhîdî onun bu talebine cevap vermiş ve yaşananları üç bölümlük bir kitapta ayrıntılı olarak yazmıştır. Bu kitapta edebiyat, şiir, tarih, belagât, mantık, gramer ve felsefi tartışmalar, mücûn, astronomi, hayvanlar ve özelliklerinden bahsedilmesi ve diğer bazı konulardaki içeriği nedeniyle eser, düzensiz bir ansiklopedi görünümüne sahiptir.

Söz konusu gecelerde et-Tevhîdî, Büveyhî hükümdarlığına tabi oldukları dönemde Irak ve Horasan’daki pek çok sosyal, fikri ve siyâsî olayı aktarmıştır. Emirlerin ve bakanların toplantılarını, fâziletlerini ve kusurlarını anlatmıştır. Alimlerden ve onların toplantılarında yapılan konuşma ve tartışmalardan bahsetmiştir. Aristokratların hayatlarını güzel ve ilgi çekici bir anlatımla tasvir etmiştir. O dönemde yayılan siyâsî yolsuzlukları uzun uzadıya anlatmıştır. Yöneticilerin adaletsizlikleri ve siyâsî çatışmalarından ve eşkıyaların Bağdat’ta yaptıkları yağmalama, öldürme ve kan dökme olaylarından da bahsetmiştir.

Havâs ile halk sınıfları arasındaki farklılığın ve birincisinin zenginliğinin ve mutluluğunun, ikincisinin ise fakirliğinin ve zayıflığının dürüst bir resmini sunmuştur. Hicri 4. yüzyıldaki dil bilimi, felsefe, dinî ilimler, edebiyat ve diğer alanlardaki entelektüel kaygılarla ilgili açıklamalarını da detaylandırılmıştır. Tevhîdî bu şekilde dinleyiciyi rahatlatmış ve daha geniş ve daha derin bir hedefe ulaşmıştır. Kitap, yazarlar ve düşünürler de dahil olmak üzere

araştırmacıların ilgisini çeken zengin ve değerli bir eserdir. Onun metodolojisi bizim için “zevk ve eğlence” edebiyatına dair yeni, geniş ve zengin bir anlayışın yolunu açmıştır. Amacımız bu tez aracılığıyla Abbâsî döneminin bu tür edebiyatını yansıtmaktır.

Bu araştırmanın önemi, Abbâsî döneminin “zevk ve sosyalite edebiyatı” olarak adlandırılan bu edebiyatı; kökenleri, gelişimi, amaçları, en önemli edebî ve dilsel özellikleri, anlatım yöntemleri ve Abbâsî döneminde yaygın olan şiir ve düzyazı amaçlarıyla ilişkileri açısından incelemesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca övgü, hiciv ve zühd gibi farklı amaçlarla yazılan edebi türler arasındaki ortak noktayı araştırarak bu amaçların nasıl bir araya geldiğini ve kendi bağımsız temelleri ile ortak nitelikleri olan bir edebî olguyu nasıl oluşturduğunu göstermeye çalışmaktadır.

Araştırma, edebiyatçı yazar Ebû Hayyân’ın o dönemdeki rolüne, etkisine, duygu durumunu nasıl ifade ettiğine, yaşadığı dönemin entelektüel, politik, sosyal ve ekonomik koşullarına ve bunlarla hem olumsuz hem de olumlu etkileşimine odaklanmaktadır. Bu araştırma, sarayda oluşan tagâfûl, tehâmuk ve tetaffûl edebiyatının nasıl ortaya çıktığı gibi konularla ilgili sorulara yanıtlar bulmaya çalışmaktadır. Aynı zamanda Abbâsî toplumunun kamusal ve özel otutumlarına yönelik gerçekçi bir resmini çizen, zevk ve eğlence edebiyatıyla ilgili diğer konularla da ilgilenmektedir.

Araştırmanın amaçları şunlardır:

- Abbâsî dönemde zevk ve eğlence edebiyatının ortaya çıkışına eşlik eden sosyal, ekonomik ve politik koşulların incelenmesi.
- Halk ile özel sınıf arasındaki zevk ve eğlence edebiyatındaki farklılıkların ve değişimlerin incelenmesi ve bu iki sınıf arasındaki ortak literatür ile bu literatürün her iki duruma etkisinin ele alınması.
- Abbâsî dönemindeki en önemli edebî zevk ve eğlence türlerinin sunulması ve incelenmesi.
- Abbâsî toplumunun o dönem yazarlarının kalemlerinde yer aldığı şekliyle resminin çizilmesi.

- Abbâsî devrinde zevk ve eğlence edebiyatının sosyal, fikri ve siyâsî hayata etkisinin açıklanması.
- Abbâsî dönemi zevk ve eğlence edebiyatının taşıdığı eleştirel, reformist ve eğitici mesajın açıklığa kavuşturulması.
- Saray edebiyatı, popüler şiir, tartışma şiiri, mezhepçi şiir ve diğerleri gibi yazarların bu çağda icat ettiği yeni eğilimlerin gösterilmesi.
- Zevk ve eğlence edebiyatının yaratıcı ve sanatsal yönlerini öne çıkararak genel olarak Arap edebiyatındaki, özel olarak da Abbâsî edebiyatındaki yerinin ortaya konması.

Bu amaçlara ulaşmak için, Abbâsî dönemi zevk ve sosyalite edebiyatına ilişkin şiir ve düzyazı ile ilgili edebî materyalleri toplamak adına araştırmada tümevarımsal bir yaklaşım izlenmiştir. Araştırmanın yapıldığı dönemde yaşayan Beşşâr b. Bürd, Ebû Nüvâs, Dübü el-Huzâî gibi şâirlerin divanları incelenmiştir. Abbâsî dönemi edebiyat ve tarihinin başlıca kitaplarından olan Câhız'ın el-Buhelâ, İbn Kuteybe'nin eş-Şirü ve's-Şuerâ, el-İsfahânî'nin el-Eğânî, el-Husrî'nin Zehrü'l-âdâb, Hatîb el-Bağdâdî'nin Târîh'ü-Bağdâd isimli eserlerinden faydalanılmıştır. Ayrıca çağdaş araştırmacıların araştırmalarından da -Şevkî Dayf'ın "Birinci ve İkinci Abbâsî Dönemi" adlı eseri gibi- istifade edilmiştir.

Yönetim olarak bu edebî olguyu ve türlerini incelemek, tarihsel dönüşümlerini izlemek, edebî, sanatsal ve nesnel özelliklerini belirlemek, çevreden etkilenmesini ve çevre üzerindeki etkisini gözlemlemek için tanımlayıcı, analitik ve eleştirel yaklaşımlar kullanılmıştır.

Giriş bölümünün ardından, araştırma dört ana bölüme ayrılmıştır.

Birinci bölüm, Abbâsî döneminde zevk ve eğlence edebiyatını benimseyen ortamın genel koşullarını ele almaktadır. Bu tarihsel aşama, Abbâsî edebiyatının çeşitli renkleriyle varlık kazanmasında önemli rol oynayan sosyal, fikri, siyâsî ve ekonomik koşulları aydınlatmaktadır. İnceleme, edebiyatın evrildiği iki ana bölümü ele alır: 1. Önceki dönemlerin edebiyat geleneğini taklit eden bölüm. 2. Yeni koşullara dayalı yenilikçi yaklaşımların ortaya çıktığı bölüm.

Bu bölümde araştırmacı, araştırmanın temellerine ilişkin bazı yönleri genişletmiştir. Çünkü tezin temel amaçlarından biri, daha önce de açıklandığı gibi, Abbâsî döneminde zevk ve eğlence

edebiyatının kritik işlevini incelemektir. Bu nedenle araştırma konusuyla olan temel ilişkisi nedeniyle bazı alanlarda derinlemesine inceleme gerekmiştir.

İkinci, üçüncü ve dördüncü bölümlerde, Abbâsî dönemindeki İmta‘ve Müânese edebiyatının genel şekilleri incelenmiş ve bunlar üç ana bölüme ayrılmıştır:

- Seçkinleri eğlendirmek veya halifeler, şehzadeler ve liderlerle yapılan hoş sohbetler.
- Halk içerisindeki eğlenceler.
- Hem halk hem de seçkinlerle yapılan ortak eğlenceler.

Genel veya özel edebiyatta sınıflandırılan bazı konuların bazen iç içe geçtiğine işaret etmek yerinde olacaktır. Bu durumda her iki sınıftan baskın olanı seçilmiştir. Bazı durumlarda her iki bölüme de tek bir yerde atıfta bulunulmuştur. Bununla okuyucunun dikkatini dağıtmamak amaçlanmıştır. Seçkinlerin edebiyatında yer alan divan mektupları bölümünde olduğu gibi, mektupların konusuna tek bir yerde değinilmesini sağlamak amacıyla divan mektupları ile ihvâniyye mektupları birlikte zikredilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ABBÂSİLER DEVRİNDE EĞLENCE EDEBİYATININ YAYGIN OLDUĞU BÖLGENİN GENEL DURUMU

Çalışmanın birinci bölümü, Abbâsî devletinin hüküm sürdüğü yıllardaki siyâsî, ekonomik, toplumsal ve fikri durumu ele almaktadır. Çünkü bu edebî türün ortaya çıktığı sırada Abbâsî devletinin genel durumunu ele almak, araştırmacının o zamanın şartlarını daha iyi anlamasına ve konuya bütüncül yaklaşmasına imkân verecektir.

1.1. Siyâsî Durum

Abbâsî devletinin siyâsî durumu, kuruluş ve sonrası olmak üzere iki kısımda ele alınabilir.

1.1.1 Abbâsî Devletinin Kuruluşu

Abbâsîlerin soyu Peygamber Efendimiz'den (s.a.v.) üç yaş büyük olan amcası Abbâs b. 'Abdumuttalib'e (32 / 652) dayanmaktadır. O, Müslüman olmadan önce Akabe biatına katılmıştır. Bedir savaşında ise müşriklerin safında bulunmuştur. Bu savaşta esir düşmüş ve kendi fidyasını vererek serbest kalmıştır. Onun, İslam'ı kabul ettiği ancak açığa vurmadığı da söylenmiştir. Medine'ye hicreti Mekke'nin fethinden biraz öncedir. Medine'de vefat etmiş ve Baki' mezarlığına¹ defnedilmiştir. Sahabenin alimlerinden, "Hıbrü'l-ümme, Tercümânü'l-

---

¹ Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrût: Dâru's-Sâdır, 1968), 5/4; Hüseyin 'Atvân, *ed-Da'vetü'l-'Abbâsîyye târihun ve tatavvur* (Beyrût: Dâru'l-ciyl, 1995), 87.

Kur'ân" olarak anılan ve Peygamberimizin "Allah'ım onu dine fakih kıl"² duasına mazhar olan oğlu 'Abdullâh b. Abbâs (68 / 687) (r.a) Sıffin savaşında şahit olmuştur.³

Abdullâh b. Abbâs'ın oğlu Ali (118 / 736) ise Hz. Ali'nin şehit edildiği gün doğmuş bu yüzden ona Ali ismi verilmiştir. Takvası ve çok ibadet etmesinden dolayı lakabı seccâd'dır.⁴ Tarihçiler Ali b. 'Abdullâh b. Abbâs'ın hilafeti ilk kez isteyen ve bunu açıkça dile getiren kişi olduğunu söylemektedirler. Ancak babası 'Abdullâh b. Abbâs (r.a) ona, Şam'a giderek 'Abdûlmelik b. Mervân'a (86 / 705) biat etmesini tavsiye etmiş o da bu tavsiyeye uymuştur. Bundan dolayı 'Abdûlmelik ona ikramlarda bulunarak ihtiyaçlarını karşılamıştır. Aynı zamanda onu yakınında bulundurmuş, faaliyetlerini görmezden gelmiş ve yaşlılığında onu gözetmiştir.⁵

Muhammed b. Hanefiyye'nin (81 / 700)⁶ Muhammed b. Ali b. 'Abdullâh b. 'Abbâs'a (124 / 742) vasiyeti: Muhammed b. Hanefiyye'nin Medine'de vefat etmesinden sonra cemaati ikiye bölünmüştür. Birinci grup, Hz. Ali'nin kölesi Keysânî'ye nisbetle Keysânîler⁷, ikinci grup ise Ebû Hâşim künyesiyle bilinen oğlu 'Abdullâh'ın (98 / 716) imametini kabul eden Hâşimilerdir. Kanaatimizce Şiiliğin liderliğinin Ebû Hâşim'e geçmesi babasının vasiyetiyle olmuştur. Çünkü babası ona ilimlerin sırlarını öğretmiş ve onun bilgeliğini görmüştür. Süleyman b. 'Abdûlmelik'in (99 / 717) yanına gittiği zaman, halife ona iyi davranmış ve ikramlarda bulunmuştur. Ancak Şam'dan Filistin'e dönerken ecelinin yaklaştığını hissetmiş ve kendisini Süleyman b. 'Abdûlmelik'in zehirlediği iddiasını yaymıştır. Ardından hemen amcasının oğlu Muhammed b. Ali b. 'Abdullâh b. Abbâs'ın ikamet ettiği Humeyme bölgesine giderek ondan Ümeyye oğullarından biat almasını istemiş ve ona imameti vasiyet etmiştir. Destekçilerine de

---

² Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u ş-şahîh*. b.y.: Dâru's-selâm, 1419., "Vudu", 10 (No. 143).

³ Mus'ab Zübeyri, *Nesebu Kureyş*, thk. Lévi-Provença (Kahire: Dâru'l-Maarif), 18.; Yusuf İbn 'Abdi'l-ber *el-İstî'âb fî Ma'arifeti'l-ashâb*, Thk. Muhammed Ali el-Bicâvî (Beyrût: Daru'l-Ciyl, 1992), 3/939.

⁴ Muhammed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnaût (Beyrût: Müessesetu'r-risâle, 1985), 5/284.

⁵ 'Atvân, *ed-Da'vetü'l-Abbâsîyye*, 148.

⁶ Ebu'l-Kasım Muhammed b. Ali b. Ebî Talib. Annesi Havle bnt. Ca'fer el-Hanefiyye'dir. Kardeşleri Hasan ve Hüseyin'den ayırt edilebilmesi için ona nisbet edilmiştir. Takvalı ve cesur bir şahsiyettir. Ancak cemaati aşırıya giderek onu mehdi ismi ile lakaplandırmış ve ölmediğini iddia etmişlerdir. Zehebî, *Siyeru Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 4/111.

⁷ Muhammed b. Hanefiyye'nin tüm ilimleri, âfâk ve enfüs ilimlerinin sırlarını bildiğine inanmışlardır. Namaz, hac, oruç ve diğer ibadetleri tevîl etmişler bu yüzden ibadetleri terk etmişler ve kıyametin kopmayacağına inanmışlardır. Tenasüh ve hulûle inananlar da vardır. Aralarında ittifak yoktur. Muhammed b. Abdulkirim Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Abdulaziz el-Vekil (Kahire: Müessesetü'l-Halebi ve şurekâhu, 1968), 1/167.

ona itaat etmelerini tavsiye etmiştir.⁸ Bu vasiyet doğru olsun ya da olmasın, Benî Abbâs, hilafetteki haklarını aramada ona itimat etmişlerdir. Çünkü hilafet onlara Ebû Haşim üzerinden geçmiştir.⁹

Muhammed b. Ali b. ‘Abdullâh b. Abbâs, davetin liderliğini oğlu İbrahim’e (131 / 748) bırakarak (125 / 742) senesinde vefat etmiştir. Herkes onun liderliğini kabul etmiştir. Ancak Emevîlerin son halifesi Mervân b. Muhammed (133 / 750) bu durumu öğrenince ordusunu onu yakalaması için göndermiş ve (132 – 750) yılında vefat edene kadar hapisanede kalmıştır. Davetin liderliğini ise kardeşi, es-Seffâh olarak bilinen ve daveti devlete dönüştüren Ebu’l-Abbâs ‘Abdullâh b. Muhammed’e (137 / 754) bırakmıştır.¹⁰

Abbâsî daveti, başından itibaren siyasi bir hareket olarak fikirlerini yayma konusunda gizliliğe önem vermiştir. Bu sayede halk arasında fikirleri yayılmış ve başarılı olmuştur. Davetin önemli simalarından biri olan Ebû Müslim Horasânî (137/ 755) gizliliğe önem vermelerin sebebini şöyle açıklamaktadır: “Gizlilik ve kararlılıkla, Ben-i Mervân meliklerinin ordularıyla ulaşmaktan aciz kaldıkları şeylere ulaştım.”¹¹

Emevi devletinin son zamanlarındaki durumu, Abbâsî hareketinin varlığını bilemeyecek kadar kötüydü. Ancak son halife, kendi zamanında ellerine geçen mektuplaşmalar sayesinde böyle bir hareketin varlığını öğrenmiştir. Abbâsî hareketinin Kufe’de başlamasının öncelikli sebebi Emevî devletinin merkezi olan Şam’dan uzak olması ve ehl-i beyti sevenlerin orada çok fazla bulunmasıdır. Ayrıca Abbâsî hareketinin devletin üst makamlarına ulaşmada bir fırsat olarak gören Farisilerin yaşadığı Horasan’a yakın olması, başarılı olmasının başka bir sebebidir.¹²

Hareketin gizliliği Ebû Müslim el-Horasânî’nin Abbâsî taraftarlarına, beyaz elbise giyen Emevîlerden ayırt edilebilmeleri için siyah elbise giymeleri konusunda verdiği emirle son bulmuştur. Abbâsî devleti, Emevîlerin Zap ırmağı mevkiinde gerçekleşen savaşta Abbâsîler

---

⁸ Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, 1/150; Zübeyri, *Nesebu Kureyş*, 75; İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 5/328; ‘Atvân, *ed-Da’vetü’l-‘Abbâsîyye*, 167.

⁹ ‘Atvân, *ed-Da’vetü’l-‘Abbâsîyye*, 169.

¹⁰ Şevki Dayf, *el-‘Asru’l-‘Abbâsîyyi’l-evvel* (Kahire: Dâru’l-ma’ârif), 12.

¹¹ Muhammed Diyâb el-İtlîdî, *İ’lâmu’n-nâs bimâ vaka’a li’l-Berâmika ma’a benî ‘Abbâs*, thk. Muhammed Abdulaziz Salim (Beyrût: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye., 2004), 78.

¹² Sami b. Abdullah el-Malgûs, *Atlasu târîhi’d-devleti’l-‘Abbâsîyye* (Riyad: Dâru’l-Abikân li’n-Neşr, 2012), 28.

karşısında yenilmeleri ve halife Mervân b. Muhammed'in (132 / 750) yılında öldürülmesiyle tarih sahnesinden çekilmiştir.¹³

Zap savaşını kazanmasının ardından Abbâsî devleti kurulmuştur. Abbâsîler faaliyetlerinde en çok mevaliden destek görmüştür. Özellikle de Emevîlerin üst makamlardan uzaklaştırmış oldukları Farslara çok güvenmişler, Şiilere yardım ederek onları da kendi yanlarına çekmişler ancak kazandıktan sonra yanlarından uzaklaştırmışlardır.¹⁴

Ebu'l-Abbâs es-Seffâh 4 yıla yakın hilafetinin ardından (136 / 754) yılında ölmüş, yerini son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed'i öldürmesine karşılık amcası 'Abdullâh b. Ali el-Abbâsî'ye (147 / 764) bırakacağını vadetmesine rağmen kardeşi Mansûr'a (158 / 775) bırakmıştır. Bu yüzden amcası, Seffâh'ın ölümünden sonra Mansûr'a isyan etmiş, Mansûr da onu öldürmesi için Ebû Müslim Horasânî'yi görevlendirmiştir. Mansûr bu sayede ikisinden birini ortadan kaldırmak istemiştir. Ebû Müslim Horasânî ona karşı galip geldikten sonra Mansûr da Ebû Müslim el-Horasânî'yi ziyareti esnasında öldürtmüştür.¹⁵

Mansûr, aynı zamanda Alevilerin en-Nefsü'z-Zekiyye lakabıyla bilinen Muhammed b. 'Abdullâh b. Hasan (145 / 762) önderliğinde, Abbâsîlerin hilafet için kendilerini kullandıklarını düşüncelerinden dolayı başlattıkları isyanı da bastırmıştır. Abbâsîler Alevilerin haklarını inkâr etmişler ve kendilerinin soyunun peygamberimizin (s.a.v.) vefatından sonra sağ amcasından geldiğini, onların soyunun ise Peygamber (s.a.v.) efendimize bir kadınla ulaştığı konusunda tartışmışlardır. Ayrıca kızın çocukları amca varsa miras alamaz vb. deliller de öne sürmüşlerdir. Mansûr onların çıkarttığı isyanı kılıçla bastırabilecekken şiilere karşı bunu yapmamıştır.¹⁶

---

¹³ Mağlûs, *Atlasu târîhi 'd-devleti 'l- 'Abbâsîyye*, 28.

¹⁴ Mağlûs, *Atlasu târîhi 'd-devleti 'l- 'Abbâsîyye*, 28.

¹⁵ Muhammed Es'ad Tales, *'Asru 'l-izdihâr Târîhu 'l-ümme 'l- 'Arabîyye* (el-Memleketü'l Müttehîde: Müessesetü'l-Hindâvî, 2020), 5/46-48.

¹⁶ Dayf, *el- 'Asru 'l- 'Abbâsîyyi 'l-evvel*, 27-28.

1.1.2 Abbâsî Devletinin İlk Dönemi (133- 232) / 750 - 846)

Ebû Cafer el-Mansûr Abbâsî devletinin gerçek kurucusu kabul edilmektedir. Devletine başkent olması için (145 / 762) senesinde önce Medinetü's-Selam sonra da Bağdat adıyla anılan şehri inşa ettirmiştir. Onun israftan ve müzikten uzak durduğu, şiiri ve edebiyatı sevdiği rivayet edilmektedir. Tercüme hareketleri de onun zamanında başlamıştır.¹⁷

Mansûr'un vefatından sonra halife olarak yerine oğlu Mehdî (169 / 785) geçmiştir. Mehdî'nin ardından oğlu Musa el-Hâdi (170 / 786) geçmiş, ancak bir sene hilafette kalmıştır. Ondan sonra devletin en önemli hükümdarı olan kardeşi Hârûn Reşîd (193 / 809) halife olmuştur. Hârûn Reşîd ve oğlu Me'mûn (218 / 833) dönemleri, altın dönem olarak isimlendirilmektedir. Onun döneminde ilim canlanmış, Rum, Süryani ve Farisi gibi Abbâsî devletinin sınırların içerisinde yaşayan bilginlerin Hintçe, Süryanice ve Yunanca'dan yaptıkları tercüme hareketi hız kazanmıştır. İslam felsefesi gelişmiş, ehli sünnetin dört fıkhi mezhebi ve Şiiilerin Zeydilik ve Caferilik mezheplerine göre kitaplar yazılmış, "bin bir gece" gibi edebî kitaplar telif edilmiş, Arapça sadece şiir ve edebiyat dili olmaktan çıkmış aynı zamanda felsefe ve bilim dili olmuştur.¹⁸

Me'mûn döneminde Kur'an'ın mahluk olduğu fikri ortaya çıkmış ve bu yüzden birçok alim ve fakîh zor durumda kalmıştır. Mu'tezile mezhebi ise devletin resmi mezhebi haline gelmiştir. Me'mûn bir ara Şiiliğe meylederek Ali Rıza'yı (203 / 818) veliaht tayin etmiştir. Ancak bir süre sonra bu düşünceden vazgeçmiştir. Muaviye'nin üstünlüğünü reddederek Hz. Ali'nin üstünlüğünü savunmuştur. Vefatından biraz önce de kardeşi Mu'tasım-Billâh'a (227 / 842) Şiiilerin farklı yönlerden hak olan topluluk olduğunu, bu yüzden onlara destek olmasını vasiyet etmiştir.¹⁹

Farslar, Abbâsî devletinde vezirlik ve komutanlık gibi önemli görevler üstlenmişlerdir. Ancak yine Abbâsîler yüzünden bazı olaylar yaşamışlardır. Bu olayların en kötüsü ise Hârûn Reşîd

---

¹⁷ Muahmmmed el-Hudari, *Muhâdarâtu Târihu'l-İslâmîyye ed-Devletü'l-'Abbâsîyye* (Beyrût Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye.), 76.

¹⁸ Hâlid Muhammed Bedivi, *el-Hayâtu's-siyâsiyye ve'l-idâriyye ve'l-ictimaiyye ve's-sekâfiyye fî 'Asri'l-halife el-Me'mûn* (Kahire: Câmi'atu 'Aynî Şems, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 41.

¹⁹ Bedivi, *el-Hayâtu's-siyâsiyye*, 41.

zamanında meydana gelen Bermekîlerin bertaraf edilmesidir. Bu dönemde Araplar ile Farslar arasında yaşanan çekişme artmıştır. Farslar, Sasani devleti zamanındaki şereflerini geri almak istemektedir. Araplar ise Emeviler döneminin bittiğini ve sadece kendilerinin olduğunu iddia ederek yönetimi yeniden ele almayı talap etmektedir. Nitekim Abbâsîler zamanında daha da şiddetlenen Şuûbiyye²⁰ hareketi buradan ortaya çıkmıştır. Bazı araştırmacılar Şuûbiyye hareketinin Hârûn Reşîd'den sonra halife olan Emin'in (198 / 813), Fazl b. Rabî'nin (208 / 823) teşvikiyle kardeşi Me'mûn'u veliahtlıktan azletmesiyle ortaya çıktığını savunmaktadır. Çünkü Fazl, Me'mûn'un halife olması durumunda kendisinin öldürüleceğini bilmektedir ve bu sebeplerden dolayı Şuûbiyye, Zındıklık ve mülhidlik ortaya çıkmıştır.²¹

Kardeşi Me'mûn'dan sonra halife olan Mu'tasım zındıkları takip ettirmiş, Şuûbiyye ile savaşmıştır. Etrafında her zaman Türk askerler bulunmuştur. Annesi de Türk'tür. O hiçbir zaman Farslara güvenmemiştir. Çünkü onlar hilafete, annesi Farisi olan Me'mûn'un oğlunun geçmesini istiyorlardı. Mu'tasım'ın beden kuvveti, cesareti, yaşayışı Türklere benzemesinden dolayı ahlakı da onlara benzemektedir.²²

Mu'tasım da kardeşi gibi Mu'tezile mezhebini devletin resmi mezhebi olarak kabul etmiştir. Devletin başkentini kendi inşa ettirdiği, "Surre men raâ" olarak isimlendirdiği daha sonraları da Sâmarra olarak anılan şehre taşımıştır. İlmi gelişmeler onun zamanında da devam etmekteydi. Ondan sonra hilafete geçen oğlu Vâsık Billâh (232 / 847) Kur'an'ın mahluk olduğunu kabul ederek alimlere bunu kabul ettirmeye çalışmıştır. Babası gibi orduda ve üst makamlarda Türkleri görevlendirmiştir. Kendisinden sonrası için bir veliaht tayin etmemesi ve bu işin komutanlara kalması onun en büyük hatalarından sayılmaktadır. Komutanların 232 / 847 yılında onun kardeşi Mütevekkil'i (247 / 861) halife yapmaları ve devlet yetkililerini ona biate zorlamaları için kapı açılmıştır. Bu durum, belaların ilki ve Askerîn halifelere hükmetmesinin sebebi olmuştur.

---

²⁰ Şuûbiyye hareketi arapları sevmemek üzerine kurulu ırkçı bir tutumdur. Onların faziletlerini inkâr eder, diğer milletleri onlardan üstün görür. Bu hareket Farslılar ile başlamıştır. Râfi, Rıza. "Zâhiratu's-şuûbiyye fî'l-'Asri'l-'Abbâsî", *Mecelletü'l-Müdevvene* (Eylül 2015), 115-137.

²¹ Şevkî Dayf, *el-'Asru'l-'Abbâsiyyi's-Sâni* (Kahire: Dâru'l-ma'ârif), 3.

²² İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, thk. Abdullah Abdulmuhsin et-Türki (Riyad: Dâru hecer, 1418/2013), 14/232.

Tarihçilere göre Mütevekkil'in halife olmasıyla ilk Abbâsî devri bitmiş ve gerileme dönemi başlamıştır.²³

İlk Abbâsî asrı, Farsların yönetimde ve kararlarda etkin olduğu bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Bu dönemde Farslardan alınan vezirlik sistemi kurulmuş ve Ebû Seleme el-Hallâl (132 / 750) devletin ilk veziri olmuştur. Divanlar genişlemiş, her vilayetin haraç için bir tane divanı olmuştur. Bu divanların en önemlilerinden biri Arap nesrinin gelişimine çok büyük katkısı olan Dîvânu'r-resâil'dir. Önemli divanlardan bir diğeri de halifeye vilayetlerdeki olayları, fiyatları vb. bilgileri haber veren Dîvânu'l-i'lâm'dır.²⁴ Abbâsîler, Emeviler gibi devletin merkeziyetçi yapısını koruyamamışlardır. 'Abdurrahmân ed-Dâhil (172 / 788) tarafından Endülüs'te Emevî devleti, Hâdî'nin hilafeti esnasında İdris b. 'Abdullâh (177 / 793) tarafından Mağrip'te başkenti Fas olan İdrisiyye devleti, Me'mûn zamanında Tunus, Libya ve Cezayir'in kuzeyinde Fâtîmî devletinin kuruluşuna kadar varlığını sürdüren Ağalibe devleti kurulmuştur. Abbâsîlerin ise sadece hutbelerde okunan ismi kalmıştır.²⁵

1.1.3 İkinci Abbâsî Dönemi (232 – 334 / 847 - 945)

İkinci Abbâsî dönemi Mütevekkil'in (232 / 847) yılında halife olmasıyla başlamıştır. Bu dönemde, Türklerin nüfuzu, halifelerin hilafette uzun süre kalamamaları ve devletin yönetimini tam olarak ellerine alamamaları öne çıkmaktadır. Mütevekkil, hilafette Askerîn etkisini yok etmek istemişse de oğlu Muntasır (248 / 862) onlara destek vermiştir. Mütevekkil bu etkiden kurtulmak için harekete geçtiği anda onlar halifeden önce davranıp onu öldürmüşler ve oğlu Muntasır'ı halife ilan etmişlerdir.²⁶

Mütevekkil dönemini diğer dönemlerden ayıran en önemli olay, mihneyi sonlandırması ve insanlara Kur'an ve sünnete önem vermelerini tavsiye etmesidir. Halku'l-Kur'an tartışmasını terk etmiş böylece Mu'tezile'nin etkisi azalmış, ehl-i sünnete göre amel edilmeye başlanmıştır.

---

²³ Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm es-siyâsi ve'd-dînî ve'l-ictimâî* (Beyrût :Dârü'l-Ciyl, 1933), 20/3.

²⁴ Ahmed Ali Sakr - Muhammed Kerim el-Cemîlî, *el-'Asru'l-'Abbâsiyyi'l-evvel Kuvvetu't-devle ve izdihâru'l-Hadara* (Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye.), 37; Şevkî Dayf, *el-'Asru'l-'Abbâsiyyi's-sâni*, 22.

²⁵ Hasan İbrahim, *Târîhu'l-İslâm es-siyâsi ve'd-dînî ve'l-ictimâî*, 3/20.

²⁶ Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mulûk* (Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye., 1407), 9/154.

Ancak o Alevilere Hz. Hüseyin'in kabrini ziyaret etmelerini yasaklamış, zimmet ehline Müslümanlardan ayrışmaları için özel elbise şartı getirmiştir.²⁷

Mütevekkil'den sonra oğlu Ebû Cafer el-Muntasır Billâh (248 / 862) yılında halife olmuştur. Onun zamanında devletin durumu daha da kötüye gitmiştir. Zeki ve ilim sahibi biri olduğu söylenmesine rağmen halk onun yönetimini beğenmemekteydi. Onun dönemindeki en önemi olay ise Alevilere zulmedilmemesi ve onların Kerbela'yı ziyaret etmelerine izin verilmesidir.²⁸

Muntasır'dan sonra askerlerin kararıyla Ebu'l-Abbâs Ahmed el-Müsta'in (252 / 866) 866 yılında halife olmuştur. Hilafeti esnasında Horasan'da Tâhiriyye devleti kurulmuştur.

Halife, askerlerin ona karşı entrikalarından bıkınca onlara karşı tavrını değiştirdiği için öldürülmüş ve yerine amcasının oğlu Mu'tez Billâh (255 / 869) geçmiştir. Mu'tez'in hilafetinde Mısır'da Ahmed b. Tolun (270 / 884) tarafından Tolunoğulları devleti kurulmuştur.²⁹ Mu'tez'in Türk komutanlar tarafından öldürülmesinden sonra Ebû İshak Muhammed el-Mühtedi (256 / 870) başa geçmiştir. Onun takvalı birisi olduğu söylenmektedir. O, Ömer b. 'Abdülazîz'in yöntemini uygulamaya, zulmü kaldırmaya ve harcamaları israfa kaçmadan yapmaya çalışmıştır. Mühtedi'nin öldürülmesinden sonra Mütevekkil'in oğlu Mu'temid alellah (279 / 892) halife olmuştur. Eğlenceye düşkünlüğü, sertliği ile bilinmekteydi. Kardeşi Talha (Muvaffik) sayesinde Mehdî zamanında başlayan ve on dört sene devam eden zenci isyanını bastırmıştır. Onun zamanında isyanlar azalmış ve devlet eski gücünü kazanmıştır. Komutanlar ona ve kardeşine itaat etmişlerdir. Onun zamanında İmam Buhari ve İmam Müslim vefat etmiş, İsmailiyye fırkası ortaya çıkmıştır.³⁰

Mu'temid'in vefatından sonra kardeşi Muvaffik'ın daha önceden vefatından dolayı onun oğlu tahta geçmiştir. Yeni halife Mu'tezid Billâh (289 / 902) olarak anılmıştır. Güçlü ve mücadeleci bir karaktere sahip olup, babasının komuta ettiği Afrikalı askerlerle yapılan savaşta onun yanında yer almıştır. Emirler ve komutanlar ona ve oğlu Ebû Muhammed Ali el-Müktefi'ye

---

²⁷ Dayf, *el-'Asru'l-'Abbâsiyyi's-sânî*, 43.

²⁸ Dayf, *el-'Asru'l-'Abbâsiyyi's-sânî*, 43.

²⁹ Münir Ba'lebekki, *el-Musavver fi't-Tarih* (Beyrût: Daru'l-ilim li'l-melâyin, 1999), 13-14.

³⁰ Hasan İbrahim, *Târihu'l-İslâm es-siyâsi ve'd-dînî ve'l-ictimâî*, 3/34; Abdurrahmân b. Ebi Bekr es-Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, thk. Muhyiddin Abdulhamid (Kahire: el-Matbatu's-Saade, 1959), 361.

(295 / 908) itaat etmişlerdir. Onun ve oğlunun döneminde ekonomi ve siyaset düzelmiştir. Horasan ve İran topraklarında Samaniler devleti kurulmuş ancak halifenin sözde otoritesini korumuşlardır. Mu'tezid zamanında meydana gelen en büyük olay, Tarsus'taki komutanlardan birinin halkı halifeye karşı kışkırtmasından dolayı oradaki savaş gemilerini yakması hadisesidir. Savaş gemilerinin kullanılamayacağını duyan Rumlar, bu sebeple rahat bir nefes almıştır.³¹

Müktefi çok yaşamamış vefatından sonra kardeşi Ebu'l-Fazl Cafer el-Muktedir (320 / 932) hilafete geçmiştir. Müktefi'nin kendisinden sonra kardeşini veliaht ilan etmesi, yaptığı büyük bir hata olmuştur. Çünkü kardeşinin yaşının küçük olması nedeniyle askerler onun üzerinde hakimiyet kurmuşlar ve devletin mallarını zayı etmişlerdir. Muktedir'in ardından el-Kâhir-Billâh tahta geçmiştir. İçkiye düşkünlüğü ve çok kan dökmesiyle bilinmektedir. Türk komutanlardan birini öldürmesinden dolayı askerler onu azledip gözlerine mil çekmişlerdir. Hilafeti sırasında Fars ve Horasan diyarında Büveyhoğulları devleti, Mağrib de ise Fatımi devleti kurulmuştur.³²

Kâhir'den sonra gelen Râdî-Billâh b. Muktedir'in (329 / 940) annesi Rus asıllıdır. İlme sevgisinden dolayı alimleri ve edipleri yanında tutmuştur. Onun zamanında asker yönetimi eline almış halifenin ise sadece adı kalmıştır. Hilafeti esnasında Mısır ve Şam civarında İhşîdiler devleti kurulmuştur.³³

Râdî'den sonra el-Müttaki-Lillâh (357 / 968) halife olmuştur. Takvalı ve salih birisi olup siyasetten anlamamaktaydı. Onun zamanında fitneler vuku bulmuş ve halifelik istismar edilmiştir. O, 333 / 944 yılında hilafetten azledilip gözlerine mil çekilmiştir.

Müttaki'den sonra Müstekfi-Billâh (338 / 949) halife olmuştur. Hilafetinde Muizzü'd-devle el-Büveyhi (356 / 967) Bağdat'a girmiş ve halife ona Müstekfi bi-emiri'l-umera lakabını vermiştir. Ancak o, halifeyi azledip gözlerine mil çekmiştir. Büveyhilerin Bağdat'a girmesiyle Abbâsîlerin ikinci dönemi bitmiş, Türklerin yönetimdeki etkisi zayıflamıştır. Bu asrın sonunda

---

³¹ Dayf, *el-'Asru'l-'Abbâsiyyi's-sânî*, 16.

³² Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 285.

³³ Dayf, *el-'Asru'l-'Abbâsiyyi's-sânî*, 50.

her vali kendi başına hareket etmeye başlamış, halifeye sadece Bağdat'ın yönetimi kalmıştır. Ancak Bağdat'ın da Büveyhilerin elinde olması nedeniyle istedikleri kişi halifeye yapmışlar istemediklerini ise azletmişlerdir.³⁴

1.1.4 Üçüncü Abbâsî Dönemi: Fars -Büveyhî Etkisi (320 – 447 / 932 - 1055)

Büveyhîler'in soyunu araştırdığımızda onların bir ara Irak ve İran'ın batısına hükmetmiş olan Deylem sülalesinden olduğunu görmekteyiz. Onların soyları da Sasaniilere ulaşmaktadır. Büveyh lakabı ise Ebû Şucâ'a nisbetledir. Onun üç oğlu Irak ve İran'ın batısını ele geçirmiştir. Büyük oğlu İmadüddeve el-Büveyhî (338 / 949) Fars topraklarını, diğer oğlu Hasan Ruknüddeve (366 / 976) Rey ve İsfahan'ı, küçük oğlu Ahmed b. Büveyh Muizzü'd-devle ise Bağdat'ı ele geçirmiştir.³⁵

Büveyhîler Bağdat'a girerek hem Irak'taki Şiilere hem de Sünni mezhebine mensup Abbâsî devletine hâkim olmuştur. Hilafet ve yönetimde halifenin sadece lakabı kalmıştır. Büveyhîler kendilerince şer'î bir geçerliliği olmayan Abbâsî halifelerine karşı saygı göstermemişlerdir. Halifeliği devam ettirmelerinin sebebi ise diğer bölgelerde yaşayan halkın hilafete olan bağlılığı olmuştur. Buna ek olarak, Muizzü'd-devle'nin Aleviler'den bir halife ataması durumunda Büveyhîlere itaat eden halkın yeni halifeye ehl-i beytten olduğu için itaat edeceği ve ne emrederse yapacak olmaları da etki etmiştir. Eğer Alevi halife halktan Muizzü'd-devle'nin öldürülmesini istese bunu yapacaklardır. Ancak eğer halife Abbâs oğullarından olursa, bu kez Muizzü'd-devle Alevi halktan halifeyi öldürmelerini istese, bu emri yerine getireceklerini bildiğinden Abbâsî hilafetini kaldırmamış, bilakis onu korumuştur.³⁶

Büveyhîler, halifelerle aynı imtîyâzlara ortak olarak paranın üzerine isimlerini naksettirmişler, Cuma namazında halifeden sonra kendilerine de dua ettirmişlerdir. Halifelerin görüşleri bir

---

³⁴ Ali b. el-Hüseyin el-Mes'ûdî, *Murûcû'z-Zeheb ve ma'adini'l-cevher*, Thk. Kemaleddin Mer'a (Beyrût: el-Mektebetu'l-'asriyye, 1425/2005), 4/276; Ahmed b. Yusuf el-Kırmani, *Ahbâru'l-düvel ve Âsâru'l-evvel fi't-Tarih*, thk. Ahmet Hatit - Fehmi Sa'd (Beyrût: 'Âlemu'l-Kütüb, 1412/1992), 169/2.

³⁵ Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ, *el-Fahrî fi âdâbi's-sultaniyye* (Beyrût: Daru Sâdır), 215.

³⁶ Hasan Müneymene, *Târîhu 'd-devleti 'l-Büveyhiyye's-siyasiyye ve 'l-iktisadiyye ve 'l-ictimaiyye* (Dâru'l-Camiyye, 1407/1987), 22; Mes'ûdî, *Murûcu 'z-Zeheb*, 4/276.

tarafa haberleri olmadan savaş ve barış anlaşmaları yapmışlardır. Bu tarihi süreçte Şii Hamdâniler Halep'e hâkim olmuşlardır, ancak Büveyhîler gibi teşeyyu' ile öne çıkmamışlar, Sünni halka düşmanlık göstermemişlerdir. Bundan dolayı, Hamdânilerin sarayı her mezhepten alimler, edipler, filozoflar ve şâirler için bir sığınaktı. 351 / 962 yılında Şiiler ehl-i beyte zulmeden herkese ve Muaviye'ye açıktan hakarete başlamışlardır. İlk defa 352 / 963 yılının on Muharrem günü gerçekleşen yakma, vurma ve Kerbalâ'da dükkanları kapatma adetini Muizzü'd-devle'nin ihdas ettiği söylenmiştir.³⁷

Irak'a Muizzü'd-devle'den sonra oğlu İzzüddevle (367 / 978) hükmetmiştir. Sapık olduğu için Irak ahalisi zor zamanlar geçirmiştir. Ondan sonra Adududdevle Ebû Şucâ' Hüsrev (372 / 983) başa geçmiş ve devlet onun zamanında şeref ve izzetin zirvesine ulaşmıştır. O, gelirleri taksim etmiş, bahçeler yaptırmış, köprüler inşa ettirmiş, kanallar açtırmış, Bağdat'ı yeniden imar etmiştir. Kendisine iki tane vezir atayan ilk sultan olmuştur. Edebiyat onun zamanında gelişmiş, Mütenebbî de (354 / 965)³⁸ ona bir methiye yazmıştır. Adudu'd-devle'nin iki veziri İbn Abbâd (385 / 995)³⁹ ve İbnü'l-Amîd (360 / 970)⁴⁰ edebî taraflarıyla temayüz etmişlerdir. Ayrıca Büveyhi vezirleri genelde edebî taraflarıyla öne çıkmaktaydılar. Adudu'd-devle Halife et-Tâi'lillah'ın (393 / 1003) kızı ile evlenmiş, kızını da halife ile evlendirmiştir. Ayrıca Fatımi devleti ile iyi münasebetler kurmuştur.⁴¹

Adudu'd-devle'den sonraki sultanlar zamanında genelde fakirlik ve yıkımlar göze çarpmaktadır. Büveyhîlerin kendi aralarındaki anlaşmazlıkları yüzünden karışıklıklar ortaya çıkmış, hiçbiri uzun süre tahtta kalamamıştır. Büveyh ailesi 334 / 945 yılından 447 / 1055 yılına kadar, toplam yüz on üç yıl hüküm sürmüştür. Bu süre zarfında Abbâsîlerden beş halife değişmiştir. Büveyhîler zamanında İslam dünyasında üç halifelik bulunmaktaydı:

---

³⁷ Emir Sıddıki, *el-Hilafe ve'l-mülkiyye fî İrân fi'l-'Asri'l-evsat* (Almanya: Daru'l-Cemel, 2007), 67-73.

³⁸ Ebû't-Tayyib Ahmed b. el-Hüseyn el-Mütenebbî; Arap şâiri. Birçoklarına göre en büyük Arap şâiri sayılan Mütenebbî'nin şöhreti bugüne kadar varlığını sürdürmüştür. İsmail Durmuş, "Mütenebbî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 20 Temmuz 2022), 32/195.

³⁹ Ebû'l-Kâsım İsmâil b. Abbâd b. el-Abbâs et-Tâlekânî; Büveyhî veziri, âlim, edip ve şâir. Çelebi, "Sâhib b. Abbâd", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 20 Temmuz 2022). 35/512.

⁴⁰ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyn el-Kummî; Büveyhî veziri, astronomi âlimi, edip ve şâir. Ahmet Güner, "İbnü'l-Amîd, Ebû'l-Fazl", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 20 Temmuz 2022)., 20/485.

⁴¹ İbrahim Eyüp, *et-Târîhu'l-'Abbâsî es-siyâsî ve'l-hadârî* (Beyrût: eş-Şirketu el-Âlemiyye li'l-Kitab, 1989), 154; Muhammed el-Hudari, *ed-Devletü'l-'Abbâsî*, 603.

1- Bağdat'ta Abbâsîler 2- Kahire'de Fatimiler⁴² 3- Endülüs'te ise Emeviler. Fâtımîler 358 / 969 yılında Şam'ı ele geçirerek ve Abbâsîlerin adını hutbeden çıkarmıştır.⁴³

Kâdir Billâh'ın (422 / 1031) hilafetinde Maveraünnehir bölgesinde Gazneliler devleti⁴⁴ kurulmuş, Endülüs Emevileri devleti ise yıkılmıştır. Fatımîler, Kâim Biemrillâh'ın (467 / 1075) hilafetinde Bağdat'a girmişler ve Hutbe Fatımî sultanı adına okunmuştur. Fatımîler adetlere aykırı bir şekilde Abbâsî halifesini Bağdat'tan çıkarmıştır. Çıkarılan Abbâsî halifesi Selçuklu devletinin kurucusu Tuğrul Bey (455 / 1063) ile irtibata geçmiştir. O, Büveyhîlerin Fars topraklarındaki birçok yerini fethetmiştir. Halifenin Tuğrul beyle mektuplaşması sonucu, Tuğrul Bey Bağdat'a girmiş ve Hilafeti Kâim biemrillâh'a vermiştir. Ardından Fatimileri Bağdat'tan çıkararak Selçuklu devrini başlatmıştır.⁴⁵

1.1.5 Dördüncü Dönem: Türk-Sünni Selçuklu Etkisi (447- 656 / 1055 - 1258)

Selçukluların soyu kabul edilen görüşe göre bugün Türkistan olarak bilinen ve Çin sınırlarının içinde kalan Maveraünnehir bölgesindeki Türk Oğuz aşiretlerinden Kınık boyuna dayanmaktadır. Bu aşiret, Buhara'ya göç etmiş ve kurucuları kabul edilen Selçuk Bey (397 / 1007) zamanında İslam'ı kabul etmiştir.⁴⁶

Selçuklular, Selçuk Bey'in torunu Tuğrul Bey zamanında Gazneliler devletinin topraklarını ele geçirmişler, halife Kâim Biemrillâh'ın isteği doğrultusunda Bağdat'a girmişlerdir. Halife ona

---

⁴² Fâtımî ailesi Ubeydullâh el-Mehdi Billâh'a mensuptur. Şii kaynaklar ise Fâtımîlerin soyunu, Muhammed b. İsmail b. Cafer es-Sadık'a kadar götürmektedir. Bu da onların alevi olduklarını ve Peygamberin soyundan geldiklerine işaret etmektedir. Ancak diğer kaynaklar bunu kabul etmeyerek onun soyunu Fars veya Yahudilere dayandırmaktadır. Muhammed et-Tâlibî, *ed-Devletü'l-ağlebiyye et-Târihu's-Siyasi* (Beyrût: Daru'l-Garb el-İslâmi, 1995), 640-641.

⁴³ Tâlibî, *ed-Devletü'l-ağlebiyye*, 640-641.

⁴⁴ Gazneliler Orta Asyadaki Türk soyundandır. Devletin kurucusu Horasan ve Hint arasındaki Gazne bölgesine hükmeden Sebüktekin'dir (h.351). Büveyhîleri yenerek Horasan bölgesini de devletin sınırlarına dahil etmiştir. Hasan Mahmut - Ahmed eş-Şerif, *el-Alemü'l-İslami fi'l-'Asri'l-'Abbâsî* (Kahire: Dâru'l-fikr el-'Arabiyye), 471.

⁴⁵ Emir Sıddıki, *el-Hilafe ve'l-mülkiyye fi İrân fi'l-'Asri'l-evsat*, 126-131.

⁴⁶ Osman Muhammed, Sudan: Camiatu'n-Nîleyn, *Mecelletu Külliyyetü'l-Âdab* (2017).

“sultan” lakabını vermiş ve Tuğrul Bey’in kardeşinin kızı ile evlenmiştir. Böylece siyâsî ve iktisadi istikrarı sağlamıştır.⁴⁷

Tuğrul beyin ölümünden sonra kardeşinin oğlu Alparslan (465 / 1072) Selçuklu sultanı olmuştur. Alparslan 463 / 1071 yılında Malazgirt savaşında Bizans’a karşı galip gelmiş ve Şam’a doğru hareket ederek Halep’i fethetmiştir. Şii Fâtımî halifeye dua eden Halep emirini Sünni olan halifeye dua etmesi için zorlamıştır. Ehl-i sünnet mezhebinin yaygınlaşması için medreseler inşa ettirmiştir. Selçukluların nüfuzunu Hicaz ve mukaddes bölgelere kadar yaymıştır.⁴⁸

Alparslan’dan sonra yerine oğlu Melikşah (485 / 1092) geçmiştir. O, devletin topraklarını Şam, Kudüs ve Orta Asya’ya kadar genişletmiştir. Babası gibi ilmi ve alimleri sevmiş, onlara değer vermiştir. Onun sultanlığı esnasında, Abbâsî halifesi Kâim Biemrillâh vefat etmiş ve el-Muktedî Biemrillâh’a (487 / 1094) biat edilmiştir. Sultan Melikşah’ın vefatından sonra evlatlarının taht kavgasından dolayı devlet güç kaybetmeye başlamıştır. Müstazhır Billâh’ın (512 / 1118) halifeliği esnasında Selçukluların aralarındaki çekişme en şiddetli boyuta ulaşmıştır. Bu sırada devlet ekonomik olarak çok güç kaybettiği için Haçlıların art arda gerçekleşen saldırılarına karşı koyamamış ve Kudüs Haçlılar tarafından işgal edilmiştir.⁴⁹

Müstazhır Billâh’ın halifeliğinin sonlarına doğru Melikşahın oğlu Muhammed Tapar (511 / 1118) Selçuklu sultanı olmuştur. Ondan sonra son büyük Selçuklu hükümdarı sayılan kardeşi Sencer (552 / 1157) sultan olmuştu ve vefatıyla tekrar taht kavgaları başlamıştır.⁵⁰

Müstazhır’ın vefatıyla Müsterşid Billâh (529 / 1135) halife olmuştur. Onun hilafetinde İmadüddin Zengi (541 / 1146) Musul, Halep ve Humus’u topraklarına katmıştır. Oğlu Nureddin Zengi (569 / 1174) ise Şam ve Mısır’ı almıştır. Zengiler, İslam topraklarındaki Haçlı

---

⁴⁷ Sadreddin el-Hüseynî, *Ahbâru’l-devleti’s-Selcukiyye*, thk. Muhammed İkbal (Beyrût: Daru’l-Afak el-Cedide, 1984), 8.

⁴⁸ Ali Muhammed es-Sallâbî, *Devletü’s-Selâcika ve burûzu meşru’ İslamî li mukavemeti’t-teğalğul el-Bâtînî ve’l-gazv es-salibi* (Beyrût: Daru’l-Marife, 2006), 71.

⁴⁹ Sallâbî, *Devletü’s-Selâcika*, 85.

⁵⁰ Abdülkerim Özaydın, “Sencer”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (Erişim 20 Temmuz 2022). 36/507.

ilerlemesine engel olmuşlardır. Mustazhır'ın ardından halife olan Muktefi Liemrillâh (555 / 1160) da Zengileri desteklemiş ve Bağdat'taki tek güç haline gelmiştir.⁵¹

Nureddin Zengi'den sonra Kudüsü Haçlıların elinden kurtaran Selahaddin Eyyübi (589 / 1193) liderliğinde Eyyûbîler devleti kurulmuştur. Ayrıca son Fatımi halifesi el-Âdîd (567 / 1171) hutbede Abbâsî halifesi el-Mustazî'e (575 / 1180) dua edince Abbâsî hilafeti tekrar Bağdat, Şam ve Mısır'da etkin olmuştur.⁵²

Bağdat'taki son halife Musta'sım-Billâh'ın (656 / 1258) döneminde birçok önemli olay yaşanmıştır. İlk olarak, iki haçlı saldırısı başarısız olmuştur. İkincisi ise Eyyûbîler devleti yıkılmıştır. Son olarak da (656 / 1258) yılında Moğollar Bağdat'ı işgal etmişler ve halifeyi öldürerek Abbâsî hilafetine son vermişlerdir.⁵³

Abbâsî Devletinin yıkılmasının sebeplerini şöyle sıralamak mümkündür:

- 1- Devlete bağlılığın azalması, din adına ayaklanmalar ve halk arasında isyanların çıkması. Bu isyanlar genelde siyâsî olup her grubun kendi fikirlerine son derece bağlı olmasından dolayı insanlar gruplara ayrılmıştır.
- 2- Devletin sınırlarının geniş olması sebebiyle uzak vilayetlerdeki yöneticilerin kendi başlarına hareket etmeleri.
- 3- Verilen sözlerin kıymetsiz olması ve veliahtlar arasında anlaşmazlıklar çıkması. Özellikle de Hârûn Reşîd'in iki oğlunu da veliaht ilan ettikten sonra Emin ile Me'mûn arasında yaşanan anlaşmazlık bunların en önemlisidir.
- 4- Halifelerin zayıf olması ve zındıklığın ortaya çıkması.
- 5- Siyâsî birliğin olmaması ve İslam topraklarından karışıklıkların ortaya çıkması.
- 6- Abbâsî ordusunun zayıf olması ve cihadı yapılmaması.

---

⁵¹ Abdurrahmân b. Ebi Bekr es-Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ* (Beyrût: Daru İbn Hazm, 1424-2003), 333.

⁵² es-Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 349.

⁵³ es-Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 349.

7- Halifelerin birçoğunun eğlenceye düşkün olması, eğlence meclislerinin ve sarayların çoğalması.

8- Ekonominin çökmesi, rüşvetin artması, haraç gelirlerinin komutanlar, devlet gelirlerinin de vezirler tarafından alınması, halktan çokça vergi alınması.⁵⁴

1.1.6 Memlûk Sultanlığı (Kahire'deki Abbâsî Halifeliği) (648 – 923 / 1250 - 1517)

Memlûk ismi, savaşlarda esir alınan ya da pazarlardan satın alınan beyaz kölelere verilen isimdir. Memlûkler, Mısır'a Eyyûbi sultanları tarafından Kafkasya ve Orta Asya'dan getirilmişlerdir. Onların çoğunluğu Çerkeslerden oluşmaktadır. Güvenlik ve istikrar ihtiyacı, onların savaşılmaya yatkın ve itaatkâr olmaları, getirilmelerinin sebeplerindendir.⁵⁵

Eyyûbi sultanı Salih Eyyûb (647 / 1249), askerlerinin ve kölelerinin yerine küçük yaştaki bu köleleri getirmiş ve itaatlerini sağlamak için onları evladı gibi yetiştirmeye çalışmış, önce Allah'a sonra Eyyûbi hükümdarlarına bağlı olmaları için uğraşmıştır. Onlara savaşçı ve idareci olmaları için eğitimler vermiştir. Onlara karşı merhametinden dolayı Memlûklerde onu sevmişler ve ona itaatsizlik etmemişlerdir. Bu sayede Salih Eyyûb saltanatını onlarla güçlendirmiştir. Onların arasında komutanlardan Zahir Baybars (676 / 1277) ve İzzeddin Aybek (655 / 1257) öne çıkanlardandır. Salih öldüğü zaman, oğlu Turan Şah Hasankeyf'ten gelip sultan olana kadar onun ölüm haberini saklamışlardır.⁵⁶

Ancak yeni sultan onlara kötü davrandığı için Memlûkler onu azledip yerine Salih'in dul kalan eşi Şecerü'd-Dürr'ü (655 / 1257) tahta geçirmişlerdir. Ancak bunu Eyyûbîler ve Bağdat'taki halife Müsta'sım kabul etmemiş, bu yüzden onu Aybek ile evlendirmeye karar vermişlerdir. Evlendikten sonra tahttan kocası lehine feragat etmiş ve kocası el-Melikü'l-Mu'izz lakabını

---

⁵⁴ Ali Muhammed es-Sallâbî, *Devletü Muğul ve't-Tatar beyne'l-intişâr ve'l-inkisâr* (Beyrût: Daru'l-Marife, 1430/200), 216.

⁵⁵ Kadir İshak Nathu, *et-Târîhu'l-Çerkesi*, çev. Muhammed Azuka (Umman: Dâru verd el-ürdüniye li'n-neşr ve't-tevzi, 2009), 165.

⁵⁶ Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *Es-Sülûk li ma'rifeti düveli'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye., 1418/1997), 1/459; Kasım Abduh, *Kasım Abduh, 'Asru selâtini'l-Memâlik et-Tarihu's-siyâsî ve'l-ictimâ'i* (Kahire: Ayn li'd-dirâsât ve'l-Buhûs el-İnsaniyye ve'l-ictimaiyye, 1418/1998), 21-22.

almıştır. Eyyûbîleri razı etmek içinse Eyyubilere mensup altı yaşında bir çocuk getirtilerek Mu'iz ile saltanata ortak edilmiştir. Çocuğa el-Melikü'l-Eşref Muzafferü'd-din Musa ismini vermişlerdir. Aybek onu halifenin nâibi ilan etmiş ve Mısır'ın Abbâsî hilafetine bağlılığını göstermiştir.⁵⁷

Tarihçiler, Memlûklerin hükmünün Şeceretü'd-dürr'ün saltanatıyla birlikte başladığını söylemektedir. Memlûklü düzeni, saltanatta büyük gelişmelere vesile olmuş, bu yüzden veraset yoluyla saltanatı kaldırmışlardır. Özellikle de güçlü oldukları zamanda ilmi gelişmeler artmış, İbn Teymîye (728 / 1328), İbn Kayyim (751 / 1350), İbn Hacer (852 / 1449), İz b. 'Abdüsselam (660 / 1262), Nevevi (676 / 1277), İbn Kudame el-Makdisi (620 / 1223) gibi birçok alim yetişmiştir. Eyyûbîler yıkıldıktan sonra bir yandan anlaşmalarla diğer yandan ihtilallerle hüküm sürmüşler; Şam, Hicaz ve Yemen topraklarına hâkim olmuşlardır. Özellikle de doğudaki toprakları Moğollara karşı başarıyla korumuşlardır. Moğolların Abbâsî halifesi Mustasım'ı öldürmesinden sonra Seyfeddin Kutuz (658 / 1260) yılında Ayn-ı Câlut savaşında Hülagü'ye (663 / 1265) karşı galip gelmiştir.⁵⁸

Memlûkler devleti Seyfeddin Kutuz'dan sonra tahta geçen el-Melikü'z-Zâhir Baybars zamanında Haçlı emirlikleriyle savaşmıştır. Şam topraklarında bulunan son haçlı kalesini de yok eden Baybars, ikinci Selâhaddin olarak anılmıştır. Abbâsî soyundan olduğunu te'kit ettikten sonra, Ahmed b. Zahir Biemrillâh'ı (660 / 1261) Kahire'ye getirterek Abbâsî hilafetini tekrar ihya etmiştir. Halifeye biat edildikten sonra el-Mustansır Billâh lakabı verilmiştir.⁵⁹

Memlûklerler bölgede azınlık olmalarına ve taht kavgaları yaşamalarına rağmen, Şam ve Mısır'da 274 yıl boyunca hüküm sürmüşlerdir. Devletin çökmesinin sebepleri olarak şunlar sayılabilir: Karışıklıklar, ihtilaller, Ümit Burnu'nun keşfedilmesinin ardından ticaretin Kızıldeniz'den Ümit Burnuna kayması, hastalıkların çoğalması. Nitekim o zaman ortaya çıkan

---

⁵⁷ Makrîzî, *es-Sülûk li ma 'rifeti düveli 'l-mülûk*, 1/462.

⁵⁸ Cemaleddin eş-Şeyyâl, *Tarihu Mısır el-İslâmiyye*. Kahire: Dâru'l- ma'ârif, 1966), 2/108; Rağıp es-Sercânî, *Kıssatu Tatar mine'l-Bidaye Hattâ 'Ayn Calut* (Kahire: Müessesetü İkra, 1427/2006), 366; Mansur Abdülhakim, *es-Sultan Seyfeddin Kutuz Batalu 'Ayn Calut ve Kahiru Moğol* (Kahire: Daru'l-Kitap el-'Arabi), 56.

⁵⁹ Ammar en-Nehar, *es-'Asru'l-müftera 'aleyhi 'Asru'l-memâliki'l-bahriyye Dirase fikriyye* (Şam: Mecmuatu'l-Kemal el-Müttehide, Daru'n-Nahda, 1428/2007), 14.

taun hastalığı, sadece Mısır'da bir milyon kişinin ölümüne sebep olmuştur. Bu kötü vaziyetten dolayı insanlar Osmanlı Devleti'nin fethini istikrarsızlık ve fakirlikten kurtuluş olarak görerek kabul etmişlerdir.⁶⁰

Abbâsî Devletinin bir devlet olarak çökmesi, Moğolların 656 / 1258 yılında Bağdat'ı işgal etmesiyle gerçekleşmiştir. Sembolik hilafet ise sadece dinî bir rol oynayarak Memlûkler'in gölgesinde varlığını sürdürmüştür. Ancak sembolik hilafet de Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim'in (974 / 1566) 1516 yılında Memlûkler'i Mercidabık savaşında yenmesiyle son bulmuştur. Sultan Selim, Şam topraklarının çoğunu sulh yoluyla fethetmiştir. Memlûkler'in son sultanı Toman Bay, Kahire'nin Zavile kapısında asılmış ve Memlûkler devleti tarihe karışmıştır. On altıncı Abbâsî halifesi Muhammed el-Mütevekkil ise hilafeti 1517 yılında Peygamberimizin hırkası ve Hz. Ömer'in asasıyla birlikte Yavuz Sultan Selim'e devretmiştir. Böylece Arap Abbâsî hilafeti bitmiş, Arap olmayan Osmanlı hilafeti başlamıştır. Mısır, Şam, Hicaz ve Irak, Osmanlı devletine geçmiştir.⁶¹

Buraya kadarki kısımda, kısaca Abbâsî devletinin siyâsî tarihini kuruluşundan, Hülagü han tarafından fiili olarak çöküşüne ve Hilafetin Sultan Selim'e devredilmesiyle sembolik olarak son bulmasına kadar gerçekleşen olayları ele aldık. Bunun araştırmamızı zenginleştireceğine ve Abbâsî devletinde gerçekleşen olayların sosyal hayata çok büyük etkisi bulunması bakımından okuyucuya geniş bir görüş alanı sağlayacağına inanıyoruz. Sosyal hayatın, bir ayna işlevi gören edebiyata yansması ise kaçınılmazdır. Burada işaret etmek isteriz ki, tezimizde sadece birinci ve ikinci dönemlerdeki edebî hayatı ele alacağız. Çünkü bu iki devirde Abbâsî halifelerinin devlet işlerinde etkili olduğunu görüyoruz. Abbâsî hilafetinin sosyal hayata doğrudan etkili olması yönüyle bu asırdaki edebiyata açık bir şekilde vakıf olabilmemiz mümkün olacaktır. Ayrıca, Abbâsî dönemi edebiyatını tüm yönleriyle ele almak oldukça kapsamlı bir süreç olduğundan, bu çalışmada tüm yönleriyle incelemek araştırmamızın sınırlarını aşacaktır.

---

⁶⁰ Kasım Abduh, *'Asru selâtini'l-Memâlik*, 153-154; Saîd AbdulFettâh Aşur, *el-Asru'l-Memaliki fi Mısır ve Suriye* (Kahire: Daru'n-Nahda el-'Arabi yye, 1396/1976), 188.

⁶¹ Muhammed Ferit Bek, *Tarihu'd-Devleti'l-Osmaniyye'l-'âliye*, thk. İhsan Hakkı (Beyrût: Daru'n-Nefais, 1401/1981), 194; Muhammed Süheyl Takuş, *Târîhu'l-Memalik fi Mısır ve Şam* (Beyrût: Daru'n-Nefais, 1418/1979), 569.

1.2. Sosyal Hayat

Abbâsî devletinde sosyal hayat çok büyük bir gelişme göstermiş, İslam Medenîyeti sosyal, iktisadi ve fikri yönden zirve dönemine ulaşmıştır. Bunun sebeplerini şöyle sıralayabiliriz: Devletin sınırlarının genişlemesi, Arapların yabancılarla, evlilik, cariye ve savaş esirleri yoluyla karışması, diğer milletlerden İslam’a girenlerin kültür, fikir, dilsel çeşitlilik katması, kölelerin sahiplerine ruhi bir bağlılık göstermesi ve azat edildikten sonra bile sahiplerinin kabilelerine nispet edilmesidir. Haliyle bu durum, köle azat etmeye teşvik eden ve bu sayede tüm günahların bağışlanacağını vadeden, adalete ve eşitliğe çağıran, ırkçılığı yasaklayan İslam dinine mensup olmanın doğal bir sonucudur. Bu sayede Arap olmayanların devlette ve orduda yüksek mevkilere gelmesi daha kolay olmuş, onlardan alimler, edipler ve şâirler çıkmıştır. Şeriata göre herkes eşit kabul edilmiş ve bu nedenle Arap olmayanlar sosyal, fikri ve kültürel hayata katkıda önemli roller oynamıştır.⁶²

1.2.1 Sosyal Sınıfların Doğası

Abbâsî toplumu farklı sınıflardan oluşmaktadır. Bunlardan ilki, üst tabaka olan devlet adamlarının oluşturduğu sınıf; ikincisi, tüccarların ve esnafın oluşturduğu orta sınıf; diğeri ise kölelerin, cariyelerin ve çiftçilerin olduğu ikinci tabakanın altındaki sınıftır.

Bazı tarihçiler ise şöyle bir taksim yapmışlardır:

1.2.1.1 Üst Sınıf

Beş gruptan oluşmaktadır: Halife ve yanındaki adamları, vezirler, katipler ve komutanlardır. Bunların sabit maaşı vardır ve karar mekanizması olarak çalışırlar. Abbâsîlerin ikinci asrında bunların nüfuzları artmıştır.⁶³

---

⁶² Fark Ömer Fevzi, *el-Halifetü'l-mücâhid Hârûn Reşîd* (Bağdat: Daru's-Şu'un es-Sekafiyye el-Amme, 1989), 93.

⁶³ Dayf, *el-'Asru'l-'Abbâsiyyi's-sânî*, 61.

1.2.1.2 Özel Sınıf

Halifeye yakın olan askerler, yardımcılar, köleler ve hizmetçiler bu sınıftadır. Kölelerden edinilen askerler devlete sadık olarak yetiştirilirdi. Yardımcılar halifeye ve vezirlere arkadaşlık ederler, onların meclislerine katılırlar ve devlet hazinesinden maaş alırlardı.⁶⁴

1.2.1.3 Mevâlî

Bu sınıfı İslam'a sonradan giren Yahudiler, Hristiyanlar ve azatlı köleler oluşturmaktadır. Çoğunluğu Arap değildir. Onların Abbâsî devletinde saygın bir yeri olup köle değildiler, alt tabakadan da değildiler. Bu yüzden onları özel tabakadan saymak mümkündür.⁶⁵

1.2.1.4 Avam Tabakası

Avam tabakasında tüccarlar, meslek sahipleri, alimler, fakihler, edipler, şâirler ve şarkıcılar bulunmaktadır. Paralar genellikle saraya yakın olan şâirlere, şarkıcılara ve alimlere harcanırdı. İlimler bu sayede gelişme göstermiş, şiir ve müzik refah seviyesinin artmasından ve günlük eğlence meclislerinin tertip edilmesinden dolayı revaç bulmuştur.⁶⁶

1.2.1.5 Alimler ve Fakihler

Halifeye yakın olan başka bir grup da ilim sahipleri idi. Halife onlarla istişarelerde bulunur, onlardan fikirlerini ve hikayeler dinlerdi. Bunların en meşhurları, Ebû Ubeyde (209 / 824) , Kisâî (189 / 805) , Ferrâ (207 / 822) ve Asmaî (216 / 831)⁶⁷ idi. Yine bu tabakada devletten çok yüksek maaş alan doktorlar bulunmaktadır. Meşhur tabip Muhammed b. Zekeriya er-Râzî'nin

---

⁶⁴ Dayf, *el- 'Asru' l- 'Abbâsiyyi' s-sânî*, 61.

⁶⁵ Dayf, *el- 'Asru' l- 'Abbâsiyyi' s-sânî*, 61.

⁶⁶ Dayf, *el- 'Asru' l- 'Abbâsiyyi' s-sânî*, 61.

⁶⁷ Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî el-Bâhilî (216/831); Basra dil mektebinin önde gelen simalarından şiir ve ahhâr râvisi, dil ve edebiyat âlimi. Tülücü, "Asmaî", Süleyman Tülücü, "Asmaî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 10 Haziran 2023) 3/499.

(313 / 925) ⁶⁸ gözü iltihaplanan birisi için beş yüz dinar istemesi onlara ödenen meblağın çokluğuna işaret etmektedir. ⁶⁹

Onlardan sonra halkın çocuklarını eğiten orta sınıfa mensup hocalar gelmektedir. Onların ücretleri az olup bazen maaş olarak birkaç ekmek almaktaydılar. Üst tabakanın çocuklarına hocalık yapanların ise maaşları çok yüksekti.

Ardından mücevher, elbise, köle gibi değerli şeyler satan tüccarlar gelmektedir. Onlar genelde para kazanmak için devlet büyükleriyle temas halindeydiler. Köle pazarı, elbise pazarı, gıda pazarı, kâğıt-kitap çarşısı gibi her çeşit malzeme için bir çarşı bulunmaktaydı. Tüccarlar Hindistan'dan getirdikleri elmas, Habeş'ten getirdikleri fildişi, değerli taşlar, misk, keten ve kumaş ticareti yapmaktaydılar. ⁷⁰

Zanaat ehli ise ülkede yaptıklarının yayılması için uğraşıyorlardı. O zamanlarda birçok zanaat ortaya çıkmıştı. Mesela şeker, kâğıt, mobilya, işlenmiş süslü elbise, değerli taş işlemesi gibi birçok imalat ve zanaat vardı. ⁷¹

1.2.1.6 Alt Tabaka

Bu sınıfta küçük tüccarlar, imalatçılar, çiftçiler ve şehir sakinleri vardı. Gelirleri sınırlıydı, büyük tüccarlar ve imalatçılar gibi imtiyâzları yoktu. Ancak onlar meslek sahiplerindendi. Buna rağmen çalışıp da kazanamayan fakirler gibi değillerdi. ⁷²

Yine fakir olan serseriler ve hırsızlar da alt tabakadandı. Onlara hırsızlar, sefiller, kurnazlar gibi isimler verilmiştir. Fitne zamanlarda sayıları artmıştır. Onlardan birçok komik hikâye

---

⁶⁸ Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî; Ünlü hekim ve filozof. Mahmut Kaya, “Râzî, Ebû Bekir”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 10 Haziran 2023), 34/479.

⁶⁹ Zahiruddin el-Beyhakî, . *Tarihu hukemai'l-İslâm. thk. Muhammed Kürd Ali. Şam: el-Mecma'u'l-'ilmi el-'Arabi, 1946.*), 21.

⁷⁰ Dayf , *el-'Asru'l-'Abbâsiyyi's-sânî*, 61.

⁷¹ Rafah Takiyüddin el-Arif, “el-'Amme fi'l-'asri'l-'Abbâsî el-evvel ve's-sânî”. *Mecelletu Camiati Bağdat 7/45* (2011.), 150-153.

⁷² Arif, ““el-'Amme fi'l-'asri'l-'Abbâsî el-evvel ve's-sânî”. *Mecelletu Camiati Bağdat 7/45* (2011),”, 150-153.

nakledilmiştir. Onların hırsızlıkları suç sayılmamış, zenginlerin mallarından fakirlere verilmesi gereken hakkı aldıkları için sanat olarak görülmüştür.⁷³

Edipler genellikle hırsızlar hakkında konuşmuşlardır. Câhız'ın (255 / 869)⁷⁴ kitaplarında onların hikayelerine dair bol malzeme bulunmaktadır. Bu da onların, o zamanlar çok fazla olduklarına, fakirliğin yaygın olduğuna ve birçok kişinin de hırsızlığı meslek edindiğine işaret etmektedir. Onlar cahiliyedeki eşkıyaların devamı sayılabilir. Câhız'ın onlar hakkında zikrettiği hikayelerden birinde Hâlid b. Yezid çocuğuna şu şekilde tavsiyede bulunmakradır: “Sana miras olarak bıraktığım malını güzel yönetme hasleti o maldan daha hayırlıdır. Çünkü çok mal senin daha çok harcamâna ve paramı israf etmene sebep olabilir.”⁷⁵

Bu fakirlik hali, üst ve orta tabakayı güldürerek para kazanan bir tabakanın doğmasına sebep olmuştur. Bu yüzden kassâs ve müherriclerin (halkı güldüren kişiler) katıldığı küçük eğlence yerleri kurulmuştur. Mükid olarak isimlendirilen edipler de bu zamanda ortaya çıkmıştır.⁷⁶

Köleler ve cariyeler de alt tabakadandı. Savaşlarda esir edilerek ya da ticareti yapılarak elde edilirdi ve pazarlarda satılırlardı. Kölelerin satıldığı pazara “nihase pazarı” ismi verilmekteydi. Ayrıca evlerde hizmet ederlerdi.⁷⁷

Zimmîler ise çok büyük bir nüfusu oluşturuyordu. Devlet onların, mallarını, kadınlarını ve çocuklarını korurdu. Kendilerine has ibadet yerleri vardı. Bu dönemde İslam'dan önceki ümmetlerde görülmemiş bir adalet mekanizması ortaya çıkmıştı.⁷⁸

---

⁷³ Muhammed Receb en-Neccâr, *Hikayatu's-şattar ve'l-'ayyarin fi't-türasi'l-'Arabi*. (Kuveyt: Mecellet Alem el-Marife, 1981), 7.

⁷⁴ Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhiz el-Kinânî; Arap edebiyatının en büyük nesir yazarlarından ve Mu'tezile kelâmcılarından biri Ramazan Şeşen, “Câhiz”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 10 Haziran 2023), 7/19.

⁷⁵ ‘Amr b. Bahr el-Câhiz, *el-Buhalâ*’ (Beyrût: Dâru ve Mektebetü'l-Hilal, 1419), 73.

⁷⁶ Receb en-Neccâr, *Hikayatu's-şattar ve'l-'ayyarin.*, 9.

⁷⁷ Arif, “‘el-'Amme fi'l-'asri'l-'Abbâsî el-evvel ve's-sâni”. 150-153.

⁷⁸ Arif, “‘el-'Amme fi'l-'asri'l-'Abbâsî el-evvel ve's-sâni”, 150-153.

1.2.2 En Önemli Sosyal Yönler

Abbâsî devrinde sosyal hayatın en belirgin özelliklerini aşağıdaki başlıklar altında özetlemek mümkündür:

1.2.2.1 Kölelerin Çokluğu

Kölelerin çokluğu devletin refah seviyesinin artmasından kaynaklanmıştır. Şeriat köleliği sınırlandırmasına rağmen özellikle Horasan, Maverâünnehir ve İran bölgesinde köle ticareti çok yaygınlaşmıştır. Bağdat'taki bir caddeye köle caddesi ismi bile verilmiştir.⁷⁹

Şâirlerin sıkça geldiği, çarşığı tasvir ettiği, kadınlara şiirler yazdığı yerler olması bakımından köle pazarlarının rolü çok büyüktü. O zamanın gençleri de bu pazarlara sıkça gelirlerdi. Cariyelerin Abbâsî sosyal hayatında genel, halife ve onun yakınındakilerin hayatında ise özel bir etkisi olmuştur. Cariyeler satın alınarak saraylar onlarla doldurulmuş, bir noktadan sonra özgür insanlardan daha şanslı bir hal almışlardır. Hatta bazı halifelerin anneleri cariyedir. Mansûr'un annesi Habeşli, Reşîd'in annesi Rum, Me'mûn'un annesi Farisi ve Mu'tasım'ın annesi de Türktür.⁸⁰

Cariyelerin rolü sadece eğlence ve mücûn olmamış, bilakis ait oldukları kültürün, sanatların, örf ve adetlerin yayılmasında olumlu etkileri olmuştur. Ayrıca onlar, satıcıları tarafından değerlerinin artması için eğitilerek şiirler de söylemişlerdir. Cariyelerin siyasete de etkileri olmuştur. Özellikle de halifelerin eşleri ya da anneleri olan cariyeler, çok büyük bir nüfuzu ellerinde bulundurmıştır.⁸¹

Cariyelerin halifelerin yanındaki konumunu İshak b. İbrahim el-Mevsîlî'nin (235 / 850)⁸² babasından naklettiği şu hikâye bize göstermektedir: “Halife Reşîd'in üç tane sevdiği cariyesi

---

⁷⁹ Mes'ûdî, *Murucu'z-Zeheb*, 3/361.

⁸⁰ Nahida Hasan, “Sultatu'l-cevâri fi'l-'asri'l-'Abbâsî”. *Mecelletü Camiatu Vasıt Külliyyeti't-Turas* 1/2 (2007)), 112-122.

⁸¹ Hasan, “Sultatu'l-cevâri fi'l-'asri'l-'Abbâsî”, 112-122.

⁸² İshak b. İbrahim el-Mevsîlî ; Mûsikişinas, mugannî ve şâir. Ahmet Hakkı Turabi, “İshak el-Mevsîlî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 9 Mayıs 2023). 22/536.

vardı. İbrahim Mevsilî (188 / 804)⁸³ halifenin huzuruna girdiğinde onu cariyelerin erkekler üzerindeki etkilerinden bahsederken buldu ve şöyle dedi:

مَلِكُ الثَّلَاثِ الْإِنْسَانُ عَنَانِي   وَحَلَّلَنَ مِنْ قَلْبِي بِكُلِّ مَكَانٍ
مَا لِي تَطَاوَعَنِي الْبَرِيَّةُ كُلُّهَا   وَأُطِيعُهُنَّ وَهُنَّ فِي عَصِيَانِي

“Üç güzel kadın yularımı ele geçirdi.

Kalbimin tüm mekanlarını zapt etti.

Bana ne oluyor ki tüm halk bana itaat ederken,

Ben bana isyan eden o üçüne itaat ediyorum.”

Bu şiir halifenin hoşuna gitti ve ona on bin dirhem verdi.⁸⁴

1.2.2.2 Şu’ûbiyye ve Zındıklığın Ortaya Çıkması

İslam, en başından itibaren insanları eşitliğe çağırmış, Arap ve acem arasında sadece takva konusunda fark olduğunu belirtmiştir. Ancak kabile taassubundan dolayı ortaya çıkan savaşlar, Müslümanların birbiriyle yaptığı savaşlardan dolayı bir süre sonra tekrar hortlamıştır. Emevîler zamanında halifelerin birçoğu mevaliye din öğrenimini yasaklamış ve onları vergiye boğmuştur. Ömer b. ‘Abdülazîz haricindeki diğer halifeler, onlara ve Araplara farklı muamelelerde bulunmuşlardır. Bu ayrımcılık yüzünden Acemler, Hariciler ve Şiilerin saflarında Emevî devletine karşı savaşlara katılmışlardır. Onlardan kimisi de Farisi devletleri ve Medenîyetiyle övünmüştür. Onlar Abbâsî hareketi başladığında hemen Ebû Müslim Horasânî’nin ordusuna katılmışlardır. Hareketin başarılı olmasıyla yıldızları parlamış ve bu sayede devletin en üst makamlarına kadar çıkmışlardır.⁸⁵

---

⁸³ Ebû İshâk İbrâhîm b. Mâhân ‘Abbâsîler döneminin en tanınmış mûsikişinas ve mugannîlerinden Ahmet Hakkı Turabi, “İbrâhîm el-Mevsilî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 9 Mayıs 2023), 21/322.

⁸⁴ Bu Beytîn Harun Reşit tarafından söylendiği zikredilmiştir. Ayrıca Abbas b. Ahnef’in Harun Reşit adına nazmettiği de söylenmiştir. Ahmed b. Muhammed b. Abdu Rabbihi el-Endelûsi, *el-‘İkdü’l-Ferid*, thk. Müfid Kumeşha (Beyrût: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye., 1404), 7/50; Dayf, *el-‘Asru’l-‘Abbâsiyyi’l-evvel* (Kahire: Dâru’l-Ma’ârif), 3/58.

⁸⁵ Ahmed Ferid er-Rifai, *‘Asru’l-Me’mun* (el-Memleketü’l-müttehide: Müessesetü Hindavi, 2013), 93.

Bu dönemde Bermekî ve beni Sehl gibi bazı aileler öne çıkmıştır. Arap olmayanlar arasında şu'ûbiyye olarak anılan eğilimin ortaya çıkmasında Abbâsîlerin başa geçmesinin büyük etkisi olmuştur. Bu eğilimin özelliği diğer ırkların, Arapların bedevî hayatı yaşadığı sırada var olan medenîyetleriyle övünmesiydi. Câhız bu eğilimi şöyle anlatır: “Şunu iyi bil ki, sen Şu'ûbiyye eğilimine sahip insanlardan daha kötü, dine daha düşman ve kazancı en az olan başka bir topluluk göremezsin. Onların göğüslerine, ciğerlerine çökmüş olan kin, kalplerine çökmüş olan ateş, ateşte kaynayan kazanlar ve yakıcı alevler şifa verir.”⁸⁶

Acemlerden mutedil olup İslam'ı öğrenmeye devam edenler olduğu için onlara Şu'ûbî ismi verilmemiştir. Bu isim sadece kendi medeniyetiyle Araplara karşı övünenlere verilmektedir. Onların bu eğilime mensup olma sebepleri ise farklıdır. Kimi yönetimi ele geçirme arzusuyla, kimi Arapların ülkelerini fethetmelerinden doğan kininden dolayı kavmiyetçilik sebebiyle kimisi de kendi medeniyetlerinde bulunan İslam'dan uzak eğlence hayatının tekrar geri gelmesini istemesinden dolayı bu harekete mensup olmuştur. Onların en kötüsü ise İslam dininden nefret eden zındıklardır. Bunlar, ülkelerine İslam'ı getiren Arapları, Araplığı ve İslam'ı benimseyememiştir.⁸⁷

Şüphesiz ki Bermekî yöneticilerin şu'ûbiyye ateşinin harlanmasında büyük rolü olmuştur. Nitekim şiirde “Şu'ûbî şiir” adında yeni bir tür doğmuştur. Alimler ve edipler bu eğilime karşı reddiyeler kaleme almışlardır. Bu alimlerden biri de ‘Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe ed-Dineverî'dir (276 / 889).⁸⁸ O, Şu'ûbiyye hareketine karşı çok mücadele etmiş, eğilimin ortaya çıkmasından itibaren er-Raddü ale's-şu'ûbiyye, el-Arab ve Ulûmuhâ ve et-Tesviye beyne'l-arab ve'l-acem gibi kitaplar yazmıştır.⁸⁹ Câhız da el-Beyan ve't-Tebyin kitabının Kitâbu'l-asâ bölümünde onların iddialarını çürütmeye çalışmıştır.⁹⁰

---

⁸⁶ ‘Amr b. Bahr el-Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn* (Beyrût: Dar ve Mektebetü'l-Hilal, 1423), 3/21.

⁸⁷ Dayf, *el-'Asru'l-'Abbâsiyyi'l-evvel*, 75.

⁸⁸ İbn Kuteybe ed-Dineverî; Dil, edebiyat, Kur'an ilimleri, hadis ve tarih sahalarındaki eserleriyle tanınan âlim. Hüseyin Yazıcı, “İbn Kuteybe”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 9 Mayıs 2023), 20/145.

⁸⁹ Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineveri, *'Uyûnu'l-Ahbâr* (Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye. 1418), Mukadimetü't-Tahkik, 1/27.

⁹⁰ Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 3/5.

Şu'ûbîler edebiyatta özel olarak Araplara, genel olarak da İslam'a karşı nefret tohumları atmaya çalışmışlar ve şiirlerinde en çok bu konulara değinmişlerdir. Bunların en meşhuru Araplara bağlılıktan beri olduğunu ve kendisinin nesebiyle değil dini ile övündüğünü söyleyen Beşşâr b. Bürd'tür (167 / 783-84).⁹¹ Eğer o İslam dininden uzak bir hayat yaşamasaydı ifadeleri bir yere kadar kabul görürdü. Zira O bir şiirinde şöyle demiştir:⁹²

أَصْبَحْتُ مَوْلَى ذِي الْجَلَالِ وَبَعْضُهُمْ	مَوْلَى الْعَرِيبِ فَجُدْ بِفَضْلِكَ وَافْخَرْ
سَأَخْبِرُ فَاخِرَ الْأَعْرَابِ عَنِّي	وَعَنهُ حِينَ بَارَزَ الْفَخَّارِ
أَنَا ابْنُ الْأَكْرَمِينَ أَبَا وَأُمًّا	تَنَازَعَنِي الْمَرَازِبُ مِنْ طَخَارِ

“Sen Zü'l-celâlin kölesi oldun, bazıları ise Arabcıkların kölesi oldu.

Şimdi fazlından ihsan et ve övün.

Benimle üstünlükte yarışmaya çalışan Araplara şöyle diyeceğim:

“Ben annemden ve babamdan Toharistan'daki Merâzib soyundanım.”

Beşşâr, ırkıyla övünen Araplara onun Toharistan'daki ecdatlarından daha üstün olamayacaklarını söylemektedir. Şiirde geçen ve onun şu'ûbî yönünü aşıkâr eden مرارب kelimesi مرزبان kelimesinin çoğuludur ve Fars kralları mânasındadır.⁹³

İslam, Mecusileri ehli-i kitap olarak görmüştür. Bu yüzden Mecusilik Abbâsî zamanına kadar varlık göstermiştir. Mehdî, Mecusilik tehlikesini fark etmiş ve onlara inanan Müslümanların takip edilmesi için bir divan kurmuştur. Onların takibi Reşîd zamanına kadar sürmüştür. Zındıklardan ilk öldürülen kişi İbnü'l-Mukaffa'dır (142 / 759).⁹⁴ Mehdî, onun hakkında “Zındıklık kitaplarının hepsinin kaynağının İbnü'l-Mukaffa olduğunu gördüm” demiştir.⁹⁵

⁹¹ Ebû Muâz el-Ukaylî Şiirleri örnek (şâhid) olarak kullanılan son Arap şâiri. Cemal Muhtar, “Beşşâr b. Bürd”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 9 Mayıs 2023), 6/8.

⁹² Ali b. Hüseyin Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğânî*, thk. Semir Cabir (Beyrût: Daru'l-Fikr), 3/131.

⁹³ Beşşâr b. Bürd, *Dîvânü Beşşâr b. Bürd*, thk. Muhammed Tâhir b. Aşur (Kahire: Matbaatu Lecneti't-te'lif ve'n-neşr, 1376/1957), 229.

⁹⁴ Ebû Muhammed (Ebû Amr) Abdullah (Rûzbih / el-Mübârek) b. el-Mukaffa' (Dâdeveyh) (İran asıllı mütercim, edip ve kâtip. İsmail Durmuş, “İbnü'l-Mukaffa”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 9 Mayıs 2023), 21/134.

⁹⁵ Ali b. el-Hüseyin Şerif el-Mürteza, *Emelü'l-Mürteza*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Kahire: Matbaatu İsa el-Babi el-Halebi, 1373/1954), 1/134.

Kelâmcılar da bu fırkalara cevap vermişler ve halifelerin huzurunda onlarla münâzaralar yapmışlardır. Özellikle kendisi de kelâmcı olan halife Me'mûn da onlarla münâzara yapmıştır.⁹⁶

Zındıklıkla itham edilerek had cezasına çarptırılan ve öldürülen şâirlerden birisi de Salih b. 'Abdülkuddûs'tür (167 / 783).⁹⁷

1.2.2.3 Lüks

Abbâsî devletinin sınırları genişlemiş Maveraünnehir, Sind, Horasan, İran, Irak, Şam Mısır ve Cezire bölgeleri devletin toprakları olmuştur. Bu topraklarda bulunan köklü medenîyetlerin Abbâsî toplumuna kaçınılmaz bir etkisi olmuştur. Bu etkiler medenîyetten yiyecek ve içeceğe kadar her yerde görülmüştür. Saraylar inşa edilmiş, altın ve gümüşten yemek sofaları tasarlanmış, evler en güzel şekilde inşa edilmiş ve süslenmiş, yemek çeşitliliği artmıştır. Câhız, bu asırdaki birçok yemek ve içecek çeşidinden bahsetmiş ve bunun birçoğunun Farslardan gelme olduğunu söylemiştir. Farsların mutfak kültürünü de almışlardır. Öyle ki Me'mûn'un saray mutfağından bir günde üç yüz çeşit yemek çıktığı rivayet edilmiştir.⁹⁸

Samarra şehrinde gerçekleşen kazılar bu asırda sarayların ve evlerin nasıl olduğunu ortaya çıkarmıştır. Saray ile cadde arasında bir dehliz, etrafında hamamlar, yerin altında giderler vardır. Çatısı altın işlemelerle süslüdür ve duvarlarda ipekten perdeler asılıdır. Mücevher süslemeli tabaklar kullanılıyordu. Devletin hazinesi ise her bölgeden elde edilen gelirlerle doluydu.⁹⁹

Ali b. Cehm (249 / 863)¹⁰⁰ bizlere halife Mütevekkil'in "Harûnî" adlı şatafatlı sarayından şu beyitlerle bir tasvir sunmaktadır:

---

⁹⁶ Şevkî Dayf bu konuda İbn Mutez'in Salih b. Abdil-Kuddûs'ü ayet ve hadislere uymayan şiirleri üzerinden savunmasını ve zındık olmadığı hakkındaki görüşünü zikretmiştir. Ancak Dayf onun zındık olduğunu, Abdül-Kuddûs'ten zühd hakkında nakledilen şiirlerinin de manheizm dinine uygun olduğunu dile getirmiştir. Dayf, *Târihu'l-edebi'l-'Arabi*, 3/394.

⁹⁷ Dayf, *el-'Asru'l-'Abbâsiyyi's-sânî*, 55. Ebü'l-Fazl el-Basrî; Zındıklığı ile tanınan bir Arap şairi. Rahmi Er, "Salih b. Abdülkuddûs", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 9 Mayıs 2023), 36/35.

⁹⁸ Adem Minz, *el-Hadâratu'l-İslâmiyye fi'l-karn'r-rabi' el-hicri ev 'asri'n-Nehda. çev. Muhammed 'Abdülhadi Ebû Rida. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kitabi'l-'arabi*, 2/152; Abdullah b. Muhammed b. Mu'tez, *Tabakatu's-Şu'ara*, thk. Abdü's-Settar Ferac (Kahire: Dâru'l-ma'ârif, 1976), 209.

⁹⁹ Ali b. Cehm, *Dîvânü Ali b. Cehm*, thk. Halil Murad (es-Suudiyye: Vizaratu'l-Maarif, 1400-1980), 3130.

¹⁰⁰ Ali b. Cehm; 'Abbâsîler dönemi şâirlerden, Mütevekkil'in nedimi. Mahmud Salim Muhammed, "Ali b. Cehm", *Arap Encyclopedia*, (Şam: Vezaratü's-sekâfe), 13/437.

بدائع لم ترها فارسٌ   ولا الروم في طول أعمارها
لها شُرُفاتٌ كأنَّ الرِّبيع   كساها الرياضُ بأنوارها

“Öyle güzellikler ki, uzun tarihlerine rağmen ne Rum ne de Fars görmüştür.

Sanki bahar onun balkonlarını nurlardan bahçelerle kaplamıştır.”¹⁰¹

Ayrıca Bağdat’ta Fars elbiseleri yaygınlaşmış, her topluluğun kendine özgü elbiseleri olmuştur. Devlet memurları özel elbiseler, şâirler ve şarkıcılar da ipekli elbiseler giyerlerdi. Koku kullanımı artmış, hem hürler hem de cariyeler süslenmeyi abartmışlardır.

Halifeler ve emirler arasında avlanma artmış; satranç, tavla, at ve posta güvercini gibi farklı vakit geçirme vesileleri bulunmuştur.

Halk kassâsların etrafında toplanır, onlardan hayali ve eğlenceli hikayeler dinlerdi. Ancak herkes bu eğlence araçlarından aynı seviyede yararlanamıyordu. Sosyal sınıflara göre elbiseler değişmekte, yüksek geliri ise ancak halife ve etrafındaki yöneticiler, alimler, edipler, şâirler ve şarkıcılar elde etmekteydi.¹⁰²

Bir kısım insanlar ise fakirlik, mahrumiyet ve adaletsizliğin içinde yaşıyorlardı. Tarihçiler Abbâsîlerin ilk dönemi ile ikinci dönemini ayırmakta, ikinci dönemi askerî yönetimde söz sahibi olmasından ve toprakların parçalanmasından dolayı bozulmaların en çok arttığı dönem olarak değerlendirmektedir. Rüşvet ve karışıklığın artmasıyla yönetimde sürekli ihtilaller olmuş, bunların bazıları ıslah ve adalet için olurken bazıları da dinî ve siyâsî saiklerle gerçekleşmiştir. Şiilik farklı çeşitleriyle halk arasında yayılmış ve insanlar zulmü ortadan kaldırıp adaleti tesis edecek Mehdî’yi beklemeye başlamışlardır.¹⁰³

---

¹⁰¹ Câhız, *el-Beyân ve ’t-tebyîn*, 3/78.

¹⁰² Dayf, *el-Edebü ’l- ’Abbâsî*, 1/51.

¹⁰³ Dayf, *el-Edebü ’l- ’Abbâsî*, 1/51.

1.2.2.4 Mücûn ve Eğlence

Eğlence meclisleri, içki ve şarkı aracılığıyla fuhşiyat artış göstermiş, Bağdat'taki hayat lüks ve eğlencesiyle Farisi-Sasani hayatına benzemiştir. Bazı insanlar haram olmasına rağmen içki içmişler, bazı fakihler de buğday ve hurmadan yapılan nebiz için helal hükmünü vermişlerdir. Halifeler ve insanlardan bir kısmı nebizi tüketirken bazıları ise doğrudan haram olan içkiyi tüketmişlerdir. Hatta halife Emin'in sarhoşluktan hiç ayılmadığı rivayet edilmektedir. İçkinin yayılmasından dolayı şâirler ve şarkıcılar eserlerinde içkiden ve kaselerinden bahsetmiş, bu yüzden içkinin bu asırda herkes tarafından kabul gören normal bir şey olduğu zannedilmiştir. İçkiyi her türlü vasıfları, içilen meclisleri ve içenleriyle birlikte anlatan hamriyyât kasideleri yazılmaya başlanmıştır. Bu tarz kasidelerin İslam'dan sonra azaldığı bilinmektedir ancak Abbâsî devrinde daha güçlü bir şekilde ortaya çıkmıştır. Cahiliye devrinde kasidenin giriş kısmında anlatılan içki bu devirde başka bir konuya değinmeden kasidenin tamamında ele alınmıştır.¹⁰⁴ Bu alanın en ünlü ismi Ebû Nüvâs'tır (198 / 813)¹⁰⁵. Örnek olarak:

دَعْنِكَ لَوْمِي فَإِنَّ اللَّوْمَ إِغْرَاءٌ   وَدَاوْنِي بِالتِّي كَانَتْ هِيَ الدَّاءُ

“Beni azarlamayı bırak, çünkü bu yüzden daha çok içerim.

Beni hastalığın sebebi olan içki ile tedavi et.”¹⁰⁶

Abbâsî devrinde hamriyyât tarzında kaside yazan ilk kişinin Ebu'l-Hindi Galib b. ‘Abdulkuddûs (180 / 796)¹⁰⁷ olduğu tercih edilen görüştür. O sürekli sarhoş gezmiş,¹⁰⁸ bağımlılığı yüzünden sütten kesilmiş çocuk gibi içkiyi bırakmak istememiştir. Şu beyit buna örnektir:

رَضِيعُ الْمُدَامِ فَارِقَ الرَّاحِ رَوْحُهُ   فَظَلَّ عَلَيْهَا مُسْتَهْلًا الْمَدَامِ

“Sütten ayrılan çocuk gibi ruhu içkiden ayrılrsa

---

¹⁰⁴ Dayf, *el-Edebü'l-‘Abbâsî*, 1/65; İbn Mu‘tez, *Tabakatu’ş-Şu‘ara*, 210.

¹⁰⁵ el-Hasen b. Hânî (ö. 198/813); ‘Abbâsîler’in ilk döneminde Arap şiirine yeni bir üslûp getiren şâir Nasuhi Ünal Karaarslan, “Ebu Nüvas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 4 Nisan 2023), 10/205.

¹⁰⁶ Hasan b. Hânî Ebu Nüvas, *Divânu Ebi Nüvas bi Rivayeti’-Sûli*, thk. Behçet el-Hadisi (Abu Dabi: Hey’etü Abi Dabi li’s-sekafeti ve’t-türâs, 2010), 53.

¹⁰⁷ Galib bin Abdülkuddûs; ‘Abbâsî şâir. Çeşitli durumlarda esprili, zeki ve hızlı yanıtlarıyla tanınmaktaydı. Salim Muhammed, “Galib bin Abd’ül-Kuddûs”, 21/670.

¹⁰⁸ İsfahânî, *el-Ağâni*, 20/343.

Hemen gözyaşları akmaya başlar.”¹⁰⁹

İçkinin, şarkının ve cariyelerin bu derece yayılması ahlaki çöküntüyü de beraberinde getirmiş ve ne kadının ne de erkeğin iffetini koruyan müstehcen gazel ortaya çıkmıştır. Bu şâirlerin en meşhurları Ebû Nüvâs ve Beşşâr b. Bürd’tür. Durum o dereceye kadar varmıştır ki, erkeğe bile gazel yazılmaya başlanmıştır.

Me’mûn gibi bazı halifeler bu sefahate uymamıştır. Mütevekkil ise farklı müzik aletleri çalmayı öğrenmiştir. Halifelerin, vezirlerin ve yöneticilerin çocukları şarkı ve müzik aletleri eğitimleri almışlar ve besteler yapmışlardır. Bu asırdaki en meşhur şarkıcılar İshak el-Mevsili, İbrahim el-Mehdî ve kız kardeşi Aliye’dır.¹¹⁰

1.2.2.5 Zühd

Zühd kelimesi, sözlükte bir şeye meyletmeyi bırakmak demektir. İstilahta ise dünyaya buğz ederek ondan yüz çevirmek mânasına gelir. Bu mânâ, takaşşuf mânasına yakındır. Çünkü takaşşuf, lüksü bırakmak ve ahlaki kemale ulaşmak için nefisle mücadele etmek demektir. Şöyle bir tanım da yapılmıştır: Zühd, seni Allah’tan alıkoyan her şeyi terk etmendir.¹¹¹

Zühd, modern felsefede hayvani eğilim ve isteklerden yüz çevirme anlamındaki ahlak mezhebine verilen isimdir. Bu mezhep iradeye hâkim olmayı şart koşar. Aza kanaat ancak bunlardan aşırı derecede sakınmakla olur.¹¹²Burada zühd hakkındaki söyleyeceklerimiz ise ıstılâhî mânasına göre olacaktır.

Abbâsî devletindeki eğlence hayatını anlattığımız bu kısımdan sonra okur, halkın İslam’dan uzak bir hayat yaşadığını zannedebilir. Ancak durum böyle değildir. Halk, Hanefi mezhebine ve peygamberimizin sünnetine sıkı sıkıya bağlıdır. Bunu gösteren şey, Abbâsî devrinin ilimlerin

---

¹⁰⁹ Galip b. Abd’ül-Kuddûs Ebu’l-Hindi, *Dîvânü Ebi’l-Hindi ve ahhârûhu, sana’ahu Abdullah el-Capuri* (Bağdat: Matbaatu’n- Nu’mân en-Necef el-Eşref, 1969), 44. Mahmud Salim Muhammed, “Galib bin Abd’ül-Kuddûs”, Arap Encyclopedia (Erişim 4 Nisan 2023)

¹¹⁰ İsfahânî, *el-Ağâni*, 5/278.

¹¹¹ Abdülkerim b. Harun b. Abdülmelik el-Kuşeyri, *er-Risaletü ’l-Kuşeyriyye*, thk. Abdülhalim Mahmud - Mahmud eş-Şerif (Kahire: Dâru’l-ma’ârif), 1/241.

¹¹² Cemil Saliba, *el-Mu’cemu ’l-felsefi* (Beyrût: Daru’l-kitab el-Lübnânî, 1982), “zhd” 1/640.

altın çağını yaşamış olmasıdır. Nitekim Hadis-i şerifler tedvin edilmiş, dört fihhi mezhep teşekkül etmiş, kelâm ve usûl ekolleri ortaya çıkmış ve Hâris el-Muhâsibî ve Cüneyd-i Bağdâdî gibi veli insanlar yetişmiştir.

Eğlence ise sadece saray etrafında, şâirler, şarkıcılar ve gençler arasında gelişme göstermiştir. Eğlencenin bu kadar yayılması, onlardan sadır olan fuhşiyatla savaşılan dindarlığı da beraberinde getirmiştir. Nitekim, köle pazarları, cariyeler ve eğlence düşkünleriyle dolu olduğu gibi mescitlerde ilim ve zikir halkaları ile doluydu. Mescitler de alimler, zahitler ve abidlerin ortak mekanıydı. Zühd şiirleri de genel olarak Allah'ın kullarına verdiği nimetlere kanaat etmesi gerektiğini öğütlerdi. Mahmud el-Varrâk (220 / 835)¹¹³ bu konuda şöyle söylemiştir:

أرى أناساً بأدنى الدين قد قنعوا ولا أراهم رَضُوا بالعيش بالدُّون

“İnsanları az dindarlığa kanaat etmişler görüyorum, ancak

Az bir mala kanaat ettiklerini göremiyorum.”¹¹⁴

Zühd şiirinin başka bir konusu da Allah'a tövbeye, ölümden ibret almaya ve sonrasındaki hesap ve cezayı düşünmeye teşvik etmektir. Bu bağlamda önde gelen zahitlerden ‘Abdullâh b. Mübârek (181 / 797)¹¹⁵ şöyle söylemiştir:

يا طالب العلم بادر الورعاً وهاجر النوم واهجر الشبعا

“Ey ilme talip kişi, takvada acele et!

Uykuyu, yemeyi ve içmeyi bırak!”¹¹⁶

Rabia el-Adeviyye (181 / 797)¹¹⁷ gibi kimi zahitler de Allah sevgisini terennüm etmişlerdir. O, Allah sevgisini, manevi olarak onun huzurunda bulunduğunu ve Allah'ı anmasından dolayı kullardan uzaklaştığını anlatan ince mânalı şiirler nazmetmiştir. Örnek olarak:

---

¹¹³ Ebû'l-Hasan el-Varrâk el-Bağdâdî; İlk ‘Abbâsî döneminin mevalî şâirlerinden biri. Ali Ebu Zayd, “Mahmoud al-Warak”, Arap Encyclopedia (Erişim 4 Nisan 2023), 18/121.

¹¹⁴ Ban Hamid Ferhan, “Şi’ru’z-zühd en-Neş’e ve’t-tatavvur”, Bağdat, *Mecelletu Külliyyeti'l-Âdâb* 103, 69.

¹¹⁵ Ebû Abdîrrahmân el-Mervezî (181/797); Tebeu't-tâbiînün ileri gelenlerinden, muhaddis, zâhid ve fakih. Arşit Küçük, “Abdullah b. Mübarek”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 6 Nisan 2023), 1/122.

¹¹⁶ Ferhan, “Şi’ru’z-zühd en-Neş’e ve’t-tatavvur”, Bağdat, *Mecelletu Külliyyeti'l-Âdâb* 103, 69.

¹¹⁷ Rabia el-Adeviyye; Basralı kadın sûfi. Hülya Küçük – Semih Ceyhan, “Rabia el-Adeviyye”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 6 Nisan 2023), 34/380.

أحبك حبين حب الهوى   وحباً لأنك أهل لذاكا

“Seni iki sevgiyle seviyorum, ilki aşkına olan sevgi,

Ve ikincisi sevmeye layık olmandan doğan sevgi.”¹¹⁸

Bu dönemde vaizler artmış ve insanlar onları dinlemek istemişlerdir. Kimi vaizler sert, kimisi de yumuşak bir şekilde sultanlara ve vezirlere ibretli hikayelerle vaaz etmiştir. Bu vaizlerden biri olan Muhammed b. Semmâk (183 / 799)¹¹⁹ halife Hârûn Reşîd’e şöyle demiştir: “Ey müminlerin emiri, sana Allah’tan gelmiş bir makam var ancak bu makamından ayrılışın da olacak. Nerede olacağını iyi düşün.” Ardından Reşîd ağlamaya başlamıştır.¹²⁰

Hârûn Reşîd’in, bir rivayette Fudayl b. ‘Îyâz’dan (187 / 803)¹²¹ sürekli vaaz dinlediği ve ondan vaaz dinlemeyi sevdiği zikredilmiştir. O, bir gün ‘Abdullâh b. Mübârek’e giderek ondan kendisini Fudayl b. ‘Îyâz’a götürmesini istemiştir. İbn Mübârek onunla Fudayl b. ‘Îyâz’ın evine kadar gitmiş ancak Reşîd’den kapıda beklemesini istemiştir. İbn Mübârek, Fudayl’dan izin istemiş ancak reddeder korkusuyla bekleyen Reşîd olduğunu söylememiştir. İzin aldıktan sonra içeri girmiş ve saatlerce konuşmuşlardır.

İbn Mübârek ona şöyle demiştir: Ey Ebû Hüseyin, bu kişinin kim olduğunu biliyor musun?

Fudayl b. ‘Îyâz da “Hayır, bilmiyorum” demiştir. ‘Abdullâh b. Mübârek ise onun müminlerin emiri Hârûn Reşîd olduğunu söyleyince Fudayl b. ‘Îyâz ona bakmış ve “Bu güzel yüz yarın ümmet-i Muhammed’den hesaba çekilecek, eğer sen içinde bulunduğun durumda affedebiliyorsan bu apaçık fazilettir” demiştir. Hârûn Reşîd güzel yüzlü, konuşması iyi ve ilim sahibi birisiydi. Bu konuşmaların ardından Fudayl b. ‘Îyâz ona vaaz ve nasihatlerde bulunmuş, Hârûn Reşîd orada çokça ağlamıştır. Fudayl ona ayrıca kendisinin ve ailesinin yaptığı kötü işleri de söylemiştir.

---

¹¹⁸ Hâlid el-Halbûnî, “Âdâbu’l-mer’eti fi’l-‘âsri’l-‘Abbâsî ve melamihuhu’l-fenniyye *Mecelletü Camiati’iş-Şam* 3/26 (2010), 95.

¹¹⁹ Ebû’l-Abbâs Muhammed b. Sabîh el-Kûfî; İlk dönem vâiz ve zâhidlerinden. Mehmet Demirci, “İbnü’s-Semmâk, Ebû’l-Abbâs”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 7 Nisan 2023), 21/204.

¹²⁰ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 8/329.

¹²¹ Ebû Alî el-Fudayl b. ‘Îyâz et-Temîmî el-Yerbûî; Horasan’ın ilk büyük sûfilerinden. Osman Türer, “Fudayl b. ‘Îyâz”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 7 Nisan 2023), 13/208.

Hârûn Reşîd Fudayl b. ‘Îyâz’a “Senin Allah’ın bağışlamamasından korktuğun günahların yok mudur?” diye sormuş; Fudayl ise “Evet, var.” demiştir.

Hârûn Reşîd ona tekrar “Seni benden mağfîret beklemeye daha hak sahibi yapan şey ne? Ben Allah’ın iyilikleri kabul ettiği, kötülükleri affettiği dini üzereyim. Bununla beraber Allah ile başka bir şey arasında kaldığımda Allah’ı seçerim ve Allah bana şahittir, niyetimi de bilmektedir. O şahit olarak yeter. Senin yapmadığın şeyler olan insanların arasını düzeltmeye çalışırım, cihat ederim, iyiliği emreder kötülükten sakındırırım. Bu yüzden seni benden mağfîret beklemeye daha hak sahibi yapan şey nedir?” demiştir. Fudayl bir süre susmuş ve “Sana karşı delil getiren sana zulmetmedi” demiştir.

Hârûn Reşîd Irak’a geldiğinde tüm şehirlere şu mektubu göndermiştir: “Ezanı kimin okuduğuna bakın ve ona bin dinar verin. Kur’an Kerim’le ve ilimle uğraşanlara iki bin dinar verin. Hadis ve fıkıhla uğraşanlara ise dört bin dinar verin. Bunu da o alandaki alimlerinizin imtihanıyla gerçekleştirin.”¹²²

İnsanları dünya şehvetlerinden sakındıran ibretlik kıssaların anlatımı yayılmıştır. ‘Abdullâh b. Mübârek, Fudayl b. İyâz, İmam Gazzali (505 / 1111)¹²³ ve İbn Cevzî (597 / 1201)¹²⁴ vaizlerin en meşhurları olarak sayılabilir.

Abbâsî asrı iki çeşit zühde tanık olmuştur:

1- İslami eğitimle beraber hareket eden zahitlik.

2- Budizm öğretilerinden ilham alan zahitlik. Bu tarz zühdü zındıklar yapmış, devlet ise bunları yakalamaya çalışmıştır. Onların en büyük özelliği ise insanlardan hiçbir şey istemeyerek uzakta yaşamalarıdır.¹²⁵

---

¹²² Ahmed b. Abdullah Ebu Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetu’l-evliya ve tabakatu’l-‘asfiya* (Beyrût: Daru’l-Kitab el-‘Arabi , 1405), 8/106.

¹²³ Hüccetü’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî et-Tûsî; Eş‘arî kelâmcısı, Şâfiî fakihî, mutasavvıf, filozoflara yönelttiği eleştirilerle tanınan İslâm düşünürü. Mustafa Çağrııcı, “Gazzâlî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 7 Nisan 2023), 13/530.

¹²⁴ Ebû’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî; İslâmî ilimlerin hemen her dalındaki çalışmalarıyla tanınan Hanbelî âlimi. Yusuf Yavuz – Casim Avcı, “İbnü’l-Cevzî, Ebû’l-Ferec”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 7 Nisan 2023), 20/550.

¹²⁵ Dayf, *el-Edebü’l-‘Abbâsî, el-‘Asru’l-evvel*, 88.

1.3. Entelektüel ve Kültürel Hayat

İslam devleti ilim ve fikirde Abbâsî dönemiyle birlikte yeni bir başlangıca şahit olmuştur. Abbâsî devleti, barındırdığı farklı ırklardan dolayı dünyada ilimlerin merkezi olmuş ve bu yüzden kültürel, dilsel, mezhepsel ve fikri zenginlikler ortaya çıkmıştır. Böylece diğer Medenîyetlerin ve devletlerin çekim merkezi haline gelmiştir.

Bu asırda ilmi hayat canlanmasının bazı sebepleri vardır. En önemlileri şöyledir:

1-Halifelerin ilmi ve alimleri önemsemeleri, huzurlarında her zaman alimlerin ve ediplerin bulunması, onlara hediyeler ihsan etmeleri. Halifelerin huzurunda her zaman ilmi ve edebî münâzaralar gerçekleştirilmesi. Özellikle de halife Reşîd, halife Me'mûn ve Bermekî ailesinin önünde ilmi toplantılar gerçekleştirilmiştir.¹²⁶

2- Medreselerin çok olması. Bu sayede eğitim Abbâsî asrının bir parçası olmuştur. Küçük çocuklar ketâtîp'e (Sıbyan mektebi) giderek eğitime başlar, burada Kur'an-ı Kerim, kıraat, kitabet ve hesap dersleri alırlardı. Ketâtîp hakkında hikayeler çok fazladır. Hatta bazı edipler ileride geleceği üzere sadece bu hikâyeleri anlatan kitaplar telif etmişlerdir.

Küçük çocukların üzerine yazı yazıp silebildikleri "elvâh" denilen yazı tahtaları vardı. Çocukların eğitim hayatına katılması ile ilim halkın arasında yayılmış ve aralarından alimler çıkmıştır.¹²⁷

Önceleri deri, tahta vb. aletler üzerine yazı yazılırken kâğıt imalatı gelişmiş ve insanlar arasında revaç bulmuştur. Hârûn Reşîd zamanında Fazl b. Yahya el-Bermekî (193 / 808)¹²⁸ Bağdat'ta kâğıt fabrikası kurmuş ve kağıtçılık mesleği ortaya çıkmıştır.¹²⁹

---

¹²⁶ Ziyâd b. Ali el-Hârîsî, "Sûretu Hârûn Reşîd fî'l-asri'l-'Abbâsî el-evvel". *Malezya Mecelletü'd-dirâsâti'l-lugaviyye ve'l-edebiyye* 1 (2015), 197.

¹²⁷ Câhîz, *Buhala*, 5.

¹²⁸ Ebü'l-Abbâs el-Fazl b. Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî ; Hârûn Reşîd devrinin önemli devlet adamlarından. Hakkı Dursun Yıldız, "Fazl b. Yahyâ el- Bermekî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 7 Nisan 2023), 12/276.

¹²⁹ Üsâme Nasır en-Nakşibendî, *İraj Afşar'a adanmış araştırma ve çalışmalar* (Londra: Müessesetü'l-Furkan li't-Türâs es-İslâmî, 2018), 182-205.

Yine bu devirde kelâm mezhepleri gelişme göstermiştir. Bunlardan en çok öne çıkanı Mu‘tezile’dir. Mu‘tezile’nin imamlarının yanı sıra Abbâsîlerin ilk asrında öne çıkan felsefeciler de vardır. Mu‘tezilî imamlar, halifelerin kuvvetine güvenerek, alimleri Kur’an’ın mahluk olduğunu kabule zorlamışlar, bu yüzden “mihne” denilen baskı ve çile dönemi başlamıştır. Alimlere bu görüşü kabul etmeleri için işkenceler yapmışlardır. İşkence yapılan alimlerin en meşhuru Ahmed b. Hanbel’dir. Bu olay yüzünden alimler ve insanlar Mu‘tezile mezhebinden nefret etmişlerdir.¹³⁰

Mu‘tezile mezhebinin, halife Mütevekkil ile başlayan ikinci Abbâsî devrinde, ufuktaki yıldızı batmaya başlasa da mezhebin faaliyetleri devam etmiştir. Câhız, Ebû Ali Muhammed b. ‘Abdülvehhâb el-Cübbâi (303 / 916)¹³¹ ve oğlu Ebû Hâşim ‘Abdüsselam (321 / 933)¹³² ile öğrencisi Ebu’l-Hasen el-Eşari (324 / 935-36)¹³³ bu mezhebin önde gelen temsilcileri olmuştur. Ebû Musa el-Eş’arî’nin soyundan gelen Ebu’l-Hasan el-Eş’arî, kırk sene Mu‘tezilî mezhebine mensup yaşadıktan sonra adl, halku’l-Ku’ran, Allah’ın ahirette görülemeyeceği gibi inançlardan tövbe etmiştir. Ardından insanlar ona teveccüh göstermiştir. *Makâlâtü’l-İslâmiyyin, el-İbâne ‘an Usulü’l-Diyâne, el-Lüma’* onun en önemli eserleri arasındadır. Son iki eser, mezhebinin ayrıntılı şekilde açıklamaktadır. Onun tövbe etmesinden sonra itikatta ona nisbetle Eş’arî mezhebi ortaya çıkmıştır.¹³⁴

Abbâsîler devrinde ilmin ve kültürün arttığının en büyük delili, halk arasında ilmi konuların konuşulması ve hatta bazı mecnunlardan da ilme dair bazı şeylerin duyulmasıdır. Bunlara dair hikayeler kitaplarda toplanmıştır. Hasan b. İsmail ed-Darrâb (392 / 1002)¹³⁵ *‘Ukalâu’l-mecânin*

---

¹³⁰ Dayf, *el-Edebü’l-‘Abbâsî el-‘Asru’s-sâni*, 179.

¹³¹ Ebu Ali Muhammed b. Abdülvehhâb el-Cübbâi); Mu‘tezile imamlarının önde gelenlerinden, el-Cübbâiye fırkasının kurucusu Yusuf Yavuz, “Cübbâi Ebu Ali”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 7 Nisan 2023), 10/146.

¹³² Ebû Hâşim Abdüsselâm b. Muhammed b. Abdilvehhâb el-Cübbâi. Behşemiyye fırkasının reisi ve Mu‘tezile’nin büyük imamlarından biri. Avni İlhan, “Ebu Hâşim el-Cübbâi”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 7 Nisan 2023). 10/146.

¹³³ Ebu’l-Hasen el- Eş’arî Ali b. İsmail: Ebü’l-Hasen el-Basrî); Eş’ariyye mezhebinin kurucusu. İrfan Fettâh, “Eş’arî, Ebü’l-Hasan”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 7 Nisan 2023), 11/444.

¹³⁴ Fettâh, “Eş’arî, Ebü’l-Hasan”, 11/444.

¹³⁵ Hasan b. İsmail ed-Darrâb: Ebû Muhammed ed-Darrâb el-Mısırî, Muhaddis. Zehebî onun orta seviyede fakat güvenilir bir muhaddis olduğunu söylemiştir. Selman Başaran, “Darrâb”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 7 Nisan 2023), 8/505.

ve 'l-mevsumin¹³⁶ adlı kitabında ve Hasan b. Muhammed b. Habib en-Neysaburi (406 / 1016)¹³⁷ 'Ukalâu'l-mecânîn¹³⁸ kitabında bu hikayeleri aktarmıştır. Bunlardan birisi de İbnü'l-Müberred'in (286 / 900)¹³⁹ anlattığı şu hikâyedir: “Bir gün hastaneye girdim ve duvara bağlı bir genç bana “Sen ne iş yapıyorsun? dedi. Cevap vermedim. Sonra elimdeki hokkaya baktı ve “Hadis ehlinde misin yoksa kitap mı yazıyorsun? Ya da nahivci misin?” diye sordu. “Nahivciyim” diye cevap verdim. “Kimin ashabındansın?” diye sordu. “Ebû Osman el-Mâzini” dedim. “Onun makamına geçen arkadaşından haberin var mı?” dedi. “Evet” dedim. “Soyu hakkında bilgin var mı?” diye sordu. “Sümâletü'l-Ezd soyundan olduğunu söylüyorlar” dedim. Dedi ki: “Bu kabilede olması şüpheli. ‘Abdussamed’e onun hakkında şöyle dedi:

سألنا عن ثمالة كل حي
فقال القائلون ومن ثماله
فقلت محمد بن يزيد منهم
فقالوا: زدتنا بهم جهاله

“Her mahalleye Sümâle hakkında sorduk.

Herkes “Sümâle de kim?” demiştir.

Muhammed b. Yezid onlardandır, dedim.

Dediler ki: Onlar hakkındaki cehaletimizi artırdın.”¹⁴⁰

Bu noktada o dönemdeki ilmi gelişmelere dönecek olursak, iki şeyin çok bariz olduğunu görürüz: 1- Farklı ilimlerde iyi yetişen alimler. 2- Her alanda konuşabilecek alimler.¹⁴¹

Şimdi de bu ilmi gelişmelerin ortaya çıktığı yerleri ele almaya çalışacağız.

¹³⁶ İbrahim Salh'in tahkiki ile basılmıştır (Beyrût: Daru'l-Beşâir, 1424/2003).

¹³⁷ Hasan b. Muhammed b. Habib en-Neysâbüri (ö. 406/1016); Tefsir âlimi. Edebiyat, nahiv, megâzî, kısas ve siyer konularında da söz sahibiydi. Mehmet Ali Sarı, “İbn Habib en-Nîsâbüri”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 7 Nisan 2023), 19/510.

¹³⁸ Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlul tahkiki ile basılmıştır (Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye., 1405/1985).

¹³⁹ İbnü'l-Müberred: Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred el-ezdî es-sümâlî; Arap dili ve edebiyatı âlimi. İsmail Durmuş, “Müberred”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 7 Nisan 2023), 31/430.

¹⁴⁰ Hasan b. Muhammed b. Habib en-Neysâbüri, 'Ukalâu'l-mecânin, thk. Muhammed Saîd Zağlul (Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye., 1405/1985), 130.

¹⁴¹ Dayf, el-Edebü'l-'Abbâsî el-'Asru'l-evvel, 103.

1.3.1 Mescitler

Abbaâsî döenminde mescitler sadece ibadet için kullanılmamakta olup ilmi faaliyetlerde etkin bir role sahipti. Mescitler alimlerin toplandığı, her birinin öğrencileriyle oluşturduğu ilim halkalarının olduğu yerlerdi. Öğrenci için sadece ilme rağbet şartı vardı. Bazı öğrenciler aynı zamanda birkaç halkaya katılarak ilim öğreniyordu. Mescitlerde kurulan halkalarda fıkıh, nahiv, şiir, hadis gibi farklı ilimler öğretiliyordu. Öğrenci bu halkalardan istediğine katılabilir, istediği hocadan faydalanabilirdi. Herhangi bir hocadan bir ilmi tamamladığında başka bir halkaya gidebilirdi. Mesela kelâm ilmini tamamlamışsa hadis ilmine başlayabilirdi.¹⁴²

Bu halkalar, kitap telifine de birçok katkı yapmıştır. Yakut (626 / 1229)¹⁴³, Ahfeş'ten¹⁴⁴ rivayetle şöyle anlatır: “Bağdat’a geldim ve Kisâî’nin mescidinde öğle namazı kıldım. Ardından o halkasının önüne oturdu. Öğrencileri arasında Ferrâ, Ahmer (180 / 796)-(ö. 215/830)¹⁴⁵ ve İbn Sa’dân (230 / 845)¹⁴⁶ vardı. Selam verdim ve ona yüz mesele sordum. Verdiği cevapların ise hepsinin yanlış olduğunu ona gösterdim. Öğrencileri bana saldırmak istedi ancak onları engelledi. Onlara söylediğim şeylerde de bana kızmadı. Sorularımı bitirdiğim zaman Kisaî bana “Sen Ebu’l-Hasan Said b. Mes’ade olmalısın” dedi. “Evet” dedikten sonra kalktı ve bana sarıldı, sonra yanına oturttu. Ardından şöyle dedi: “Bunlar benim evlatlarım, onların senden ilim öğrenmesini ve benim yanımda durmanı isterim.” Bunu kabul ettim. Bir süre sonra benden *Me’âni’l-Kur’an* eserimi telif etmemi istedi. Bitirdikten sonra onu başucu kitabı yaptı. Kitabımdan esinlenerek kendi de bu alanda bir kitap yazdı. Ferrâ da bu iki kitaptan hareketle kendi *Meani’l-Kur’an*’ını yazdı.¹⁴⁷

¹⁴² Dayf, *el-Edebü’l-Abbâsî el-Asru’l-evvel*, 103.

¹⁴³ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî (ö. 626/1229); *Mu’cemü’l-büldân ve Mu’cemü’l-üdebâ* adlı eserleriyle tanınan coğrafyacı, tarihçi, edip ve seyyah. Casim Avcı, “Yâkût el-Hamevî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 7 Nisan 2023), 43/288.

¹⁴⁴ Ebû’l-Hasen Saîd b. Mes’ade el-Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830); Basra dil mektebinin tanınmış âlimi. Sibeveyhi’nin en güçlü ve en meşhur talebesidir. İnci Koçak, “Ahfeş el-Evsat”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 7 Nisan 2023), 1/256.

¹⁴⁵ Ebû Muhriz Halef el-Ahmer b. Hayyân el-Basrî (ö. 180/796); Arap dil âlimi, şiir râvisi ve şâir. İsmail Durmuş, “Halef el-Ahmer”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 7 Nisan 2023), 15/234.

¹⁴⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa’d el-Basrî el-Bağdâdî; Tabakat kitabıyla tanınan hadis, siyer, tarih ve ensâb âlimi Mustafa Fayda, “İbn Sa’d”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 7 Nisan 2023), 20/249.

¹⁴⁷ Yâkût b. Abdullah el-Hamevi, *İrşadü’l-erib ilâ ma’rifeti’l-edib el-Ma’ruf bi İrşadü’l-erib ilâ ma’rifeti’l-edib el-Ma’ruf bi Mu’cemü’l-üdebâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrût: Daru’l-garb el-İslâmî, 1414/1993), 3/1375. Kisâî’nin ders verdiği meclis kastediliyor.

Mescitler görüldüğü üzere bu dönemde alimlerin münâzaralarını gerçekleştirdiği mekanlardı. Merzubânî (384 / 994)¹⁴⁸ *Müveşşah* adlı eserinde Müslim b. Velid'in (208 / 823)¹⁴⁹ mescitte şiirini yazdığını ve insanların da şiir hakkında münâzaralar yaptığını aktarmıştır.¹⁵⁰ Ebû Muhammed el-Yezidi de Ebû Ubeyde'nin Basra mescidinde bir sütunun yanında, kendisinin ve Halef el-Ahmer'in de başka bir sütunun yanına oturduğunu, Ebu'l-'Atahiye'nin (210 / 825)¹⁵¹ ise mescitte etrafındaki insanlara şiirler okuduğunu aktarmıştır.¹⁵²

1.3.2 Kütüphaneler

Abbâsî devletinde kütüphanelere çok önem verilirdi. Hârûn Reşîd zamanında Daru'l-Hikme kütüphanesi kurulmuştur. Bu kütüphane, diğer Medenîyetlerin hazinelerini İslam devletine aktaran tercümeleri kapsamaktaydı.

Daru'l-Hikme Abbâsî döneminde öğrencilerin bulunduğu en büyük üniversite olmuştur. Halife Reşîd, Yuhanna b. Masaveyh'den, Ammuriye'nin fethinde elde edilen ve Rumlardan gelen tıp kitaplarıyla ilgilenmesini istemiştir. Ayrıca bunların tercümesiyle de görevlendirmiş ve ona iyi katipler de ayarlamıştır.¹⁵³

Kitap çarşısı bu devirde revaç görmüş ve insanlar kitap satın alarak kütüphanelerini zenginleştirmişlerdir. Zira o dönemde bu çarşıda coğrafya, tarih, felek, tıp, kimya, din ilimleri, sarf, nahiv, şiir ve tarih alanında yazılan kitaplar bulunurdu.¹⁵⁴

---

¹⁴⁸ Ebû Ubeydillâh Muhammed b. İmrân el-Merzubânî el-Horasânî el-Bağdâdî; Arap edebiyatı, tarih, ahbâr âlimi ve râvisi. Yazıcı, "Merzubânî", 29/256.

¹⁴⁹ Ebû'l-Velîd Müslim b. el-Velîd el-Ensârî; 'Abbâsî dönemi Arap şâiri. Önceki Arap şâirlerinin ilgilendiği her konuda şiirler söylemekle birlikte daha çok övgü şiirlerinde ün yapmıştır. Durmuş – Karaarslan, "Sariulgavânî", 36/156.

¹⁵⁰ Muhammed b. İmran el-Merzubânî, *el-Müveşşah fî ma'âhizi'l-'ulemâ' alâ's-şu'arâ'*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin (Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye., 1415/1995), 289.

¹⁵¹ Ebû İshâk İsmâîl b. el-Kâsım Ebu'l-'Atahiye; 'Abbâsî devri şâirlerinden. Şiirlerinde zühde, vaaz ve nasihat ön planda. Erol Ayyıldız, "Ebû'l-'Atâhiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 7 Nisan 2023, 10/294.

¹⁵² el-İsfahânî, *el-Ağânî*, 20/247 ve 3/148.

¹⁵³ Dayf, *el-Edebü'l-'Abbâsî el-'Asru'l-evvel*, 105.

¹⁵⁴ Dayf, *el-Edebü'l-'Abbâsî el-'Asru'l-evvel*, 105.

Me'mûn, daha sonra matematik ve astronomi medresesine dönüşecek meşhur rasathaneyi de ekleyerek Daru'l-hikme kütüphanesini kurumsallaştırmıştır. Bu medreseden, Yunan, Hint ve Fars çalışmalarından istifade ederek yetişen öğrenciler mezun olmuş ve astronomi ilmine katkılar yapmışlardır. Müselles ve cebir ilmini kuran Muhammed b. Musa el-Harizmi (232 / 847'den sonra)¹⁵⁵ de bu medreseden mezun olmuştur.¹⁵⁶ Yine bu devirde resmi kütüphaneler, mescit kütüphaneleri ve özel kütüphaneler de kurulmuştur. Bazı halifelerin, yöneticilerin ve ediplerin ise kendilerine has kütüphaneleri vardı. Mesela Halife Mansûr'un böyle bir kütüphaneye sahip olduğu ve İbn Ebi Usaybi'a'nın bu kütüphane için Yunanca'dan birçok çeviri yaptığı bilinmektedir. Bu kitaplar Mansûr'un hazinesinde korunurdu. Yahya Bermekî'nin kütüphanesi hakkında ise Câhız şöyle demiştir: “Musa b. Yahya bana ‘Yahya Bermekî’nin kütüphanesinde ve medreselerinde her kitaptan üç nüsha vardır.’ dedi.”¹⁵⁷

1.3.3 Tercüme

Tercüme hareketi Abbâsîler zamanında hızlı bir ilerleme kaydetmiştir. Yunan felsefesini Arapçaya ilk tercüme edenler Abbâsî alimleridir. Yine onlar Hintçeden matematik ilimlerini, Farsların, Rumların ve Yunanların umumi tarihlerini tercüme etmişlerdir. Bunun sonucunda Abbâsî devletine özellikle Hint, Yunan ve Rum kültürü girmeye başlamıştır. Bu tercüme hareketi, Bizans kralından bazı eserlerin tercümesi için izin isteyen Me'mûn zamanında zirveye ulaşmıştır. Bizans kralı bir süre sonra izin vermiş ve Öklid'ten *Hendese*, Batlamyus'tan *Mecisti*, Aristo'nun kitapları ve Eflatun'un bazı kitapları tercüme edilmiştir. Bu felsefi birikime dayanarak bazı kelâm ekolleri ortaya çıkmıştır. Bu ekollerin başında da Mu'tezile mezhebi gelmektedir. Böylece bu asırda Abbâsîlerin aklı, felsefe aklî olmuştur.¹⁵⁸ Öklid ve diğer bazı yazarlardan yapılan müzik kitaplarının tercümesi de beste ve şarkının gelişmesine zemin

---

¹⁵⁵ Ebû Ca'fer Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî; İslâm dünyasında cebir ilminin kurucusu kabul edilen matematikçi, astronom ve coğrafyacı. İhsan Fazlıoğlu, “Hârizmî, Muhammed b. Mûsâ”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 7 Nisan 2023), 16/224.

¹⁵⁶ Dayf, *el-Edebü'l-Abbâsî el-Asru'l-evvel*, 117.

¹⁵⁷ Nasruddin b. Tâtâ, *el-Mektebâtü'l-hâssa li'l-hulefâ ve'l-ümera fi'l-'asri'l-Abbâsî* (Cezayir: Muhammed budayaf Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 23; Avad Kürkis, *Hazâinu'l-kütübi'l-kadîme fi'l-Irak münzü akdemi'l-'usur hattâ seneti 1000 li'l-Hicre* (Beyrût: Daru'r-Raid el-'Arabi , 1986), 178.

¹⁵⁸ Dayf, *el-Edebü'l-Abbâsî el-Asru'l-evvel*, 117.

oluşturmuştur. Halil bin Ahmed el-Ferahidi (175 / 791)¹⁵⁹ arûz ilmini bulmuş, ritme dair kitap yazmış ve İshak el-Mevsîlî bu kitaptan yararlanmışır.¹⁶⁰

1.3.4 İlmî Münâzaralar

İlimlerin gelişmesine ve tercüme hareketine paralel olarak münâzara ilmi ortaya çıkmıştır. Genelde şiir, nahiv, mantık ve felsefe alanında münâzaralar gerçekleştirilirken bunlar içerisinde kelâm ilminin özel bir yeri bulunmaktadır. Çünkü kelâm ilminde akidede dînî cedel amaçlanmıştır. Bu münâzaraları sadece Müslümanlar yapmamış, diğer dinlere mensup kişiler de katılmışır. Alimler bu ilmi, dinî ve akideyi savunmak için kullanmışlardır. Özellikle Mu‘tezile mezhebi kendilerini İslam akidesinin savunucuları olarak gördükleri için bu ilme sarılmışlardır. Bu yüzden mu‘tezilenin şöhreti artmış ve bu asra “i‘tizâl asrı” ismini verenler olmuştur.¹⁶¹

Bu münâzaralar, mescitlerde ve saraylarda, halifelerin huzurunda gerçekleştirilmiştir. Bunların en meşhurlarından biri ise Hârûn Reşîd’in huzurunda Kisâî ile Asmaî arasında Rai’nin beytindeki مُحْرَم kelimesinin anlamı üzerine geçen tartışmadır:

قَتَلُوا ابْنَ عَفَّانَ الْخَلِيفَةَ مُحْرَمًا   وَدَعَا فَلَمْ أَرَ مِثْلَهُ مُحْرَمًا

“Halife İbn Affân’ı masum olarak öldürdüler.

Yardım istedi, ancak onun gibi yardımsız bırakılanı görmedim.”

Kisâî, “muhrim” kelimesinin hacda girilen ihram anlamında olduğunu söyleyince, Asmaî ona gülmüş ve mânasının Hz. Osman’ın İslam’ın korumasında olduğunu kanının helal olmadığı ve masum mânasında olduğunu söylemiştir. Bu mâna için de şâir’in şu beytini örnek olarak vermiştir:

---

¹⁵⁹ Halil bin Ahmed el-Ferahidi: Ebû Abdîrrahmân el-Ferâhîdî; Nahiv ve aruzu sisteme kavuşturan ünlü dil ve edebiyat âlimi. Tevfik Topuzoğlu, “Halil b. Ahmed”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 7 Nisan 2023), 15/309.

¹⁶⁰ Ali b. Youssef İbnü’l-Kıftî, *İnbahu’r-ruvât alâ enbâhi’n-nühât*, thk. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrahim (Kahire: Daru’l-Fikir el-‘Arabi, 1406/1982), 1/377; Dayf, *el-Edebü’l-‘Abbâsî el-‘Asru’l-evvel*, 117.

¹⁶¹ Dayf, *el-Edebü’l-‘Abbâsî el-‘Asru’l-evvel*, 134.

قَتَلُوا كَسْرَى بَلِيلٍ مُحَرَّمًا غَادَرُوهُ لَمْ يُمَتَّعْ بِكَفْنٍ

“Kisra’yı bir gece masumken öldürdüler.

Onu yalnız bıraktılar kefeni bile olmadı.”

Halife Reşîd, Asma’yi destekleyerek “Şiir bilginde sana galip gelinmez” demiştir.¹⁶²

Rivayet edildiğine göre; Me’mûn, Bağdat’a girdiğinde ilim ehlinden bir grup insanın huzuruna getirilmesini istemiş, bunun için yüz kişi seçilmiştir. O, bu grubun her tabakasından toplam on kişi seçmiştir. Ahmed b. Ebî Duâd (240 / 854)¹⁶³ ve Bişr el-Merisi’nin (218 / 833)¹⁶⁴ de onların içinde bulunduğu rivayet edilmektedir. Yine kendisine edebiyatla ilgilenen bir grup tavsiye edilmesini istemiş ve ona bazı insanlar tavsiye edilmiştir.¹⁶⁵

Münâzara ilminin gelişmesine etki eden amiller arasında dil ilimleri de bulunmaktadır. Basra ve Kûfe ekollerinin ihtilafları münâzaraların gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Kisâî ve Sibeveyhi (180 / 796)¹⁶⁶ arasında gerçekleşen zenburiye meselesi bu münâzaralara örnektir. كنت (فإذا هو هي) أظنُّ العُقْرَبَ أَشَدَّ لِسَعَةً مِنَ الزَّنْبُورِ فإذا (هو هي) أو (هو إياها) cümlesinde Sibeveyh (فإذا هو هي) olduğunu, Kisâî ise ikisinin de caiz olduğunu söylemiştir.¹⁶⁷

Başka bir etken ise Abbâsî devletinde farklı mezheplerden de olsa üç semavi dine mensup insanların bulunmasıdır. Yine kelâm mezheplerinin olması bu ortamı çeşitlendirmiştir.

Fakihler arasında gerçekleştirilen münâzaralara örnek ise İmam Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel arasında namazı terk eden kişi hakkında geçen tartışmadır. Yine İmam Şâfiî ve İshak b.

¹⁶² Abdurrahmân b. Ebi Bekr es-Suyûtî, *el-Müzhir fi ‘uumi’l-luğati ve envâ’ihâ*, thk. Fuad Mansur (Beyrût: Dârü’l-kütübi’l-‘ilmiyye., 1418/1998), 1/455.

¹⁶³ Ebû Abdillâh Ahmed b. Ebî Duâd ; ‘Abbâsî Devleti’nde başkadılık yapan ve mihne olayında etkili olan Mu‘tezilî âlim. Yusuf Yavuz, “İbn Ebû Duâd”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 7 Nisan 2023), 19/430.

¹⁶⁴ Ebû Abdurrahmân Bişr b. Gıyâs el-Merîsî el-Bağdâdî; Cehmiyye ile Mürcie’nin görüşlerini benimseyen kelâmcı ve Hanefî fakihî Ahmet Sami Kılavuz, “Bişr b. Gıyâs”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 7 Nisan 2023), 6/220.

¹⁶⁵ Ahmed b. Ebi Tahir Tayfur, *Kitâbu Bağdâd*, thk. İzzet ‘Attar (Kahire: Mektebetü Hancı, 1423/2002), 36.

¹⁶⁶ Ebû Bişr Sibeveyhi ‘Amr b. Osmân; Arap dili gramerine dair zamanımıza ulaşan ilk hacimli eserin yazarı ve Basra nahiv mektebinin en önemli temsilcisi. Mehmet Reşit Özbalıkcı, “Sibeveyhi”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 7 Nisan 2023), 37/130.

¹⁶⁷ Muhammed b. Hasen ez-Zebidi, *Tabakatu’n-Nahviyyine ve’l-Lugaviyyin*, thk. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrahim (Kahire: Daru’l-Maarif, 2.Bsk.), 68.

Rahaveyh arasında tabaklanmış derinin temizliği hakkında geçen tartişmada şâfī temiz olduğunu, Rahaveyh ise temiz olmadığını belirtmiştir. İki si de görüşlerini hadislerle desteklemişlerdir.¹⁶⁸

Dikkat çeken başka bir husus ise halkın mnzarayı bir zevk olarak görmesi ve aralarında münâzaraların gerçekleşmesidir. Câhız buna şu rneği vermiştir: “Kûfe’de bir mecnun gördüm ve bana “Sen kimsin?” diye sordu. ‘Amr b. Bahr el-Câhız olduğumu söyledim. “Basralılar en bilgin kişinin sen olduğunu söylüyorlar” dedi. Bunun bir dedikodu olduğunu söyledim. Sonra bana “Su mu yoksa rüzgâr mı daha güçlüdür?” diye sordu. Ben de “Rüzgâr.” dedim. “Bilemedin!” dedi. “Nasıl olur?” dedim. “Elbiseyi suya koyduğun zaman iki tarafı da hemen ıslanır ancak kuruması için rzgra bıraktığında ise saatler sonra kurur” dedi. Ardından “Doğru mu yanlış mı?” diye sordu. “Evet, doğru.” dedim. Sonra bana “Git buradan ne sen akıllısın ne de Basralılar” dedi.”¹⁶⁹

Diğer kültürlere yapılan açılımlarla birlikte Abbşlerin yaşadığı bu fikri çeşitlilik, halifelerin diğer milletlere verdiği izin miktarınca onların fikrî ve dinî görüşlerine gösterilen saygı ilmi münâzaralara çok büyük katkılar yapmıştır. Bundan dolayı ilmi, fikri ve ameli gelişim ortaya çıkmıştır. İslam ümmetinin asaletli ve kendini korumaya muktedir olması da buna katkı sağlamıştır. Bu yüzden Abbş alimleri diğer din mensuplarıyla Kur’an ve sünnete dayanan aklî mantıki delillerle mücadele etmişlerdir.¹⁷⁰

1.3.5 İlimlerin Tedvini

Abbş devrinde mevcut olan ilimleri  ayırabiliriz:

1- Menkul ya da Tercüme İlimler

2- Dn İlimler

---

¹⁶⁸ Abdülvehhab b. Ali es-Sübki, *Tabakatu’s-şâfi’iyye el-Kübra*, thk. AbdlFetth el-Hulv- Mahmud et-Tanaci (Beyrût: Dâru ihyai’l-kütübi’l-’Arabiyye), 2/61.

¹⁶⁹ İbn Habîb en-Neysbr, *Ukalâu’l-mecânin*, 129.

¹⁷⁰ Ahmed Emin, *Duha’l-İslâm* (Kahire: Mektebetü’l-db bi’l-Câmi’ati’l-Misriyye), 1/373.

3- Dil İlimleri

1.3.5.1 Menkul ya da Tercüme İlimler

Farklı ilimlerde yapılan Yunanca, Süryanice, Nebatça ve Hintçeden tercüme konusuna ve özellikle de Fars asıllı alimlerin gayretlerine değinildi. “Aristo felsefesi nasıl tercüme edildi?” ve “İslam akli Farabi (339 / 950) ¹⁷¹ ve Kindi (252 / 866) ¹⁷² eliyle nasıl kendi felsefesini oluşturdu?”

Bu merhalede Mu‘tezile kendini tamamen yabancı kültürlerle vererek metafizikle alakalı kendi teorilerini oluşturdu. Câhız, hem Arap-İslam kültürünü hem de yabancı kültürü kendisinde birleştirenlerdendi. *El-Hayevân* adlı kitabında edebiyat, fikir ve ilmi mezcetmiştir. Aynı durum İbn Kuteybe’nin Fars ve Arap kültürünü birleştirdiği *Uyunu’l-Ahbâr* isimli kitabı için de geçerlidir. Hintçe’den tercüme edilen *Kelile ve Dimne* kitabından alıp zikrettiği ilginç hikayeler ve Yunan kültüründen eklediği bazı şeylerle Arap akli ve yabancı akıl arasında pek bir farkın kalmaması doğal bir durumdur. ¹⁷³

Matematik ve tıp ilimlerinden kitaplar tercüme edilmiştir. Calinus’un tıp ilmine dair kitaplarını Ebû Zekeriyâ el-Bitrîk (200 / 815) ¹⁷⁴ tercüme etmiştir. İncili de tercüme edilmiş ve vaizler ve şâirler için ilham kaynağı olmuştur. ¹⁷⁵

1.3.5.2 Dinî İlimler

Abbâsî asrının en önemli özelliklerinden birisi fikri ve ilmi açıdan ilerleme kaydetmesidir. Hulefâ-i Râşidîn ve Emevîlerin ilk dönemlerinde alimler ve fakihler genellikle dinî ilimler

---

¹⁷¹ Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed el-Fârâbî et-Türkî; İslâm felsefesini metot, terminoloji ve problemler açısından temellendiren ünlü Türk filozofu. Mahmut Kaya, “Fârâbî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 7 Nisan 2023), 12/162.

¹⁷² Ebû Yûsuf Ya‘kûb b. İshâk b. es-Sabbâh el-Kindî; İlk İslâm filozofu ve Meşşâi okulunun kurucusu. Mahmut Kaya, “Kindî, Ya‘kûb b. İshâk”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 7 Nisan 2023), 26/58.

¹⁷³ Dayf, *el-Edebü’l-‘Abbâsî el-Cüz’ü’s-sâni*, 119.

¹⁷⁴ Yûhannâ (Yahyâ) b. el-Bitrîk; ‘Abbâsîler dönemi mütercimlerinden. M. Cüneyt Kayak, “Yûhannâ b. Bitrîk”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 7 Nisan 2023), 43/579.

¹⁷⁵ İbn Abdi Rabbih, *el-‘İkdü’l-Ferid*, 3/161.

hakkında konuşmaktaydılar. Bu zamanda dinî ilimler birbirlerinden tam anlamıyla ayrışmamışlardı. Yani bu asırlarda fıkıh, tefsir ve dil ilimlerinden ayrı ayrı söz edilmemekteydi. İlimlerin hepsi tek bir bütün gibi görülmekteydi.

İkinci asrın başında Emevîlerle birlikte hadis, tefsir ve fıkıh gibi İslami ilimlerin tedvini başlamıştır. Her ilim ayrı ayrı tasnif edilirken her zaman Kur'an-ı Kerim ve Hadis merkeze alınarak tedvin gerçekleşmiştir.

Abbâsî asrında yeni bir yöntemle hadisi şerifler fıkıh bablarına göre tedvin edilmeye başlamıştır. Medine ehlinin imamı Mâlik b. Enes el-Muvatta Kitabını fıkıh bablarına göre tedvin etmiş ve kırk sene boyunca öğrencilerine yazdırmıştır. Bu yöntemin ardından, konu birliğinden farklı olarak aynı raviden gelen hadislerin “müsned” denilen kitaplarda toplanması dönemi başlamıştır. Bu türdeki eserlerin en önemlisi Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned* adlı eseridir. Bu kitaplarda araştırma yapmanın zorluğundan dolayı iki yöntemi de kendinde toplayan Musannef tarzı eserler ortaya çıkmıştır. İlk musannef 'Abdullâh b. Ebî Şeybe'nin Musannefidir. Yine bu zamanda İmam Şâfiî tarafından kendi fıkıh anlayışı yazılmış, İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin görüşleri etrafında Hanefî fikhî ortaya çıkmıştır. Şia mezhebinin görüşleri yazıya geçirilmiş ve onlara ait bazı kitaplar İmam Cafer es-Sadık'a nispet edilmiştir. Böylece Şia, ehli sünnet haricinde kendi fıkıh çalışmalarını yapmıştır.¹⁷⁶

Peygamberimizin hadislerini tedvin eden alimler tarafından yeni bir ilim olan cerh-tadil ilmi bulunmuştur. Bu ilim sayesinde hadisler süzgeçten geçirilip müzeyyef ve müdelles olanlar tespit edilmiştir. Hadis kitapları tedvin edilirken rivayetlere ve ravilerin birbiriyle karşılaşmış olmalarına riâyet edilirdi. Bu yüzden hadis alimleri, hadislerin ravilerine ulaşmak için farklı şehirlere yolculuklar yapmışlardır.

Kur'an- Kerim üzerine yoğunlaşan alimler ise onu korumak için çalışmalar yapmışlardır. Bağdat'ın kurra imamı Ebû Bekir Ahmed b. Musa b. Mücahit et-Temimi kıraatları toplamış ve yoğun bir çaba harcayarak rivayetleriyle birlikte yedi tane kıraati tedvin etmiştir.¹⁷⁷

---

¹⁷⁶ Dayf, *el-Edebü'l-Abbâsî el-Cüz'ü'l-evvel*, 132.

¹⁷⁷ Dayf, *el-Edebü'l-Abbâsî el-Cüz'ü'l-evvel*, 132.

Tefsir çalışmaları ise dört şekilde gerçekleşmiştir:

1- İbn Cerir et-Taberî ile zirvesine ulaşan me'sûr tefsir yöntemi. O, tefsirinde Peygamber (s.a.v.), sahabe ve tabiinden gelen rivayetleri aktarmaya çalışmıştır.

2- Rey ile yapılan tefsirler: Mu'tezilenin tefsir anlayışı bu kısma dahildir. Mu'tezilenin ayetler üzerinde yaptığı teviller aklî tevillerdi. Bu yüzden diğer müfessirlere bazı konularda muhalif davranıyorlardı. Kur'an ayetlerini akıllarına dayanarak tefsir ediyorlar ve görüşleriyle ayetleri uzlaştırmaya çalışıyorlardı. En önemli tefsirleri Zemahşerî'nin tefsiridir. Her ne kadar içinde i'tizâlî birtakım görüşler bulunsada çok faydalı bir tefsir olduğu kabul edilmektedir.

3- Şîî tefsiri: Şîî alimler yazdıkları tefsirlerde ayetlerin zahirinden ayrılarak kendi görüşlerine uygun teviller yapıyorlardı. Onlara ait en önemli tefsir Cafer es-Sadık'a nisbet edilen tefsirdir.

4- Sûfî tefsirler: Her ne kadar şatahat türü açıklamalar yer alsada şîîler kadar nassın zahirinden uzaklaşmamışlardır. Çünkü onların en büyük amacı görüşlerini Kur'an üzerinden açıklamaktır. En önemli sûfî tefsiri Tüsterî'nin tefsiridir.¹⁷⁸

Abbâsî devrinde dinî ilimler gelişmiş ve dallanmıştır. İlmi araştırmalarda yeni yöntemler ortaya çıkmış, alimler aklî veriler elde etmiş, ta'lîl, istinbât ve kıyası kullanmayı öğrenmişlerdir.

1.3.5.3 Dil İlimleri (Arapça)

Müslümanların yönetimi altında bulunan ülkelerde dînî, felsefi ve resmî dil Arapçaydı. Bu sayede müellifler diğer milletlerden olmasına rağmen en önemli teliflerin neden Arapça yapıldığı daha iyi anlaşılmaktadır. Arapça onların tabiatlarına galip gelmiş ve eserlerini Arapça yazmışlardır.¹⁷⁹

Diğer milletler dilleri farklı da olsa Kur'an-Kerim'i ve hadisleri öğrenmeye gayret göstermişlerdir. Böylece bu bölgelerde yaşayan insanlar fetihten bir asır sonra Arapçayı en iyi şekilde kullanmışlar ve onlardan alimler, şâirler ve edipler çıkmıştır. Bunların hepsi ana dillerini

---

¹⁷⁸ Dayf, *el-Edebü'l-Abbâsî el-Asru'l-evvel*, 132.

¹⁷⁹ *Irak Cami'atu Tikrit Mecelletü Kulliyeti't-Terbiye*, "el-Edebü fi'l-'asri'l-Abbâsî", (2018).

terk etmeden olmuştur. Mısır, Şam gibi bazı bölgeler tamamen Araplaşırken Fars ve Endülüs gibi bölgeler ise cüzi Araplaşmıştır. Bundan dolayı halk arasında lahn ortaya çıkmış, alimler ise bunu büyük günahlardan sayarak Arapçaya muhalif unsurlarla savaşımlardır. Arapçanın iştikakını, nahvini ve tabirini korumuşlardır. Halk ve avam nezdinde Arapçanın hakimiyetini koruyan en büyük ve en önemli rolün Kur'an-ı Kerim'e ait olduğu tartışmasıdır.

Bu söylediklerimizden asla diğer dillerin Arapçaya bir etkisinin olmadığı anlaşılmamalı, bilakis araştıran kişinin başka dillerden Arapçaya giren birçok kelime bulması da mümkündür. Ancak bu kelimeler Arapçayı bozmamıştır. Hatta bazı şâirler bu kelimeleri kullanarak şiirlerine renk katmak istemişlerdir. Örnek olarak Ebû Nüvâs'ın mecusi kölelere hitap ederken şiirinde kullandığı şu kelimeleri söyleyebiliriz:

والدين والزَّيْنَهَارِ   بحق بيت النار
يا صورة الدينار   في راحة الفسطار

“Ateş evine, dine ve Zeynhar'a yemin olsun!

Ey Kustar'ın elindeki dinarın sureti!”

Ebû Nüvâs şiirinde sığınılan yer demek olan “zeynhar” kelimesi ve sarraf demek olan “kustar” kelimesini kullanmıştır. Sevdiği kölenin hoşuna gitmesi için mecusilerin mukaddes gördüklerine yemin etmiştir.¹⁸⁰

Diğer dillerden Arapçaya geçen kelimeler çoğu zaman Arapçaya mal edilmiştir. Bu kelimeleri açıklayan birçok kitap yazılmıştır.¹⁸¹ Alimler önceden bilmedikleri yeni çıkan şeyleri ifade edebilmesi için sarf ve nahiv kaidelerine uygun bir şekilde kelimelerin türevlerini kullanmışlardır. Bu kullanımlarla Arapça gelişme göstermiş ve Bedevî dilinden medenî bir dile dönüşmüştür.

Kûfe ve Basra'daki alimler dil malzemesini toplamak için yarışmışlar, kaynağında yazmak için Necid çöllerine yolculuklar yapmışlardır. Hataya yer vermemek için imlaya ve hadisçilerden

---

¹⁸⁰ Ebu Nüvas, *Dîvânu Ebi Nüvas*, 518.

¹⁸¹ Örnek olarak: Mevheb b. Ahmed el-Cevaliki, *el-Mu'arreb mine'l-kelami'l-'Acemi alâ hurufi'l-mu'cem kitabına bakılabilir*, Thk. F. Abdurrahim (Şam: Dâru'l-kalem, 1410/1990).

etkilenerek rivayete önem vermişlerdir. Tashif konusunda kitaplar telif etmişler ve Arapçanın tüm kelimelerini ele alan sözlükler hazırlamışlardır. Halil b. Ahmed'in *el- 'Ayn* ve İbn Düreyd'in (321 / 933)¹⁸² *el-Cemhera fi 'l-Luga* sözlükleri bu türe örnektir.

Dilciler aynı zamanda şiirin rivayeti ve korunmasında da önemli rol oynamışlardır. Onların beğendiği şiirleri halifeler ve halk da beğenmiş, beğenmediklerini beğenmemişlerdir. Bu sayede şiir pazarına hükmetmişlerdir. Halil b. Ahmed'in şâirlere "Siz ancak bize tabisiniz"¹⁸³ sözü bunu çok güzel açıklamaktadır.

1.3.5.3.1 Nahiv İlmi

Mantık ilminin tercümesiyle nahiv üzerine fikir yürütmenin kapıları açılmıştır. Çünkü mantık sayesinde nahiv ilminde isim, fiil, harf vb. konular için dakik tarifler yapılmıştır. Mantık ilmi olmadan önce Araplar tarif mefhumunu bilmemekteydi.¹⁸⁴

Acemler arasında lahn olgusunun artmasıyla birlikte dil alimleri Emevîler döneminde nahiv üzerine çalışmalara başlamıştır. Nahivle uğraşan ilk kişinin Ebu'l-Esved ed-Düelî olmasına rağmen en büyük pay Abbâsî asrındadır ve bu zamanda nahvin temelleri atılmıştır. Meşhur Kûfe ve Basra ekolleri bu asırda gelişme göstermiştir. Basra ekolünün temeli Halil b. Ahmed'le başlamış Sibeveyh'in *el-Kitabı* ile tamamlanmıştır. Bu ekol kıyasa ve mantığa dayanmaktadır. Kisâî ve öğrencisi Ferrâ ise Kufe ekolünün temellerini atarken sema'a itimat etmişlerdir. İki ekol kullandığı yöntemlerle birbirlerinden ayrılmışlar ve ikisinin de kendine has özellikleri oluşmuştur. Burada iki ekolün kurucuları Sibeveyh ve Ferrâ'nın Fârisî olduğunu belirtmeliyiz.

Daha önce de belirttiğimiz gibi iki ekol arasında bazen halifelerin teşvikiyle bazen de kendi istekleriyle münâzaralar gerçekleştirilmekteydi. Bu münâzaralar sonucunda iki taraf da görüşlerini savunmak için en güçlü delilleri bulmaya çalışmaktaydı. Bu sayede arkalarında

---

¹⁸² Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd; Arap dili âlimi, edip ve şâir. Nasuhi Ünal Karaarslan, "İbn Düreyd", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 7 Nisan 2023), 19/416.

¹⁸³ el-İsfahânî, *el- Ağânî*, 18/190.

¹⁸⁴ Carl Brockelman, *Târîhu 'l-Edebi 'l- 'Arabi*, thk. Abdulhalim Neccâr - Ramazan Abdüttetvab (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1977), 4/126.

büyük bir ilmi servet bırakmışlardır. Böylece onlardan sonraki nesiller günümüze kadar bu servetten istifade etmiştir.

Basra ve Kufe ekolünden sonra yine Abbâsî döneminde Bağdat ekolü ortaya çıkmıştır. Onların yöntemi ise Basra ve Kufe ekolünün görüşlerinden kendilerine uygun olanı alıp üzerine yeni şeyler eklemek şeklindeydi.¹⁸⁵

1.3.5.3.2 Belagât İlmi

Câhız şöyle der: “Kimse belagâtı İbnü’l-Mukaffa’ gibi açıklayamadı.”¹⁸⁶ İbnü’l-Mukaffa’ diğer milletlerin kültürlerine ve edebiyatlarına aşina idi. “Kelile ve Dimne” isimli kitabında Pehlevi edebiyatına dair bilgisi görülmektedir. Diğer milletlerin kültürlerinden sadece Arap asıllı olmayan edipler etkilenmedi, bilakis bu etki Arap asıllı ediplerde de görülmektedir. Mesela Attâbî’nin (220 / 835)¹⁸⁷ acemlerin kitaplarını okuduğu sırada birisi onun bu yaptığını hoş karşılamayınca şöyle demiştir: “Sadece acemlerin kitabında belagât ve mâna var. Dil bizim, mânalar onların.”¹⁸⁸

1.3.5.3.3 Arûz

Araplar cahiliyeden itibaren arûz vezinlerini önemsemiş ve her vezni bir konu için kullanmışlardır. Mesela tavil ve basit bahirlerini kahramanlık şiirlerinde, medid ve münserih bahirlerini ise mersiye şiirlerinde kullanmışlardır. Buradan Mütenebbî’nin Adudu’d-devle’yi överken neden münserih bahrini kullandığını anlayabiliriz. Çünkü o bu bahri kullanarak onun bu övgüyü hak etmediğini düşünmektedir. Aynı zamanda onun kendisini överken vâfir bahrini

---

¹⁸⁵ Şevkî Dayf bu konuda el-Medarisü’n-nahviyye adıyla bir eser telif etmiştir. Kitabında bu ekollerin tarihleri, nasıl ortaya çıktıkları, en önemli temsilcileri ve her ekolün kendine has özelliklerini ele almıştır. İki ekolün uzantısı sayılabilecek merkezi kurtuba olan Endülüs gibi diğer ekollerden de bahsetmiştir. Şevkî Dayf, *el-Medârisü’n-nahviyye* (Kahire: Daru’l-Maarif).

¹⁸⁶ Câhız, *el-Beyân ve’t-tebyîn*, 1/114.

¹⁸⁷ Ebû ‘Amr (Ebû Alî) Külsûm b. ‘Amr el-‘Attâbî et-Tağlibî (ö. 220/835); ‘Abbâsîler devri şâir, hatip ve kâtiplerinden. Cemal Muhtar, “Attâbî, Külsûm b. ‘Amr”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 12 Nisan 2023), 4/94.

¹⁸⁸ Tayfur, *Kitâbu Bağdâd*, 87.

kullandığını görürüz. Ancak Abbâsî şâirleri daima bu yönteme bağlı kalmamışlar, şiirlerini söylemek için müctes, muzari', muktâdâb ve mütedarik gibi yeni vezinler bulmuşlardır. Ancak bu yeni vezinlerin cahiliye şiirinde kullanılan vezinler seviyesinde olmadığı zikredilir. Ayrıca Mütenebbî ve Ma'arrî (449 / 1057)¹⁸⁹ gibi bazı şâirler bu vezinleri kullanmamışlardır.

1.3.5.3.4 Edebiyat

Dil alimleri, Arap uslubunu bu dönem şâirlerine aktarmada büyük rol oynamışlardır. Cahiliye ve İslâmî döneme ait şiirleri aktarmışlar ve güzel buldukları tüm kasideleri yazıya geçirerek şerh etmeye çalışmışlardır. Bu çabanın dinî ve siyâsî olmak üzere iki sebebi vardır:

1- Dînî sebep: Kur'an-ı Kerim'i ve hadisi şerifleri koruma düşüncesi. Çünkü şâirler Kur'an'ın ve hadislerin anlaşılmasının ancak Arapçayı en iyi şekilde anlamakla mümkün olduğunu biliyorlardı.

2- Siyâsî sebep: Abbâsî halifelerinin Arapçanın korunmasına çok önem vermesi. Bu yüzden alimlerden nesep, şiir ve tarihi olaylar vb. Arapçaya dair her şeyi kaydetmelerini istemişler ve büyük dil alimlerini çocuklarına hoca olarak tutmuşlardır.¹⁹⁰

Bu dönemde telif edilen çok önemli iki şiir mecmuası vardır. Bunlardan ilki, *Mufaddaliyyât* 'tır. Bu eser Mufaddal ed-Dabbî(178 / 794)¹⁹¹ el-Kufî'nin halife Ebû Cafer el-Mansûr'un talebiyle oğlu Emin'in eğitimiyle görevlendirildiği zaman seçtiği kasideleri kapsamaktadır. Bir diğer eser ise *Asmaîyyât* 'tır. Bu eser ise 'Abdûlmelik b. Karîb el-Asmaî'nin Hârûn Reşîd'in talebiyle onu çocuklarının hocası olarak atadığı zaman seçtiği kasideleri ihtiva etmektedir.

İki mecmua da rivayeti sağlam olan cahiliye ve İslami dönemdeki gözde şiirlerden seçilmiştir.¹⁹²

---

¹⁸⁹ Ebû'l-'Alâ' Ahmed b. Abdillâh el- Ma'arrî; Meşhur Arap filozof ve şâiri. Sahban Halifat, "Ebû'l-Alâ el-Maarrî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 12 Nisan 2023), 10/287.

¹⁹⁰ Dayf, *el-Edebü'l-'Abbâsî el-Cüz'ü'l-evvel*, 138.

¹⁹¹ Ebû'l-Abbâs Mufaddal b. Muhammed ed-Dabbî el-Kûfî (ö. 178/794); Kûfe mektebine mensup Arap dili ve edebiyatı âlimi, şiir râvisi ve eleştirmen. Hüseyin Elmalı, "Mufaddal ed-Dabbî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 12 Nisan 2023), 30/362.

¹⁹² Ali b. Süleyman el-Ahfeş el-Asğar, *İhtiyareyn*, thk. Fahreddin Kabave (Beyrût: Müessesetü'r-Risale, 1404/1984), 3.

Dil alimlerinin büyük çabaları sonucunda Abbâsî şâirleri çok büyük miktarda şiire sahip olmuşlardır. Bu şiirler sayesinde kelimelerin kolaylaştırılmasını ve lafzi yeniliklerin gerekli olduğunu düşünen müvelled şâirler ortaya çıkmıştır.¹⁹³ Buna ek olarak elbisenin süslenmesi gibi kasidenin de süslenmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Abbâsî şâirlerinin diğer milletlerin kültürleriyle karışması sonucu ortaya çıkan manevi yeniliklerle ve asrın ve çevrenin ruhundan alınan ilhamla yeni hayaller üretmişlerdir.¹⁹⁴

Tevlid, dilin nahiv ve sarf yapısını muhafaza eden ve Abbâsî hayatına uygun olan bir üsluptur. Dili bozmadan yeni lafızlar ortaya çıkartmıştır. Ancak bu lafızlar ne Bedevîlerin dili kadar ağır ne de halk dili kadar basittir. Beşşâr b. Bürd bunu savunanların ilklerindendir.¹⁹⁵

Müvelled dil, özellikle ikinci Abbâsî asrında zimmiler ve köleler arasında geniş bir alan bulmuş bununla beraber halkın dilinde lahn ortaya çıkmaya başlamıştır. Ancak dil alimleri bu bozulmayı fark etmiş ve hatalara işaret eden ve bunları düzelten kitaplar telif etmişlerdir. İbn Kuteybe *Edebü'l-Kâtip* adlı eserini bu amaçla kaleme almıştır.¹⁹⁶

Abbâsî dönemi edebiyatına bakıldığında öncesinden daha zengin olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Ebû Nüvâs, Ebû Temmâm (ö. 231/846)¹⁹⁷ ve Mütenebbî'nin şiirleri, İbn Mukaffa', Câhız ve Bedi'uzzaman el-Hemedani'nin (357 / 968)¹⁹⁸ nesirleri bu zenginliği göstermektedir. Çeşitli kültürlerden dolayı Abbâsî edebiyatı insanlığa dair verileri bünyesinde taşımaktadır. İnsanın cevherine, psikolojisine, siyâsî, fikri, toplumsal ve ahlaki sıkıntılar karşısındaki haline dair pek çok şey bulunmaktadır. Ebû Nüvâs'ın içkiye dair şiirlerinde, İbn Rumi'nin (283 / 896)¹⁹⁹ derin hayallerinde, Mütenebbî'nin hikmetlerinde, Ma'arrî'nin fikirlerinde, İbn

---

¹⁹³ Müvelled: Araplar arasında doğan farklı ırktan kişiler. Müvelledün: İslamiyyun şâirlerinden sonra gelen şâirlere verilen isim. Muhdesun da denmiştir. Butrüs el-Büstânî, *Üdebâü'l-Arap fi'l-'Asri'l-'Abbâsî* (Londra: Müessesetü Hindavi, 2011), 92.

¹⁹⁴ Büstânî, *Üdebâü'l-Arap fi'l-'Asri'l-'Abbâsî*, 22-23.

¹⁹⁵ Dayf, *el-Edebü'l-'Abbâsî el-cüz'ü'l-evvel*, 146.

¹⁹⁶ Irak Eğitim Fakültesi Sitesi, “el-Edeb fi'l-'asri'l-'Abbâsî”.

¹⁹⁷ Habîb b. Evs et-Tâî; *el-Hamâse* adlı eseriyle tanınan Arap şâiri. Hüseyin Elmalı, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 25 Ekim 2023, 10/241.

¹⁹⁸ Ebû Firâs el-Hâris b. Saîd el-Hamdânî et-Tağlibî; Hamdânî hânedanına mensup Arap şâiri ve kumandanı. Kılıçlı, “Ebû Firâs el-Hamdânî”, Mustafa Kılıçlı, “Ebû Firâs el-Hamdânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Nisan 2023) 10/125.

¹⁹⁹ Ebü'l-Hasen Alî b. el-Abbâs b. Cüreyc; Hicivleriyle tanınan Arap şâiri. İsmail Durmuş – Mustafa Çuhadar, “İbnü'r-Rûmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Nisan 2023), 21/186.

Mukaffa'nın mesellerinde, Câhız'ın eleştirilerinde ve Ebû Firas'ın duygusallığında bu veriler görülmektedir.

Bu dönem şiir ve nesir ekollerine de şahit olmuştur. Şiirde Ebu'l-'Atahiye ve Ebû Nüvâs, nesirde ise İbn Mukaffa' ve Câhız'ın ekolleri kendilerine has özelliklerle etkin olmuşlardır.²⁰⁰

Bu dönemde şiirde ele alınan anlamlar daha derin, daha yoğun ve incedir. İnsanın tüm vasıflarını ele almaya çalışmıştır. Şâirler yeni konular bulmaya çalışmışlar ve Abbâsî aklının felsefe, kelâm ve mantıktan etkilenmesi onlara bu konuda yardım etmiştir. Lafzi ve manevi bedi' sanatları ile renklerden yararlanma onlara tasvir ve hayalde yaratıcılık kazandırmıştır. Abbâsî şiiri ibarenin dakiklığına ve ritme önem vererek önceki şiirlerden temayüz etmiştir.²⁰¹

Nesrin konuları ise çeşitlenmiş ve hayatın her alanından bahsetmiştir. Bu dönemdeki risaleler ve resmi yazışmalar yeni bir türdür. Edebî risaleler eğlence, mesel ve hikmetleri ele almaktadır. Bunlar ise genelde i'tizaâr, tarihi olay, siyaset, ahlak ve toplumla alakalıdır. İbn Mukaffa'nın Sahabe risalesi ve Ma'arrî'nin *Risaletü'l-gufrân*'ı risale edebiyatının örneklerindendir.

Hikayelerin önemi artmış ve Binbir gece ve İsfahânî (356 / 967)²⁰² tarafından el-Eğânî gibi eserler telif edilmiştir. Abbâsî edebiyatı tasvirin inceliği, sohbetin etkinliği ve örf ve adetin ortaya çıkarılmasıyla dikkat çekmektedir. Bu husus özellikle Bedi'uzzaman el-Hemedânî'nin makamâtında görülmektedir. Makamât türü sanat çeşitleri, seci ve süs barındırmasından dolayı ilgi görmüştür.²⁰³

Abbâsî edebiyatındaki bu çeşitliliğe amaçların çeşitliliği eşlik etmiştir. Bu konuyu ikinci kısımda ele alacağız.

---

²⁰⁰ Durmuş – Çuhadar, "İbnü'r-Rûmî", 21/186.

²⁰¹ Mustafa eş-Şek'a, *eş-Şu'arâ' fi'l-'asri'l-'Abbâsî*, 20.

²⁰² Ebû'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn el-Kureşî el-İsfahânî; *el-Eğânî* adlı eseriyle tanınan Arap tarihçisi ve edibi. Tez boyunca onun hakkında daha fazla tartışılacaktır. Hulusi Kılıç, "Ebû'l-Ferec el-İsfahânî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 12 Nisan 2023), 10/316.

²⁰³ Mustafa eş-Şek'a, *eş-Şu'arâ' fi'l-'asri'l-'Abbâsî*, 20.

1.4 Edebî Hayat: Abbâsî Edebiyatına Genel Bir Bakış: Eğlence ve Sosyalleşme ile İlgili En Önemli Temalar

Cahiliye ve Emevî şiirinin kendine has özellikleri olmasına rağmen Abbâsî şiiri daha zengin bir içeriğe ve çeşitliliğe sahip olmuştur. Bunun sebebi ise Abbâsî devletinin daha büyük olması ve yaptığı fetihlerden dolayı şehirleri ele geçirip yabancı kültürlerle karışmasıdır. Tüm bunlar Abbâsî devletindeki edebî hayatı canlandıran etmenlerdir. Bu devirde edebiyat, geleneksel ögelerden biraz da olsa sıyrılmış ve çeşitlenmiştir.²⁰⁴

Bu asırda şiir köklü geleneksel kadim sanatla, isyana meyleden gelecek arasında bir halkaya benzemektedir. Yine bu sanat Arap kültürü ve yabancı kültürler arasında da bir halkadır. Bunların hepsi şiirin maziye ve şimdiyi, asaleti ve yaratıcılığı mezcederek alanının, hedeflerinin ve sanatlarının çeşitlenmesine vesile olmuştur.²⁰⁵

Abbâsî devrinin ilk zamanlarında şâirler geleneksel şiirin kökleşmesi için uğraşmışlardır. Bu yüzden kasidelerini cahiliye ve İslami dönemdeki hedeflerle yazmışlar ve bu sebeple şiirleri onların şiirlerine benzemiştir. Bu konulara ek olarak bazı yeni konular da eklemiştir. Bu asırdaki aklî ve sanatsal faaliyetler sayesinde kasidenin özgünlüğünü koruyarak eski ve yeni şiir anlayışını birleştirmişlerdir. Onlar şiirlerinde siyaset, Abbâsî hareketi, Şiilik, İ'tizâl, övgü, hiciv, gazel, fuhşiyat ve zühd konularını işlemişlerdir.²⁰⁶ Gazel, medih ve hiciv gibi eski şiirin konularını ise bu dönem şiirinde yeni şekillerle yansıtmışlardır. Hamriyyât, Tardiyât, eğlence, mucun, züht, i'tizâl felsefî şiir ve öğretici şiir gibi şiir temaları geliştirmişlerdir.²⁰⁷

Şimdi bu bağlamda tezimizle alakalı bazı konuları ele almaya çalışacağız.

---

²⁰⁴ Muhammed el-Hafâcî, *el-Hayatü 'l-edebîyye fi 'l-'asri 'l-'Abbâsî* (Kahire: Râbitatu'l-edebî'l-hadis, 1954), 28.

²⁰⁵ Merve el-Hamlavî - İman La'ver, "Binyetü'l-kasideti'l-'Abbâsîyye 'inde'ş-şuarâ'i'l-müvellidin Beşşâr b. Bürd ve Ebi Nüvâs Nemuzecen", *Cezair, Mecelletü Cami'ati'l-'Arabi b. Mehdi* (2017), 10.

²⁰⁶ Nasır el-Hâmîdî, *eş-Şi'ir fi kitâbi 'l-evrâk li's-Suli dirâse tahliliyye* (Suudiyye: Câmi'atü Ümmü'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 1429), 31.

²⁰⁷ Yasemin Ömer, "Hasaisu's-şi 'ir fi 'l-'asri 'l-'Abbâsî", *Mecelletü Vadi'n-Nil* 8 (2015), 307.

1.4.1 Medih

Medhin farklı çeşitleri vardır. Öncelikle bu başlık altında bazı medih türlerine yer verilecektir.

1.4.1.1 Halife ve Yöneticilere Olan Methiyeler

Methiye cahiliyeden beri şiirin en önemli temalarından biridir. Ancak her şâir farklı gayelerle methiyelerini yazmıştır. En önemli amaç halifelerin, yöneticilerin ve komutanların sevgisini kazanmak ve onlara yakın olup gelir sağlamak olmuştur. İşin doğrusu şâir ve halife arasındaki menfaat karşılıklıdır. Şâir yazdığı şiirle halifeden hediyeler alıp müreffeh bir yaşam sürse de şiirde zikredilen vasıflar sayesinde halifenin ya da yöneticinin en güzel ahlaklarla vasıflanmış adil ve soylu birisi olduğu da ortaya çıkmaktadır.²⁰⁸

Abbâsî halifeleri şiire büyük önem göstermişler bu yüzden saraylarında, seferlerinde ve yolculuklarında yanlarında şâirlere yer vermişlerdir. Böylece şiir sayısı artmış ve şâirlik kazanç kapısı haline gelmiştir. Şiirden kazanç elde etmek Emevîler döneminde başlamış olsa da Abbâsî döneminde ulaştığı seviyeye ulaşmamıştır. Emevî halifeleri şâirlere ne kadar az ihsan vermişse Abbâsî halifeleri onlara o derece çok ihsanlarda bulunmuştur. Ayrıca Emevî şâirlerinin şiirlerinde yer alan mübalağa ifadeleri Abbâsî şâirlerindeki kadar aşırı değildir.²⁰⁹

Her halife sadece kendisini överek halkın gözünde iyi bir portre çizmek için şâirler edinmiştir. Bu şâirlerin önde gelenleri halife Mu‘tasım’ın çok sevdiği Ebû Temmâm Habib b. Evs et-Tâi, Ahmed b. Hüseyin el-Mütenebbî, Hasan b. Hâni Ebû Nüvâs ve en önemli şiirlerinden olan Halife Mutevekkili övdüğü kasideyle (284 / 897)²¹⁰ Kasidesinde şöyle demiştir:²¹¹

أَكْرَمُ النَّاسِ شَيْمَةً وَأَتَمُّ النَّاسِ خُلُقًا وَأَكْثَرُ النَّاسِ رِفْدًا
وَشَبِيهِ النَّبِيِّ خُلُقًا وَخُلُقًا وَنَسِيبِ النَّبِيِّ جَدًّا فَجَدًّا

“Ahlakı en yüce, yaratılışı en güzel, insanların en cömertidir.

²⁰⁸ Muhammed Rafi el-Kâdi, *İstid'âu's-şahsiyyât et-tarihiyye fi's-şi'iri'l-'Abbâsî hatte'l-karni'r-rabi el-hicri* (Amman: Daru'l-Halic, 2020), 90.

²⁰⁹ Yasir Abdülkerim Hurani, *eş-Şi'r ve't-tekesşüb* (Amman: Daru Mecdülâvi, 1425-2004), 28.

²¹⁰ Ebû 'Ubâde el-Velîd b. 'Ubeyd et-Tâi; *el-Hamâse* adlı eseriyle tanınan Arap şâiri. Zülfikar Tüccar, “Buhtür” . Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 12 Nisan 2023), 6/381.

²¹¹ Tüccar, “Buhtür”, 6/381.

Ahlakı ve yaratılışıyla Nebi'ye (s.a.v.) benzer;

Dededen dedeye soyu ona ulaşır."²¹²

Methiyelerden kazanç elde etme amacı çok barizdir. Bazen şâirlerin gelir elde etmek istemelerini örtülü bir anlama ihtiyaç duymadan söyledikleri görülür. Mesela Buhtürî'nin şu beyti bu duruma örnektir:

رَدُّ حِيَاظِ الْإِمَامِ تَلَقَّ نَوَالًا   يَسْغُ الرَّاغِبِينَ طَوْلًا وَعَرْضًا

"Halifenin havuzuna git ki bahşişler alasın.

Oranın genişliği hevesi olan herkese yeter."²¹³

Başka bir yönden de şâirlerin, sürekli bahsettikleri ve siyâsî durumun, halifenin ya da yöneticinin sahip olması gereken adalet, takva, cihat gibi özellikleri güzelleştiren medih türü kasidelerinin ruhunu alevlendirmede de etkin bir rolü olmuştur. Bu konuya halife nedimliğinin anlatıldığı kısımda değinilecektir.

1.4.1.2 Peygambere (s.a.v.) Methiye

Peygambere yazılan övgüler, Hassân b. Sâbit gibi sahabelerle başlayan ve sürekli yenilenen bir türdür. Ka'b b. Züheyr bu tarzın temellerini meşhur Bürde kasidesiyle sağlamlaştırmıştır. Bu kasidelerde Peygamberin (s.a.v.) sıfatları, hayatı, özellikleri, ona ve mescidine teşvik, peygamberliğinin delilleri, Allah'ın onu desteklemesi ve bi'setten önce ve sonraki fâziletini ortaya çıkarması için gösterdiği mucizeler ele alınmaktadır.²¹⁴

Bu methiyelerde aynı zamanda ehl-i beyt de övülmektedir. Bu tür kasidelerin çoğalmasının sebeplerinden birisinin ise Alevilerden ziyade Abbâsîlere olan bağlılık olduğu düşünülebilir. Peygamberden (s.a.v.) sonra Müslümanların kim tarafından yönetileceği meselesi kendilerini bu mirasa daha hak sahibi gören Abbâsîler zamanında hassas bir hal almıştır. Çünkü

²¹² Velid b. Ubeyd el-Buhtürî, *Divanü'l-Buhtürî*, thk. Hasan es-Sirafi (Mısır: Daru'l-Maarif), 2/713.

²¹³ Buhtürî, *Divanü'l-Buhtürî*, 2/1215.

²¹⁴ Ömer Tevfik, "Fenniyyetü şî'ri'l-medh nebevî fi'l-Endülüs", *Irak Mecelletu Câmi'ati Kerkük li'd-dirâsati'l-insaniyye* 1/5 (2010), 1-19.

Peygamberimiz (s.a.v.) vefat ettiğinde amcası Hz. Abbâs (r.a) hayattaydı ve mirası o hak ediyordu. Aleviler ise Peygamberimize (s.a.v.) kızı Hz. Fatıma'nın (r.a) nesebinden ulaşıyorlardı.

İbrahim b. Herme (170 / 786)²¹⁵ Mansûr'u överken Abbâsîlerin hakkını da şöyle desteklemiştir:

تراث محمد لكم وكنتم أصول الحق إذ نفي الأصول

“Muhammed'in mirası sizindir;

Asıllar tükenince tek asıl siz kaldınız.”²¹⁶

Veraset meselesini Abbâsîleri razı edecek şekilde çürüten Mervân b. Ebî's-Sımt (182 / 798)²¹⁷ şöyle demiştir:

لكم تراث محمد وبغذلكم تنفى الظلامه

يرجو التراث بنو البنا وما لهم فيها قلامه

والصهر ليس بوارث والبنات لا ترث الإمامه

“Muhammed'in mirası sizindir.

Sizin adaletinizle karanlık ortadan kalkacak.

Kızların çocukları mirası istemekte,

Ancak onlara bir parça bile bundan hak yok.

Damat varis olamaz, kız ise imamete layık olamaz.”²¹⁸

Buraya kadar zikredilenlerden anlaşılan şudur ki, Peygamberin (s.a.v.) şâirler tarafından anılması -bilhassa bu çalışmanın amacı olan birinci ve ikinci Abbâsî döneminde- Abbâsîlerin peygamber soyundan gelmesinden dolayıdır. Şâirler halifelere bu şekilde yaklaşmışlardır.

²¹⁵ Ebu İshak el-Fihri el-Medeni; Emevi ve ‘Abbâsî devletlerinin şâirlerinden biri. ez-Zehebî, *Siyer*, 6/207.

²¹⁶ İbrahim b. Herme, *Divanü İbrahim b. Herme*, thk. Muhammed Cebbar el-Müaybid (Bağdat: Mektebetü Endülüs, 1386/1969), 173.

²¹⁷ Ebü's-Sımt Mervân b. Süleymân b. Ebî Hafsa; Methiyeleriyle tanınan Arap şâiri. Süleyman Tülücü, “Mervân b. Ebû Hafsa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Nisan 2023), 29/229.

²¹⁸ et-Taberî, *Târîhu Taberî*, 5/339.

Çünkü peygamberin soyundan gelmek onlara değer kazandırmakta ve yönetimlerinin devamı için gerekli olan meşruiyeti sağlamaktadır.

Şifler de hilafete olan haklarını göstermek için şiire başvurmuşlar hatta nesep yolundan daha hak sahibi olduklarını göstermede Abbâsîlerden önce davranmışlardır. Siyâsî taleplerini ve dinî mezheplerini peygambere (s.a.v.) yakınlık üzere kurmuşlardır. Hilafete daha layık olduklarını düşünmüşler ve onların destekçisi şâirler de şiirlerinde bunu konu edinmişlerdir. Şerif er-Radî (406 / 1015)²¹⁹ şöyle söylemiştir:

جَدِّي النَّبِيُّ وَأُمِّي بَنَتْهُ وَأَبِي وَصِيُّهُ وَجَدُودِي خَيْرَةُ الْأُمَمِ

“Dedem Nebi, annem onun kızı, babam ise Onun vasîsi,

Dedelerim ümmetin en hayırlı insanlarıdır.”²²⁰

Bu amaç için uğraşan Şiflerin hepsi ehl-i beyti övmüş ve onun soyundan gelmekle iftihar etmiştir. Şiirlerinde peygamberin menkıbelerini şiiliğin gerektirmesinde dolayı zikretmişler ancak asıl hedefleri bu olmamıştır.

Abbâsî şâirini peygamberi övmeye sevk eden başka bir sebep de İslam akidesini savunma ve Allah’ı takdis etmektir. Şâir Ebu’l-Kasım ez-Zemahşeri’nin (538 / 1144) şu sözü gibi:

سُبْحَانَ مَنْ لَيْسَ فِي السَّمَاءِ وَلَا فِي الْأَرْضِ نَدُّ لَهُ وَأَشْبَاهُ

وَخَاتَمِ الْمُرْسَلِينَ سَيِّدِنَا أَحْمَدُ رَبُّ السَّمَاءِ سَمَاءِ

“Yerde ve gökte benzeri olmayanı tenzih ederim.

Resullerin sonuncusu efendimizdir.

Semanın Rabbi onu Ahmed diye isimlendirmiştir.”²²¹

---

²¹⁹ Ebü’l-Hasen Muhammed b. el-Hüseyn eş-Şerif er-Radî el-Müsevî el-Alevî; Şâir ve Şii müfessir. Mustafa Özel, “Şerif er-Radî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 12 Nisan 2023) 39/4.

²²⁰ Muhammed b. Hüseyin eş-Şerif er-Radi, *Dîvânu Şerif er-Radî* (Tahran: Vizaretü’l-İrşad el-İslâmî, 1406), 2/388.

²²¹ Yâkût el-Hamevi, *Mu’cemu’l-udebâ*, 3/1016.

Şâirler hacdan bahsettikleri şiirlerde de peygamberi övmüşler ve mukaddes topraklara olan özlemi dile getirmişlerdir. Ebu'l-Hattab el-Cebeli (439 / 1048)²²² şöyle demiştir:

رويدك قد أصبحت جارا لأحمد   وحسب امرء أن يستجير بجواره
لأفضل من يغشى على بعد داره   وأكرم من يعشى إلى ضوء ناره

“Ağır ol! Ahmed’in (s.a.v.) komşusu oldun.

Kişiye ateşten korunmak için ona komşu olması yeter.

Uzaklığına rağmen gidilecek en güzel yerdir.

Ateşinin ışığını arayanlar için en Mübârek yerdir.”²²³

Bir diğer medihde Ebu'l-‘Alâ el-Ma’arrî şöyle demiştir:

وحتّ على تطهير جسم وملبس   وعاقب في قذف النساء الغوافل

“Elbiseyi ve vücudu temiz tutmaya teşvik etti,

Namusla kadınlara iftira atanları cezalandırdı.”²²⁴

Ma’arrî, burada Peygamberimizin davet esaslarını zikrederek onu övmektedir.

1.4.1.3 Şehirlere Yazılan Methiyeler

Şehirlere yapılan methiyeler Abbâsî şiirinin yeniliklerinden birisidir. Abbâsî şâirleri kişiler yerine fıkırın ve kültürün merkezleri olması dolayısıyla şehirleri öven kasideler yazmışlardır. Bu tarz kaside ise şehirlerdeki yaşamın güzelleşmesi ve Arapların zorlu çölleri bırakarak buralara yerleşmesi ile başlamıştır.²²⁵ Umare b. Ukayl (239 / 853)²²⁶ Bağdat’ı överken şöyle demiştir:

²²² Muhammed b. Ali; ‘Abbâsî şâiri. Denildi ki: şiddetli bir Rafizi idi. Ahmed b. Ali b. Sabit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd ve zuyûlihi*, thk. Mustafa Abdulkâdir el-Atâ (Beyrût: Dârü’l-kütübi’l-‘ilmiyye., 1417), 3/316.

²²³ Abdullah b. Muhammed b. Kays b. Ebi’d-Dünya, *Kırâ’d-dayf*, thk. Abdullah el-Mansur (Riyad: Edvâu’s-Selef, 1997), 5/106.

²²⁴ Ahmed b. Abdullah Ebu’l-‘Alâ el- Ma’arrî, *el-Luzûmiyyât*, Thk. Emin el-Hanci (Beyrût: Mektebetü’l-hilal), 2/22.

²²⁵ Abdullah Hıdır Hamid, *İtticâhâtü’n-nakdi’l-‘Arabîyyi’l-kadim* (Beyrût: Daru’l-Kalem, 2017), 15.

²²⁶ ‘Umare b. ‘Ukayl; ‘Abbâsî şâiri. el-Memun nedimi. Meth şiirleriyle ünlüdür. Abdurrahim Abdürrahim, “Umare b. ‘Akil”, Arap Encyclopedia (Erişim 12 Nisan 2023), 13/472.

صَفَا الْعَيْشُ فِي بَغْدَادٍ وَاخْضَرَ عَوْدُهُ وَعَيْشٌ سِوَاهَا غَيْرُ صَافٍ وَلَا غَضٍّ

“Bağdat’ta yaşamak ne güzel, her yer yeşerdi.

Bağdat dışında yaşamaksa ne temiz ne de güzel.”²²⁷

Bu dönemde şehirler hakkında birçok şiir yazıldı. Bu şiirlerin birçoğu Yakut el-Hamevi’nin *Mu’cemu’l-buldân* isimli kitabında bulunmaktadır.

1.4.2 Hiciv

Medhin zıttı olan şiir türüdür. Şâir bu şiirle birisine olan kızgınlığını dile getirir. Medih şiiri övülen kişinin beğenilmesi ve onun menkıbelerini anlatarak yazılırken hiciv ise kötü şeylerin ve yaratılış ya da nefsanî ayıpların zikredilmesiyle oluşur. Eğer şâir söylediklerinde samimi ise onun yaşadığı asırdaki toplumun sıkıntılarını anlaşılabilmektedir.²²⁸

Hiciv şiiri bu dönemde de devam etmiş ve yeni amaçlar geliştirilmekle beraber Cahiliye ve Emevî dönemindeki amaçları devam etmiştir. Abbâsî asrındaki hiciv genellikle din, ırk ve felsefe üzerine kuruludur. Şâirler basit ve akıcı lafızlarla kısa kasideler şeklinde kabileciliğe meylederek şiirlerini yazmışlardır. Bu kasideler kısa veya meczu’ bahirlerle nazmedilmiştir.

Şâirler nesepleri hicvetmek yerine kişilerin şahsiyetlerini en kötü şekilde yermeyi tercih etmişlerdir. Kısa ve öz ibarelerle yerilen kişinin karikatürize edilerek insanları güldürmeyi hedefleyen bir üslup benimsenmiştir.

Ebu’l-Ferec Mansûr el-İsfahanî, Muğire’yi hicvederken şöyle demiştir:

وَجْهَ الْمُغِيرَةِ كُلِّهِ أَنْفٌ مَوْفٍ عَلَيْهِ كَأَنَّهُ سَقْفٌ

رَجُلٌ كَوَجْهِ الْبَغْلِ طَلْعَتُهُ مَا يَنْقُضِي مِنْ قَبْجِهِ الْوَصْفُ

“Muğire’nin yüzünün her yeri burnudur.

²²⁷ ‘Umare b. ‘Ukayl, *Dîvânu ‘Umare b. ‘Ukayl*, thk. Şakir Aşur (Şam: Vizaretü’l-i’lam, 1973), 97.

²²⁸ Abdülaziz el-Huvaytir, “el-Hicâ’ mine’l-cahiliyye hattâ nihâyeti’l-‘asri’l-Emevi”. *Kahire Cami’atu Ezher Mecelletü Kulliyeti’l-luğati’l-arabiyye* 1/33 (2013)..

Her yerini kaplamış sanki çatı gibidir.

Yüzünün görünüşü sanki katır yüzüdür.

O kadar çirkin ki vasfedilemez.”²²⁹

Abbâsî şiirini inceleyen kimse, onun yaratılıştan kaynaklanan özelliklerle ne kadar çok dalga geçildiğini farkedecektir. Bu durumun Emevî şiirinde Müslümanın kardeşiyle dalga geçmenin haram olmasına riayet edilerek aşırıya gidilmediği şeklinde görülmektedir. Ancak bu yasak Abbâsî şâirlerini rahatsız etmemiş, aşırıya gidip kadınları bile hicvetmişlerdir. Di‘bil b. el-Huzâi (246 / 860)²³⁰ Gırbal adındaki cariyesini şöyle hicvetmiştir:

قُصِيرَةُ الْخَلْقِ حَدَاةٌ   تَدَحْرَجُ فِي الْمَشْيِ كَالْبُنْدُقَةِ
تُخَطِّطُ حَاجِبَهَا بِالْمِدَادِ   وَتَرْبُطُ فِي عَجْزِهَا مِرْفَقَهُ
وَأَنْفٌ عَلَى وَجْهِهَا مُلَصَّقٌ   قَصِيرُ الْمَنَاخِرِ كَالْفُسْتُقَةِ

“Kısa boylu bodurdur, yürürken fındık gibi yuvarlanır,

Kaşını sürmeyle resmeder,

Burnu yüzüne yapışıktır,

Fıstık gibi küçüktür burun delikleri.”²³¹

Önceki asırlarda görmediğimiz yeni hiciv türleri bu dönemde ortaya çıkmıştır. Mesela Ebû Dülâme (161 / 777-78)²³² halifeyi güldürüp kazanç elde etmek için onun yanında kendi karısını şöyle diyerek hicvetmiştir.

مَا زِلْتُ أُخْلِصُهَا كَسْبِي فَتَأْكُلُهُ   دُونِي وَدُونَ عِيَالِي ثُمَّ تَضْطَجِعُ

“Bütün kazandıklarımı ona veririm.

²²⁹ Muhammed Sami ed-Dehhân, *Fünunu’l-edebi’l-‘Arabi el-Hica* (Kahire: Daru’l-Maarif), 9-10.

²³⁰ Ebû Alî (Ebû Ca‘fer) Di‘bil b. Alî el-Huzâi (ö. 246/860); Ağır hicivleriyle tanınan Arap şâiri. Hüseyin Elmalı, “Di‘bil”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 12 Nisan 2023), 9/280.

²³¹ İbn Mu‘tez, *Tabakâtü’s-Şu‘ara*, 348.

²³² Zend b. Cevn; Ünlü Arap mizah şâiri. Necati Kara, “Ebû Dülâme”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 12 Nisan 2023), 10/122.

Ben ve çocuklarım olmadan yer ve yatar.”²³³

Ebû Dülâme karısına bu konuda Allah’tan korkmasını hatırlattığı zaman karısının ona sövdüğünü ve şöyle dediğini aktarır: “Ne zamandır Allah’ın kitabını biliyorsun ki!” Karısı ona daima mal bulmasını ve kendilerinin de komşuları gibi bahçeleri ve paraları olması gerektiği konusunda ısrar edince kıskanç birisi olduğunu ve para alması için halifeyi kandırması gerektiği söyler. Sonra da karısı ona şu şiiri söyler:

اُخْرِجْ لَتَبِغْ لَنَا مَالًا وَمَزْرَعَةً   كَمَا لَجِيرَانِنَا مَالٌ وَمُزْدَرَعٌ
وَاخْذَعْ خَلِيفَتَنَا عَنْهَا بِمَسْأَلَةٍ   إِنَّ الْخَلِيفَةَ لِلْسُّوَالِ يَنْخَدِعُ

“Bize mal ve tarla bulmak için çık,

Komşularımızın malları ve tarlaları gibi.

Halifeyi kandırarak bunları iste,

Çünkü halife isteyene inanır.”

Halife bunları duyunca kahkaha atmış ve ona altı yüz dönüm arazi verilmesini emretmiştir.²³⁴

Şâirler para kazanmak, halifeyi eğlendirmek ve onu razı etmek için eşlerini hicvetmekten utanmamıştır. Abbâsî edebiyatında bu tarz şiir geniş bir alana yayılmış ve halifenin nedimleri bu tip şiiri çok kullanmışlardır.

Bu asırda halifelerin ve yöneticilerin hicvedildiği şiirler de vardır. Abbâsî halifelerini sevmeyen ve ehli beyti destekleyen en-Nüzatü’l-hicaiyye bu tarz hicivleriyle öne çıkmıştır. O, Hz. Ali taraftarlığı yapmış ve ehli beyt şâirlerinin en önde gelenlerinden olmuştur. Çirkin hicivleri sayesinde hicivde darbı mesel haline gelmiştir. Şiiliği onu Abbâsî halifelerini hicvetmeye sevk etmiş bu yüzden Mu‘tasım vefat edip yerine Vâsık halife olunca şöyle demiştir:

الْحَمْدُ لِلَّهِ لَا صَبْرٌ وَلَا جَلْدُ   وَلَا عَزَاءُ إِذَا أَهْلُ الْهُوَى رَقَدُوا

²³³ Di‘bıl b. Ali el-Huzâî, *Divanü Dı ‘bıl el-Huzâî*, thk. Abdüs’s-Sahib ed-Düceyli (Necef: Mabaatu’l-âdâb, 1962), 175.

²³⁴ Zend b. Cevn Ebu Dülâme, *Divanü Ebi Dülâme*, thk. Emil Yakup (Beyrût: Daru’l-Ciyl, 1414/1994), 81-84; Kemal Hasan, “Hicâü’z-zevce fi’l-‘Asri’l-‘Abbâsî el-evvel”. *Irak Cami‘atu Tikrit Mecelletü Kulliyetu’t - Terbiye* 3/8 (Ocak 2007), 32.

خَلِيفَةٌ مَاتَ لَمْ يَحْزَنْ لَهُ أَحَدٌ   وَآخَرٌ قَامَ لَمْ يَفْرَحْ بِهِ أَحَدٌ

“Elhamdülillah heva sahipleri öldüğünde ne sabır ne de taziye gerektirir.

Halife öldü kimse ona üzülmedi;

Diğeri ise halife oldu ancak kimse sevinmedi.”²³⁵

Yine bu asırdaki ortaya çıkan başka bir hiciv türü ise Şu’ûbî hicivdir. Şu’ûbîliğin, Abbâsî asrında bazı şâirler üzerinden yeni bir hiciv türü çıkarmada büyük bir rolü olmuştur. Araplara karşı nefret söylemlerinde bulunmuşlar ve kendi ırkları olan Fars, Hint ve Türk ırklarıyla övünmüşlerdir. Onları bu söylemlere iten ilk sebep; kavmiyetçiliği reddeden, Allah’a kulluğu yücelten, insanları eşit gören, şerefi takvada gören İslam dininden uzak olmaları olabilir.

Araplar da acemler de şiirlerinde Şu’ûbiyye hareketini alevlendirmiştir. Şâirlerin birçoğu bu hareketi desteklemiş ve bunların başında da şiirlerinde Arapları kötüleyen Beşşâr b. Bürd gelmektedir. O, Şu’ûbiyye ateşini alevlendiren en tehlikeli şâir olarak görülmüştür.²³⁶ Onun aşırı Şu’ûbîliğini gösteren şiirlerinden biri Araplığıyla övünen birine söylediği şu beyitlerdir:

أَحِينَ لَبِستَ بَعْدَ الْعُزَيِّ خَزًّا   وَنَادَمتَ الْكِرَامَ عَلَى الْعَقَارِ
تَفَاخَرُ يَا بُنَّ رَاعِيَةٍ وَرَاعٍ   بَنِي الْأَحْرَارِ حَسْبُكَ مِنْ خَسَارِ

“Çıplak gezdikten sonra ipek giydin.

Ve kerem sahiplerine içki arkadaşlığı yaptın.

Şimdi hürlere karşı mı övünüyorsun, ey çoban annenin ve babanın oğlu!

Bu sana utanç olarak yeter!”²³⁷

Beşşâr b. Bürd zındıklıkla itham edilmiştir. Bu konuda söylediği bir şiiri şöyledir:

إِبْلِيسَ خَيْرَ مَنْ أَيْبَكُمْ أَدَمَ   فَتَنْبَّهُوا يَا مَعْشَرَ الْفَجَّارِ

²³⁵ Di‘bıl b. Ali el-Huzâi, *Divanü Dı‘bıl el-Huzâi*, 149; Muhammed el-Habbaz, “en-Nüzatü’l-hicaiyye ‘inde Dı‘bıl el-Huzai”. *Mecelletü vaha* 60 (2010).

²³⁶ Ömer Ferrûh, *Târîhu’l-‘edebi’l-‘Arabi* (Beyrût: Dâru’l-‘ilm li’l-melâyin), 2/92.

²³⁷ Beşşâr b. Bürd, *Divanü Beşşâr b. Bürd*, 3/230.

النار عنصره وأدم طينة والطين لا يسمو سمو النار

“İblis, babanız Adem’den daha hayırlıdır.

Ey facirler anlayın bunu!

Ateş onun maddesidir, Adem’inki çamurdur.

Çamur asla ateşin yüceliğine yetişemez.”²³⁸

Burada dikkatimizi çeken bir husus da Şu’ûbîlerin şiirlerinde sürekli Arapları koyun çobanlığı ile anmalarıdır. Ancak çobanlık peygamber mesleğidir. Hatta peygamberimiz (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Allah’ın gönderdiği her nebi koyun gütmüştür.”²³⁹ Bu şiirleri yazmaya onların dine ve Arab’a olan kinleri sebep olmaktadır. Gururla küfrü terennüm etmeleri bunun göstergesidir.

1.4.3 Gazel

Bu asırda mücûn içeren gazel önceki asırlara göre bir hayli artmıştır. Bu asırda gazel genellikle içki ve mücûnla alakalı yazılmıştır. Hamriyyâta (içki) dair kasideler çoğalmış, iffetli gazeller azalmıştır. Bu durum Abbâsî asrıyla birlikte refahın artması, medenîyetin gelişmesi ve diğer kültür ve toplumlara açılmanın bir sonucudur.

Gazel türünün yayılmasının en büyük sebebi köle pazarları, cariyelerdir. İçki ve şarkı meclisleri ise fuhşiyatın yayılmasında çok etkili olmuştur. Bu olguyu ve orada bulunanların duygularını

---

²³⁸ Beşşâr b. Bürd, *Dîvânu Beşşâr b. Bürd*, 4/78; Muhakkik İbn Aşur, Beşşâr b. Bürd’ün mücûn ifade eden sözlerine rağmen zındık olmadığını düşünmektedir. Burada Şevkî Dayf’ın şu sözlerine işaret etmek faydalı olacaktır: “Beşşâr b. Bürd şiirinin zirvesine ulaştığında Hammad b. Acred onu kıskandı ve onun zındık olduğunu, mecusiler gibi karanlık ve nur ilahlarına inandığı iftirasını attı. Onun şu beytini tahrif ederek zındık olduğunu ispat etmeye çalıştı:

*Benden başkasını o iki ilaha ibadet etmeye davet et
Çünkü tek ilaha tapmakla meşgulüm.*

Acred bu beyti “Ben tek ilaha tapmıyorum” şeklinde tahrif ederek ona zındıklık iftirası attı. Bu sözler Beşşâr b. Bürd’e ulaştığında “Ben sadece tek ilaha tapıyorum demişken o beni ölüme mahkûm etti, beni ortadan kaldırmak için bunu yaptı” demiştir.” Şevkî Dayf, *Târîhu ’l-edebi’l- ‘Arabi el- ‘Asru ’l-evvel*, 169; Ebu’l-Ferec el-İsfahânî, *el- Ağânî*, 14/317.

²³⁹ Buhârî, “Buyû”, 102 (No. 2262).

anlatan şiirler de şarkı ya da gazel formunda olmuştur. Bu gazel sarîh/açık gazel olarak tanınmıştır. Bu alanda en çok şiir yazarlardan biri Beşşâr b. Ebû Nüvâs'tır.²⁴⁰ Bir şiirinde şöyle demiştir:

ألا فاسقني خمرأً وقلّ لي هي الخمر   ولا تسقني سرأً إذا أمكن الجهرُ
فَبُحْ باسمٍ من تهوى ودعني من الكنى   فلا خير في الذات من دونها السئرُ

“Bana şarap sun ve bu şaraptır de (adını saklama)

Açıktan sunabiliyorsan gizlice verme.

Sevdiğinin ismini söyle, gizlemeyi bırak.

Gizli olan lezzetlerde pek hayır yoktur.”²⁴¹

Mucûn şiirleri her ne kadar erkek şâirlerin dillerinde dolaşsa da bu dönemde fuhşiyatın yayılmasında cariyelerin ve kölelerin rolü de yadsınamaz bir gerçektir. Bu asırdaki gazeller, kısa olmalarıyla ve kolay ve yumuşak lafızlarıyla öne çıkmaktadır. Şâirler çoğu zaman kısa vezinleri kullanmışlardır.

Muhtemelen bu asırda ortaya çıkan en kötü şey ise daha önce Arap şiirinde görülmemiş olan erkeklere söylenen gazellerdir. Bu şiir tarzı Fars ve Rum diyarından getirilen ve fesada sebep olan kölelerle beraber çoğalmıştır.²⁴²

Tabi ki bu hal iffetli gazelin (el-Gazel el-uzri) hiç olmadığı anlamına gelmez. İffetli gazel, ismini iffetli aşkılarıyla tanınan hatta bazılarının kavuşamadan ölmesinden dolayı iffetli aşkın sembolü haline gelen Uzre kabilesinden alır.²⁴³

Abbâsî asrı, şiirini sadece gazele hasreden şâirler tanımıştır. Onlar şiirlerini belirli bir kadın etrafında yazmışlar ve hayatlarını o kadını severek geçirdikleri için isimleri o kadınla anılmıştır.

²⁴⁰ Sami Yusuf Ebu Zeyd, *el-Edebü'l-Abbâsî eş-şi'ir* (Amman: Dâru'l-mesire li't-tıba'a ve'n-neşr, 1.Bsk. 2019), 46.

²⁴¹ Hasan b. Hani Ebu Nüvâs, *Dîvânu Ebi Nüvas*, thk. Ahmed Abdülmecid el-Gazzali (Kahire: Mabaatu Mısır, 1953), 28.

²⁴² Siraceddin Muhammed, *el-Gazel fi's-şi'ri'l-'Arabi* (Beyrût: Dâru'r-Ratib el-Cami'iyye), 44; Yusuf Hüseyin Bekkâr, *İtticâhâtü'l-Gazel fi'l-karni's-Sâni* (Kahire: Dâru'l-ma'ârif), 195.

²⁴³ Lina eş-Şahaşir, *Şi'iru'l-Gazel el-'Uzri fi'l-'Asri'l-'Abbâsî* (Gazze: Câmi'atü'n-necah el-vataniyye, Yüksek Lisans Tezi, 1998), 14.

Şiirlerinde her zaman sevdikleri kadınlara olan aşklarını dile getirmişlerdir. İffetli gazel konusunda öne çıkan en büyük şâir Abbâs el-Ahnef'tir (192 / 808)²⁴⁴. Buhtürî onun hakkında şöyle demiştir: “En büyük gazel şâiridir. Şiiri akıcı ve duyguları harekete geçirir. Tüm şiirleri gazeldir. Divanında kazanç sağladığı ne övgü ne de hiciv vardır.”²⁴⁵ Onun güzel şiirlerinden biri şöyledir:

إِنْ كَانَ يُرْضِيكُمْ عَذَابِي وَأَنْ أَمُوتَ بِالْحَسْرَةِ وَالْكَرْبِ
فَالسَّمْعُ وَالطَّاعَةُ مِنِّي لَكُمْ حَسْبِي بِمَا تَرْضَوْنَ لِي حَسْبِي

“Acı çekmem ve hasret içinde ölmem sizi memnun edecekse

Başım gözüm üstüne, sizin razı olduğunuz bana yeter.”²⁴⁶

1.4.4 Hikmet, Vaaz ve Felsefî Şiir

Eğlence ve fuhşiyat içeren şiire karşı zühd şiirinin gelişmesi kaçınılmazdır. Eğlenceye düşkün insanların yanında halifelerin saraylarına nasihat ve irşat için giden zahitler ve vaizler de olmuştur. Zühd şiiri fani dünyayı kötöleyen, baki ahireti düşünmeye teşvik eden Ebu'l-‘Atahiye ve İbn Semmâk gibi zahitler aracılığıyla yayılmıştır.²⁴⁷ Nitekim bu konuda ön plana çıkan Ebu'l-‘Atahiye bir beytinde şöyle demektedir:

لَمَنْ نَبْنِي، وَنَحْنُ إِلَى تَرَابٍ نَصِيرُ، كَمَا خَلَقْنَا مِنْ تَرَابٍ

“Kim için inşa edelim! topraktan yaratıldığımız gibi yine toprağa döneceğiz.”²⁴⁸

Bir önceki başlıkta bu dönemdeki zühd şiiri hakkında bilgiler sunulmuştur. Zühd ile bu başlıkta ele alınan hikmet şiiri arasındaki fark ise şöyledir: Zühd dünyadan yüz çevirmek ve Allah azze ve cellenin rızası için uğraşmaktır. Hikmet ise nasihat, vaaz gibi dinleyenin doğru işler

²⁴⁴ Ebü'l-Fazl el-Abbâs b. el-Ahnef el-Hanefî el-Yemâmî ; Hârûn Reşîd'in saray şâirlerinden. Süleyman Tülcü, “İbnü'l-Ahnef”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 25 Ekim 2023), 20/481.

²⁴⁵ Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *eş-şi'ir ve 'ş-Şu'ara* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1423), 2/817.

²⁴⁶ Abbas b. el-Ahnef, *Dîvânu Abbas b. el-Ahnef*, thk. 'Atike el-Hazreci (Kahire: el-Kütüb el-Mısriyye, 1373/1954), 57.

²⁴⁷ Zerkuk Semira, *el-Bünyetü'l-üslubiyye fî zühdiyyâtü Ebi'l-Atâhiyye. Cezayir: Cami'atu Vahran, Külliyyetü'l-âdâbi ve'l-fünun*, Yüksek Lisans Tezi, (2016), 11.

²⁴⁸ Ebul-‘Atahiyye, *Dîvânu Ebi'l-‘Atahiyye*, 46.

yapmasına vesile olmaktır. Hikmet şiiri Abbâsî asrında ortaya çıkmamış bilakis her asırda şiirlerinde hikmetler olan ve gelecek nesillere nasihatlerde bulunan şâirler olmuştur. Hikmet şiirleri olan Züheyr b. Ebî Sülma (ö. 609)²⁴⁹ şöyle demiştir:

رَأَيْتُ الْمَنَايَا خَبَطَ عَشَوَاءَ مَنْ تُصِيبُ   ثُمَّتَهُ وَمَنْ تُخْطِئُ يُعَمَّرُ فَيَهْرَمُ
وَمَهْمَا تَكُنْ عِنْدَ إِمْرٍ مِنْ خَلِيقَةٍ   وَإِنْ خَالَهَا تُخْفِي عَلَى النَّاسِ تُعْلِمُ

“Ölümlerin rastgele gelip öldürdüğünü, ıskâ geçtiğinin de yaşlandığını gördüm.

Kişi herhangi bir özelliğini insanlardan sakladığını zannetse de bilinir.”²⁵⁰

Abbâsî asrından önceki şâirlerde hikmetler yazdıkları gazel, medih ve hiciv vb. şiirlerinde dağınık biçimde bulunuyordu. Ancak Abbâsî şâirleri Yunan, Hint ve Fars eserlerinden yapılan tercümelerdeki hikmetlerden etkilenerek hikmet şiirlerini daha çok yazmışlardır. İbn Mukaffa’nın tercüme ettiği *Kelile ve Dimne* ile telif ettiği iki kitabı *el-Edebü’-Kebir* ve *el-Edebü’s-Sagîr* eserlerinde ele alınan Farsların sadakat ve istişare hakkındaki tecrübelerine itimat ederek şiirlerini söylemişlerdir. Böylece sadece hikmet ve meseller içeren şiirler ortaya konmuştur. Ebu’l-‘Atahiye’nin şu beyti buna örnektir:

لَنْ تُصْلِحَ النَّاسَ وَأَنْتَ فَاسِدٌ   هَيِّهَاتَ مَا أَبْعَدَ مَا تُكَادُ

“Sen bozuksan insanları düzeltemezsin.

*Uğraştığın şey ne de zor!*²⁵¹

Hikmet şiiriyle sadece zahitler ilgilenmemiş, Beşşâr b. Bürd ve Ebû Nüvâs gibi eğlence şâirleri de bu tarz şiirler yazmıştır. Mesela zındıklıkla itham edilen Salih b. ‘Abdulkuddüs öğüt verdiği bir beytinde şöyle demektedir:

وَلَيْنَ يُعَادِي عَاقِلًا خَيْرَ لَهُ   مِنْ أَنْ يَكُونَ لَهُ صَدِيقٌ أَحْمَقُ

²⁴⁹ Ebû Sûlmâ (Ebû Büceyr) Züheyr b. Ebî Sûlmâ el-Müzenî (ö. 609); Muallaka şâiri. Süleyman Tülücü, “Züheyr b. Ebû Sûlmâ”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 25 Ekim 2023), 44/540.

²⁵⁰ Züheyr b. Eb-i Sülma, *Dîvânu Züheyr b. Ebi Sülma*, şerh: Ali Fâ‘ur (Beyrût: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye., 1408/1988), 110.

²⁵¹ Ebul-Atahiyye, *Dîvânu Ebi’l-Atahiyye*, 493.

“Kişinin akıllı birine düşmanlık etmesi ahmak arkadaşının olmasından daha iyidir.”²⁵²

Hikmet şiiri araştırıldığı takdirde onun felsefi şiirin temellerini oluşturduğu görülecektir. Kelâm ilminin gelişmesinin bu şiir türüne büyük bir etkisi olmuştur. Bu bağlamda Ma‘arrî filozof şâirlere örnek olarak verilebilir.²⁵³ Onun felsefesi şiirleri aracılığıyla ortaya çıkar. Onun ilk divanı *Sıktu 'z-zend'dir*. Ancak felsefesi Lüzumu Mâ lâ Yelzem olarak bilinen *Lüzûmiyyât* adlı eserinde görülür. Ma‘arrî bu eserinde iki harfli kafiye üzerinden Arapçanın tüm harflerini kullanmıştır. Eserinin konusu insanın hayatı ve onun yaşadığı toplumdur. Ayrıca adaletsiz toplumdaki elinden bir şey gelmeyen insanı da işlemiştir. Karamsar bir zahidin felsefi üslubunu kullanarak akıldan ve insanın hayatın zorluklarına karşı galip gelebilmesi için sahip olması gereken yumuşaklıktan bahsetmiştir. Ma‘arrî asla bir halifeyi ya da devlet yetkilisini övmemiştir. O, doğmuş ve insanların yaşadığı gibi yaşamıştır. Maarî'nin felsefesi hakkındaki görüşler çelişiktir. Kimisi onu Hint brahmanı olarak kimisi de zahit olarak görmektedir.²⁵⁴

Ebu'Alâ el- Ma‘arrî dünya için yapılan yarış ve mal kazanma hırsının insana ve topluma olan zararını gözlemlemiş ve bu malın sahte olduğunu, insanı terk edeceğini şöyle dile getirmiştir:

وكم جمع النفائس ربُّ مالٍ   فلما جدَّ مرتحلاً ذراها

“Nice mal sahibi nefis şeyler topladı ve

---

²⁵² Abdullah el-Hatip, *Dîvânu Salih b. Abd'ül-Kuddûs* (Bağdad: Menşurâtü'l-Basri, 1967), 121.

²⁵³ Ma‘arrî, ‘Abbâsilerin ikinci döneminde yaşamıştır. Küçükken yakalandığı çiçek hastalığından dolayı gözlerini kaybetmiş ve bunun hayatına büyük bir etkisi olmuştur. Evinden çıkmamış ve kendini iki hapisanenin rehini olarak isimlendirmiştir. Tarihçilerin ve araştırmacıların onun imanı hakkında farklı görüşleri vardır. Kimisi onun zındık olduğunu kimisi ise zahit bir müslüman olduğunu söylemiştir. Bazıları ise onun önceleri zındık olduğunu ancak daha sonra müslüman olduğunu söylemişlerdir. Sami el-Keyyal, *Ebu'l-Alâ el- Ma'arrî Difa'u'l-Müerrih ibnû'n-Nedim anhu* (Kahire: Daru Sa'd Mısır li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1945), 9-10; Hayreddin Zirikli, *A'lâm* (Beyrût: Dâru'l-'ilm li'l-melâyin, 15.Bsk.), 1/157.

Kanaatimizce o, Allah'a ve ahiret gününe inanan, filozof birisiydi. Ancak o, zühdün hakikatini anlayamamıştır. Zor geçen çocukluğu ve etrafında şahit olduğu zulüm ve adaletsizlikten dolayı dünyadan yüz çevirmiş ve karamsar biri olmuştur. Bu yüzden öğrencilerine öldükten sonra kabrine şunları yazmasını vasiyet etmesinden bir gariplik bulunmamaktadır:

Bu babamın bana verdiği zarardır

Ama ben kimseye zarar vermedim.

Ahmed b. Muhammed b. Hallikân, *Vefayâtü'l-'a'yân ve enbâu ebnâi'z-zaman*, thk. İhsan Abbas (Beyrût: Dâru-Sâdır, 1398/1978), 1/115.

²⁵⁴ Aydın Kudat - Hâlid Duhaymi, “Ebû'l-alâ el-Maari'nin şiiri ve Arap edebiyatında körlük ve inzivanın psikolojik boyutu”, *İlahiyat dergisi* 3 (2019), 87-109.

Gideceği zaman ise topladıklarını saçtı."²⁵⁵

Zenginlerin şeriatın emrettiği zekâtı vermemelerinden dolayı fakirlere zulmettiklerini belirtir ve şöyle der:

وأحسب الناس لو أعطوا زكاتهم لما رأيت بني الأعداء شاكينا

"İnsanlar zekatlarını verselerdi,

Âdem oğullarının şikayet ettiklerini görmezdin."²⁵⁶

Onun önemli edebî eserlerinden biri de nesir formunda yazdığı *Risâletü'l-gufrân*'dır. Bu eserinde cennet ve cehennem ehlinin hallerini anlatmıştır. Ma'arrî'nin bu risalesine yaşarken çok önem verilmemiş, ancak vefat ettikten sonra İtalyan şâir Dante'nin, birçok dile tercüme edilen *İlahi Komedyâ* 'sını bu eserden ilhamla yazmasının ardından meşhur olmuştur. *Risaletü'l-gufrân* cennet ve cehennem hayatını anlatmaktadır. Telif sebebi ise İbn Kârih'in risalesine uzun bir cevap niteliğindedir. İbn Karih'in adı Ali b. Mansûr'dur. Onun bazı ediplere ve şâirlere itirazları olan Halep'in büyük edebiyatçılarından biridir. Gufran olarak isimlendirilmesinin sebebi ise bu kelimenin sıkça geçmesidir. Ma'arrî kahramanının mahşerdeki halini resmeder. Sonra Hz. Fatıma'nın şefatiyle cennete girişini anlatır. Cennete girdiği sırada Halil b. Ahmed, Sibeveyh, Müberrid, Kisâî, Asmaî ve diğer bazı dil alimleri görür. Dilcilerin ardından bazı cahiliye şâirlerini görür ve onların cennete girmelerine şaşırır. Onlara bunun sebebini sorduğunda ise hepsi şiirlerinde belagât değeri yüksek bir beyitten dolayı cennete girdikleri söyler.²⁵⁷

Bu kitabı okuyan kimse, Ma'arrî'nin derin fikri yapısını, toplumdaki güzel değerlere verdiği önemi görecektir. Bu değere sahip insanların cennete gireceği, imanlı olduğunu söyleyip de dünyaya saldıranların giremeyeceği düşünülecektir.

Onun şiiri ve edebiyatı insanlığın çöküşünü ve adaletsiz bir hayatta yaşama çabasını yansıtmaktadır. Bu adaletsiz hayatta mal-mülk, insanları din ve yönetimle kandıran bir grubun elinde toplanmıştır.

---

²⁵⁵ Ma'arrî, *el-Luzûmiyyât*, 2/428.

²⁵⁶ Ma'arrî, *el-Luzûmiyyât*, 2/354.

²⁵⁷ Ziyet Urfet Bur, "Suretü'l-mekân fi risaleti'l-gufrân". *Mecelletü Âfakı'l-hadarati'l-İslâmiyye* (1434), 51.

²⁵⁷ Ahmed Emin, *Feyzu'l-hatır* (el-Memleketü'l-Müttehide: Müessesetü Hindavi, 2011), 4/15.

Felsefî şiirden bahsedildiğinde öne çıkan bir diğer şair Mütenebbî'dir. O, Aristo ve Eflatun'un felsefelerini şiirlerinde ele almakla itham edilir. Ancak hayatı ve şiiri incelendiğinde onun halis Arap kültürünü yansıttığı görülür. O ne Yunan ne de Fars felsefesiyle ilgilenmiştir. Sadece kendisinden önceki şâirlerin divanlarını okumuş; Zeccac, İbn Serrac, Ahfeş ve İbn Dureyd gibi felsefe ile alakası olmayan ediplerden dil öğrenmiştir. Onun felsefesi de şiirlerinde açığa çıkmaktadır. Bu bağlamda şu şiiri örnek olarak verilebilir:

ألا لا أرى الأحداث حمداً ولا ذمّاً   فما بطشها جهلاً ولا كُفّها جلماً
إلى مثل ما كان الفتى مرجع الفتى   يعودُ كما أبدي ويُكرى كما أرمى
وما الجمع بين الماء والنار في يدي   بأصعب من أن أجمع الجدَّ والفهما

“Başıma gelen olaylara ne sevinirim ne de kötülerim.

Onların acı vermesi cehaletten, dokunmaması da iyilikten değildir.”²⁵⁸

Hayat hakkındaki felsefesini anlatmaya şöyle devam eder:

“Su ve ateşi elimde birleştirmem,

Şansı ve akli birleştirmemden daha kolaydır.”²⁵⁹

Bu başlık altında şiir hakkında ayrıntıya girmek konuyu uzatacaktır. Kısaca, bu dönemde şiirde Ebû Temmâm ve İbn Rumi öne çıkan şâirlerdendir. Bu dönemde Arapların daha önceden bilmediği yeni fikirler ve teoriler ortaya atılmıştır. Diğer kültürlerden etkilenen İslam-Arap kültürü gelişmiştir. Şiir ve edebiyat bu durumu yansıtan sadık bir ayna görevi görmüştür.

1.4.5 İ'tizâl

İ'tizâl kelimesi, sözlükte kenara çekilmek mânasına gelmektedir.²⁶⁰ Mu'tezile kelimesi ise ıstılahta kelâmcılardan bir grup için kullanılmaktadır. Kurucuları, el-Hasan el- Basri'nin (110 /

²⁵⁸ Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *Şerhu'l-Vâhidî li Divâni'l-Mütenebbî*, thk. Yasin el-Eyyûbi-Kusay Hasan (Beyrût: er-Raid el-'Arabi , 1419/1999), 772.

²⁵⁹ Vâhidî, *Şerhu'l-Vâhidî li divâni'l-Mütenebbî*, 780.

²⁶⁰ Muhammed b. Mükerrrem İbnü Manzûr, “izl”, *Lisanü'l-'Arab* (Beyrût: Daru's-Sadîr), 11/440.

728)²⁶¹ meclisinde büyük günah işleyen kişi hakkında ihtilafa düşen Vasil b. Ata (131 / 748)²⁶² ve Amr b. Abid'dir. (144 / 761)²⁶³ Onlar el-Hasan el-Basri'ye görüşünde muhalefet ettikten sonra diğer fırkaların görüşlerini de reddettikleri için Mu'tezile olarak isimlendirilmişlerdir. Onların fikirleri beş esas üzerine kuruludur. Bunlar; tevhid, adalet, va'd, va'id, el-menzile beyne'l-menzileteyn ve emri bil maruf ve nehyi anil münker'dir. Onların bu görüşleri akidelerine, edebiyatlarına ve şiirlerine yansımıştır.²⁶⁴

Mu'tezile, Abbâsî asrında başlamış ve gelişmiştir. Dinde ve siyasette çok büyük etkisi olmuştur. Akıl ve mantığı öne çıkarmışlardır. Eğlenceye karşı ise mutedildirler. Kimisi şarkıyı ve halifelerle dostluğu sevmiştir. Attâbî, en ünlü Mu'tezilî şâirlerinden biridir. Câhız ve Ebû Hayyân et-Tevhîdî (414 / 1023)²⁶⁵ ise Mu'tezilî ediplerdendir. Şâirleri, mürtedlere ve zındıkların hüccet ve burhan hakkındaki görüşlerine reddiyeler yazmışlardır.²⁶⁶

Mu'tezilî alimler, mescitlerde diğer fırkalara mensup kişilerle münâzaralar yapmışlar ve onların birçoğunu etkili konuşma ve mantık sayesinde kendi akidelerine meylettirmişlerdir. Hüsunkubuh meselesinin aklî olduğu görüşünü yaymışlardır. İlerleyen zamanlarda Abbâsî halifesi Me'mûn da onların Kur'an'ın mahluk oluşu hakkındaki görüşlerini desteklemiş ve bunu devletin resmi akidesi ilan etmiştir.²⁶⁷

---

²⁶¹ Ebû Saîd el-Hasen b. Yesâr el-Basrî; Basralı meşhur tâbîî, âlim ve zâhid. Süleyman Uludağ, "Hasan-ı Basrî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 25 Ekim 2023), 16/291.

²⁶² Ebû Huzeyfe Vâsıl b. 'Atâ el-Gazzâl el-Basrî; Mu'tezile'nin kurucusu olarak bilinen âlim. Muhammed Aruçi, "Vâsıl b. Atâ", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 25 Ekim 2023), 42/539.

²⁶³ Ebû Osmân 'Amr b. 'Ubeyd el-Basrî; Mu'tezile'nin kurucularından ve hadis rivayet eden ilk kelâmcılardan. Avni İlhan, "Amr b. Ubeyd", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 25 Ekim 2023), 3/93.

²⁶⁴ Velid Kassab, *et-Türâsü'n-nakdî ve'l-belagî inde'l-Mu'tezile hattâ nihayeti'l-karni's-sadis el-hicri* (ed-Duha: Daru-s-Sakafe, 1985), 463.

²⁶⁵ Ebû Hayyân 'Alî b. Muhammed et-Tevhîdî; Arap nesir sanatının en büyük temsilcilerinden, felsefeci ve mutasavvıf ve tez sırasında onun hakkında daha fazla tartışılacaktır. Mahmut Kaya, "Ebû Hayyân et-Tevhîdî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 25 Ekim 2023), 10/154.

²⁶⁶ Aişe Erfis - Sümeyye İmam, *Tedâ'iyâtü ârâi fırkatî'l-Mu'tezile alâ'l-evdâ'ı'l-'âmme li'l-hilafeti'l-'Abbâsîyye* (Cezayir: Câmi'atü Muhammed Budyâf, Külliyyetü'l-'ulûmî'l-insâniyye, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 22.

²⁶⁷ Erfis - İmam, *Tedâ'iyâtü ârâi fırkatî'l-Mu'tezile alâ'l-evdâ'ı'l-'âmme li'l-hilafeti'l-'Abbâsîyye*, 22.

Bazı şâirler onların felsefelerinden ilham almışlar, bu görüşler içinde kendi dediklerini destekleyecek bilgiler bulmuşlardır. Bişr b. el-Mu‘temir (210 / 825)²⁶⁸ aklı ve akla güvenmeyi şöyle övmüştür:

وإن شيئاً بعض أفعاله   أن يفصل الخير من الشر
بذي قوى قد خصّه ربّه   بخالص التقديس والطهر

“Hayrı ve şerri birbirinden ayırması onun özelliklerinden biridir.

Allah onu insana has kılmıştır, bu da ona kutsiyet ve nezahet vermektedir.”²⁶⁹

Mu‘tezile şâirleri iki gruptur:

1- Diğer şâirler gibi farklı konularda şiirler yazmışlardır.

2- İ‘tizâlî görüşlerini desteklemek ve diğer fırkaların görüşlerini reddetmek için şiirler yazmışlardır. Bu şâirlerden birisi Atavî el-Mu‘tezilî’dir. (267/ 880)²⁷⁰. O, bir şiirinde Hişâm b. Hâkim er-Rafîzî’nin Allah’ı insana benzetmesi üzerine ona şöyle cevap vermiştir:

جلّ ربّ الأعراض والأجسام   عن صفات الأعراض والأجسام
جلّ ربّي عن كلّ ما اكتنفته   لحظات الأبصار والأوهام
لم أنكرت أن يكون مصيباً   في مساعيه عابد الأصنام
لم أنكرت قول من عبد الشمس   وصلّى للأنجم الأعلام

“Araz ve cisimlerin rabbi bu sıfatlara sahiplikten münezzehtir.

Rabbim gözlerin bakışlarından ve vehimlerden münezzehtir.

Putı tapanların yanlış yaptığını niye kabul ettin.

O büyük yıldızlar için ibadet ettiği zaman.

---

²⁶⁸ Ebû Sehl Bişr b. el-Mu‘temir el-Bağdâdî; Mu‘tezile’nin Bağdat ekolünün kurucusu, tevellüd nazariyesinin mücidi ve Bişriyye’nin reisi, edip. Cihat Tunç, “Bişr b. Mu‘temir”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 25 Ekim 2023) 6/223.

²⁶⁹ Câhîz, *Kitâbü’l-Hayevân*, 6/467.

²⁷⁰ Muhammed b. Abdurrahmân el-Atvî; İlk ‘Abbâsî döneminden Mu‘tezili yazar ve şâir. Zirikli, *A‘lâm*, 6/189.

Güneşe tapanın sözlerini neden kabul ettin.”²⁷¹

Şâir, Allah’ı kulların sıfatlarından tenzih ettikten sonra alemin kadim olduğunu savunan felsefecilerin ve bazı kelâmcılar ile Hişâm gibi bazı Mu‘tezilîlerin görüşlerini de reddetmiştir. Çünkü bu görüş Mu‘tezilîlerin çoğunluğunun görüşüne aykırıdır. Onların inkarlarını garipsen ve delil olarak kadim olan yıldızlara tapanların ibadetlerini inkâr etmelerini sorgular. Çünkü alem kadimse güneş ve yıldız da kadimdir. Onlar kadime ibadet etmede Müslümanlarla eşittir. Bu yüzden onların şirklerini inkâr etmemeleri gerekir. Ancak onların kadim görüşleri batıldır ve tek kadim Allah’tır.²⁷²

Mu‘tezilî alimlerin şiir, nesir ve hitabet gibi sanatlarda edebî tenkit noktasında reddedilemeyecek rolleri vardır. Bu konunun önde gelenleri; Câhız, *Kitâbu’l-hayevân*, *el-Beyân ve’t-tebyin* ve *er-Resâil* gibi kitaplarında ele alınmıştır. Ulaştığımız sonuçlara göre şiirde serika (çalma) konusunu ve lafız-mâna ilişkisini ele alan ilk kişi Câhız’dır. O, insanların mânalarda ortak olduğunu ancak lafızların seçiminde birbirlerinden ayrıldıklarına işaret etmektedir. İşte bu durum şâirleri birbirinden ayırır. O şöyle demiştir: “Mânalar yollara atılmıştır. Onu Arap da Bedevî de acem de köylü de şehirli de bilir. Önemli olan onu vezne sokabilmek ve lafzın güzelini bulabilmektir. Şiir sanattır, bir çeşit dokuma ve tasvirdir.”²⁷³

Büyük Mu‘tezilî ediplerden Ebû Hayyân et-Tevhîdî *el-Basâir ve’z-Zehâir* adlı kitabında ondan şöyle bahsetmektedir: “Şiir tenkidi hakkında ondan daha iyi konuşan birine rastlamadım. Onun sözleri Kudame ve diğerlerinin sözlerinden daha üstündür.”²⁷⁴

Şiirin şartlarından, lafızların bilinenlerden olması bilinmeyenlerden uzak durulması gerektiği konularında da ondan sözler aktarılmıştır. Bu konuda şu şiiri zikretmiştir:

لعن الله صنعة الشعر ماذا   من صنوف الجهال فيها لقينا
يؤثرون الغريب منه على ما   كان سهلاً للسامعين مبينا

²⁷¹ Ebû Ali el-Kâlî, İsmail b. Kasım. *el-Emâlî*, thk. Muhammed Abdülcevad el-‘Asmai (Kahire: Dâu’l-Kütübi’l-Misriyye, 1344/1926), 2/232.

²⁷² Dayf, *el-‘Asru’l-‘Abbâsiyyi’l-evvel*, 417.

²⁷³ Câhız, *el-Hayevân*, 3/67.

²⁷⁴ Ali b. Muhammed b. ‘Abbas Ebu Hayyân et-Tevhîdî, *el-Besâir ve’z-zehair*, thk. Davud el-Kâdi (Beyrût: Daru Sadır, 1988), 5/109.

“Cahillerin şiirlerinde gördüklerimizden dolayı Allah şiire lanet etsin!

Garip olanları herkesin anladığı kolay lafızlara tercih ediyorlar.”²⁷⁵

1.4.6 Av Temalı Şiirler

Tardiyât kelimesi ile konusu av olan şiirler kastedilmektedir. Bu tarz şiirler, Abbâsî şiirine özgün değildir. Cahiliye şiirinde de örnekleri vardır, ancak Abbâsî şâirleri bu konuda çok fazla şiir yazmışlardır. Kadim şâirler at üstünde avlanmayı tercih etmişler, köpeklerle yapılan avı ise kötülemişlerdir. Ancak bu durum Abbâsî asrında değişmiş Mehdî gibi avı çok seven halifeler, doğanlara ve av köpeklerine ilgi göstermişlerdir. Emin, Mütevekkil, Müktefi ve Mu‘tazîd da avı seven halifeler arasındadır. Av sadece nüfuz sahibi insanlar tarafından ilgi görmemiş, bilakis her seviyeden insan ava çıkmıştır. Bu yüzden av hakkındaki şiirler çoğalmıştır. Şâirler neredeyse tüm yırtıcı hayvanları tasvir etmişlerdir. Av hakkındaki recez tarzında yazılan şiirlere Tardiyât ismi verilmiştir. En çok kullandıkları vezin recez olsa da farklı vezinlerde de söylemişlerdir. İbn Rumi, Ebû Nüvâs ve Mütenebbî av şiirleriyle öne çıkan şâirlerdir.²⁷⁶

Av, refahın ve lüksün bir neticesi olması bakımından av hakkındaki şiirler de bu aktiviteyi yapanların duygularını vassfedip onun eğlenmesini sağlayarak bu zevkin zirve noktasına ulaşmasını hedeflemekteydi. Bu yüzden av şiirleri latifeler de içermekteydi. Mesela İbn Mu‘tez (296 / 908)²⁷⁷ silahıyla su kuşlarını vurmaya isteyen ancak yukarı doğru tutmasından dolayı hiç kuş vuramayan biri hakkında şöyle der:

يا ناصر اليأس على الرجاء رميت بالأرض إلى السماء

ولم تصب شيئاً سوى الهواء

“Ümide karşı ye’s’e yardım eden kişi,

Yeri hedeflemek yerine semayı hedefledin.

²⁷⁵ İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 1/578.

²⁷⁶ Necip Muhammed el-Cebari, “Fennü’t-Tard ve’s-sayd fi’-şî’ir’i’l-‘Abbâsî”, *Riyad Mecelletü’l-‘Arabiyye* (Ekim 2018).

²⁷⁷ Ebû’l-Abbâs Abdullâh b. Muhammed el-Mu‘tez-Billâh; ‘Abbâsî halifesi, edip, münekkî ve şâir. İsmail Durmuş, “İbnü’l-Mu‘tez”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Ekim 2023)., 21/143.

Sadece havaya isabet ettirmiş oldun.”²⁷⁸

Av şiirleri, kendilerine edebiyat kitaplarında geniş yer bulduğu için konuyu daha fazla uzatmayacağız.

Abbâsî şiirinde temalar çok çeşitlidir. Biz buraya kadar tüm temaları değil, sadece örnek olması açısından bazılarını zikredilmiştir. Ancak tüm bu şiirler karşıdaki kişinin durumuna göre onu eğlendirmeyi ve razı etmeyi hedeflemektedir. Bu kişiler halife, vezir, komutan ya da sevgili gibi şahsiyetler olabilirken genel halk tabakası da olabilir. Şâir ve edip sanatıyla bu dönemde topluma ayna tutmayı hedefler; onların adına konuşur, suretlerini yansıtır, dertleriyle dertlenir, sevinçleriyle sevinir, onların hareketlerini gözlemler, sıkıntılarını ele alır, ayıplarını eleştirir, çoğu zamanda onlara bir çıkış yolu gösterir.

Sonuç olarak karşıdaki kişiyi eğlendirmeyi hedefleyen şiirler bu asırda öne çıkmaktadır. Öyle ki bu alanda farklı isimler altında onlarca eser bulabilmek mümkündür. Bazıları bunu “mülâh” olarak isimlendirirken bazıları da “nevâdir” olarak isimlendirir. Muasır edebiyatçılardan bazıları ise bu türe “fükâhe edebiyatı” ismini vermektedir. Ancak çalışmamız bunun daha da ötesinde karşıdaki kişiyi ister güldürmek olsun ister ayıplarla dalga geçmek olsun isterse de eğitme, irşat ve nasihat olsun, bu edebiyatı tahlil etmeyi hedeflemektedir.

---

²⁷⁸ İbnu'l-Mu'tez, *Dîvânu İbni 'l-Mu'tez*, 19.

İKİNCİ BÖLÜM

ÖNDE GELEN İNSANLARI EĞLENDİRMEK YA DA HALİFELERE, VEZİRLERE ve YÖNETİCİLERE NEDİMLİK YAPMAK (ÖZEL İMTÂ‘)

2.1. Abbâsî Dönemindeki İmta‘ve Müânese Edebiyatının Şekilleri

İmta‘ve müânese kelimelerinin mânaları: İmta‘kelimesi مَتَّع الرجل ve مَتَّع fiilinden türemiş olup cömertlik yapmak ve zeki olmak mânalarına gelmektedir.

Allah Teâla aynı kökten türeyen metâ‘, temettü‘, istimta‘ve temtî‘ gibi kelimeleri Kuran’ı-Kerim’in farklı yerlerinde zikretmiştir. Bu kelimelerin mânaları birbirinden farklı olsa da aynı kökten türemişlerdir. Ezherî metâ‘ kelimesinin “kendisinden faydalanılan her şey” mânasına geldiğini söylemiştir.²⁷⁹

Müânese kelimesi ise yalnızlık mânasına gelen الوحشة kelimesinin zıddı olan, “üns” kelimesinden türemiştir. الأُنْس ve الاستئناس ile aynı mânadadır. Eski Araplar perşembe gününü, o gün dinlenmeye çekildikleri için “mu’nis” olarak isimlendirmiştir.²⁸⁰

İmta‘ve mizah sanatları asırlar boyu yayılarak devam etmiştir. Diğer milletler gibi Araplar da bu sanatla tanışmış ve uğraşmışlardır. Onlar özellikle tercüme hareketinin gelişmesinden sonra diğer milletlerin bu sanattaki miraslarından oldukça etkilenmişlerdir. Ancak imta‘ edebiyatı

---

²⁷⁹ İbn Manzûr, “mte”, 8/328.

²⁸⁰ İbn Manzûr, “ens”, 6/10; Araplar pazar gününü evvel, pazartesi gününü ehven ve evhed, salı gününü cubâr, çarşamba gününü dubâr, perşembe gününü mu’nis, cuma gününü arûbe, cumartesi gününü şiyâr olarak isimlendirirlerdi. Daha sonra bu isimlerin yerine şimdi kullanılan isimler geçmiştir. Abdürrezzâk es-Sâidî, “Mevtû’l-elfâz fi’l-‘Arabiyye”, *el-Medinetü’l-Münevvere-Mecelletü’l-Câmiatu’l-İslâmiyye* 107 (1419), 366.

sadece güldürmeyi hedeflememekte, alenen ya da telmih yoluyla ıslah edici eleştirel bir mesaj da taşımaktadır.

Her sosyal tabakadan insana hitap eden ve bu edebi yönüyle ölümsüz hale gelen imta‘ sanatında, her tabakanın, bu sanatın nevâdirine ve mizahına katkısı vardır. Çünkü imta‘ edebiyatı önemli bir sosyal vazifeyi üstlenmektedir. Dinleyeni eğlendirmesine ek olarak, toplumun farklı yaşam biçimlerini güçlendirme ve insanları köklü toplum geleneklerine bağlı kalmaya sevk etme gibi hedefleri vardır. Zira mahir bir edebiyatçı, dinleyenin ruhuna ulaşabilir ve görüşlerini ona kabul ettirebilir.

Şâirlerin ve ediplerin kendilerine kulak verenlerin akıllarına ve kalplerine girebildikleri en geniş kapı, nadir ve eğlendirici hikayeler kapısıdır. Çünkü insanın nefsi, doğal olarak onu güldüren ve mutlu eden şeylere -bunlara ahlaki ve fikri olarak muhalif olsa bile- daha çok meyletmektedir. Edib, kızgınlık ve razı olma hallerinde hayatın tatlı ve acı yönlerini resmedebilir. Tüm edebî amaçlarında bunları överek ve severek ya da alay ederek ve hicvederek ya da hoşlanmayarak veya rıza göstererek anlatırken harikalar yaratabilir.

Arap edebiyatında şakacı özelliği ile bilinen pek çok şahsiyet ortaya çıkmıştır. Emeviler döneminde meşhur olan Eş‘ab ve diğerleri kıssa, hikmet ya da şiir aracılığıyla muhataplarına ulaştıkları nevâdir ile meşhur olmuşlardır. Bu yüzden imta‘ ve müânese’nin başlı başına bir edebî sanat olduğunu söyleyemek mümkündür. Ancak cahiliyede hayatın sertliğinden, İslam’ın ilk dönemlerinde Hz. Peygamberin ümmetiyle ve devletiyle ilgilenmesinden, Hulefâ-ı râşidîn döneminde ise Müslümanların İslam’ı yaymakla uğraşmalarından dolayı kitaplarda sahabilerden (r.a) aktarılan mizah malzemesi çok azdır.

İmta‘ edebiyatı, Emeviler döneminde gelişmeye başlamış; Abbâsîler devrinde de Medenîyetin ilerlemesinden, uzak diyarların fethedilmesinden, farklı milletlerin tek bir potada birleşmesinden dolayı yaygınlık kazanmış; Farsçadan, Yunancadan, Rumcadan yapılan tercümler ile aklî, fikrî ve mezhebî hareketlerin gölgesinde hızla gelişmiştir. Tüm bunlar sanatın

Abbâsî devrindeki gelişimini hızlandırmış, bu konuda birçok kitap telif edilmiş, şiir ve nesre dair eserler verilmiş, en önemlisi de imta' ve müânese sanatının farklı türleri ortaya çıkmıştır.²⁸¹

Muhtemelen bu gelişimin en önemli sebeplerinden biri, halife Emin'in yönetimiyle birlikte fikri ve edebî hareketlerin canlanması ve felsefi ve dinî grupların çoğalmasındır. Bu sayede insanlar bir miktar refaha ulaşmışlar, bu da onları mizahı önemsemeye sevk etmiştir. Onlar bu sanatı siyâsî ve sosyal eleştiri vesilesi olarak kullanmaya meyletmışlerdir. Çünkü bu üslup açıkça eleştiriden ziyade bir nebze kapalılık içermektedir.²⁸²

İşte bu sayede imta'sanatı, Abbâsîler devrinde verimli bir iklim bulmuş, avam ya da havas her çeşit insan toplumun gelişmesine göre mizaha, şakaya ve eğlenceye meyletmıştır. Böylece edipler saygın bir konuma ulaşmış, halifelerin huzurunda ilmi münâzaralar ve toplantılar düzenlenmiştir. Bu toplantılarda her ilim dalından saygın alimler katılmış, nedimler ve nüktedan kişilerin sayısı çoğalmıştır. Halifelerin ve yöneticilerin şâirleri ve edipleri imta'sanata teşvik etmeleri de bu sanatın gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Mesela halife Mehdî'nin şarkıyı, avı ve bahşişi sevmesi eğlencenin kapısını açmıştır. Hatta Hârûn Reşîd'in halifelik yaptığı zamana bundan ötürü bayram günleri denmiştir.²⁸³

Bazı halifelerin sözleri onların nevâdire karşı tutumlarını bizlere göstermektedir. Mesela Hârûn Reşîd şöyle demiştir: “Nevâdir, insanın zekasını keskinleştirir, kulakları açar.”²⁸⁴ Bu yaklaşım edipleri bu sanatla ilgilenmeye ve kitaplarını bunlarla doldurma gayretine sevk etmiştir. Bu sanatı ihtiva eden kitaplar, İbn Kuteybe'nin *Uyûnu'l-Ahbâr* adlı eseri gibi farklı konulardan müteşekkil olabilmektedir. Nitekim o, kitabında bu kounuyu şöyle açıklamaktadır: “Bu esere bazı acayip hikayeler, nüktedanlıklar, ilginç ya da komik sözler de ekledim. Bunlarla okuyucuyu ciddiyetin sıkıntısı ve hakikatin yorgunluğuna karşı rahatlatmak istedim. Çünkü kulaklar

---

²⁸¹ Dayf, *el- 'Asru'l- 'Abbâsiyyi's-sânî*, 115; Abdülhakim Belba', *Edebü'l-Mu'tezile ilâ nihâyeti'l-karni'-râbi' el-hicri* (Kahire: Mektebetü nehdati Mısır), 70.

²⁸² Muhammed Fazlullah Şerif, “Dirâsât İslâmiyye ehemmiyetü'l-fükâhe fi'l-İslâm”, *Diyobend Dâru'l-'ulûm ed-dâî* 5/39 (Cemaziyelulâ 1436).

²⁸³ Mes'ûdi, *Murucu'z-zeheb*, 3/310; Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 286; Şevkî Dayf, *el-Fennu ve mezâhibuhû fi'ş-şi'ri'l-'arabi* (Kahire: Dâru'l-maarif, 1973), 76.

²⁸⁴ Abdurrahmân b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Ahbâru'l-hamkâ ve'l-muğaffelîn*, thk. Abdülemir Mehnâ (Beyrût: Daru'l-fikir el-Lübânî, 1410/1990), 18.

duyduğunu unutur, ancak nefis bunları duymak ister. Mizah eğer yalan değilse ya da doğruya yakınsa ne kötü görülebilir ne de reddedilebilir.”²⁸⁵

Bu sanatı ele almak için müstakil olarak telif edilmiş kitaplar da bulunmaktadır. Bu tarz kitaplara örnek olarak; Hatip el-Bağdadi’nin (463 / 1071)²⁸⁶ *Tatfîl*’i, Husri el-Kayrevânî’nin (488 / 1095)²⁸⁷ *Zehrü’l-âdâb* ve *şemerü’l-elbâb*’ı ve *Cem’u’l-cevâhir fi’l-mûlah* ve *n-nevâdir*’i, Sâlebî’nin (429 / 1038)²⁸⁸ geniş eseri *Yetimetü’d-dehr*’i, Veşşâ’nın (325 / 937)²⁸⁹ el-Müveşşâ ya da *ez-Zarf* ve *’z-Zürefâ*’sı ve İbnü’l-Cevzî’nin *Ahbâru’z-Zırâf* ve *’l-Mütemacîn* adlı eserleri zikredilebilir.

Bu eserler, mizah öğeleri içerse de faydalı bilgidен yoksun değildir. Müellifleri diğer kitapları sayesinde ciddiyet sahibi alimler olarak bilinirken imtâ‘ya dair eserlerinde toplumun özellikle de fakihlerin, kadıların, zahitlerin ve cimrilerin ayıplarını açığa çıkarma rağbetleri, onları şaka karışımı ve telmih yaparken zekalarına işaret eden bir üslupla eser yazmaya sevk etmiştir.

Câhız gibi bir edebiyatçının imtâ‘sahasında birden fazla eser telif ettiği ve kitaplarını daima nevâdir ile süslediği görülmektedir. O, bu tutumunu şöyle gerekçelendirir: “İnsanlar her hallerinde sert olsalar, her sözlerinde ciddi olsalar ve müsamahakarlığı terk etselerdi, sefihlik gerçekten onlar için daha hayırlı, batıl daha faydalı olurdu.”²⁹⁰

Özellikle ikinci Abbâsî devrindeki siyâsî bozukluk ve askerîn yönetime ortak olması ile zenginler ve fakirler arasındaki uçurumun açılması, imtâ‘edebiyatının nevâdir ve vaaz gibi farklı şekillerde artış göstermesinde büyük bir rol oynamıştır. Zira imtâ‘ edebiyatı ile hayatın yükü

---

²⁸⁵ İbn Kuteybe, *‘Uyûnu’l-Ahbâr*, 1/ 44.

²⁸⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî; *Târîhu Bağdâd* adlı eseriyle tanınan hadis hâfızı ve tarihçi. M. Yaşar Kandemir, “Hatîb el-Bağdâdî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 25 Ekim 2023), 16/452.

²⁸⁷ Alî b. ‘Abdilganî el-Husrî el-Kayrevânî; Kuzey Afrikalı kıraat âlimi, şâir ve edip. İsmail Durmuş, “Husrî Alî b. Abdülganî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 25 Ekim 2023), 18/414.

²⁸⁸ Ebû Mansûr ‘Abdûlmelik b. Muhammed es-Se’âlibî ; Arap dili ve edebiyatı âlimi, şâir. Farsça bilmekle beraber eserlerini Arapça yazan Seâlibî külfetten uzak fasih ve belîğ bir üslûba sahipti. Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Seâlibî, Ebû Mansûr”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 25 Ekim 2023), 36/236.

²⁸⁹ Ebü’t-Tayyib Muhammed b. Ahmed el-Veşşâ’ el-A’râbî ; Arap dili, Arap edebiyatı ve ahbâr âlimi. İsmail Durmuş, “Veşşâ”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 25 Ekim 2023), 43/72.

²⁹⁰ ‘Amr b. Bahr el-Câhız, *Risâletü’t-terbî’ ve’tedvîr* (el-Memleketü’l-Müttahide: Müessesetü’l-Hindâvî, 2019), 27.

hafifletilmeye çalışılmış ve bu edebiyat hoş bir üslupla eğlence, eğitim ve kültürün geliştirilmesi amacıyla kullanılmıştır.

İmtâ‘ ve müânese sanatının hedeflerini üç ana kategoride değerlendirmek mümkündür:

- 1- Özel İmtâ‘: Nedimlik: Önde Gelen İnsanlar Eğlendirmek.
- 2- Genel İmtâ‘: Halkı Eğlendirmek.
- 3- Kamu ve Özel Sektör Arasında Ortak Eğlence.

Şimdi yukarıdaki üç maddeyi tafsilatlı bir şekilde anlatmaya çalışacağız.

2.2. Özel İmtâ‘: Önde Gelen İnsanları Eğlendirmek (Nedimlik, münâdeme)

Münâdeme (منادمة) kelimesi, nâdeme (نادم) kelimesinin mastarıdır. İçki içerken ya da diğer işlerde arkadaşlık yapan kişiye “nedim” denir. Münâdeme kelimesinin, bağımlı olmak mânâsındaki müdâmene (مدامنة) kelimesinin iştikakı olduğu rivayet edilmiştir. Çünkü insan arkadaşıyla içki içmeye bağımlı olur.²⁹¹

Nedimliğin ilk olarak Rumlarda ve Farslarda ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Ardından Arapların devlet işlerinde Rumları ve Farsları taklit etme isteklerinden dolayı Gassâniler yoluyla Araplara geçmiştir. Bu, Arap toplumunda nedim, müsamir ve celîs kelimeleriyle karşılık bulmuştur. Ancak İslam’ın gelmesiyle bu isimler arasına farklar girmiş ve nedim içki arkadaşlığı, celîs ise ilim arkadaşlığı için kullanılmıştır. İslam, nedimliği haram kılmış, celîse ise cevaz vermiştir. Hulefâ-i Râşidin döneminde insanlar nedimlik ve celîslik konusunda nübüvvetin izini takip etmişlerdir. Ancak Emeviler döneminde nedimlik kavramı, halifelerin içkiye karşı tavırları ve sahip oldukları imanlarına göre yavaş yavaş tekrar ortaya çıkmaya başlamıştır.²⁹²

²⁹¹ İbn Manzûr, “ndm”, 12/572; İbrahim Mustafa-Ahmed Zeyyât vd., “ndm”, *el-Mu‘cemu’l-Vasit* (Kahire: Mecmau’l-lugati’l-‘Arabiyye, Dâru’d-Da‘ve), 2/911.

²⁹² Muhammed b. Abdus el-Cehşiyârî, *Kitâbu’l-vüzerâ ve’l-Küttâb*, thk. Mustafa es-Sikâ vd. (Kâhire: Matbaatu Mustafa el-Bâbi el-Halebi, 1357-1938), 22, Sihâm Milad Ammâr, “Zâhirâtü’l-münâdeme el-cuzur et-tarihiyye fi ‘Asri mâ kable’l-islâm ve ilâ nihâyeti’l-‘Asri’l-emevi”, *Malezya Mecelletü’l-buhûs ve’d-dirâsât eş-şer’iyye* 5/47 (2015).

Abbâsîler devrinde ilk halife Ebu'l-Abbâs'ın çok fazla münâdemesi olduğu bilinmemektedir. O, saltanatının ilk zamanlarında nedimler ile oturmuş ancak daha sonraları bundan vazgeçmiştir. Kardeşi Ebû Cafer el-Mansûr da nedimlerle vakit geçirmemiştir. Mehdî ise ilk zamanlar onların izinden gitmeye çalışmışsa da daha sonraları nedimlerle beraber vakit geçirmeyi çok sevmiştir. Ancak Abbâsîlerin lüks hayatındaki büyük değişimden sonra devletin en parlak günleri olan Hârûn Reşit zamanında nedimler, ilk defa saraydaki yerlerini almışlardır. Nedimlere halifelerle ve yöneticilerle arkadaşlığı sırasında aldığı bahşişler haricinde maaş da bağlanmıştır. Hârûn Reşîd'ten sonra nedimlik daha da yaygınlaşmış ve hangi nedimle oturduğunu umursamayan ve eğlenceyi çok seven Emin zamanında sayıları iyice artmıştır.²⁹³

Nedimlik bir süre sonra âdâbı ve şartları olan bir mesleğe dönüşmüştür. Bu asırda eğlence meclisleri çok fazladır. Halifeler ve yöneticiler de Farsların nedimlik adetlerini takip etmişlerdir. İmta' meclislerine ise cariyeler, gılman, şarkıcı, çalgıcı ve soytarı gibi farklı tabakalardan insanlar katılmıştır. Nedimlerin fikirlerinden ve sohbetlerinden istifade edildiği için mertebesi diğerlerine göre daha üst konumdadır. Bu yüzden nedimler daha çok takdir ve hürmet görmüşler, ediplerin ve kültürlü insanların hedefleri de halifenin sarayında nedimlik mertebesine ulaşmak olmuştur.

Söz konusu dönemde nedimlik mesleğini icra edecek kişi de bazı özelliklerin bulunmasını gerektiriyordu. Bu özellikler arasında neşeli olmak, zekilik, sezgi, ilham, güçlü hafıza, bilgelik, güzel konuşma, güldürme ve eğlendirme, nasihat etme, sırları koruma, halifelerin ve emirlerin yolculuklarında onlara eşlik etme ve bildiği hikayeler ve şiirlerle onları eğlendirme sayılabilir.²⁹⁴ Tüm bu özelliklerin getirisi ise çok fazladır. Bu yüzden birçok edip nedim olmak için uğraşmıştır. Nedimler, onları halifelere ve emirlere takdim edenlerin ve onlara bu kapıyı açan kişinin iyiliklerini unutmamışlardır. Nitekim bir şâir, halifenin sarayında bu göreve ulaşamazsa kaçırdığı servetin üzüntüsünden ve şansının yaver gitmesi halinde alacağı paranın kaybından dolayı çok acı çekirdi. Bu duruma Müslim b. Velid'in şu sözü örnektir: “Halifenin

---

²⁹³ ‘Amr b. Bahr el-Câhız, *et-Tâc fî ahlâkı 'l-mulûk*, thk. Ahmed Zeki Bâşa (Kahire: el-Matbaatu'l-emiriyye, 1332-1914), 19.

²⁹⁴ Câhız, *et-Tâc*, 19.

verdiği bağışların benim seviyemde olmayan kişilere gitmesinden dolayı ruhumun eridiğini düşünüyorum.”²⁹⁵

Her türlü eğlence ve imta‘çeşitleriyle dolu olan bu ortamda nedimlik mesleği aslında içinde bulunduğu halkın gerçek bir görüntüsü yansıtmaktadır. Zira nedimler yaptıkları işte karşısındaki kişinin kişiliğine ve sevdiği şeylere uygun olmaya çalışmışlardır. Karşısındaki kişi eğer ilmi seviyorsa ilim, eğlenceyi seviyorsa eğlenceye dair konuşmuşlardır.

Dönemin edebiyatçıları bu konuyu önemsemişler ve zarafetinden ve etkileyiciliğinden dolayı eserlerinde işlemeye çalışmışlardır. Nedimler ise karşısındakileri razı edebilmek için ellerinden gelenin en iyisini yapmaya çalışmışlardır. Dönemin meşhur nedimlerinden bazıları şunlardır: Ebu’l-‘Aynâ: (283 / 896)²⁹⁶ bu mesleğin önde gelenlerinden sayılmaktadır.

Ebû Dülâme: Seffâh, Mansûr ve Mehdî’nin nedimidir. Şiirini eğlence, alay, şaka ve hiciv için kullanmış hatta kendini bile hicvetmiştir.²⁹⁷

2.2.1 Özel İmtâ’nın Hedefler

2.2.1.1 Halifenin Kararlarını ve Fikirlerini Desteklemek

Önceki bölümde şâirlerin ve ediplerin, halifeler ve yöneticiler nezdinde kazanmış oldukları itibarlardan bahsedilmişti. Bu başlık altında ise özel meclislerde bunu nasıl başardıkları ele alınacaktır. Şüphesiz onların fikirlerini ve kararlarını silahları sayılan kelimeleri ve kalemleriyle desteklemeleri bu itibarın en önemli sebepleri arasında bulunmaktadır.

Abbâsî halkı şiir ve edebiyatta öne çıkmış; ilim, edebiyat ve şiir halkalarına çok büyük teveccüh göstermiştir. Abbâsî halifelerinin şer’î sıfatlarını güçlendirmek için söylenen şiirler, onların komutanlarının meydanlarda yaptıkları savaşlardan daha az bir öneme sahip değildir. Eğer halk

---

²⁹⁵ Dayf, *el-‘Asru’l-‘Abbâsiyyi’l-evvel*, 255.

²⁹⁶ Muhammed b. el-Kâsım el-Hâşimî; Arap şâiri. Halifelerin ve ileri gelen devlet büyüklerinin meclislerine katıldı, ‘Abbâsî Halifesi Mûtevekkil’e nedimlik yaptı. Elmalı, “Hüseyin Elmalı, “Ebu’l-Aynâ”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 25 Ekim 2023), 10/296.

²⁹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/104.s

söyleneni kabul ederse, hızlı bir şekilde bütün ortamlarda bu şiirler yayılmaktadır. Bu bağlamda dönemin şiirinin üstlendiği işlevi günümüz sosyal medyasına benzetmek mümkündür.

Söz konusu şiirleri kaleme alan şâirleri araştırdığımızda onların sayılamayacak kadar çok olduklarını görmekteyiz. Bu şâirlerden biri halife Mehdî'yi uzun bir kasideyle öven Mervân b. Ebî Hafsa'dır. Şu beyitte Abbâsîlerin hilafetteki haklarını dile getirmektedir:

شَهِدَتْ مِنَ الْأَنْفَالِ آيَةٌ   بَثْرَانِهِمْ فَأَرَدْتُمْ إِبْطَالَهَا

“Enfâl suresinin son ayeti onların mirasına şahitlik eder

Ancak siz bunu yok etmek istersiniz.”²⁹⁸

Şâir, Enfâl sûresinin 75. âyetinin Abbâsîlerin hilafetteki haklarını desteklediğini ifade etmektedir: “Allah’ın kitabınca, kan akrabaları birbirlerine (varis olmaya) daha lâyıktırlar. Şüphesiz Allah her şeyi hakkıyla bilendir.”²⁹⁹

Bu bağlamda değerlendirilebilecek olan şu şiir de ona aittir:

أَتَى يَكُونُ وَلَيْسَ ذَاكَ بِكَائِنٍ   لِبَنِي الْبَنَاتِ وَرَاثَةُ الْأَعْمَامِ
أَلْغَى سِهَامَهُمُ الْكِتَابُ فَحَاوَلُوا   أَنْ يَنْشُرَ عَوَا فِيهَا بَعْضُ سِهَامِ

“Nasıl olabilir ki bu, asla olamaz

Kızların çocukları amcalarına varis.

Kitap onların hakkını kaldırmışken

Onlar hakları olmadan kendilerine pay biçtiler.”³⁰⁰

Mervân b. Hafsa bu beyitle ilgili olarak şöyle demiştir: “Mehdî’ye bu kasideyi okuduğumda bana dedi ki: ‘Huzurda bulunan tüm ehli beyt mensuplarında hakkın vardır. Sana otuz bin dinar

---

²⁹⁸ Hüseyin ‘Atvân, *Şi’ru Mervân b. Ebi Hafsa* (Kahire:Dâru’l-ma‘ârif, 3.Bsk.), 99.

²⁹⁹ *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş & Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), el-Enfâl 8/75.

³⁰⁰ ‘Atvân, *Şi’ru Mervân*, 104.

verilmesini emrediyorum.’ Mehdî orada bulunan tüm ehli beyt mensuplarının para vermelerini emretti ve onlardan yaklaşık yetmiş bin dinar para aldı.”³⁰¹

Mervân, halifeyi övgü sadedinde hevasına göre anladığı Kur’an âyetinden yaptığı çıkarım ile hilafeti miras olarak kabul etmiş, amcaı da kızın erkek evlatlarına engel kılmıştır. Kendileri ise küfür üzere ölen Ebû Talib’in oğlunun çocuklarıdır.³⁰²

Mervân’ın yolundan giden bir başka şâir de Ebân b. ‘Abdülhamit’dir. (200 / 815-16)³⁰³ O, Mervân’ın aldığı ihsanlardan rahatsız olmuş ve Bermekî vezirlerinden birisi ona Mervân gibi Abbâs oğullarını övmesini ve Ali’nin çocuklarını hicvetmesini tavsiye edince, o bunun helal olmadığını söylemiştir. Vezir ise ona “Dünya (nimetleri) ancak helal olmayan işleri yaparak kazanılır!” şöyle cevap vermiş ve ardından Abbâsîleri öven şu şiirini söylemiştir:

عم رسول الله أقرب زلفة لديه أم ابن العم في رتبة النسب
فأبناء عباس هم يرثونه كما العم لابن العم في الإرث قد حجب

“Nesepte Rasûlün amcası mı ona daha yakındır,

Yoksa amcasının oğlu mu?

Abbâs oğullarıdır resule varis;

Amca, amcaoğluna mirasta engeldir.”³⁰⁴

Ebân ve vezir arasındaki diyalogdan, şâirin bu tarzda söylenen şiirin ve ayrıca hilafetin miras olması üzerine kurulu olan Abbâsî davetinin batıl olduğunu bildiği anlaşılmaktadır. Ancak mala karşı hırs ve tamahı, onu halifeleri memnun edecek şiirler söylemeye sevk etmiştir.

³⁰¹ İbn Abdi Rabbih, *el-- ‘İkdü’l-Ferid*, 1/263.

³⁰² Mervân’ın Abbâsoğullarının Hz. Ali evlatlarına mirasta engel (hacib) olduğuna delil olarak zikrettiği ayet-i kerimenin bu mânasını birçok kaynakta araştırdık, ancak bulamadık. Ayrıca hiç kimse bu âyeti, Mervân’ın anladığı şekilde yorumlamamıştır.

³⁰³ Ebân b. Abdilhamîd el-Lâhikî er-Rekâşî; Fars asıllı ‘Abbâsî şâiri. Pehlevî dilinde ve Sanskritçe yazılmış eserleri manzum olarak Arapça’ya nakleden bir şâirdi. Necati Kara, “Ebân b. Abdülhamîd”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 25 Ekim 2023), 10/65.

³⁰⁴ Abdulkadir b. Ömer el-Bağdâdî, *Hizânetü’l-edeb ve Lübbü lübâbi lisâni’l-‘Arab*, thk. Abdüsselam Harun (Kahire: Mektebetü’l-hancı, 1418/1997), 8/176.

Yine halifelerin kararlarını destekleyen şâirlerden olan Ebû Dülâme, halife Mansûr'u Abbâsî davetine büyük hizmetleri olan Ebû Müslim el-Horasânî'yi öldürmesi üzerine şu şekilde övmektedir:

أَبَا مُجْرِمٍ مَا غَيَّرَ اللَّهُ نِعْمَةً   عَلَى عَبْدِهِ حَتَّى يَغْيِرََهَا الْعَبْدُ
أَفِي دَوْلَةِ الْمَهْدِيِّ حَاوَلْتَ غَدْرَةً   أَلَا إِنَّ أَهْلَ الْغَدْرِ آبَاؤُكَ الْكُرْدُ

“Ey Ebû Mücrim, kul nimetleri değiştirmedeği müddetçe,

Allah o nimeti değiştirmez.

Sen Mehdî'nin devletinde ihanet mi ettin?

Asıl ihanet eden senin babaların olan kürtlerdir.”³⁰⁵

Şâir, bu beyitlerde Ebû Müslim'i Ebû Mücrim olarak künyelemiş ve Mansûr'un onu öldürmesini adil bir ceza olarak görmüştür. Buna şu ayet-i kerimeden delil getirmiştir: “Bunun sebebi şudur: Bir toplum kendilerinde bulunan iyi davranışlar değiştirmedikçe, Allah onlara verdiği bir nimeti değiştirmez ve şüphesiz Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.”³⁰⁶

Mansûr, Ebû Müslim'e karşı farklı davranmamıştır. Abbâsî devletini güçlendirmek için yaptığı hizmetlere rağmen öldürülmesi ise Mansûr'un ona ihanet ettiği anlamına gelmemektedir. Bilakis o, Mansûr'a ihanet etmiş ve bu yüzden öldürülmüştür.

Başka bir şâir de Mütevekkil'in katibi İbrahim b. Abbâs es-Sûlî'dir. Mütevekkil, oğulları Muntasır, Mu'tez ve Müeyyed'e biat töreni düzenlemiş ve büyük bir alayla birlikte saraya ulaşmıştır. Ardından halka huzura girmelerine izin verdiği esnada Sûlî bu fırsatı değerlendirerek şu beyitleri söylemiştir:

أَضَحَّتْ عُرَى الْإِسْلَامِ وَهِيَ مَنْوُطَةٌ   بِالنَّصْرِ وَالْإِعْزَازِ وَالتَّأْيِيدِ
بِخَلِيفَةٍ مِنْ هَاشِمٍ وَثَلَاثَةٍ   كَنَفُوا الْخِلَافَةَ مِنْ وُلَاةٍ غُھُودِ

“Zafere, yüceliğe ve desteğe bağlı İslam'ın ipi

³⁰⁵ Ebu Dülâme, *Dîvânu Ebi Dülâme*, 52.

³⁰⁶ el-Enfâl 8/53.

Hilafeti kucaklayan Haşim soyundan bir halife ve üç veliahta geçti.”³⁰⁷

Mervân b. Ebî Hafs Ebu’s-Samt’ın söylediği şiir de bu duruma işaret etmektedir. Halife Vâsık onu Yemâme’ye sürmüştür. Mütevekkil hilafete geçince onu metheden ve halifenin düşmanı olan Vâsık’ın veziri İbnü’z-Zeyyât’ı hicveden bir kaside göndermiştir. Mütevekkil bu kasideyi okuyunca kelimenin tam anlamı bir imta ile havalara uçmuş ve onun bulunduğu yerden getirilip borçlarının kapatılmasını ve ona hediyeler verilmesini emretmiştir:

كانت خلافة جعفر كنبة   جاءت بلا طلب ولا بتحل
وهب الإله لك الخلافة مثل ما   وهب النبوة للنبي المرسل

“Cafer’in hilafeti nübüvvet gibidir.

Talep etmeden ve kimseden çalmadan verilmiştir.

Allah sana hilafet vermiş,

Nebiye nübüvveti verdiği gibi.”³⁰⁸

Şâirlerin, halifelerin dinî kararlarını ve tutumlarını desteklerken onların keyif almasını amaçladıklarını gösteren bir başka örnek de Ali b. Cehm’in Halife Mütevekkil’i Mu‘tezile mezhebini resmi mezhep olmaktan çıkarıp, halku’l-Kur’an’ı reddederek yerine Şâfiî mezhebini benimsemesini övdüğü³⁰⁹ şu kasidedir:

لَهُ الْمِنَّةُ الْعُظْمَى عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ   وَطَاعَتُهُ قَرَضٌ مِنَ اللَّهِ مُنْزَلٌ
أَعَادَ لَنَا الْإِسْلَامَ بَعْدَ دُرُوسِهِ   وَقَامَ بِأَمْرِ اللَّهِ وَالْأَمْرُ مُهْمَلٌ

“Her Müslümâna büyük iyilik yaptı.

Ona itaat Allah’tan gelen bir farzdır.

Zayıfladıktan sonra bize İslam’ı geri verdi.

³⁰⁷ Muhammed b. Yahya es-Sûli, *Şi’ru’l-kâtib eş-şâ’ir el-matbû’ İbrahim b. Abbas es-Sûli*, thk. Abdülaziz-el-Meymeni (İstanbul: Bağdatlı Vehbi Efendi kütüphanesindeki tek nüsha), 131.

³⁰⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd ve zuyûlihi*, 13/155.

³⁰⁹ El-Mütevekkil, Şafii mezhebine mensup ‘Abbâsî halifelerinin ilki olarak kabul edilir. Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, 301.

Allah'ın emri ihmal edilmişken bu emre uydu.”³¹⁰

Emin, kardeşi Me'mûn'un elinden hilafeti alınca, Me'mûn Bağdat'a mancınıklarla saldırmıştır. Bu saldırıda Emin'in en yakın yardımcısı yaralanmış, bunun ardından Emin, Şâir 'Abdullâh b. Eyyûb et-Teymî'den yardımcısını öven bir şiir söylemesini emretmiştir. Şiir şöyledir:

من رأى الناس له الفضل   لعل عليهم حسدوه
مثل ما قد حسد القبا   ثم بالملك أخوه

“Onun faziletini gören insanlar ona haset ettiler.

*Hilafette bulunana kardeşinin haset ettiği gibi.”*³¹¹

Teymî şöyle demiştir: “Emin öldürüldüğü zaman Me'mûn'un yanına gittim ve bana şöyle dedi: ‘Teymî! Demek hilafette bulunana kardeşinin haset ettiği gibi dedin?’ Ona şöyle cevap verdim: ‘Ey müminlerin emiri, şiirin tamamını dinle.’ dedim ve o anda irticalen şöyle söyledim:

نصير المأمون عبد الله   له لما ظلموه
نقضوا العهد الذي كا   نوا قديما أكثوه
لم يعامله أخوه   بالذي أوصى أبوه

‘Allah'ın kulu Me'mûn zafer kazandı ona zulmettikleri halde.

Önceden yaptıkları anlaşmaya da ihanet ettiler.

Kardeşi ona babasının tavsiyesi gereğince de muamele etmedi.’

Şiirin ardından benim hızlıca şiir söyleme yeteneğimi beğendi ve ihsanda bulundu.”³¹²

Teymî'nin söylediklerinden halifeleri destekleyen şâirlerin nifakları anlaşılabilmektedir. Onlar halifeler tarafından kovulmayı, kapılarında küçülmeyi ya da münafık hareketleri önemsememişlerdir. Onların tek dertleri, halifelerden aldıkları hediyelerdir. Onların iki yüzlü tavırları kendilerinde önemli hedefleri gerçekleştirmek istemeleri nedeniyle halifeleri rahatsız

³¹⁰ Ali b. Cehm, *Dîvânü Ali b. Cehm*, 163-164.

³¹¹ Rüşdi Ali Hasan, “Abdullah b. Eyyûb et-Temimi hayatuhu ve şi‘ruhu”, *Ürdün mecmau'l-lugati'l-Arabiyye'l-ürdüniyye* 55 (1998), 208.

³¹² Ali b. Cehm, *Dîvânü Ali b. Cehm*, 163-164.

etmemiştir. Bu önemli hedef ise genel kaniya halifeyi inandırmak ve halifeleri bir silah olan şiir ve edebiyatla taltif etmektir.

2.2.1.2 Halifeleri, Yöneticileri ve Üst Tabakayı Methetmek

Abbâsî halifeleri, şâirleri desteklemiş ve onlara bolca ihsanlarda bulunmuşlardır. Şâirleri bu alanda yarışmaya sevk eden güç ise makam sahiplerini razı ederek para kazanma güdüsüdür. Övülen halifenin ideal bir suretini çizerek cömertlik, yumuşak huyluluk gibi yüce vasıflarını anlatmışlardır. Bazıları da halifeyi düşmanlarına galip gelerek adaleti tesis eden bir atlı olarak tasvir etmiştir.³¹³ Bunlardan biri de Ebu'l-'Atahiye'nin halife Hârûn Reşîd'i övdüğü şu beyitlerdir:

وراعٍ يُراعي الليلَ في حفظِ أُمَّةٍ   يُدافعُ عنها الشرَّ غيرَ رُقُودٍ

“Nice gözetleyen vardır ki gece halkını korur.

Şerre karşı onu savunur da asla uyumaz.”³¹⁴

Buna benzer bir övgü de Mervân b. Ebû Hafsa'nın Mütevekkil'i övdüğü şu şiirdir:

وكانما سيقَّتْ غداةً وليتها   للمسلمين بما وليت غنائم

تخشى الإله فلا تنام عناية   بالمسلمين وكلهم بك نائم

“Onun halife olması, Müslümanların ganimet kazanması gibidir.

Allah'tan korkar da Müslümanlar için geceleri uyumaz.

Ancak Müslümanlar ona güvenip uyur.”³¹⁵

Bazen halifeler İslam'dan uzak bir hayat yaşayarak boş şeylerle vakit geçirmiş ve halkını unutabilmiştir. Ancak şâirler bu halifeleri de övmüşlerdir. Kimisi para hırsıyla bunu yaparken kimisi de halifeye doğru yaşaması için nasihat etmek amacıyla şiir söylemiştir. Bunu doğru yola

³¹³ Dayf, *Târihu'l-edebi'l-'Arabi el-'Asru'l-evvel*, 3/160.

³¹⁴ İsfahânî, *el-Eğânî*, 4/104.

³¹⁵ Muhammed b. İmrân el-Merzubânî, *Mu'cemu's-Şu'arâ*, thk. F. Grinko (Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye., 1402-1982), 399.

girmesine vesile olması niyetiyle halifeyi güzel sıfatlarla överek yapmışlardır.³¹⁶ Bunu yaparken mübalağa sanatına da başvurmuşlardır. Şâirlerin abartmalarına örnek olarak, İbrahim b. el-Müdebbir adlı şâirin halife Mütevekkil hastalandığında söylediği şiir gösterilebilir. Halife iyileştiği zaman ziyarete izin vermiş, o da halifenin huzuruna girerek uzun bir kaside de şu beyitleri söylemiştir:

اليوم عاد الدين غضَّ العود ذا ورقٍ نَضِير

“Bugün din bizlere geri döndü.

Dalın su yürüyüp taze yapraklara kavuştuğu gibi.”³¹⁷

Şâir, bu kasidede halifenin hastalığından dolayı halkın üzüldüğünü zikretmiştir. Çünkü din ve devlet işleri ona bağlıdır. Ağaçlara su ulaştığında yaprakların açılması gibi onun şifa bulmasıyla da dinin kuvveti geri dönmüştür.

Şâirler bu tarz şiirlerinde o kadar abartmışlar ki, yeni teşbih şekilleri bulmuşlardır. Bunlardan birisi de Ebû Temmâm’ın Mu‘tasım’ı övdüğü şu beytidir:

تَعَوَّدَ بَسَطَ الْكَفِّ حَتَّى لَوْ أَنَّهُ تَنَاهَا لَقَبِضَ لَمْ تُجِبْهُ أَنَامِلُهُ

“Elini açmaya o kadar alışmış ki

Kapatmak istese parmakları ona itaat etmez.”

Bu beytin cömertliği övmeye yapılan en yaratıcı beyit olduğu söylenmiştir. Ebû Temmâm halifeyi cömertliği konusunda abartarak övmüş, bir şey vermek istemese de elinin buna itaat etmeyeceğini, onun cömertlikte benzersiz olduğunu vurgulamıştır.³¹⁸

Halife Mehdî’nin şâirlere övgü kapısını açan ilk Abbâsî halifesi olduğu söylenebilir. İbnü’l-Hayyât (517 / 1123)³¹⁹ onu şöyle övmüştür:

³¹⁶ Dayf, *Târîhu’l-edebi’l-‘Arabi el-‘Asru’l-‘Abbâsiyyi’l- evve*, 3/160.

³¹⁷ İsfahânî, *el-Eğânî*, 22/160-161.

³¹⁸ Hasan Bısr el-Âmidî, *el-Müvâzene beyne şî‘ri Ebi Temmâm ve’l-Buhtûrî*, thk. Seyyid Ahmed Sakr vd. (Kâhire: Mektebetü’l-hancî, 1994), 1/83.

³¹⁹ Ahmed b. Muhammed et-Tağlebî ed-Dımaşkî; Şâir, edip ve kâtip. Süleyman Tülücü, “İbnü’l-Hayyât et-Tağlebî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Ekim 2023), 21/80.

لَمَسْتُ بِكَفِّي كَفَّهُ أَبْتَغِي الْغِنَى وَلَمْ أَدْرَأَنَّ الْجُودَ مِنْ كَفِّهِ يُعْدي

“Eline dokundum, belki zengin olurum diye

Bilemedim ki cömertlik onun elinden başkasına geçermiş.”³²⁰

Şâirlerin methi ve mersiyei aynı kasidede işlemeleri onların şiirinin ilginç taraflarındandır. Eğer bir halife ölür ve yerine de onu seven bir halife geçerse, şâir öleni andığı gibi halka daha şefkatli olacak olan yeni halifeyi de şiirinde unutmamıştır. Buna Ebû Dülâme’nin Mehdî’yi övdüğü ve Mansûr’a mersiye içeren şu şiiri örnek olarak verilebilir:

عَيْنَانِ وَاحِدَةٌ تُرَى مَسْرُورَةً بِإِمَامِهَا جَذْلَى وَأُخْرَى تَذْرِفُ

“İki göz ki biri yeni önderinden dolayı mutlu görünür.

Diğeri ise vefat edene ağlamaktadır.”³²¹

Bazı şâirler, şiirlerindeki mübalağalarda Müslüman birinin kabul edemeyeceği kadar aşırıya gitmişlerdir. Esed oğullarının kölelerinden olan Hüseyin b. Mutayr bu duruma örnektir. O, Halife Mehdî’yi övdüğü şiirinde şöyle demiştir:

لَوْ يَعْبُدُ النَّاسُ يَا مَهْدِيَّ أَفْضَلَهُمْ مَا كَانَ فِي النَّاسِ إِلَّا أَنْتَ مَعْبُودٌ

“Ey Mehdî, eğer insanlar kendilerinin en Fâziletlisine tapacak olsalardı,

İnsanlar arasında ancak sana tapılırdı.”³²²

Ancak bundan daha tuhaf olanı ise Mehdî’nin bu övgüyü kabul ederek şâiri ödüllendirmesidir.³²³ Yine şâirler Hârûn Reşîd’i de böyle övmüşlerdir. Şâir Mansûr en-Nemrî (190 / 805)³²⁴ Hârûn Reşîd’e kutsallık atfederek onu şöyle övmüştür:

أَيُّ امْرِئٍ بَاتَ مِنْ هَارُونَ فِي سَخَطٍ فَلَيْسَ بِالصَّلَوَاتِ الْخَمْسِ يَنْتَفِعُ

³²⁰ Hasan b. Abdullah Ebu Hilâl el-‘Askerî, *Kitâbu’s-Sinaâteyn el-Kitâbe ve’s-şi’r*, thk. Ali Bicâvî-Muhammed Ebu’l-Fazl İbrahim (Beyrût: el-Mektebetü’l-‘Asriyye, 1419), 200.

³²¹ Ebu Dülâme, *Dîvân-ı Ebî Dülâme*, 82.

³²² İsfahânî, *el-Eğânî*, 29/16.

³²³ İsfahânî, *el-Eğânî*, 29/16.

³²⁴ Ebü’l-Fazl Mansûr b. Seleme en-Nemerî; Arap şâiri. İnsanların zaaf ve arzularını iyi keşfeden Nemerî, övdüklerinin psikolojisine uygun düşen methiyeleriyle muhdes şâirlerin ileri gelenlerinden sayılmıştır. Süleyman Tülücü, “Nemerî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 25 Ekim 2023), 32/550.

“Kim Hârûn ’u kızdırırsa,

Kıldığı beş vakit ona fayda vermez.”

Hârûn Reşîd bu beyti duyunca şâirin önüne yemek kabı atarak “Bu duyduğum bütün yemeklerden daha güzeldir” demiş ve ona yetmiş bin dinar göndermiştir.³²⁵ Onun Hârûn Reşîd’i övdüğü şiirlerinden bir diğeri de şudur:

يا ابن الأئمة من بعد النبي ويا ابن
الأوصياء أقر الناس أم دفعوا
وما لآل علي في إمارتكم حق وما لهم في إرثكم طمع

“Ey peygamberden sonraki imamların oğlu,

Ey peygamberi himaye edenlerin oğlu,

İnsanlar ister kabul etsin ister etmesin.

Ne Ali ailesinin sizin devletinizde hakkı olabilir,

Ne de sizin mirasınızda gözleri.”³²⁶

Halifeye, peygamberi çocukluğunda ve davetin ilk yıllarında himaye edenlerin oğlu olarak hitap edilmesiyle Ebû Talip ve Hz. Abbâs kastedilmiştir. İnsanlar ister kabul etsinler ister etmesinler, onlar hilafette hak sahibidirler. Nemrî’nin buna benzer birçok şiiri vardır ve amacı Hârûn Reşîd’ten bahşiş almaktır.³²⁷

Ali b. Cehm’in Mu‘tasım’ı övdüğü şiiri de halifelere yazılan methiyelere örnek teşkil etmektedir. Ali b. Cehm, onun kılıcının, İslam’a izzetini geri verdiğini ve onu sevmenin günahların affına vesile olacağını, hatta namaza ve oruca eşit olduğunu söylemiştir:

مَوَدَّتْكُمْ ثُمَّ جَسَّ كُلُّ ذَنْبٍ
وَتُقَرَّنُ بِالصَّلَاةِ وَالصِّيَامِ

“Sizin sevginiz tüm günahları siler,

Namaza ve oruca da eşittir.”³²⁸

---

³²⁵ Tülücü, “Nemrî”, 32/550.

³²⁶ İbnü’l-Mu‘tez, *Tabakâtu’s-sü‘arâ*, 244.

³²⁷ İbnü’l-Mu‘tez, *Tabakâtu’s-sü‘arâ*, 244.

³²⁸ Ali b. Cehm, *Dîvânü Ali b. Cehm*, 12.

Bu vb. beyitler Halifeyi imta amacıyla överken, onların da şâirlerin bu methiyelerle kendilerine yaklaşmaya çalışmalarını ve kendilerine kutsiyet elbisesi giydirmelerini kabul ettikleri ortaya çıkarmaktadır. Zira onlar kendilerini Allah'ın yeryüzündeki halifeleri olarak görmekteirler. Allah adına hükmettikleri için halkın onlara inanmasını isterler. Kendilerine itaati Allah'a itaat olarak görürler; çünkü onlar ülü'l-emirdirler.

Menfaat amacı güden şiirlerin yaygınlığını gösteren başka bir delil de bir mecnunun Halife Hârûn Reşîd'in Rakka'daki yazlığına giderken yolunu keserek ona üç beyitlik bir methiyesinin bulunduğunu söylemesi ve okuması için kendisine izin vermesini istemesidir. Halife ona izin verdikten sonra şiirini okumuştur. Şiirinde halifenin gücünü, zekasını ve son beyitte de fakirlere olan cömertliğini denizlere benzeterek övmüştür. Son beyti şöyledir:

وسیولُ كَفَّكَ في النَّدى بحرٌ یفیضُ على الضَّعیفِ

“Yağmur esnasında elinden çıkan seller,

Zayıflara yağın bir deniz gibidir.”

Şiirinin ardından halifeye şöyle demiştir: “Ey müminlerin emiri! Bana üç bin dinar ihsan et de elbise ve hurma alayım.” Halife onun bu isteğini kırmamış ve evine üç bin dinar göndermiştir.³²⁹

Burada özellikle Abbâsî toplumunun kültüründe dikkat çeken iki husus bulunmaktadır:

- 1- Halkın, deli olanlar da dahil olmak üzere, şiir söylemeye olan kabiliyeti.
- 2- Şiiri, delilerin bile para kazanma vesilesi olarak görmesi.

2.2.1.3 Kahramanlıkları Yüceltmek

Şâirler, Abbâsî halifelerinin kahramanlıklarını övmeye ve ümmeti savunmada yaratıcı şiirler yazmışlardır. Onların halifeleri övmeleri tek bir sebepten dolayı değildir. Bazı yöneticiler sınırları savunarak ve düşmanları bertaraf ederek bu övgüleri hak etmiştir. Mesela Hârûn Reşîd Rumları yenmiş ve onlardan cizye almıştır. Bu durumu Mervân b. Ebû Hafsa şöyle vasfetmiştir:

---

³²⁹ İbn Habîb en-Neysâbüri, *‘Ukalâu’l-mecânîn*, 127.

وَكُلُّ مُلُوكِ الرُّومِ أَعْطَاهُ جِزْيَةً عَلَى الرَّغْمِ قَسْرًا عَنْ يَدٍ وَهُوَ صَاحِرٌ

“Tüm Rum sultanlarını yendi ve onlar ona mecbur ve ezilmiş olarak

Kendi elleriyle cizye vermişlerdir.”³³⁰

Şâir, halifenin kahramanlığını ve düşmanla aralarındaki sınırı korumasını ve bunun sonucunda Rumların Müslümanlara cizye ödemek zorunda kalmalarını şiirinde işlemiştir. Şâir burada Tevbe sûresinin şu âyetinden iktibas yapmıştır: “Kendilerine kitap verilenlerden Allah’a ve ahiret gününe iman etmeyen, Allah’ın ve Resûlünün haram kıldığını haram saymayan ve hak din İslâm’ı din edinmeyen kimselerle, küçülerek (boyun eğerek) kendi elleriyle cizyeyi verinceye kadar savaşın.”³³¹

Abbâsî halifelerine yazılan en güzel epik şiirlerden biri de Ebû Temmâm’ın Ammuriye’yi fethetmesi sonucu Mu‘tasım’a söylediği şiirdir:

خَلِيفَةُ اللَّهِ جَازَى اللَّهَ سَعْيَكَ عَنْ جُرْثُومَةِ الدِّينِ وَالْإِسْلَامِ وَالْحَسَبِ
فَبَيَّنَ أَيْامَكَ اللَّاتِي نُصِرْتَ بِهَا وَبَيَّنَ أَيْامَ بَدْرٍ أَقْرَبَ النَّسَبِ

“Ey halife, Allah seni dine, İslam’a ve nesline hizmetten dolayı mükâfatlandırsın.

Zafer kazandığın günle bedir günü birbirine ne kadar da yakındır.”³³²

Ebû Temmâm, Mu‘tasım’a Müslümanlara ve İslam’a hizmetlerinden dolayı dua ederek Halifenin, huzuru ancak din için yorulmakta bulunduğunu; ayrıca tarihi olayların birbiriyle bağlantısına dikkat çekerek onun Ammûriye’deki zaferinin, Hz. Peygamberin Bedir savaşındaki zaferine benzediğini söylemektedir.

Şâirler Müslüman komutanların savaşlardaki galibiyetlerini de tasvir etmişlerdir. Mesela Hârûn Reşîd zamanında birçok savaşta komutanlık yapan Bermekî ailesi üyeleri, devletin her yerinde etkin olurken Arap asıllı olmasından dolayı halife nezdinde önemli bir yeri olan Yezid b. Mezid

³³⁰ el-Hârisi, “Sûretu Hârûn Reşîd fi’l-’Asri’l-’Abbâsî el-evvel”, 198; Mervân b. Selmân Ebu Hafsa, *Divanü Mervânî İbni Ebi Hafsa*, thk. Eşref Ahmed Adra (Beyrût: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabi, 1994), 62.

³³¹ et-Tevbe 9/29.

³³² Habîb b. Evs Ebu Temmâm et-Tâi, *Dîvânü bu Temmâm*, thk. Muhyiddin Hayyat (İstanbul), 11.

eş-Şeybânî³³³ şöyle demiştir: “Hârûn Reşîd bir gün ansızın beni yanına çağırdı. Ben de görev vermesi ihtimaliyle silahımı ve zırhımı kuşanarak yanına gittim. Beni görünce güldü ve “Şunu söyleyen kimdir?” diye sordu:

تراه في الأمن في درع مضاعفة لا يأمن الدهر أن يُدعى على عجل

“Güvenli zamanda onu kat kat zırhların içinde görürsün.

Çünkü acele çağırılmaktan dolayı zamana güvenmez.”

Ben bu beytin sahibini bilmediğimi belirtince Halife şöyle devam etti: ‘Senin gibi bir kavmin efendisi böyle bir şiirle övülüp söyleyenini bilmiyorsa ve bu şiir müminlerin emirine ulaşp bunu sana aktarıyorsa, bu senin için büyük bir ayıptır! demiştir.’ Ardından halife şiirin sahibinin Müslim b. Velid olduğunu söylemiş; Yezid de halifeye dua etmiş ve halife de şâire ihsanlarda bulunmuştur.”³³⁴

Buradan halife Hârûn Reşîd’in, şâirlerin komutanlar ve yöneticiler için yazdıkları şiirleri takip ettiği anlaşılmaktadır. Ancak bu kıssada Reşîd’in komutana söylenen methiyeden mutlu olmasının sebebi Arap asıllı olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü Bermekî komutanlar Arapların önüne engel koyuyor ve onları halifeden uzaklaştırmaya çalışıyorlardı. Aynı sıkıntı bir seferinde Yezid’in de başına gelmiş o da halifenin kapısında yaz kış izin verilene kadar duracağına dair yemin etmiştir. Onun kapıda beklediği haberi halifeye ulaştığında çok sevinmiş ve ona “Hoş geldin Arabi” diyerek seslenmiştir.³³⁵

Müslim b. Velid, halife Hârûn Reşîd’i ve Yezid’i öven bir kaside yazmıştır. Kaside de şöyle demiştir:

أعددت للحرب سيفاً من بني مَظَرٍ يَمْضِي بِأَمْرِكَ مَخْلُوعاً لَهُ الْعُذْرُ

“Savaş için Matar oğullarından bir kılıç hazırlattın.

³³³ Yezid b. Mezid Zâide eş-Şeybânî, Ma’n b. Zâide’nin kardeşidir. Meşhur komutanlardandır. Reşîd zamanında Azerbaycan ve Ermenistan valiliği yaptı. 185 yılında vefat etti. Bkz. İbnü Hillikân, *Vefeyâtu’l-a’yân*, 6/327.

³³⁴ İsfahânî, *El-Eğânî*, 19/40; Muhammed Muhammed İsa Feyz, *Eseru’l-hükkâmve sekâfetuhum fî tatavvuri’l-edeb fi’l-‘Asri’l-‘Abbâsî* (Sudan: Câmi‘atü Ümmi Dürmân, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 29; Hallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân*, 6/333.

³³⁵ Dayf, *el-‘Asru’l-‘Abbâsiyyi’l-evvel*, 256.

Senin emrinle hareket eder asla bahane üretmez.”³³⁶

Şâirlerin halifeleri ve askerleri övdüğü kasidelerden biri de Ali b. Cehm’in halife Mu‘tasım’ın çokça yararlandığı, Türk askerler için yazmış olduğu kasidedir. Şair onları yayından çıkmış oka benzetmiş ve daima dinin zaferi için hazırlıklı olduklarını şöyle belirtmiştir:

إِمَامِي مَن لَّهُ سَبْعُونَ أَلْفًا   مِّنَ الْأَتْرَاكِ مُشْرَعَةً السِّهَامِ

“Efendim, kimin fırlatılmaya hazır ok gibi,

Yetmiş bin tane Türk Askerî var ki!”³³⁷

2.2.1.4 Halifeleri ve Vezirleri Güldürmek

Gülmenin insani ilişkilerdeki büyük rolü yadsınamaz bir gerçektir. Çünkü insan, bazen beraber oturduğu ve muhabbet ettiği insanla şakalaşmak ve gülmek ister. Bu sayede sosyal ilişkilerini geliştirir. Şakalaşmanın yeni ilişkiler kurma ve insanları kendine çekme konusunda etkin bir rolü vardır.

Gülme bazen şakalaşma sonucu ortaya çıkar ve bu insana mutluluk verir. Bu tarzda gülme, alay ve hicivden dolayı ortaya çıkan gülmeden farklıdır. Çünkü alay ve hiciv rahatsız edici veya kırıcı olabilir. Bu yüzden araştırmacılardan bazıları bu iki çeşit gülmeyi birbirinden ayırmıştır.

Bu başlık bir imta unsuru olan şaka sebebiyle ortaya çıkan gülme üzerine olacaktır. İleride hiciv ve alay sonucu ortaya çıkan gülme ele alınacaktır.

Şakalaşmak (تفكه) kelimesini Zemahşerî şöyle açıklamıştır: تفكه cümlesi “Topluluk meyve yedi” mânasındadır. فاكهت القوم cümlesi “Onların arasına karıştım” mânasına إلا ذلك مني cümlesi “Bunu ancak şaka niyetiyle yaptım” mânasına gelmektedir. رجلٌ فكه cümlesi da “çok gülen adam” mânasındadır.³³⁸

³³⁶ Müslim b. Velid el-Ensârî, *Şerhu Divan Sarî’ul-ğavânî*, thk. Sami Dehhân (Kahire: Dâru’l-Mâarif, 3.Bsk.), 254; Dayf, *el-‘Asru’l-‘Abbâsiyyi’l-evvel*, 256.

³³⁷ Ali b. Cehm, *Divan*, 12.

³³⁸ Mahmut b. Ömer ez-Zemahşeri, “fkh”, *Esâsu’l-Belâğâ* (Beyrût: Dâr sâdır, 1399/1979), 480.

Mizah edebiyatında zarıflık ve aşırı gitmemek şart koşulmaktadır. Şaka yapan kişinin, şakasının orijinal olabilmesi için zeki ve hazır cevap olması beklenir. Halifeler kendilerini güldürmeleri için bu mizah yeteneğini haiz kişileri yanlarında bulundurmuşlardır. Bazı şâirler sarayda halifeyi güldürmek için resmî görev üstlenmişlerdir. Bu şahıslar da nedimler gibi hazır cevap olma ve halifenin dinlenme vakitlerinde onların ihtiyaçlarını karşılayabilme yetenekleriyle öne çıkmışlardır. Bu yüzden bunlardan bazıları edebiyat kitaplarında “şiiirle para kazanma babında” zikredilmişlerdir. Her birinin farklı üslupları olmuştur. Kimisi hicivle, kimisi ahmaklıkla kimisi de korkaklıkla halifeleri güldürmüştür. Bu kişilere örnek olarak Ebû Dülâme, Ebu’l-Aynâ, İbn Ebû Meryem el-Medenî (565 / 1170’ten sonra)³³⁹ zikredilebilir.³⁴⁰

Örneğin Ebû Dülâme, halife Mehdî ve valisi Ali b. Süleyman’la birgün ava çıkar. Halife bir ceylana ok atıp isabet ettirir, valinin oku ise köpeğe denk gelir ve onu öldürür. Bunu gören Ebû Dülâme şöyle demiştir:

قَدْ رَمَى الْمَهْدِيُّ ظَبِيًّا   شَكَكَ بِالسَّهْمِ فَوَادَهَ
وَعَلِيٌّ بْنُ سُلَيْمَانَ   نَ رَمَى كَلْبًا فَصَادَهَ
فَهَزِينَا لَهُمَا كُلُّ   امْرِي يَأْكُلُ زَادَهَ

“Mehdî ceylanı avladı ve kalbini deldi geçti

Ali b. Süleyman ise köpeği avladı

İkisine de kutlu olsun, herkes azığını yer.”

Ebû Dülâme’nin çok güzel bir imta örneği olan bu beyitlere Mehdî çok gülmüş ve şâire büyük bir miktarda ihsanda bulunmuştur. Ayrıca bu olay Ali b. Süleyman’ın köpek avcısı olarak isimlendirilmesine sebep olmuştur.³⁴¹

Hicivle güldürmeye örnek olarak yine Ebû Dülâme’nin başından geçen bir olay zikredilebilir. Bir gün o, halife Mehdî’nin huzuruna girmişti. Orada İsmail b. Ali, İsa b. Musa gibi devlet

³³⁹ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Nasr b. Ali eş-Şîrâzî el-Fesevî; Nahiv ve kıraat âlimi. Tayyar Altıkulaç, “İbn Ebû Meryem, Nasr b. Ali”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 25 Ekim 2023), 19/437.

³⁴⁰ Câhiz, *et-Tâc fî ahlâk el-mulûk*, 19.

³⁴¹ İbn Kuteybe, ‘*Uyûnu’l-ahbâr*, 1/278

büyükleri de bulunmaktaydı. Mehdî ona “Allah’a yemin ederim ki, eğer burada bulunanlardan birini bile hicvetmezsen senin dilini keserim” dedi. Ebû Dülâme orada bulunanlara baktı ve herkesin ona göz kırparak hal diliyle “Beni hicvetmezsen sana para veririm” dediğini anladı. Ebû Dülâme “Bunu yapamayacağım ama bu sizin kesin emriniz. Burada hicve benden daha layık birini görmüyorum” dedi ve şöyle devam etti:

ألا أبلغُ لديك أبا دُلامه   فليست من الكرام ولا كرامه

جمعت دمامةً وجمعت لؤماً   كذاك اللؤمُ تتبعه الدمامة

“Yanıdakilere şöyle ilet ey Ebû Dülâme!

Ne cömertlerdensin ne de keramet sahibisin,

Çirkinliği ve ahlaksızlığı kendinde topladın.

Zaten ahlaksızlığın ardından çirkinlik gelir.”

Orada bulunan herkes bu şiire güldü ve şâire ihsanda bulundu.³⁴²

Mizah bazen mersiye ve teselli niyetiyle de yapılabilir. Ebû Dülâme bir gün Abbâsî halifesi Ebu'l-Abbâs es-Seffâh'ın eşi ümmü Seleme'nin yanına gitmiş ve onun kocasının ölümünden dolayı ağladığını görünce onun için şu mersiyei söylemiştir:

فلتبكينَ لكِ النساءُ بعبرةٍ   وليبكينَ لكِ الرجالُ عويلاً

“Kadınlar senin için ibretle ağlasın!

Bütün erkekler senin için bağırarak ağlasın!”

Ümmü Seleme bu şiirden sonra ona şöyle demiştir: “Benden ve senden başka onun ölümünden acı duyanı görmedim.” Ebû Dülâme de ona “Senin ondan çocuğun var ve bununla teselli bulabilirsin. Benim böyle bir şansım da yok!” diyerek cevap vermiştir. Halifenin ölümünden bu yana gülmeyen eşi bu söze gülmüş ve şâire “Güldürmediğin kimse kalmadı” demiştir.³⁴³

³⁴² Muhammed b. Ahmed el-İbşihî, *el-Müstatraf fî külli fennin müstazraf* (Beyrût: ‘Âlemü'l -kutup, 1419), 253.

³⁴³ İbrahim b. Ali el-Husri el-Kayrevâni, *Cem'u'l-cevâhir fî'l-mülâh ve'n-nevâdir*, thk. Ali Bicâvi (Beyrût: Dâru'l-ciyl, 2.Bsk.), 107-108.

Zor bir duruma düşmesinden dolayı mizaha başvurarak hazır cevaplılığıyla bu durumdan kurtulan şâirlerden biri de A'var eş-Şenî'dir. Horasan'da Mühelleb b. Ebû Safrâ ona düşmanla savaşıması için öne çıkmasını emredince o, mizaha başvurarak şöyle demiştir:

يقول لي الأمير بغير جرم   تقدم حين جد بنا المراس
ومالي إن أطعتك من حياة   ومالي غير هذا الرأس راس

“Komutan bana suçsuz yere öne çık dedi,

Tam da savaşın şiddetleneyeceği vakitte.

Eğer ona itaat edersem ne bundan başka bir hayatım

Ne de bundan başka bir başım var.”³⁴⁴

Müşkül durumdan kurtulmak için mizaha başvurulması sadece şâirlere özgün bir durum değildir. Bu türden olaylar fakihlerin, kadıların vb. kişilerin de başına gelmiştir. Mesela Kadı Yûsuf bir seferinde halife Hârûn Reşîd ve eşi Zübeyde'nin iki farklı tatlıdan hangisinin daha güzel olduğu hususunda ihtilafa düştüklerinde “Var olmayan bir şey hakkında hüküm veremem” demiştir. Halife ikisinden de getirilmesini emretmiştir. İki tatlı da kadı Yûsuf'un önüne getirilince her ikisinin de tatdına bakmış ve tatlıların yarısını yedikten sonra iki tarafı da gücendirmek istemediği için şöyle demiştir: “Ey müminlerin emiri, bundan daha adaletli bir şey görmedim. Hangisine hak vermek istesem diğeri delil getiriyor.”³⁴⁵

Müşkül durumlardan kurtulmak insanlardan çok azının sahip olduğu keskin bir zekaya ve hazır cevap olmaya ihtiyaç duyar. Mesela Eş'ab et-Tufeylî'nin insanların rızası olsun veya olmasın sofralarına davetsiz çıkageldiğine dair birçok kıssası vardır. Rivayete göre bir gün Salim b. 'Abdullâh ailesiyle beraber şehrin bir bölgesinde gezintiye çıkmıştı. Eş'ab bunu duyunca hemen onların yanına gitti ancak kapıyı kapalıydı. Hemen duvara tırmandı. Salim bunu görünce “Yazıklar olsun sana Eş'ab, görmüyor musun yanında eşim ve kızlarım var” dedi. Eş'ab ise

---

³⁴⁴ Yahya b. Ali et-Tebrizi, *Şerhu divâni'l-hamâse li-Ebi Temmâm* (Beyrût: Dâru'l-Kalem), 394.

³⁴⁵ el-İbşihî, *el-Müstatraf*, 475.

“Senin kızlarında bir hakkımız yok, sen benim ne istediğimi biliyorsun” dedi. Salim bu cevaba güldü ve ona yemek getirilmesini emretti.³⁴⁶

Eş‘ab burada canına mal olacak bir iş yaptığını fark etmiş ancak ayeti referans alarak verdiği cevap ile bu zor durumdan kendini kurtarmıştır.

Zor durumdan kurtulmaya yönelik mizahın kullanıldığı durumlara bir başka örnek ise İsfahânî’nin zikrettiği şu hikayedir: Mehdî’nin dayısı Yezid b. Mansûr el-Himyri birgün halifenin meclisine girdi. O sırada Beşşâr b. Bürd halifeyi öven bir şiir okumaktaydı. Yezid ona “Senin sanatın nedir?” diye sordu. Beşşâr da “İnciler delmek” diye cevap verdi. Mehdî bu cevaba güldü ve “Vay be, dayıma şaka mı yapıyorsun?” dedi. Beşşâr da ona şöyle cevap verdi: “Ne yapabilirim ki? Yaşlı ve kör bir adam halifeye şiir okudunğunu görüp sanatını soruyor.”³⁴⁷

Abbasi dönemde bu durum o kadar meşhur olmuştur ki çoğu insan bu eğlenceli kıssaları ezberleyerek üst tabakadan insanları güldürmeye çalışmıştır. Mesela Ebû Nüvâs, vezir Yahya b. Halid el-Bermekî’ye şöyle demiştir:

أَتَتَّبِعُ الظَّرْفَاءَ إِعْجَابًا بِهِ   حَتَّى أُحَدِّثَ مَنْ أُحِبُّ قَيْضَكَ

“Kıssa anlatanları severek dinlerim,

Duyduklarımı sevdiklerime anlatayım da gülsünler diye.”³⁴⁸

Sarayda ve halifenin hayatındaki lüks, onların ruhlarına da yansımış olacak ki onlar da zeki ve hazırcevap şâirleri ve nedimleri yanlarında bulundurmamakla yetinmemişlerdir. Nitekim rivayete göre halife Mehdî bir gün ava çıkmış, bedevînin birisinin toprağına girmiş ve ondan yiyecek bir şeyler istemiş. Bedevî ona ekmek ve süt ikram ettikten sonra Mehdi ona “Kim olduğumu biliyor musun?” diye sormuş. Bedevî “Hayır!” cevabını verince halife “Ben sarayda hizmetkarım.” demiş. Bedevî bunu üzerine istifini bozmadan “Hoş geldin.” demiş. Bunun üzerine Halife kendisinden ikinci kez süt istenmiş ve ona “Ben kimim biliyor musun?” diye sormuş. Bedevî de “Biraz önce söyledin ya!” demiş. Halife bu kez “Ben komutanlardan biriyim” demiş. Bedevî ise

³⁴⁶ el-Kayrevânî, *Cem‘u’l-cevâhir*, 68.

³⁴⁷ İsfahânî, *el-Eğânî*, 3/152.

³⁴⁸ el-Kayrevânî, *Cem‘u’l-cevâhir*, 26.

bu kez “Kendi toprağına hoş geldin” demiş. Daha sonra Halife üçüncü kez süt istemiş ve “Ben kimim biliyor musun?” diye sormuş. Bedevî “Biraz önce asker olduğunu iddia ettin ya!” demiş. Halife de “Hayır, hayır! Ben müminlerin emiriyim” demiş. Bunun üzerine bedevi, elindeki bardağı düşürerek “Vallahi dördüncüyü içersen herhalde Allah’ın rasûlü olduğunu iddia edeceksin” deyince halife Mehdî gülmekten yerlere yatmış. Halifenin maiyetinde bulunanlar yanına gelince bedevî korkmuş ve halife de “ona dokunmayın” diyerek bir kese altın hediye etmiş.³⁴⁹

2.2.1.5 Vaaz ve İrşâd Etmek

Abbasiler döneminde halifelere vaaz ve nasihat konusunda ilk olarak akla alimler ve zahitler gelmekteydi. Onlardan bazıları halifenin huzuruna gelip onlara ahiret gününü ve gafletten kaçınması gerektiğini hatırlatırdı.

Her halife döneminde bu insanların sarayda bulunma durumları farklı olmuştur. Bu başlık altında münâdemeden uzaklaşmamak için bu konudan bahsedilmeyecektir. Zira bu insanların mesleği ve amacı salt edebiyat değildir. Ayrıca bazı araştırmacılar bu konu ile alakalı müstakil eserler telif etmişlerdir.³⁵⁰ Biz ise burada sadece vaazla alakalı iki çeşitten bahsetmekle yetineceğiz.

2.2.1.5.1 Şâirlerin Vaazları

Zahitlerin zühd şiirleri söylediği gibi eğlence sarhoşluğundan uyanan şâirler de zühde dair şiirler söylemişlerdir. Ahireti hatırlatan ve dünyada zahitliğe teşvik eden şiirler de söylemiş olan bu şâirlerin şiirleri halifeleri gafletten uyandırmak için okumuşlardır. Bazı halifeler içki meclisinde de olsalar bu şiirlerden etkilenmiştir. Mesela Alevilerin temsilcisi Hammânî bir gün halife

---

³⁴⁹ el-İbşihî, *el-Müstatraf*, 471.

³⁵⁰ Bkz: Muhsin Râşid Tarım, “Mecâlisü’l-va’z fî Bağdâd fî’l-karni’s-sâdis el-hicri”, *Bağdat Zikâr Üniversitesi Dergisi* 3/4 (2008) 25-30; Abdullah b. İbrahim et-Tavil, “el-Mekânetü’l-ictimâiyye li’l-vâiz min hilâli kitâb Siyeru a’lâmi’n-nübelâ li’l-Hâfiz ez-Zehebî”, *Riyad Câmi’atu’l-İmam Muhammed b. Su’ud Mecelletu’l-‘ulûmi’ş-şer’iyye* 45 (1438).

Mütevekkil'in içki içtiği esnada huzuruna girmiş ve içinde şu beyitlerin geçtiği uzun bir kaside okumuştur:

أَيْنَ الْوَجْهَ الْتِي كَانَتْ مَنْعَمَةً   مِنْ دُونِهَا تُضْرَبُ الْأُسْتَارُ وَالْكَلُّ
فَأَفْصَحَ الْقَبْرِ عَنْهُمْ حِينَ سَاءَ لَهُمْ   تِلْكَ الْوَجْهَ عَلَيْهَا الدُّودُ يَقْتَتِلُ

“Nimetler içindeki o yüzler nerede?

Üstünde tac bulunur, insanlarla arasında perde.

Onlar sorulduğunda kabir cevap verdi:

O yüzlerin üzerinde kurtlar savaşmakta şu an.”

Mütevekkil bu şiiri işitince sakalları ıslanana kadar ağlamış ve içkinin kaldırılmasını emretmiştir.³⁵¹

Bu beyitlerden şairlerin içki meclislerinde irşad niteliği bulunan şiirler okuma cesareti buldukları anlaşılmaktadır. Zira müanesenin sadece yüksek kademede bulunan insanları eğlendirmek olmadığını gösteren bu şiir halifeyi eğlendirmek maksadıyla söylenmemiş olsa da münâdeme hedefini gerçekleştirmiştir. Şâir halifeye önceki halifelerle ve en güçlü adamlarla dağların zirvesine bile yerleşse ölümün onu bulacağını hatırlatmıştır. Ardından zalimler için çok kötü bir yer olan kabre konulacağını ve meleklerin şöyle sesleneceğini söylemiştir: “Nerede o beraber yaşadığın nimetlerin, nerede tacın ve malların? Seni artık hiçbir şey kurtaramaz.”

Şiirle vaaza başka bir örnek de Asmaî'nin zikrettiği şu hadisedir: Halife Hârûn Reşîd bir gün çeşit çeşit yemek yaptırmış ve meclisini süsletmiştir. Ebu'l-Atâhiye'den de bunu bir şiirle vasfetmesini isteyince o şöyle dedi:

عِشْ مَا بَدَا لَكَ سَالِمًا   فِي ظِلِّ شَاهِقَةِ الْقُصُورِ

“Sana verilenle sağ salim yaşa,

Yüce sarayların gölgesinde.”

---

³⁵¹ Dayf, *el-Edebü'l-Abbâsî el-Cüz'ü's-sâni*, 474; Muhammed Musa ed-Demiri, *Hayatü'l-hayevân el-kübra* (Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye., 2.Bsk., 1424), 1/473.

Bunun üzerine halife “Çok güzel, devam et.” deyince Ebu’l-‘Atahiye şöyle devam etmiştir:

يُسْعَى عَلَيْكَ بِمَا اشْتَهَيْتَ لَدَى الرَّوَاحِ أَوْ الْبُكُورِ

“Canının çektiği her şeyi,

Sakiler ya da hizmetçiler hemen getirir.”

Hârûn Reşîd yine “Güzel dedin, peki dahası?” deyince Ebu’l-‘Atahiye de:

فَإِذَا النُّفُوسُ تَقْعَقْعَتْ فِي ظِلِّ حَشْرَجَةِ الصُّدُورِ

فَهَنَّاكَ تَعْلَمُ مَوْقِنًا مَا كُنْتَ إِلَّا فِي غُرُورِ

“Ruhlar çıkarken göğüs hırıltılarının gölgesinde,

O zaman iyice anlarsın gurur içerisinde olduğunu.”

Hârûn Reşîd bunu duyunca hüngür hüngür ağlamış, bunun üzerine o sırada orada bulunan Fazl el-Bermekî şöyle demiştir: “Senden halifeyi sevindirmeni istedik, sen ise onu ağlattın.” Halife ise “Bırak onu, o bizi körlük içerisinde gördü de daha da ileri gitmemizi istemedi.” demiştir.³⁵²

Valilere karşı yapılan vaazlara örnek olarak şu kıssa zikredilebilir: İsmail b. Uleyye Basra’daki vergileri toplamakla görevlendirildiğinde Abdullâh b. Mübârek’e şöyle bir yazı yazdı: “Kardeşlerimize ders vermeleri için kurra göndermeni rica ederim.” ‘Abdullâh b. Mübârek cevaben: “Kurra iki çeşittir: 1- Bu işi Allah için yapanlar: Onların seninle karşılaşmaya ihtiyacı yoktur. 2- Dünyalığı talep edenler: Onlar da insanlara polislerden (o zamanda yaygın olan rüşvetten dolayı) daha zararlıdır.” Mektupta şu beyitlere de yer verdi:

يَا جَاعِلَ الدِّينِ لَهُ بَازِيًا يَصِيدُ أَمْوَالَ الْمَسَاكِينِ

تَقُولُ أَكْرَهْتُ وَمَاذَا كَذَا زَلَّ جَمَارُ الْعِلْمِ فِي الطَّيْنِ

“Ey dini kendisine şahin edinip,

Miskinlerin malını avlayan kişi!

Mecbur bırakıldım dersin;

³⁵² İsmail b. Kasım Ebu’l-‘Atahiyye, *Dîvânu Ebi’l-‘Atahiyye*, thk. Mecid Tarrad (Beyrût: Dâru’l-kütüp el-‘Arabiyye, 2007), 143; İsmail. B. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve ‘n-Nihâye*, thk. Ebu Mülhim vd. (Kahire: Dâru’r-reyyân li’t-turâs, 1984), 10/226.

İlim eşeği de çamura böyle battı.”³⁵³

‘Abdullâh b. Mübârek, burada İsmail b. ‘Abdullâh’ın vergileri toplama görevini kabul etmesine kızmaktadır. Kendisinin hadis rivayetiyle uğraştığı ve sultanların kapısına gitmeyi reddettiği bilinmektedir. Bu sebeple İsmail b. ‘Abdullâh’ı zorla göreve getirilmek gibi bahanelere sığınmaktan sakındırmaktadır. Çünkü böylesi bir kişinin durumu faydalı ilim taşımayan, çamura batmış eşeğe benzeyecektir.

Vaizlerden bir diğeri de siyaseti eleştirip ıslah etmek isterken yönetimin baskısından kurtulmak için deli olduğunu iddia eden Behlül’dür. (183 / 799)³⁵⁴ Bu sayede verdiği nasihatlerin devlet ricali tarafından kabul edilmiştir. Bir seferinde Hârûn Reşîd ile karşılaşmış ve ona şu şiiri okumuştur:

دَعِ الْجِرْصَ عَلَى الدُّنْيَا   وَفِي الْعِيشِ فَلَا تَطْمَعِ
وَلَا تَجْمَعِ مِنَ الْمَالِ   فَلَا تُدْرِي لِمَنْ تَجْمَعُ

“Dünyaya karşı hırsı bırak yaşamaya heves etme!

Dünya malı toplama, çünkü kimin için topladığını bilemezsin.”³⁵⁵

Bazı şairler de daha çok kabul görmesi için nasihat ve vaazlarında mizaha başvurur. Mesela abidlerden biri Mütevekkil’e şöyle demiştir: “Osman b. Affân’dan başka minnet edeceğin birisi yoktur.” Halife “Bu nasıl olur?” diye sorunca o da şöyle cevap vermiştir: “Osman b. Affân minberin en üst basamağına kadar çıkmıştır. Eğer her halife bir basamak inseydi sen bize Câlûla kuyusundan hitap ederdin.” Mütevekkil ise bu cevaba gülmüştür. O bu sözleriyle hilafetin ve yönetimin kimse için sürekli olmadığına işaret etmiştir.³⁵⁶

³⁵³ Muhammed b. Davud b. Cerrâh, *el-Verrâka*, thk. Ebedü’l-vahhab İzâm - Abdüsettar Ferac (Kahire: Daru’l-maarif, 3.Bsk.), 16.

³⁵⁴ Ebû Vüheyb b. ‘Amr el-Kûfî es-Sayrafi ; Şahsiyeti meçhul bir sûfi ve hakîm. Sultânü’l-meczûbîn ve ‘Abbâsî halifesi Hârûn Reşîd ile olan münasebeti dolayısıyla Behlül Reşîd diye de anılır. Süleyman Uludağ, “Behlül -i Dâna”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 25 Ekim 2023), 5/352.

³⁵⁵ İbn Habîb, *‘Ukalâu’l-mecânin*, 74.

³⁵⁶ Abdurrahmân b. Ali İbnü’l-Cevzî, *Ahbâru’z-zurefâ ve’l-mütecâmîn*, thk. Besâm el-Cânî (Beyrût: Dâru ibn Hazm, 1997), 134.

2.2.1.5.2 Siyâsî Vaaz/Âdâbu'l-Mulûk (el-Âdâbu's-Sultâniyye)

Bu tür eserler, divandaki katipler tarafından geliştirilmiştir. Bu eserlerde siyasetle alakalı nasihatler ve önemli bilgiler yer almaktadır. Sultanlara ve yöneticilere sunulur. Yönetimde farklı taraflar arasındaki ilişkilerin belirlenmesi ele alınır.

el-Âdâbu's-Sultâniyye eserleri, sultanın hizmetindeki edebiyatın ve kültürün rolünü gösterir. Bundan dolayı mukaddimelerinin çoğunda sultana ya da vezire ithaf edildiği görülür. Mesela Câhız et-Tâc kitabını Mütevekkil'in veziri Feth b. Hakan'a ithaf etmiştir. İbnü'r-Rabî' (h.277) Sulûkü'l-mesâlik fî tedbîri'l-memâlik adlı eserini halife Mu'tasım Billâh'a ithaf etmiştir. Bunun gibi pek çok örnek verilebilir. el-Âdâbu's-Sultâniyye eserlerinin iki önemli şekli vardır:

2.2.1.5.2.1 Resâil “Mektuplar”

Abbâsî döneminde mektuplar ilmî ve edebî açıdan gelişmiştir. Bu yazı dili hem içerik hem de üslup açısından bu dönemde büyük bir gelişmeye tanık olmuştur. İçeriğindeki bilimsel, edebî ve kültürel reformun kanıtı haline gelen mektuplar, Abbâsî döneminde en önemli nesir kaynaklarından biri olmuştur.

Resâil belirli bir kişiye hitap eden düzyazı parçaları anlamına gelir. Genel bir hitap içerebilir veya duygusal bir şekilde formüle edilebilir.³⁵⁷ Câhız'ın İbn Ebi Duâd'e yazdığı *Nefyü't-teşbîh* adlı eseri bu türe örnektir. İbni Ebi Duâd, Câhız ve babası gibi mu'tezile mezhebine mensuptur. Câhız eserinde şöyle diyerek onu ehli hadisin müşebbihe olduğuna inanmaya teşvik eder: “Kudretli zamanlarında inandıkları o batılda nasıl bizden güçlü oldular? Ve şimdi nasıl biz kudretliken yine güçlü olabilirler.”³⁵⁸ O, bir Mu'tezilî olarak, Kur'an'ın yaratılmışlığı konusunda fakihlerin ve muhaddislerin, halifeler tarafından marûz bırakıldığı işkencelerden taraf olmamış bilakis kendisinin orta yolda olduğunu belirtmiş ve bunu Halku'l-Kur'an adlı

---

³⁵⁷ Esma 'Atiyyetullah, *er-Resâil fi'l-'Asri'l-'Abbâsî envâ'uhâ ve hasâisuhâ l-edebiyye* (hartum: *Cami'atu Omdurman el-İslamiyye Kulliyetu'l-luğati'l-arabiyye*, Doktora Tezi, 2009), 10.

³⁵⁸ 'Amr b. Bahr el-Câhız, *Resâilü'l-Câhız*, thk. Abdüsselam Harun (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1399), 1/287.

risalesinde şöyle ifade etmiştir: “Biz ancak delilleri görüp de kabul etmeyi tekfir ettik ve sadece töhmet altındakileri imtihan ettik.”³⁵⁹

İbn Mukaffâ’ya ait Risâletü’s-Sahâbe ise bu türe ait başka bir örnektir. O, risalesini halife Mansûr’a ithaf etmiş ve halifenin kendisine yakın olan ve sırrına ortak olan arkadaşlarının (sahabe kelimesi ile bunu kastetmektedir) hangi meziyetlere sahip olması gerektiği, sultanlarının huzurlarına girince nasıl davranmaları gerektiği vb. konulardan bahsetmiştir. Yine risalesinde askerlerin neyi yapıp neyi yapmaması gerektiğinin belli bir kurala bağlı olmasının önemini belirtmiştir. Ayrıca vergi ve haraç işlerine bakanlar ile komutanların farklı kişiler olmasını tavsiye etmiştir. Zira o bu durumu bazı komutanların devlete karşı isyan etmesinin sebebini ellerinde bulundurdıkları askerlerden ve paradan kaynaklanmasına bağlamıştır.³⁶⁰

Abbâsî dönemindeki en önemli mektup türleri, divan mektupları ve ihvan mektuplarıdır.³⁶¹

Divan mektupları: Bunlar çeşitli devlet adamlarından gönderilen, devlet işleri, siyaset ve yönetim meseleleriyle ilgili mektuplardır. Divan, onun birincil kaynağı olarak kabul edilir. Valilerin atanması, halifelere biat edilmesi gibi işleri ele aldığından “Resmî mektuplar” olarak da isimlendirilir. Abbâsî döneminin en ünlü divan yazarları arasında Yahya el-Bermekî, oğlu Cafer, Fadl bin Sehl ve Sad b. Sehl bulunmaktadır.³⁶²

Bu mektuplara örnek olarak Hârûn el-Reşid’in, valisi Ali b. İsa b. Mahan'a yazdığı mektup gösterilebilir. Valinin tebaasına haksızlık etmesi ve halifenin emrine uymaması nedeniyle ona duyduğu yoğun öfkeyi anlatan uzun bir mektuptur. Mektubun içerisinde şu sözler yer almaktadır: “Senin saygınlığını arttırdım, bunun karşılığında sözüme ihanet ettin. Benim emrimi kulak ardı ettin ve yeryüzüne zarar verdin. Kötü davranışlarınla ve açık ihanetinle Allah’ı ve O’nun halifesini kızdırdın, insanlara zulmettin. Herseme b. Ayan’ı Horasan sınırına vali olarak atadım ve ona, senin, çocuklarının, katiplerinin ve çalışanlarının üzerindeki yükünü

---

³⁵⁹ Câhız, *Resâil*, 3/292.

³⁶⁰ Râhi Casim Abdülvâhid, “Risâletü’s-sahâbi li-ibni’l-Mukaffâ’ Kırâa’ fi’t-tefkir ve’t-ta’bir”, *Irak el-müstansırıyye Üniversitesi el-âdâb el-mustansırıyye Dergisi* 88 (2019), 10.

³⁶¹ Burada أخ kelimesinin çoğulu olan إخوان kelimesinden türeyen ihvâniyye (kardeşlik) kelimesinin lugavî olarak hem öz kardeş mânasına geldiğini hem de arkadaş mânasına geldiğini; herhangi bir siyasi mâna taşımadığını belirtmek isteriz.

³⁶² Abdülvâhid, “Risâletü’s-sahâbi li-’bni’l-Mukaffâ’ Kırâa’ fi’t-tefkir ve’t-ta’bir”, 19.

yoğunlaştırmasını ve siz onları ehline iade etmedikçe, arkanızda bir dirhem, bir Müslümanın hakkı ve herhangi bir ahid bırakmamasını emrettim.”³⁶³

Divan mektuplarının içine “tevkîât” olarak isimlendirilen bir edebî sanat türü de girmektedir. Tevkîât, İbn Fâris tarafından “Yazı bittikten sonra ona eklenen şey” olarak tanımlanan edebî bir türdür.³⁶⁴ Muhammed Nebih Hicab, tevkîattan kastın, divana gelen mektupların bir âyetle, hikmet ifade eden genel bir sözle açıklayacak şekilde yorumlanması olduğunu düşünmektedir. Bu tür, yazar tarafından kısa ve kesin bir üslupla oluşturulan ve muhtemelen i`câz derecesine ulaşmış olan bir sanattır.³⁶⁵

Şevkî Dayf, tevkîâtı, İran krallarının ve bakanlarının huzurlarına çıkarılan tebanın şikayetlerini imzalarken kullandıkları kısa, anlamlı ifadeler olarak tanımlamaktadır. Abbâsî halifeleri de onları bu konuda taklit etmiştir.³⁶⁶

Abbâsî dönemindeki Arapların göçmen kültürlerinden yararlandıkları, bilgilerini onlarla zenginleştirdikleri ve imza sanatını genişlettikleri kabul edilse de Şevkî Dayf’ın, Abbâsîlerin bu sanatı İranlılardan öğrenmiş olduğu konusundaki yaklaşımı kabule şayan değildir. Zira Abbâsî dönemi öncesindeki halifelerin mektuplarında, halifelerin çalışanlarına ve başkalarına verdikleri birçok mühürde benzer unsurlara rastlanmaktadır.

Tevkîât, Râşid Halifeler döneminde ortaya çıkmıştır. Nitekim Hâlid b. Velid’in Halife Ebû Bekir Sıddık’tan düşmâna karşı cihad emrini talep ettiği mektubundaki mühründe de bu kabilden ifadeler bulunmaktadır. Zira Ebû Bekir (r.a) şu sözlerle imza atmıştır: “Ölüme yaklaş ki, sana hayat verilsin.”³⁶⁷ Halife Sıddık’ın bu kısa ve anlamlı açıklaması iki anlam taşımaktadır:

1- Dinî mesaj: Allah rızası için ölmek, cennetteki sonsuz yaşamın başlangıcıdır ve bu da mücahitler için bir teşviktir.

---

³⁶³ et-Taberî, *Târîhu Taberî*, 6/514.

³⁶⁴ Ahmed b. Faris, *Mu‘cem-i mekayîs-i ‘l-lüga*, thk. Abdüsselam Harun (Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1979), 6/134.

³⁶⁵ Muhammed Nebih Hicab, *Belağatü’l-kitab fi ‘l-‘Asri’l-‘Abbâsî* (Mekke: Mektebetü’t-tâlibi’l-câmiî, 2.Bsk, 1986), 96.

³⁶⁶ Dayf, *el-‘Asru’l-‘Abbâsiyyi’l-evvel*, 489.

³⁶⁷ Mustafa el-Beşîr, *Meşhûmu ‘n-nesri ‘l-fennî ve ecnâsuhu fi ‘n-nakdi’l-‘Arabiyyi ‘l-kadîm* (Ürdün: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye., 2009), 127.

2- Siyâsî-askerî mesaj: Düşmanı takip ettiğiniz ve saldırgan rolünü üstlendiğiniz ölçüde kazanırsınız, düşmanı hayattan yoksun bırakırsanız hayat bulur ve keyif alırsınız.

Râşid Halifelerin tevkîâtının pek çok örneği bulunmaktadır. Aynı şekilde Emevî halifelerinin de bu bağlamda pek çok tevkîâtı vardır. Bunlardan biri Humus'taki işçisinin kendisine mektup yazarak kaleyi güçlendirmek için izin istediği Ömer bin Abdülazîz'in imzasıdır. Nitekim o mektubunu şöyle imzalamıştır: “Onu adalet ve barışla güçlendirin!”³⁶⁸

Hişâm bin ‘Abdûlmelik, bir şikâyetçinin şikâyetine imza atarak şöyle demiştir: “Doğru sözlüyseniz size ferahlık, yalan söylüyorsanız -ister erken ister geç- azap size gelmiştir.”³⁶⁹

Râşid Halifeler ve Emevi döneminde bu şekilde örnekleri görülen tevkîât, Abbâsî döneminde büyük ilgi görmüştür. Bu dönemde mühürlerin gelişmesinin nedenlerinden biri de vergi divanı, mektup divanı, polis divanı gibi divanların çokluğu ve çeşitliliğidir. Mühürlere olan yoğun ilgileri nedeniyle Abbasiler döneminde Mühür Divanı olarak bilinen özel bir ofis oluşturulmuştur.³⁷⁰

Abbâsî halifelerinin tevkîâtına Mısır'daki valisinin Nil'in sularının azaldığını söylediğinde Halife el-Mansûr'un ona cevaben bastığı şu mühür güzel bir örnektir: “Ordunuzu yolsuzluktan arındırın; Nil size liderliği verecektir.”³⁷¹ Yine Hârûn Reşîd, bir mahkûmun şikâyetine şu sözlerle imza atmıştır: “Kim Allah'a yönelirse kurtulacaktır.”³⁷²

Halife Me'mûn, Amr b. Mesâde'den şikâyetçi olan bir kişinin şikâyetini şu ifadelerle mühürlemiştir: “Ya Amr! nimetini adaletle genişlet, çünkü adaletsizlik onu yok eder.”³⁷³

Tevkîât kısa, belagatli bir söz veya atasözüyle olabileceği gibi, bir âyet veya hadisle de olabilir. Âyetle yapılan mühürlere örnek olarak Cafer b. Yahya'nın hükümlü kişinin olayındaki mühürü

---

³⁶⁸ Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 201.

³⁶⁹ al-‘Amri Neriman - Dahduh Meryem, *Fennü't-tevkîât fi'l-'Asri'l-'Abbâsî* (Cezair: el-'‘Arabi ibni'l-mehdi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 12.

³⁷⁰ Kalkaşendî, *Subhu'l-A‘aşâ*, 12.

³⁷¹ İbn Abdi Rabbih, *el-'ikdû'l-Ferîd*, 4/295.

³⁷² İbn Abdi Rabbih, *el-'ikdû'l-Ferîd*, 4/296.

³⁷³ İbn Abdi Rabbih, *el-'ikdû'l-Ferîd*, 4/298.

örnek olarak verilebilir: “Her ecelin (vadenin) bir yazısı vardır.”³⁷⁴ Böylece Cafer b. Yahya söz konusu kişiye belirlenen zamanda serbest bırakılacağını söylemiş olmaktadır.³⁷⁵

Ziyad b. Ebîhi ise bir yaralama davasını şu şekilde mühürlemiştir: “Yaralar da kısasa tabidir.”³⁷⁶

Tevkîât, Tâhir b. Hüseyin'in Abbâs b. Musa el-Hadi'ye imzası gibi şiirsel bir beyit de olabilir. Tâhir b. Hüseyin, verginin gecikmesine sebep olan Abbâs b. Musa'ya vergiyi toplama konusunda gayretli olmaya çağırmış ve şöyle demiştir:

“İhtiyaç sahiplerinin kardeşi gece uyuyan değildir.

*Onların kardeşi geceyi korku içinde geçiren kişidir.”*³⁷⁷

Bu bölümde, içerdikleri belagât, icâz ve anlatım gücü nedeniyle araştırmacıların bağımsız bilimsel mektuplardan derlediği pek çok örnek bulunmaktadır.³⁷⁸ O dönemde bu türün dışında halk arasında yaygın olan başka bir mektup türü daha vardır. Bunlar bireyler arasında özel ve gayri resmi olarak yazılan ve Resâilü'l-ihvâniyye olarak adlandırılan mektuplardır. Bunlar özel mektuplardır, devlet politikasıyla ilgisi yoktur, resmî bir statü taşımazlar. Bunlar kişisel, edebî veya sosyal mektupları içerirler. Konuları şunları içerir: Tebrikler, taziyeler, şikayetler, sitemler, özürler vb.³⁷⁹

Resâilü'l-ihvâniyye türünün genel olarak düzyazıda, özelde ise eğlence edebiyatında yarattığı büyük zenginlik gizli değildir. Bu yazılar bazen bir olayı kutlamak, biri için dua etmek vb. anlamlarını taşıyan birden fazla hedefi içermektedir. Bunların tümü, kendisi için yazıldığı alıcıyı eğlendirmeyi de amaçlamaktadır.

Bu mektupların çoğunu yazan belagât sahibi yazarlar arasında Ahmed b. Süleyman b. Vehb de vardır. Onun doğruluk konusunda arkadaşlarına yazdığı bir mektubu bulunmaktadır. Mektubunda şöyle demektedir: “Sen en güvenilir kardeşsin, sevilene ve nefret edilene ortak

---

³⁷⁴ er-Ra'd 13/38; İbn Abdi Rabbih, *el- 'ikdû' l -Ferîd*, 4/300.

³⁷⁵ İbn Abdi Rabbih, *el- 'ikdû' l -Ferîd*, 4/302.

³⁷⁶ el-Mâide 5/45; İbn Abdi Rabbih, *el- 'ikdû' l -Ferîd*, 4/300.

³⁷⁷ İbn Abdi Rabbih, *el- 'ikdû' l -Ferîd*, 4/305.

³⁷⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz: Hatice Yahlûf- Feride Müsîf, *et-Tevkîâtü mevduâtühâ ve ehemmu hasâisiha 'l-fenniyyeti fi 'l- 'Asri 'l-Abbâsî* (Cezair: Muhammed es-Sıddık ibni Yahya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

³⁷⁹ Esma 'Atiyyetullah, *er-Resail fi 'l- 'Asri 'l-Abbâsî*, 73.

olansın. Allah bana senin paklığının samimiyetini, vefanın cömertliğini bildirdi. Hırslı gözlerden ve kötü niyetli dillerden seni korumasını Allah'tan niyâz ederim.”³⁸⁰

İbnü'l-Mu'tez'in tebrik, taziye, özür, hastalara şifa dileme ve onlara dua etme gibi konularda birçok kişiye ait ihvâniyye risalesi bulunmaktadır. Bu mektupların arasında bayram gününde Mu'temid'in veziri olan arkadaşı Ubeydullâh b. Vehb'i tebrik etmek için yazdığı mektup da vardır: “Bir hastalık beni vezire -Allah ondan razı olsun- gitmekten alıkoydu. Bu yüzden kitabımda onun benim adıma hareket etmesi için dua ettim. Bu bayramın geçmiş bayramların en büyüğü olmasını ve sayın vezirimize hayırlara vesile olmasını Cenab-ı Allah'tan niyâz ediyorum. Allah ona bereket arkadaşlığı ve sıhhat elbisesi bahşetsin ve beni her kötülükte onun fedaisi kılsın.”³⁸¹

İnsanları ayıplayanlara sitem ve cevap olarak gelen mektuplar arasında ise Sehl b. Hârûn'un, Muhammed b. Ziyad'a ve Ziyad ailesinden kuzenlerine cimriliği öven ve kendisini eleştirenlere cevap veren uzun bir mektup da yer almaktadır. O bu mektupta şöyle demiştir: “Köleye et suyunu arttırırsanız, pişirme süresini de arttırın ki et ve suyu iyice iç içe geçsin.” dediğimde beni azarladınız. Peygamber Efendimiz (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: ‘Eğer et pişiriyorsanız daha fazla su ekleyin, sizden birinize et gelmese de suyu mutlaka gelir.’”³⁸²

Bu mektup onun belâgatini ve delillerle bilimsel tartışma yürütme yeteneğini ortaya koyan ifadeler içermektedir. Nitekim o bzzen muhaliflerin delillerini çürütür, bazen de Peygamber'in hadisleriyle, bazen de Raşid Halifelerin amelleriyle delillerini ortaya koyardı. Her ne kadar bazıları, kendisinin cimri olarak tanımlanmasına yol açan davranışını savunmaya başlaması nedeniyle bunu onun cimriliğine dair kesin bir kanıt olarak sunmuşsa da burada konunun için ilgi çekici olan yönü, mesajın içerdiği retorik ve edebî yetkinliktir.³⁸³

---

³⁸⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 3/62.

³⁸¹ İbrahim b. 'Ali el-Kayrevânî, *Zehrü'l-'adâb ve Semereü'l-elbâb* (Beyrût: Daru'l-Cebel), 226.

³⁸² Câhîz, *el-Buhelâ*, 30.

³⁸³ İhvâniyye mektupları, araştırmacıların ilgi odağı olmuştur. Konuyla ilgili birçok bilimsel tez bulunmaktadır. Bk. Safiyye binti Nâşî b. Radyan el-Atabiyyî, *Tevzîfü's-şî'rîfi'r-resâili'l-ihvâniyye min bidâyeti'l-'Asri'l-'Abbâsî hattâ nihayeti'l-karni'r-râbi'* (Suudiyye: Ümmü'l-kura Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010); Fâid Mahmud Muhammed Selman, *Fennü'r-resâil inde Sehl b. Hârûn ve 'Amr b. Mesade* (Nablûs: En-necâhi'l-vataniyye Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011).

2.2.1.5.2.2. Kütübü'l-Mulûk

Edebü'l-Mulûk türü eserler ya müellifin kendi isteğiyle ya da yöneticinin talebi üzerine yazılmıştır. Eserde odaklanılan konular ise yöneticinin hangi sıfatları haiz olması ve idarenin nasıl olması gerektiği, sultan ile reaya ilişkisi, sultanın askerlere ve valilere karşı tutumu, iktalar vb. konulardır.³⁸⁴ Örneğin Kadı Yûsuf *Harac* adlı eserinin mukaddimesinde halife Hârûn Reşîd'e hilafetin idaresi, adalet ve mali idarenin nasıl olması gerektiği hakkında kıymetli nasihatlere yer vermiştir.³⁸⁵

Edebü'l-Mulûk adını taşıyan ilk eser ise Ahmed b. Muhammed b. Mervân ya da bilinen lakabıyla İbnü't-Tayyib es-Serahsî (183 / 799)³⁸⁶ tarafından kaleme alınmıştır. O, Mu'tazîd Billâh'ın nedimidir ve tarih, edebiyat ve felsefe alanlarında bilgi sahibidir.³⁸⁷

Câhîz *et-Tâc fî ahlâkı'l-mulûk* adlı eserinde edebî bir dille, sultanın huzuruna girmenin, onlarla beraber yemek yemenin, onlara nedimlik yapmanın adabından ve nedimlerin özelliklerinden bahsetmiştir. Ayrıca Câhîz bu eserde sultanların halka karşı nasıl olması gerektiğini anlatmış, bazen Araplardan, bazen de Farslardan hikayeler zikretmiş ve farklı diyarlardaki halkların özelliklerine değinmiştir. Câhîz bu eserini, sultan ile halkın arasındaki alakanın nasıl olması gerektiğinin belirlenmesine en çok ihtiyaç duyulan zamanda kaleme almıştır. Sasani krallarını uyulabilecek örnek olarak görmüş ve şöyle demiştir: “Acemlerin sultanlarıyla başlayalım. Çünkü onlar bu konuda ilklere sahiptir. Nitekim biz idare kanunlarını, havassın ve avamın düzenini, onlara karşı siyaseti ve her tabakanın hak ettiğinin nasıl verilmesi gerektiğini onlardan aldık.”³⁸⁸ Câhîz eserin telif sebebini ise şöyle açıklamaktadır: “Allah Teâlâ sultanları cömertliğiyle mahsus kılıp onlara saltanat ve ülkelerinde hüküm verme yetkisi vermiştir. Kulların işlerini onlara havale etmiş, alimlerine onlara karşı saygıyı, itaati ve boyun eğmeyi farz kılmıştır. Biz de bu sebeple avamın çoğunun, havassın bazılarının onlara karşı nasıl davranması

---

³⁸⁴ İzzeddin el-A'lâm, *el-Âdâbu's-sultâniyye* (Kuveyt: el-Meclisü'l-vatani li's-sekâfeti ve'l-fünûn ve'l-âdâb, sisiletü âlem el-mâirife, 2006), 324.

³⁸⁵ Yakup b. İbrahim b. Yusuf el-kâdi, *Kitâbu'l-Harâc* (Beyrût: Dâru'l-ma'irife, 1979), 113.

³⁸⁶ Ahmed b. et-Tayyib b. Mervân es-Serahsî ; Kindî ekolüne mensup filozof ve âlim. İlhan Kutluer, “İbnü't-Tayyib es-Serahsî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 25 Ekim 2023), 21/230.

³⁸⁷ Zirikli, el-A'lâm, 1/205; Muhammed b. İshak ibnü'n-Nedim, *el-Fihrist* (Beyrût: Daru'l-Ma'irif, 1979), 213.

³⁸⁸ Câhîz, *et-Tâc*, 21.

gerektiğini bilmemesinden dolayı bunun adabını bir kitapta toplayarak onlara öncü olmasını istedik.”³⁸⁹

İbn Mukaffâ da bu konuda ilk eser telif edenlerdendir. Gelenek ve düzen mânasına gelen *Âyinname* adlı eserinde Farslardan çokça nakil ve tercüme bulunmaktadır. *el-Edebü'l-kebîr* ve *el-Edebü's-şagîr* adlı eserlerinde edep kelimesini âdâb mânasında kullanmış ve Farsların siyaset ve yönetim hakkındaki birçok vaziyet ve düzenini bu kitapta aktarmıştır. İbn Mukaffâ *el-Edebü's-şagîr* eserini iki kısma ayırmıştır. İlk kısımda akıllı kişinin sorumluluklarını, hangi güzel ahlaklara, adetlere ve özelliklere sahip olması gerektiğini açıklamıştır. İkinci kısımda ise sultanın cesareti, seçimde içtihat etmesi, cezanın ve ödülün çokluğu ve aşırı tehdite dair sorumluluklarını ele almıştır.

el-Edebü'l-kebîr eserini de iki bölüme ayırmıştır. İlk kısımda sultanın edebinden ve ona arkadaşlığın edebinden bahsetmiştir. İkinci kısımda da arkadaşlarından bahsetmiştir. Sultanın edebî kısmında onun hangi sıfat ve özelliklere sahip olması gerektiğini anlatmıştır.

İbn Mukaffâ sultanın sahip olması gereken sıfatları şöyle anlatmıştır: “Sen ancak bineğinde heybetli duran ve bakanın korktuğu bir aslan binicisisin. Kızgınlıktan ve öfkeden kaçınmalısın çünkü sultana bu yakışmaz. Sultanın kudreti ihtiyacının garantisidir. Sultan yalan söylemez. Çünkü hiç kimse onu istemediği bir şeye zorlayamaz. Ona cimrilik de yakışmaz. Çünkü fakirliğe düşme korkusu yaşayacak en son kişidir. Kindar da olamaz. Çünkü insanları cezalandırırken müsamahalı davranır. O çokça yemin etmez çünkü yeminlerden en uzak duran kişiler sultanlardır. İnsanı yemin etmeye sevk eden sebepler şunlardır: Alçaklık, meramını ifade edememe, töhmet ve boş işle iştigal.”³⁹⁰

En meşhur eserlerinden olan *Kelile ve Dimne*'nin ise Abbâsî toplumunda Sasani edebiyatını yaymasında büyük rolü olmuştur. Kitap aslında Hint filozof Beydebâ tarafından Kral Debşelim için yazılmıştır. Beydebâ eserin içindeki hikmetleri ve nasihatleri hayvanların ve kuşların

---

³⁸⁹ Câhız, *et-Tâc*, 7.

³⁹⁰ Abdullah b. Mukaffâ', *Kitâbu'l-edebe es-sagîr ve'l-edebe'l-kebîr* (Beyrût: Dâru sâdır), 75.

dilinden aktarmıştır. İbn Mukaffâ bu eseri Farsçadan Arapçaya tercüme etmiştir.³⁹¹ Bazı araştırmacılar bu bağlamda Abbâsîlerin yönetim anlayışlarını Farslardan aldıklarını, Emevi aristokrasisinden ya da İslam'dan almadıklarını savunmuşlardır.³⁹²

Abbâsî halifelerinin âdâb-ı sultaniye eserlerini önemsediklerinin bir başka göstergesi de Müberred'in aktardığı şu anekdottur: “Halife Me'mûn, oğlu Vâsık'ın hocasına önce Kur'an-ı Kerim'i ezberletmesini, ardından Erdeşir dönemini okutup *Kelile ve Dimne*'yi ezberletmesini emretmiştir.”³⁹³

2.2.2 Üst Tabakaya Yakın Olmanın Tehlikeleri

Yukarıdaki anlatılanlara bakıldığında ve Abbâsî halifelerinin tarihi okunduğunda, şiir ve edebiyatın gelişip çokça hediyeler dağıtılmasından dolayı onların yakınında bulunmak cennet, hediyeleri Kevser, rızaları Firdevs zannedilebilir. Ancak şer'î kaidenin de belirttiği gibi bir şeyden faydalanan kişi onun zararına katlanır. Her ganimet için ödenen bir bedel vardır. Ayrıca mal göz açıp kapayıncaya kadar kazanılabilirken aynı şekilde de kaybedilebilir. Yönetimdeki kişilerin verdiği hediyelerin belirli bir sınırı yoktur. Onların kaynaklarının da bir sınırı yoktur. Onlardan birisi bir kelimeyi beğense çok fazla hediye verebilir ancak kızdığında da malları müsadere ettirip kan dökebilir.

Attâbî'ye “Niçin edebiyatınla sultanlara yaklaşıyorsun?” diye sorulduğunda “Ben sultanın bir adama önemsiz bir şeyden dolayı on bin dinar verdiğini, başka bir adamı da önemsiz bir şeyden dolayı surlardan attığını gördüm. Hangisi olacağımı bilemiyorum.” yanıtını vermiştir.³⁹⁴

---

³⁹¹ Ali Kuzudişli, “İbnü'l-mukaffa ve islami ilimlerin oluşumundaki rolü”, *Diasad dergisi* 12 (Eylül 2017), 51-61; Walat Mohamad, “Mukaddimetü İbn Mukaffa Kelile ve Dimne”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 32 (2014), 127-142.

³⁹² Abdülaziz ed-Dûri, *el-'Asru'l-'Abbâsî el-evvel siyasi idari ve mali tarih üzerine bir Araştırma* (Beyrût: Merkez-i dirâsâtî'l-vihdeti'l-'Arabiyye, 2014), 105.

³⁹³ Muhammed b. Yezid l-Müberred, *el-Fâzıl*, thk. Abdülaziz el-Meymenî (Kahire: Dâru'l-kutub el-Mısriyye, 1956), 4; adab-ı sultaniye edebiyatının ortaya çıkışı ve İbn Mukaffa'nın bu edebiyattaki rolü için bkz: Sawsan alafyonî – Ehssan Dalal, “Sultani Edebiyatları Kavram Ve Ortaya Çıkış Üzerine Bir Araştırma”, *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi* 6/1 (Temmuz 2022), 146 - 162.

³⁹⁴ İbşihî, *el-Müstataf*, 1/112.

Mufaddal ed-Dabbî de bu konuda ihtiyatlı davrananlardandır. Bir seferinde halife Mehdî onu yanına çağırıştır. O ise birisinin onun hakkında kötü bir şeyler söylediğini zannederek ölüme hazır olmak amacıyla abdest almış ve iki kat elbise giymiştir. Halifenin huzuruna girdiğinde selamlaşmışlar ve halife ona Arapların söylemiş olduğu en iyi beyti sormuştur. Ardından birkaç soru daha sormuş, cevapları beğenince durumunu sormuştur. Mufaddal da borcu olduğunu söyleyince halife ona otuz bin dirhem vermiştir.³⁹⁵

Rivayete göre bir defasında Fudayl b. İmran adındaki bir zatı halife Ebû Cafer el-Mansûr şikâyet etmişlerdi. Bu adam halifenin oğlu Cafer'in katibiydi. Şikâyet sebebi ise onun Cafer'i ayartmasıydı. Fudayl iffetli ve dindar biriydi. Mansûr onu buldukları yerde öldürmesi için iki adam gönderdi. Ancak birisi halifeye o adamın bu iftiradan beri olduğunu, onun hakkında acele karar verdiğini söyledi. Halife de hemen bir adamını, eğer öldürülmeden yetişirse on bin dinar vereceğini söyleyerek gönderdi. Ancak adam öldürülmesine mâni olamadı. Bu durum Cafer'in hoşuna gitmedi ve kölesi Süveyd'e "Müminlerin emiri dindar, iffetli ve günahsız birini öldürmek hakkında ne der?" diye sordu. Süveyd ise "O, müminlerin emiridir, istediği yapar, ne yaptığını en iyi bilendir."³⁹⁶ dedi.

Halife Ebû Cafer el-Mansûr'un Horasan'da Abbâsîlere karşı harekete geçen Ebû Müslim el-Horasanî'yi acımadan ortadan kaldırmış, Harun Reşîd, Bermekî ailesi sayesinde halife olmasına rağmen kardeşi Hâdî'nin, veliahtlığı oğluna verilmesi için uğraşmasından sonra onları ortadan kaldırmıştır.³⁹⁷

Bu olayların sebepleri, hatalar ve yoktan yere verilen cezalar üzerinde durmaksızın buna sebep olan asıl şeyin sultana yakın durmak olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum denize benzetilebilir. Zira deniz sakın olursa birçok hayrın kaynağı olabilir. Ancak hırçın olursa ölümlere sebep olabilir.

Yöneticilere yakın olmaktan kaynaklanan bu sıkıntıları sadece siyasetçiler yaşamamış aynı zamanda edebiyatçılar da bunu yaşamışlardır. Mesela Mütevekkil, İbnü's-Sikkât'ten oğluna ders

---

³⁹⁵ İsfahânî, *Eğânî*, 16/26-27.

³⁹⁶ et-Taberî, *Târîhu Taberî*, 4/539.

³⁹⁷ et-Taberî, *Târîhu Taberî*, 4/607.

vermesini istemiştir. Bir seferinde ona “Hasan mı daha hayırlıdır, Hüseyin mi? Yoksa her ikisi de mi?” diye sormuş, İbnü’s-Sikkit de “Ali’nin hizmetçisi Kanber daha hayırlıdır” deyince Mütevekkil sinirlenmiş ve onu öldürtmüştür.³⁹⁸

Yine halife tarafından ortadan kaldırılan bir başka edebiyatçıda Mütevekkil’in nedimi, şâiri ve düşmanlarına karşı keskin kılıcı olan Ali b. Cehm’dir. Onun şiiri Mütevekkil’in zaferlerini anlatan, hareketlerini tasdikleyen bir megafon işlevi görmüştür. Şiirleri Mütevekkil’in savaş açtığı mu‘tezile mezhebinin hicveder, Alevilerle savaşır ve Şiilere karşı olan tutumunu destekler. Mütevekkil, Zeyyât’ı ortadan kaldırdığında onu şiiriyle desteklemiştir. Bu şiirlerden bazıları ileride zikredilecektir. Yine Mütevekkil üç oğlunu veliaht ilan ettiğinde onu şiiriyle desteklemiştir. Hatta o halifeye nispetle Mütevekkilî olarak isimlendirilmiştir. Ancak tüm bu destekleri ona yardımcı olmamış, Buhtürî gibi düşmanları halifenin kalbini ona karşı kine sevk etmişler ve ona sarayın kadınlarına baktığı yönünde iftira atmışlardır. Halife de onu hapse atmıştır.³⁹⁹ Hapisteyken halifeye şu beyitleri yazmıştır:

تَضَافَرَتِ الرِّوَافِضُ وَالنَّصَارَى   وَأَهْلُ الْإِعْتِزَالِ عَلَى هِجَائِي
أَنَا الْمُتَوَكِّلِيُّ هَوَى وَرَأْيَا   وَمَا بِالْوَائِقِيَّةِ مِنْ خَفَاءِ

“Rafiziler, Hristiyanlar ve Mu‘tezile bana karşı birleştiler.

Ben kendi görüşüm ve isteğimle Mütevekkilî’yim.

Halife Vâsık’a olan itaatim ise gizli değildir.”⁴⁰⁰

Kendisini, düşmanları olan aleviler, Hristiyanlar ve mu‘tezile tarafından gözden düşürülmek istendiğini halifeye şikâyet etmiştir. Mütevekkil ona acımıştır ancak düşmanları onu karalamaya

---

³⁹⁸ ez-Zebidi, *Tabakâtu’n-nahviyyine ve’l-lugaviyyin*, 203-204; Bazı kaynaklar onun ölümünü halifenin Kureys kabilesinden birinin hicvetme emrine uymadığı için öldürüldüğünü söylemiştir. Onun yanındakiler de öldürülmüştür. Öldürülmesinin ardından halife Mütevekkil onun oğluna on bin dinar diyet parası göndermiştir. Muhammed b. Ahmed el-Ezheri, *Tehzibü’l-luğa*, thk. Ahmed İvaz Mur’ib (Beyrût: Daru’t-turâs el-’Arabi , 2001), 1/21.

³⁹⁹ Ahmed er-Rifai, *‘Asru’l-Me’mun*, 1/383.

⁴⁰⁰ Ali b. Cehm, *Dîvânu Ali b. Cehm*, 81-85.

devam edince halife tarafından Horasan'a sürülmüştür. Düşmanları onu ellerine geçirdiklerinde dövmüşler ardından çıplak olarak asmışlar ve sonra serbest bırakmışlardır.⁴⁰¹

Ali b. Cehm sürülüp işkence edilmesine rağmen Mütevekkil'e olan sevgisi devam etmiş hatta halife vefat edince başka bir halifeye yazılmamış olan acıklı bir mersiye yazmıştır. Mütevekkil'in öldürülmesinde parmağı olan Halife Mansûr da ona bu eşsiz şiirinden dolayı kızmıştır.⁴⁰²

2.2.3 Üst Tabakayı Eğlendirmek İçin Yazılanlar

2.2.3.1 Ebû Hayyân et-Tevhîdî- el-İmtâ' ve'l-Müânese⁴⁰³

⁴⁰¹ İbnu'l- Mu'tez, *Tabakâtu 'ş-Su'ara*, 320.

⁴⁰² İbnu'l- Mu'tez, *Tabakâtu 'ş-Su'ara*, 320.

⁴⁰³ Ali b. Muhammed b. el-Abbâs et-Tevhîdî, künyesi Ebu Hayyân'dır. Hicri 310 yılında Bağdat'ta doğdu, kabul edilen görüşe göre hicri 414 yılında Şiraz'da vefat etti. Fakir bir ailede yetim olarak büyüdü. Hayatının erken dönemlerinde Varrâk olarak çalıştı. Birçok ilimde kendini geliştirdi ayrıca sufi ve Mu'tezilî idi. Edebiyatta Câhîz'ı örnek alır onun gibi yazmaya gayret ederdi. Maddi durumunu düzeltmek için Mühellebî, İbn Abbâd, İbnü'l-Amîd gibi vezirlerle irtibata geçti ancak istediği gibi olmamıştır. İbn Abbâd ve İbnü'l-Amîd'le anlaşamadı ve onları zemmeden bir eser kaleme almıştır. Tevhîdî'nin karşılaştığı en büyük sıkıntı derin ilmine rağmen fakir yaşamasıydı. İmtâ' ve'l-müânese eserinde arkadaşı Ebu'l-vefâ el-mühendise hitaben şöyle der: "Ey adam, beni dilenmekten ve fakirlik elbisesini giymekten kurtar, zararın prangalarından beni azad et. Beni iyilikle satın al, teşekkürle kulun edin. Akşam ve sabah yemeğimi sağla."

Bu fakirlik onu kitaplarını yakma noktasına getirmiştir. Onun kitapları hakkında benzerlerinin yazılmadığı söylenmiştir. Yâkût el-Hamevî onun yaşadığı dönemdeki insanlar tarafından bu kadar ilmine rağmen ihmal edilmesine şaşırarak bu durumu şöyle anlatmıştır: "Ne onu kitabında zikreden gördüm ne de ondan söz eden. İşte bu çok acayiptir."

Alimler onun biyografisinde ihtilaf etmişler hatta bazı fakihler onun eserlerinde yer alan zat-ı ilahiyi teşbihe dair sözlerinden dolayı onu zındıklıkla suçlamıştır. Zehebî onun hakkında "yolunu kaybetmiş mülhit" İbû'l-Cevzî ise "Zındıkların öncüleri üçtür. Bunlar: Ravendî, Tevhîdî ve Ma'arrî'dir" demiştir.

Muhibbuddin İbnü'n-Neccâr ise onun hakkında "İtikadî sahihtir" Taceddin Sübki de "Ebu Hayyân hakkında zındıklığa dair bir bilgi yoktur" demiştir. Hamevî de onu şöyle övmüştür: "İnsanlar onun itikadî konusunda emindirler. O sufilerin şeyhi, ediplerin felsefecisi, felsefecilerin edibi, kelâmın mühakkiki, muhakkiklerin kelamcısı, belagatçıların imamıdır. Zekâsı ve akli seviyesinde bir benzeri yoktur." Hülâsa onun hayatı hakkında farklılıklara rağmen ilginç nükteler bulunmaktadır. Doğumu, ölümü ve hakkında söylenen iyi ve kötü şeyler alimler arasında ihtilafa yol açmıştır. Hatta Tevhîd nisbesinin Mu'tezileye olan intisabından ileri geldiğini söyleyenler olmuştur. Çünkü Mu'tezile ehl-i adl ve tevhid olarak bilinir. Bazıları da babasının tevhid ismiyle bilinen Irak hurması satmasından dolayı bu ismi aldığını söylemiştir. Şirazlı ya da Nişaburlu olduğu söylenmiş ancak o araptır. Ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 17/119; 'Ali b. Muhammed Ebu Hayyân et-Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-müânese*, thk. Muhammed Hasan İsmail (Beyrût: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye., 1424/2003), 530; Yâkût el-Hamevî, '5/1924.

Tevhîdî bu eserinde vezir Ebû ‘Abdullâh el-Âriz’a nedimlik yaparken geçirdiği otuz yedi geceyi anlatır. Gecelerin tamamının programı neredeyse aynıdır. Vezir bir soru sorar ve Tevhîdî de bu soruyu cevaplayarak başlar. Vezir gecenin sonunda mülhatü’l-vedâ’ (gecenin sonu için) olarak isimlendirilen bir hikâye ister. Bazen de vezir, Tevhîdî’nin hocalarına sorup cevaplamaları için sorular yazar.⁴⁰⁴

Tevhîdî bu gecelerde geçenleri yazıp eserini vezirle buluşmasına vesile olan Ebu’l-Vefâ el-Mühendis Muhammed b. Muhammed el-Buzcânî’ye ithaf etmiştir. Telif sebebi ise Ebu’l-Vefâ’nın ondan vezirle arasında geçenleri aktarmasını istemesidir. Tevhîdî bu isteği yerine getirerek vezirle aralarında geçenleri üç bölümde tafsilatlı bir şekilde anlatmıştır. Kitap edebiyat, şiir, belagât, mantık, nahiv ve felsefe münâzaraları, nûcum, astronomi, hayvanlar ve sıfatları vb. konular içermektedir. Eser bu yönüyle konu tertibi olmayan ansiklopedilere benzemektedir.⁴⁰⁵ Ayrıca başka kitaplarda olmayan hikayeler barındırır. Okuyan kişiye hayatın siyâsî, fikri ve sosyal yönü hakkında bilgi verir. Tevhîdî eserinin sayfaları arasında o zamanda yaşayan siyasetçilerin ve müfekkirlere sözlerine de yer vermektedir.⁴⁰⁶

Bizi ilk olarak bu eseri zikretmeye sevk eden sebep de tezimizin ismini bu kitaptan almamızdır. Ebû Hayyân eserinde sadece mizahı ele almamış, aynı zamanda hayatın farklı yönlerine dair bilgiler ve hikayeler aktarmak için de uğraşmıştır. Bunun da ötesinde dinleyeni imtâ (eğlendirme), zihinleri sanat yönünden geliştirme, kalpleri ihya eden anekdotlar anlatma, kulakları cezbetme ve sıkıntıyı defetme gibi bazı hedefler gütmüştür. Bu yönüyle ve zengin içeriği sayesinde araştırmacılar için başvuru kaynağı haline gelmiştir.

Bu yöntem bize yol göstermiş, İmtâ‘ve müânese’nin mânası için yeni ve zengin bir anlayışa vesile olmuştur. Biz de buradan hareketle Abbâsî devrinde bu sanatı ele almaya çalıştık.

Bu eser şiir ve nesre dair birçok edebî parça içermektedir. Şiire örnek olarak:

أنت للمال إذا أمسكته   فإذا أنفقته فالمال لك

“Malı elinde tutarsan mal senin sahibindir.

---

⁴⁰⁴ Tevhîdî, *el-İmtâ‘ ve l-müânese*, Giriş.

⁴⁰⁵ Tevhîdî, *el-İmtâ‘ ve l-müânese*, Giriş.

⁴⁰⁶ Tevhîdî, *el-İmtâ‘ ve l-müânese*, Giriş.

*Eğer infak edersen o zaman sensin malın sahibi.*⁴⁰⁷

Vezir dördüncü gecede ondan gazele dair bir şeyler okumasını isteyince şu beyti okumuştur:

كَلَانَا سِوَاءَ فِي الْهَوَى غَيْرِ أَنَّهَا تَجَلَّدُ أَحْيَانًا وَمَا بِي تَجَلَّدُ

“İkimiz de aşkta aynıyız;

*Ancak o sabreder, benimse sabrım sınırlı.*⁴⁰⁸

Eserin bölümlerinde (gecelerinde) nesir formunda hikayeler, atasözleri, hutbeler ve diyaloglar zikretmiştir. Buna misal olarak şunu zikredebiliriz: “Çok tatlı olup da yenme, acı olup da tükürülme.”⁴⁰⁹

2.2.3.2 İsfahânî (356 / 967) Kitâbu’l-Eğânî⁴¹⁰

İsfahânî eserini elli yıla yayarak telif etmiştir. Telif sebebini mukaddimesinde şöyle anlatır: “Beni bu eseri telif etmeye sevk eden sebep, zamanımızdaki efendilerden birinin beni bu malumatları toplamakla görevlendirmesidir. Kendisine İshak b. İbrahim el-Mevsîlî’nin eserinin ulaştığını ancak bu kitabın onun eseri olamayacağını söyledi. Ancak bunula beraber çok faydalı bir kitap değildir ve ona ait olmasında şüphe vardır. Çünkü çoğu arkadaşı da şüphe içindedir.”⁴¹¹

İsfahânî, el-Eğânî eserini Büveyhi emiri Muizzü’l-Devle’nin veziri Mühellebî’nin isteği üzerine İshak b. İbrahim el-Mevsîlî’nin el-Eğânî el-Kebir adıyla bilinen eserinin yerine kaleme almıştır. İsfahânî’nin eseri; şiir, edebî tenkit, musiki, müzik ekolleri; şâirlerin, musikişinasların ve şarkıcıların biyografilerini; sultanlar, edebiyatçılar vb. kişilere dair kıssaları barındıran ve

---

⁴⁰⁷ Tevhîdî, *el-İmtâ’ ve ’l-müânese*, 24.

⁴⁰⁸ Tevhîdî, *el-İmtâ’ ve ’l-müânese*, 54.

⁴⁰⁹ Tevhîdî, *el-İmtâ’ ve ’l-müânese*, 49.

⁴¹⁰ Ali b. El-Hüseyin Ebu’l-ferec el-İsfahânî. Annesi şîi’dir. Soyu son Emevi halifesi Mervân b. Muhammed’e dayanır. Bu yüzden Zehebî bu durumu garipsen ve “Hem Emevi hem de şîi olması ilginçtir” der. Edebiyat alanında önde gelen alimlerdendir. Siyer, tarih, ensâb, âsâr, dil ve meğâzi alanında da bilgi sahibidir. Eğânî eseri en meşhur ve alanındaki nadir eserdir. ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi ’n-nubelâ*, 16/201.

⁴¹¹ İsfahânî, *Eğânî*, 1/25.

cahiliye döneminden Abbâsîlere kadarki sosyal hayatın resmini çizen bir ansiklopedi hüviyetindedir.⁴¹²

Eğânî olarak isimlendirmesinin sebebi ise birçok şarkı ve Arapça besteler barındırmasındandır. İsfahânî eserini şarkılarda kullanılan yüz beste üzerine kurmuştur. Halife Reşid ondan besteleri o dönemde yaşayan en meşhur üç şarkıcıya göre belirlemesini istemiştir. Ayrıca Halife Vâsık'ın eklediği ve kendisinin farklı kaynaklardan bulduğu besteleri de eklemiştir. Kitap bitince Seyfûddevele el-Hemedânî'ye ithaf etmiş ve karşılığında bin dinar almıştır.⁴¹³

İsfahânî rivayetlerin senetlerini de zikretmiştir. Yöntem olarak da önce seçtiği besteyi zikredip onunla alakalı bir şiir zikretmiş, ardından bu şiirle aynı mânayı taşıyan başka şiirlere yer vermiştir. Şiirlerin hangi sebepten söylendiğini de aktarmış, ardından bu bestelerin mânalarını şiirlerle şerh etmiştir.

Alimlerin bu kitap hakkındaki olumlu ve olumsuz görüşleri şöyledir:

İbn Haldûn⁴¹⁴ eser hakkında şöyle demiştir: “Arapların haberlerini, şiirlerini, soylarını, devletlerini toplamıştır. Eserini şarkıcıların halife Reşit için seçtiği yüz beste üzerinden yazmıştır. Bu bilgileri en güzel şekilde ihata etmiş ve aktarmıştır. Gerçekten de Arapların divanıdır.”⁴¹⁵

Zehebi (748 / 1348)⁴¹⁶ ise şöyle demiştir: “Şiidir. Arapların tarihlerini, şiirlerini, şarkılarını, sohbetlerini en iyi bilenlerden birinin şii olması Emevi için nadir bir durumdur. Acayip hikayeleri haddesenâ (حدثنا) ve ahbarânâ (أخبرنا) ibaresi ile zikretmektedir.”⁴¹⁷

---

⁴¹² “Kitâbu'l-Eğânî li-ebi'l-ferec el-İsfahânî ve hasrun li'l-efkâr el-musikiyye er-reisiyye elletî nakalehâ ileynâ” (Erişim 20 Nisan 2022).

⁴¹³ “Kitâbu'l-Eğânî li-ebi'l-ferec el-İsfahânî ve hasrun li'l-efkâr el-musikiyye er-reisiyye elletî nakalehâ ileynâ” (Erişim 20 Nisan 2022).

⁴¹⁴ Abdurrahmân b. Muhammed et-Tûnisî (ö. 808/1406); Meşhur tarihçi, sosyolog, filozof, siyaset ve devlet adamı. Uludağ, “İbn Haldûn”, 20/8.

⁴¹⁵ Abdurrahmân b. Haldûn, *Mukaddimetü dîvânî'l-mübtede'* ve *'l-haber fî eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men âserahüm min zevi's-sulâtâni'l-ekber*, thk. Halil Şihade (Beyrût: Dâru'l-fikir, 1988), 764.

⁴¹⁶ Muhammed b. Osmân ez-Zehabî et-Türkmânî ed-Dımaşkî; Hadis hâfızı, tarihçi ve kıraat âlimi. Tayyar Altıkulaç, “Zehebî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 25 Ekim 2023), 44/180.

⁴¹⁷ Muhammed b. Osman ez-Zehabî, *Mizanu'l-itidal fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali el-Bicâvi (Beyrût: Dâru'l-ma'ârif, 1963), 3/123.

Hasan b. Hüseyin en-Nevbahtî (310 / 922)⁴¹⁸ de şöyle demiştir: “Ebu’l-Ferec el-İsfahânî insanların en yalancısıdır. Yaşlılığında varrâkîn çarşısına ve kitapla dolu sahaflara girer ve birçok kitap alır ardından evine götürürdü. Tüm rivayetleri bu kitaplardandır.”⁴¹⁹

Buradaki amacımız kitaba yönelik yapılan iyi ve kötü yorumları serd etmek değildir. Çünkü bu kitap hakkında birçok müstakil çalışma yapılmıştır.

Eserin içinde birçok ilginç hikâye bulunmaktadır. Bunlardan biri de total olan Hakem b. ‘Abdel el-Esedî’nin bastonudur. O sultanların kapısına gitmez, bir ihtiyacı olursa bunu bastonuna yazar ve bir elçiyle gönderirdi. Tüm istekleri anında karşılanırdı. Bu durumu Yahya b. Nevfel (125 / 743)⁴²⁰ şöyle anlatmıştır:

“Hakem’in bastonu huzura en önce girer

Biz ise kapıdan uzaklaştırılırız

Musa’nın asası Firavun için bir mucizeydi

*Bu ise ondan daha acayip bir şey.”*⁴²¹

---

⁴¹⁸ Ebû Muhammed el-Bağdâdî en-Nevbahtî; Şii âlimi. O’nun kaynaklarda kırktan fazla eseri sayılmaktaysa da günümüze sadece bir eseri, diğer bir eserinden de bazı küçük pasajları intikal etmiştir. İlyas Üzüm, “Nevbahtî, Hasan b. Mûsâ”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 25 Ekim 2023), 33/35.

⁴¹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 11/398.

⁴²⁰ el-Himyari el-Yamani Ebu Muammer; kimseyi övmeyen, aslı Yemenli, ünü Irak’ta olan hiciv şâiridir. Zirikli, *A’lâm*, 8/174.

⁴²¹ İsfahânî, *Eğânî*, 2/396.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GENEL İMTA‘ (HALKI EĞLENDİRME)

Abbâsî dönemi, imta‘ şiiri için en zengin edebî dönemlerden birisidir. Bu dönem, sosyal, siyâsî, iktisadî ve medenî alanlardaki gelişmelerin yanı sıra farklı ırkların ve çeşitli düşünce akımlarının varlığıyla dikkat çekmesi nedeniyle, imta‘ edebiyatı farklı bir biçime bürünmüştür. Şâirler muhtelif hedeflerini gerçekleştirmek için bu yöneme başvurmuşlardır. Bunlar; sosyal sorumlulukları azaltmak, hayat mücadelesinde insanın omuzlarına yüklenen geçim derdi, korku, endişe gibi hayatın zorluklarını hafifletmek vb. hedeflerdir. Edipler bu hedeflerinde şaka, mizah ve hazırcevaplık gibi yöntemlere başvurarak dinleyene ulaşmaya, eğlenceli bir şekilde görüşlerini dile getirmeye çalışmışlardır. Böylece okuyan ve dinleyen kabul edecek ve onların ruhlarında daha tesirli olacaktır.

Öte yandan üst tabakanın da kendilerine özel şâirleri vardı. Bu şâirler onları mutlu etmeye çalışır ve onlara nedimlik yaparlardı. Ancak halkın edebiyattaki şansı daha fazlaydı, çünkü birçok şâir onlara hitap ederdi. Şâirlerin çoğu da halk arasından çıkanlardı ve kalplerinde halkın duygularını ve hislerini taşırlardı.

Şâirler basit ve anlaşılır şiirleri aracılığıyla halkın bütün kesimlerine ulaşmaya çalıştıkları için şiirleri birçok insanın dilinde dolaşmaya başlamıştır. Halk için yazılan şiirler, yeni mevzulardan olan geçim sıkıntısı, ahlak bozukluğu ve sosyal sıkıntılardan bahsetmiştir.

İmta‘ ve müânese edebiyatının çeşitli şekilleri ve hedefleri vardır.

3.1. Hüsn-i Tahallus (Güzel Sonlandırma)

Misal olarak halifelerin nedimliğini yapmış olan İshak el-Mevsılî'nin şu kıssasını zikredebiliriz: O bir gün arkadaşlarını yemeğe davet etmişti. Yemekte ise mercimek, keşkek ve zeytin vardı. Bundan dolayı arkadaşlarının kızacağını düşünerek bu zor durumdan güzel bir şekilde sıyrılmak istemiş ve şunları söylemiştir:

نَغْمَ الصَّدِيقِ لَا يُكَافِنِي   ذَنْبَ الدَّجَاجِ وَلَا شَيْءَ الْفَرَارِيجِ
يَرْضَى بِلُونَيْنِ مِنْ كَيْشِكٍ وَمِنْ عَدَسٍ   وَإِنْ تَشَهَّى فَرِيتُونَ بِطَسُوجٍ

O ne kadar güzel arkadaştır

Beni tavuk kesmekle, piliç kızartmakla mükellef tutmaz

İki çeşit olan mercimek ve keşkeğe razı olur

*Eğer canı çekerse bir kaç da zeytin.*⁴²²

İnsanların dilinden kurtulmak için mizaha başvuran başka bir şâir de âmâ olan Beşşâr b. Bürd'dür. O hazır cevaplılığı ve keskin diliyle öne çıkmıştır. İmta' sanatıyla alakalı olarak şu kıssa nakledilebilir: Bir gün arkadaşı Hilal b. Atiyye şaka yapmak için ona şöyle demiştir: “Allah Teala bir kimsenin gözünü alırsa yerine bir şey verir. Peki sana ne verdi?” Beşşâr da “Uzun ve geniş olanı verdi” demiştir. Hilâl “O nedir?” diye sordu. Beşşâr “Ne seni ne de senin gibi şişman insanları görmüyorum” demiştir. Ardından “Ey Hilal, sana bir nasihat versem tutar mısın?” diye sordu. “Evet” cevabını alınca ona şöyle söyledi: “Sen bir aralar eşek hırsızlığı yapardın. Sonra tövbe ettin ve râfizi oldun. Şimdi eşek hırsızlığına geri dön çünkü o senin için râfizilikten daha iyidir.”⁴²³

Hilal kaba birisiydi. Bu yüzden onun hakkında Beşşâr b. Bürd şöyle demiştir:

وَكَيْفَ يَخْفُ لِي بِصَرِي وَسَمْعِي   وَحَوْلِي عُسْكَرَانِ مِنَ الثَّقَالِ
إِذَا مَا شِئْتُ صَبَحَنِي هَلَالٌ   وَأَيُّ النَّاسِ أَثْقَلُ مِنْ هَلَالٍ

⁴²² İbn Kuteybe, ‘Uyûnu’l-ahbâr, 3/256.

⁴²³ İsfahânî, Eġânî, 3/161.

Gözüm kulağım nasıl rahat edebilir ki

Yanımda iki tane asker var (Hilal)

Sabah kalktığımda Hilali görürüm

*Kim Hilal'den daha kaba olabilir ki!*⁴²⁴

Hazır cevaplık ya da hüsn-i tahallus sadece kültürlü kesime has bir özellik değildi. Halk arasında da bu özellikleriyle temâyüz edenler olmuştur. Mesela Mezid et-Tufeylî bir gün merdivene tirmânan karısına bakmış ve “Eğer o merdivene tırmanırsan boş ol, inersen boş ol, durursan boş ol!” deyince kadın da kendisini merdivenden aşağıya atmış. Tufeylî de “Anam babam sana feda olsun, eğer imam Mâlik vefat etse Medine ehli fıkıhta sana ihtiyaç duyardı” demiş.⁴²⁵ Kadın zekasıyla ve fıkha dair bilgisiyle kocasının boşanma tehdidinden kurtulmuştur.

Susturucu cevaplar da hüsn-i tahallusun kapsamındadır. Bu cevap türü ise kızgınlığın neticesinde aniden ortaya çıkan cevaplardır. Muhatap, şaka niyetiyle söylediği bir sözle eziyet ederek karşısındaki kişiyi böyle bir cevap vermeye itmiştir. Mesela Asmaî bir gün Basra'da tuvaletleri temizleyen kişinin yanından geçerken onun şu beyitleri okuduğunu işitir:

أضاعوني وأَيَّ فِتْنَى أضاعوا ليوم كريهة وسدادٍ تُغَرِّ

Beni zayi ettiler ama, hangi genci zayi ettiler

Sınır korumak ve savaş günü için gerekli genci!

Asmaî adama şöyle demiştir: “Tuvaleti koruduğunu biliyoruz ama sınır korumakla alakan nedir, onu anlamadım.” Temizlikçi onun dediklerini önemsemeden şu beyti okudu:

وأُكْرِمُ نَفْسِي إِنِّي إِنْ أَهْنَيْتُهَا وَحَقِّكَ لَمْ تُكْرَمْ عَلَى أَحَدٍ بَعْدِي

Nefsime saygı gösteririm eğer göstermezsem

Alacağın olsun ki benden başka kimse ona saygı göstermez.

---

⁴²⁴ Beşşâr b. Bürd, *Dîvân-ı Beşşâr b. Bürd*, 4/126.

⁴²⁵ Ebu Hayyân et-Tevhîdî, *el-Besâir ve 'z-zehair*, 6/58.

Ardından Asmaî şöyle demiştir: “Nefsin için hangi şerefi elde ettin ya da ona tuvalet temizlemekten daha kötü ne yaptın?”

Adam ise “Şu an içimde bulunduğumdan daha kötüsü, sana ve senin gibilere mecbur kalmaktır” cevabını vermiştir. Asmaî bu cevabı duyunca utanarak oradan uzaklaşmıştır.⁴²⁶

Asmaî bu kıssada acı gerçeklerden uzak, hayal aleminde dolaşan temizlikçiye şaka yaparak güldürmek istemiş, ancak temizlikçi zekasıyla onu zor duruma sokmuştur. Herhangi bir acı dilenmek ve kötü bir insana mecbur kalmanın acısından yüz kat daha iyidir.

Bazı durumlarda dinleyen, konuşanın özgüveninden ve başkalarına dil uzatmasından dolayı ağır bir cevap vermeye mecbur kalır. Mesela Mansûr Şam ehline: “Sizin başınıza geldiğimizden beri Allah taun hastalığını sizden giderdi. Bundan dolayı şükretmez misiniz?”

Orada bulunan birisi şöyle cevap verdi: “Allah taunla seni aynı anda başımıza vermediği için çok adaletlidir.”

Mansûr bu cevabı duyunca susmuş ve adamın hatasını bulana kadar takip edip öldürtmüştür.⁴²⁷

Mansûr’un kötü tavrı Şam’lı adamı bu cevabı vermeye mecbur etmiştir. Ancak buna rağmen Mansûr kininden dolayı adamı takip edip öldürtmüştür. Bu durum az da olsa ıslah ediciliğiyle bilinen Mansûr için belki de garip bir durum sayılmayabilir. Ancak o kindar birisidir. İşte bu özelliği İbn Mukaffa’nın Mansûr’un amcasına verdiği sözden sonra çılgına dönüp İbn Mukaffa’yı öldürmesine de sebep olmuştur. Mansûr bir süre bu söze bağlı kalmaya çalışmış, ancak en sonunda zındıklıkla itham edilmesi nedeniyle onu öldürtmüştür.⁴²⁸

Saraylarda geçen ilginç kıssalardan biri de halife Musa el-Hâdî el-Abbâsî’nin şu kıssasıdır: O bir gün mecnunlardan İlyân ve Behlül’ü huzuruna çağırmişti. İkisi de huzura girdiklerinde halife İlyan’a isminin mânasını sordu. İlyan da “Peki, Musa atbık’ın (أطبق -kapatmak) mânası nedir?”

---

⁴²⁶ Ebu Bekir b. Ali b. Hucce el-Hamevi, *Semerâtu’l-evrâk*, el-Müstatraf fi külli fennin mustezraf kenarında matbu nüsha (Kahire: Mektebetü’l-cumhuriyyeti’-’Arabiyye), 33.

⁴²⁷ Muhammed b. Asım el-Gırnâtî, *Hadaiku’l-ezahir fi müstahseni’l-ecvibeti ve’l-mudhikât ve’l-hikem ve’l-emsal ve’l-hikayât ve’n-nevadir*, thk. Abdüllatif abdülhalim (Kahire: Daru’l-kutup ve’l-vesâiki’l-kavmiyye, 2009), 59.

⁴²⁸ Muhammed Nebih Hicâb, *Belâgatu’l-küttâb i’l-’Asri’l-’Abbâsî* (Mektebetü’t-tâlib el-câmi’i, 1986), 12-22; İsmail Durmuş, “İbnü’l-Mukaffa”, 21/130-134.

diye sordu. Halifenin üst dudağı küçüktü ve babası onu küçükken bir bakıcının gözetimine bırakmıştı. Bakıcı onu ne zaman ağzı açık görse “Musa, (أطبق) ağzını kapat!” derdi. Bu yüzden bu isimle meşhur olmuştur. Halife İlyan’ın bu sözüne kızmış ve onu huzurundan kovmuştur.⁴²⁹

Susturucu cevapların sırrı, apaçık olması ve doğaçlama söylenmesidir. Yani zorlama olmadan ve düşünmeden doğal akışı içinde dile dökülmesidir.

Tevhîdî el-İmtâ‘ve’l-muânese adlı eserinde bu cevaplara örnekler vermiştir. Otuz dokuzuncu gece de Numeyr kabilesinden bir kadının verdiği cevabı zikretmiştir. Bu kadın bir gün oturan bir grup insanın önünden geçerken kavminden bir adam onun bedeniyle dalga geçmişti. Kadın da ona “ey Nümeyr oğulları ne Allah’a itaat ettiniz ne de şâire. Allah şöyle buyurdu “müminlere söyle gözlerini haramdan sakınsınlar.”⁴³⁰ şâir ise şöyle demiştir:

فغض الطرف إنك من نمير   فلا كعباً بلغت ولا كلاباً

Gözünü kapat, sen Nümeyr’densin

*Ne Ka’b oğullarına yetişebildin ne de Kilâb oğullarına.*⁴³¹

3.2. Arkadaşları Güldürme, Eğlendirme (İmtâ‘) ya da Teselli Etme

Bazı edip ve şâirler, söyledikleri şiirlerde ya da yazılarında sadece dostlarını güldürme hedefi gütmüşlerdi. Bu şâirler zekalarıyla ve mizahlarıyla öne çıkmışlardır. Edebiyat kitaplarında bunun birçok güzel örneği vardır.

Mesela Beşşâr b. Bürd bir gün eşiğinin ölmesinden dolayı hüznü bir şekilde arkadaşlarının yanına geldi. Arkadaşları hüznünün sebebini sordular. O da “Rüyamda eşiğimi gördüm, bana neden öldüğünü sordu. Ben de senin yanına gelen İsfahanlı dişi eşiğe âşık oldun o yüzden öldün” dedim. Ardından eşiğinin ona şu beyitleri okuduğunu söyledi:

⁴²⁹ Neysâbü’rî, ‘Ukalâu’l-mecânin,, 78.

⁴³⁰ en-Nûr 24/30.

⁴³¹ Ebu Hayyân et-Tevhîdî, *el-İmtâ‘ ve’l-muânese*, 488; Beyit Cerir’e aittir. Hicivde söylenen en etkili sözlerdendir. Cerir, Nümeyri’l çobana kafasını utançla indirmesini söylemiştir. Çünkü o aciz Nümeyri’lerdendir bu yüzden Ka’b ya da Kilâb oğullarının seviyesine ulaşamayacaktır. Cerir b. ‘Atiyye, *Divanü Cerir* (Beyrût: Dâru Beyrût, 1986), 63.

وَلَهَا خَذُ أُسَيْلٍ   مِثْلَ خَذِ الشَّيْفَرَانِ

فَبِهَا مِثُّ وَلَوْ عَشْ   نَتُّ إِنْ طَالَ هَوَانِي

Onun pürüzsüz yanakları vardı.

Aynı şeyferânın (ifadesiz bir kelime) yanakları gibi.

Bu yüzden öldüm, eğer yaşasaydı.

Ona olan aşkım devam ederdi.

Şiirin ardından arkadaşları şeyferanın anlamını sordular. Beşşâr ise “Eşeklerin bildiği bir kelimedir herhalde, eğer eşekle karşılaşırsan sorarsın.” demiştir.⁴³²

Nasr b. Ahmed el-Hubz Urzî ve İbn Lenkek çok iyi arkadaşları. Bir gün Lenkek, Nasr’ın dükkanına beyaz ve ihtişamlı bir elbiseyle geldi. Ancak elbise Nasr’ın dükkanındaki dumandan kirlendi. Bunun üzerine Lenkek, Nasr’ı çok sevdiği ve onu diğer arkadaşlarından üstün gördüğü bir şiir okudu; ancak dumandan dolayı ziyaret edemeyeceğini belirtti. Arkadaşı ona “Bir daha ne zaman geleceksin?” diye sorduğunda “Şu şiirle elbisemin kirlendiği zaman.” diye cevap verdi:

فَقَالَ مَتَى أَرَاكَ أَبَا حُسَيْنٍ   فَقُلْتُ لَهُ إِذَا اتَّسَخَتْ ثِيَابِي

Dedi ki, seni ne zaman göreceğim ey Ebû Hüseyin

Dedim ki, elbisem kirlendiğinde.

Şâir Nasr da arkadaşının dumandan kaynaklanan bu özrüne güzel bir şekilde cevap vermek istemiştir. Şiirinde gençliğe işaret eden siyahın, yaşlılığa işaret eden beyaza olan üstünlüğünü dile getirmiş ve peygamberin Ebû Turâb olarak künyelediği Ebu’l-Hasan’ı örnek vermiştir:

أَتَى وَثِيَابُهُ كَالشَّيْبِ لَوْنًا   فَعُدَّنْ لَهُ كَرِيْعَانِ الشَّبَابِ

فَإِنْ يَكُنِ النَّقَرُ فِيهِ فَخْرًا   فَلَمْ يُكْنِ الْوَصِيَّ أَبَا تَرَابِ

Yaşlılık rengine bürünmüş elbisesiyle geldi

⁴³² İsfahânî, Eġânî, 3/229.

Gençliğinin baharını kuşanarak döndü

Onunla kirlenmek kötü olsaydı

*Hz Ali Ebu Turab diye künyelenmezdi.*⁴³³

Câhız çok nüktedân birisiydi. Arkadaşlarına şöyle demiştir: “Üç kez künyemi unuttum. Bu yüzden aileme künyemi sorardım? Onlar da Ebû Osman olduğumu söylerlerdi.”⁴³⁴

Bu tarz nükteler sadece ediplere ve şâirlere has değil birçok insanda bulunan bir özelliktir. Hazır cevaplılık ve dinleyeni eğlendirme, Abbâsîler devrindeki insanların genel özelliklerindendi.

Ebû Hanîfe muhaddislerden A‘meş’e hastalığından dolayı ziyarete gelmişti. Ebû Hanîfe ona: “Sana zor gelmeyeceğini bilsem seni günde iki kere ziyaret ederdim.” demiştir. A‘meş ise ona: “Ey kardeşimin oğlu, senin evde olman bile bana ağır geliyor. Bir de günde iki kere ziyaretime gelsen nasıl dayanırım? demiştir.”⁴³⁵ A‘meş arkadaşını güldürmek için ona beklemediği güzel bir cevap vermiştir.

Haf b. Gıyâs, A‘meş’e bir hadisin isnadını sormuştu. A‘meş yerinden kalkıp onu sakalından tutarak duvara dayamış, sonra da “işte bu isnadıdır.” demiştir.⁴³⁶

3.2.1 İhvâniyyât

Abbâsîler devrinde arkadaşların birbirlerine yaptıkları şakaları içeren başka bir yazım türü ise İhvâniyyât ya da Resâilü’l-İhvâniyyât adıyla bilinen tarzıdır. Bu edebî tür kişilerin kırgınlık, sevinç, hüzn, özür, hiciv vb. farklı duygularını ele alan nesir tarzı eserlerdir. Bu mektuplar içeride ve dışarıda devlet adına yazılan divan mektuplarından farklıdır. Bu mektuplar devlet işlerini, vilayetlerdeki durumları, vali atamalarını, veliahtlık gibi devlet işlerini ele almaktadır.⁴³⁷ İhvâniyyât alanında en meşhur esere sahip kişi es-Sadâka ve’s-Sâdık eseriyle Ebû

⁴³³ Abdülmelik b. Muhammed es-Sa‘lebî, *Yetimetü’t-dehr fi mehâsini ehli’l-‘Asr*, thk. Müfid Kumeyha (Beyrût: Dârü’l-kütübi’l-‘ilmiyye. 1983), 2/429.

⁴³⁴ Şevkî Dayf, *el-Fennu ve mezahibuhû fi’n-nesri’l-‘arabi* (Kahire: Daru’l-maarif, 13.Bsk.), 157.

⁴³⁵ İbn Asım el-Gırnâtî, *Hadaiku’l-ezahir*, 57.

⁴³⁶ İbn Abdi Rabbih, *el-‘İkdü’l-ferid*, 1/6.

⁴³⁷ Hâlid el-Halbûnî, “er-Resâilü’n-nesriyye eş-şahsiyye fi’l-‘Asri’l-‘Abbâsî”, *Cami’atü Şam* 1/25 (2009), 19.

Hayyân et-Tevhîdî 'dir. Arapçanın hazinelerinden olan bu eser, sadakati ve ve sadık dostu ele alır. Eserden bir örnek şöyledir: Ebû Âmir en-Necdî'yi şöyle derken işittim: “Arkadaş dediğin, işlerinde başarılı ve onunla aynı seviyede olabilesin diye sana karşı doğru sözlü olandır. Çünkü siz hallerinizi iyi günde kötü günde, mutlulukta hüzünde alıp vererek paylaşırsınız. Sizin sevinçli ve hüznü anlarınızda gizliliğe ve doğruluğa ayrıca maişetinizi temin edebilmek için yardımlaşmaya ihtiyacınız vardır.”⁴³⁸

İhvâniyyât risalelerinde akıldan çok duygular ön plandadır. Bu türdeki eserleri sadece edipler ve şâirler yazmamış, diğer insanlardan da bu konuda yazanlar olmuştur. İtzar mektuplarına örnek olarak, ‘Abdullâh b. Ali’nin Yûsuf b. Ali’ye her ay verilen paranın geç kalmasından dolayı özrünü içeren mektuptur. Mektupta şöyle der: “Sana gönderdiğimiz paranın geç kalması cimriliğimizden, unutmamızdan ya da ihmalimizden değildir. Kalbimi birçok şey şu sıralar meşgul etmiştir. Senin bana olan güvenine ve affına sığınırım.”

‘Abdullâh arkadaşına iyilik yapar; ona gönderdiği parayı asla geciktirmezdi. Ancak iki ay gönderememiş, bu yüzden arkadaşı ona mektup yazmıştı. O da bu mektuba karşılık veren kişi olmasına rağmen, ahlakını gösteren üstteki mektubu yazmıştır.⁴³⁹

Taziye mektuplarına örnek olarak ise Abbâsî ediplerinden İshak b. Hattab’ın Hızebr b. Subayh’a babasının vefatından dolayı gönderdiği mektuptur. İshak arkadaşına sabrı tavsiye etmiş ve Allah’ın takdirine rıza göstermeye şöyle davet etmiştir: “Bu Allah Teala’nın seni şükür için seçtiği vakittir. Başkasına delil olarak sunduğunu ikrar etme vaktidir. Allah’ın fazilet ehline hazırladıklarına bir delildir. Onların, kaza ve kader anında Allah’ı razı edecek sözler söylemelerine dair vaatleri ve Allah’ın iyiye, kötüye, güzele ve çirkine dair verdiği haberdur.”⁴⁴⁰

---

⁴³⁸ Ali b. Muhammed Ebu Hayyân et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve’s-Sâdık*, thk. İbrahim Keylânî (Beyrût: Daru’l-fikr, 1998), 136.

⁴³⁹ Hâlid el-Halbûnî, “er-Resâilü’n-nesriyye”, 19.

⁴⁴⁰ Ahmed Zeki Safvet, *Cemhratü Resâilü’l-Arab fi’l-‘usuri’l-‘Arabi yyeti’z-zâhira* (Beyrût: Mektebetü’l-ilmiyye), 3/286.

3.3. Vaaz ve İrşâd

Abbâsî devrinde çok fazla vaaz örneği bulunmaktadır. Alimler, zahitler ve vaizler; hak yoldan başka yollara meyledenleri, Allah'ın hükümlerini hatırlatarak, eski milletleri örnek vererek İslam dinine döndürmek için uğraşmışlardır. Vaizler bu alanda uzmanlaşmışlardır. Onların vaazları insanların kalplerine ve akıllarına aynı anda hitap ediyordu. Çünkü vaazlarında deliller, burhanlar, mantikî kıyaslar ve felsefe de bulunuyordu.

Sözleri ve şiirleri, öncekilerden ibret alınmasına çağırıyordu. Ömür ne kadar uzun olursa olsun insanların birer ahiret yolcusu olacağını gösteriyorlar ve bu dünyanın diğer dünya için azık hazırlama yeri olduğunu anlatıyorlardı. Bu vaizlerden biri de âbid ve muhaddis Mâlik b. Dinâr'dı. Vaazlarında ölümü çokça hatırlatır, gözyaşları kelimeleri söylemesine engel olurdu. İnsanın yakında toprak olacağını söylerdi. Onun bu konularda birçok şiiri vardır. Bunlardan biri de şudur:

أَتَيْتُ الْقُبُورَ فَنَادَيْتُهُنَّ   مَنْ أَيْنَ الْمَعْظَمِ وَالْمَحْتَقِرِ
فَيَا سَائِلِي عَنْ أَنَاسٍ مَضَوْا   أَمَا لَكَ فِيمَا تَرَى مَعْتَبِرٌ

Kabirlere uğradım da sordum.

Nerede en üstünüz ve en düşüğünüz?

Ey bana geçip giden insanları soran kişi!

*Sen onlardan ibret almaz mısın?*⁴⁴¹

Vaizler insanları günahların büyüğünden de küçüğünden de sakınılması gerektiği konusunda uyarılmışlar ve cennetten tek bir günahından dolayı çıkarılan Hz. Adem'den ibret almaya teşvik etmişlerdir. Mahmud el-Varrâk şöyle demiştir:

تَصِلُ الذُّنُوبَ إِلَى الذُّنُوبِ وَتَرْتَجِي   دَرَكَ الْجَنَانِ بِهَا وَقَوَرَ الْعَابِدِ
وَنَسِيتُ أَنَّ اللَّهَ أَخْرَجَ آدَمَ   مِنْهَا إِلَى الدُّنْيَا بِذَنْبٍ وَاحِدٍ

Günah üstüne günah işlersin!

---

⁴⁴¹ İbn Kuteybe, 'Uyûnu 'l-Ahbâr, 2/326.

Bir de cenneti ve abitliğı arzularsın.

Allah'ın Ademi tek bir gûnahtan dolayı,

*Cennetten çıkardığını ise unutursun!*⁴⁴²

Zühd sadece belli kişilerde bulunmuyordu. İnsanların birçoğunun hayattaki yöntemi İslam'ı en güzel şekilde yaşamak üzerine kuruluydu. Bu kişilerden biri de Halil b. Ahmed el-Ferâhidî idi. O takvalı ve zahitti. Öğrencileri onun sayesinde çok para kazanmışlar ve yöneticilerin huzurlarında bulunmuşlardı. O ise tüm bunları reddetmiş ve zahit bir hayat yaşamıştır. Onun vaaz içeren bir şiiri şöyledir:

وَقَبْلَكَ دَاوَى الْمَرِيضِ الطَّبِيبُ   فَعَاشَ الْمَرِيضُ وَمَاتَ الطَّبِيبُ
فَكُنْ مُسْتَعِدًّا لِدَاعِي الْفَنَاءِ   فَإِنَّ الَّذِي هُوَ أَتَى قَرِيبَ

Senden önce hastayı tedavi etti tabip

Sonrasında hasta yaşadı da tabip öldü

Faniliğe çağıran kişiye hazırlıklı ol!

*Çünkü gelecek olan çok yakındır!*⁴⁴³

Ölüm, doktora da hastaya da gelecektir. Akıllı kişi bu dünyadan göç etmeye hazırlıklı olmalıdır.

Gerçek zahitler, zühd iddia edenleri bu iddialarının vehim olduğu konusunda uyarmışlar ve onları sözle değil fille zahit olmaya davet etmişlerdi. Örnek olarak ‘Abdullâh b. Mübârek bir adamın yün giydiğini ve hiç çıkarmadığını görünce kim olduğunu sormuş, ardından şâir Ebu'l-‘Atahiye olduğu cevabını almıştır. Ona şu şiiri okumuştur:

أَيُّهَا الْقَارِئُ الَّذِي لَبَسَ الصُّو   ف وَأَضْحَى يُعَدُّ فِي الْعُبَادِ
الزَّمِ الثَّغَرَ وَالتَّعَبُّدَ فِيهِ   لَيْسَ بَغْدَادُ مَوْضِعَ الزُّهَادِ
إِنْ بَغْدَادَ لِلْمُلُوكِ مَحَلٌّ   وَمَنَاخَ لِلْقَارِئِ الصَّيَّادِ

⁴⁴² Velid Kassab, *Dîvânü Mahmud el-Varrâk Şâ'iru'l-hikme ve'l-mevi'za* (Acman: Müessesetü'l-funun, 1991), 106.

⁴⁴³ Hâtim Salih ed-Dâmin, *Aşeratu şu'arâ' el-mukillîn* (Bağdat: Câmi'atü Bağdat, Külliyyetü'l'-âdâb, 1990), 223.

Ey yün giymiş okuyan kişi, abitlerden mi sayılır oldun?

Sınırlara git orada ibadet et Bağdat zahitlerin yeri değildir

*Çünkü Bağdat sultanların ve avcı ilim taliplerinin şehridir.*⁴⁴⁴

‘Abdullâh b. Mübârek onu, yün giyerek hakiki olmayan zühd iddiasına karşı uyarmış, Bağdat’ın zahitler şehri değil tüccarlar, avcı ilim talipleri ve sultanlar şehri olduğunu belirtmiştir. Zahit olmak isteyenin ise sınırlara gitmesi gerektiğini belirtmiştir.

Şâirler şiirlerinde genellikle güzel sıfatlarla bezenmeye davet etmişlerdir. Mesela Beşşâr b. Bürd, mucûn şâiri olmasına rağmen güzel sıfatlara teşvik eden şiirlere de sahiptir. Mesela:

شِفَاءُ الْعَمَى طَوْلُ السُّؤَالِ وَإِنَّمَا تَمَامُ الْعَمَى طَوْلُ السُّكُوتِ عَلَى الْجَهْلِ
فَكُنْ سَائِلًا عَمَّا عَنَّاكَ فَإِنَّمَا دُعِيتَ أَخَا عَقْلٍ لَتَبْعَثَ بِالعَقْلِ

Körlüğün şifası sürekli sormaktır

Körlük ise uzun süre cahilliğe sessiz kalmaktır

Seni rahatsız eden ve anlamadığın şeyi sor

*Çünkü akılla haşredilmek üzere akıl sahibi olarak çağırılırsın.*⁴⁴⁵

Sormak cehalet hastalığına karşı şifadır. Utanmaktan dolayı sormamak ise cehaletin kilitli kapısıdır. İnsan aklıyla temayüz eder. Bu yüzden öğrenmesi için aklını kullanması, anlamadığını sorması lazımdır.

Yine şâirlerin hikmetlerine başka bir örnek de Ebû Temmâm’ın kendisini konumuna rağmen fakirliğinden dolayı kınayan kişiye söylediği şu beyittir:

لا تتكبري غُطْلَ الكَرِيمِ مِنَ الْغِنَى السَّيْلُ حَرْبٌ لِلْمَكَانِ الْعَالِي

Cömert kişinin fakir olmasına şaşırma!

Sel suyu yüksek yerlerde ulaşamaz.

⁴⁴⁴ Yusuf b. Abdullah b. Abdilberr, *Behcetü'l-mecâlis ve ünsü'l-mecâlis*, thk. Muhammed Mursi l-huli (Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-‘ilmiyye.), 2/65.

⁴⁴⁵ Beşşâr b. Bürd, *Dîvânu Beşşâr b. Bürd*, 4/142.

Şâir cömert kişinin fakirliğine şaşmaması gerektiğini, bunun garip olmadığını, çünkü dağların zirvesinde yükseklikten dolayı suyun duramayacağını söylemektedir. Onun cömertliğinden dolayı malı olmadığını anlatır. Burada güzel mânalar ve mukayese içeren zımnî teşbih bulunmaktadır.⁴⁴⁶

3.4. Para Kazanmak Ya da Karın Doyurmak İçin Yapılan İmtâ‘

Tatfil sözlükte, kişinin davet edilmediği bir yemeğe çıkagelmesi, mânasındandır. Bu fiil, Tufeyl b. Züllâl el-Kûfî'nin ismi olan asalak anlamındaki Tufeyl'e nispetlidir. Ona cahiliye döneminde düğünlerin asalağı anlamında (Tufeyl-i Arâis) denmiştir. Hatta düğün yemeklerine davetsiz olarak giden ilk kişi olduğu söylenmiştir.⁴⁴⁷

Tufeylîlerin (davetsiz misafirlerin) nesebinin ondan geldiği söylenmektedir. O hastalandığı bir gün oğlu ‘Abdulhamid’e şöyle tavsiyede bulunmuştur: “Bir yemeğe gittiğinde kadınların ve erkeklerin gözlerine bakma ki onlar seni kendilerinden sansın.” Ardından şu beyti içeren bir şiir söylemiştir:

وَاطْرَحْ حَيَاءَكَ إِنَّمَا وَجْهُ الْمَطْقَلِ مِنْ حَدِيدٍ

Hayayı bir kenara bırak

Davetsiz gelenin yüzü demirdendir.

Bu beyitlerden, onun korkamayan ve duygusu olmayan birisi olduğu anlaşılmaktadır. O, insanların ona bakışını, hırsına olan nefretlerini ve yemek sahibinin iznini önemsememiştir. O hile ve zekâ ile haya kılıcını def etmiş, oğluna da hayasız olması için uyarmıştır.

Yine davetsiz yemeğe gidilmesine örnek olarak, şâir Ebû Amr el-Kurtubî'nin yemek davetini ya da düğün yemeğini duyunca söylediği şu beyitler verilebilir:

⁴⁴⁶ Âmidî, *el-Müvâzene beyne şi'ri Ebi Temmâm ve'l-Buhtûrî*, 1/102; Abdülaziz Atik, *İlmu'l-beyan* (Beyrût: Daru'n-nehdâti'l-'Arabiyye, 1982), 1/103.

⁴⁴⁷ Muhammed b. Yakup Firuzâbâdi, “tfl”, *el-Kâmusu'l-muhit*, thk. Muhammed Naim Arkasusi (Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 2005), 1025; Ahmed b. Ali b. Sabit el-Hatîb el-Bağdâdî, *et-Taṭfil ve hikâyâtü't-tufeyliyyîn ve nevâdiru kelamihim ve eş'arihim*, thk. Bisam Abdülvehhab el-Cabi (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1999), 46-48.

لَمْ أَعْرِجْ دُونَ التَّقْصِيمِ لَا أَرْهَبُ شَيْئاً وَكَزَرَةَ الْبَوَابِ
مُسْتَخْفِياً بِمَنْ دَخَلْتُ عَلَيْهِمْ غَيْرَ مُسْتَأْذِنٍ وَلَا هَيَّابِ

Her zaman zorla girdim, ne sövülmekten korktum

Ne de bekçinin tokat atmasından

*Davetlileri küçümseyerek girdim, ne davetli alarak ne de korkarak.*⁴⁴⁸

Şâir, davete giderken hakarete uğramak ve dövülmek gibi şeylerden korkmadığını belirtir. Tek gayesinin yemek yiyebilmek olduğunu, bunu da davetlileri küçümseyerek yaptığını söyler. O, sözlerinde hem küstah hem de şakacıdır.

Ayrıca Tufeylîler, küstahlıkları konusunda da aynı düzeyde değildirler. Çoğunda bu durum kalıcı bir hal aldığından dolayı tatfilden vazgeçememektedirler. Bu durum, onların çocuklarına bu yola devam etme yönündeki tavsiyelerinden anlaşılmaktadır. Çünkü bu iş kolay bir kazanç kapısıdır.

Belki de bu durum, Abbâsî devrindeki refahın bir neticesiydi. Başka kültürlerden de alınarak sofralarda görülen çeşit çeşit yemekler, oburluğa ve tatfile sebep olmuştur.⁴⁴⁹

Ancak davetsiz bir şekilde yemeğe gidenlerden bazıları bunu fakirliklerinden bazıları da zenginlerin fakirleri yemeğe davet etmeyerek sadece zenginlerle yemelerinden dolayı yaparlardı. Onlar zekatlarını fakirlere vermemişler, bu da fakirleri tatfile sevk etmiştir.

Onlardan biri şöyle demiştir:

وَلَمْ أَرْ فِيهَا دَاعِيَا لِابْنِ فَاقَةٍ   يَحْنُ إِلَى شَرْبٍ وَيَصْبُو إِلَى أَكْلِ
رَكِبْتُ طِفْلياً وَطَوَّقْتُ فِيهِ   وَلَمْ أَكْثَرْتُ لِلْجُلْمِ وَالْعِلْمِ وَالْأَصْلِ
وَمَا النَّاسُ إِلَّا نَاعِمَانِ فَمُرْسَلٌ   إِلَيْهِ لِإِكْرَامٍ وَأَتِ بِلا رُسُلِ

Orada, yemeyi içmeyi özleyen fakiri davet edeni görmedim

⁴⁴⁸ İbn Abdilberr, *Behcetü'l-mecâlis*, 2/744.

⁴⁴⁹ Şeyma Fazıl Anbekî - Saddam el-Beyâtî, "et-Tufeyliyyun dirâse fi tekâlfidihim ve âdâtihim el-ictimaiyye fi'l-'Asri'l-'Abbâsî", *İnsan bilimler fakültesi onuncu uluslararası ilmi kongresi*, (Irak: Diyala Üniversitesi, 2019).

Bu yüzden Tufeylî oldum, ahlakı, ilmi, soyu önemsemedim

Oradaki insanlar iki çeşittir;

*Biri davetle gelen diğeri ise davetsiz.*⁴⁵⁰

Tetafful, toplumdaki yardımlaşma ve dayanışmanın yok olması neticesinde ortaya çıkan durumlardandır. Bazı ilim sahipleri de bu sebeple tufeylî olmuşlar ve ahlakı ve ilmi bir kenara bırakarak karnını doyurmak için tufeylî elbisesini giymişlerdir. Çünkü onlar zenginlerin yemeklerinde sadece zenginlerin, soyluların ve davetsiz misafirlerin bulunduğunu müşahade etmişlerdir.

Tufeylîler çoğu zaman toplumun onları kabullenmesi ya da zor durumlardan kurtulmak için mizaha ve kıssalara başvurmuşlardır. Bu da tatfîlin (asalaklığın) mizah edebiyatında önemli bir yer edinmesine sebep olmuş, bu alana dair ansiklopedik eserler yazılmıştır. Onlar güldürme ve eğlendirme işini para kazandıkları bir meslek olarak görmüşler, toplum da onların bu yönünden istifade etmeye çalışmıştır.⁴⁵¹ Mesela tufeylî yemeğe davetsiz gelişini şöyle gerekçelendirmiştir:

نحن قومٌ إذا دُعِينَا أجَبْنَا   ومتى نُنْسَ يدُعُنَا التَّطْفِيلُ
ونَقُلُ: عَلَّانَا دُعِينَا فَعُجِبْنَا   وأَتَانَا فلم يجدْنَا الرَّسُولَ!

Biz davete icabet eden bir kavimiz

Ne zaman unutulsak tatfîl bizi davet eder

O zaman şöyle deriz: Herhalde davet ettiklerinde yoktuk

*Ya da elçi geldi de bizi bulamadı.*⁴⁵²

Onlar yemeklere davetsiz gelişlerini davet eden kişinin kendilerini bulamamasına bağlamışlar, davet edilmeleri muhtemel olmasından dolayı davete icabet etmişlerdir.

---

⁴⁵⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *et-Tatfîl ve hikâyâtü't-tufeyliyyîn*, 134.

⁴⁵¹ Edip Gazi, *Edebü'n-nâdirâ fi'n-nesri'l-'Abbâsî* (Irak: Câmi'atü Bağdad, Külliyyetü'l'-âdâb, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 66; *es-Suhriyye fi'n-nesri'l-'arabi mine'l-cahiliyye ilâ karni'r-râbî*. Beyrut: American University of Beirut, Yüksek Lisans Tezi, 1953), 26.

⁴⁵² İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, 3/255.

Şiirlerinde şakaya yer veren şâirlerden biri de Ebu'l-Muhaffef'tir. O sultan, tüccar, esnaf vb. kime uğrarsa ondan somun ya da ekmek parçası alırdı. Ona bundan daha fazla vermeye çalışırlarsa kabul etmezdi ve şöyle derdi: “Resmime ve ismime muhalefet edemem.” Bir keresinde bir ekmek parçası hakkında şöyle dedi:

دَع عَنْكَ رَسْمَ الدِّيَارِ   وَدَع صِفَاتِ الْقِفَارِ
وَصِف رَغِيفاً سَرِيّاً   حَكْتُهُ شَمْسُ النَّهَارِ

Diyarı anlatmayı bırak çölü de anlatmayı bırak

*Bana su-ekmeği anlat doğan güneşe benzeyen*⁴⁵³

Tufeylî'nin zekasını ve hazırcevaplığını gösteren örneklerden biri de Eş'ab hakkında zikredilen şu hikayedir: O, valilerden birine “Bir adam varmış...” diye hikâye anlatmaya başladığı sırada yemek gelmiş. Vali ona “Bir adam varmış, peki sonra?” diyerek devam etmesini salık vermiş. Eş'ab da “Bir adam varmış, ölmüş.” deyince vali gülmüş ve yemeğe devam etmiş.⁴⁵⁴

Böylece Eş'ab yemeği kaçırma korkusuyla zarif bir şekilde kimseyi kızdırmadan hikâyeyi anlatmaktan kaçmıştır.

Hile yoluyla para kazanma ise bu devirde dilencilik edebiyatında geniş bir şekilde kendini göstermektedir. Bu tür bir para kazanma, küdye olarak isimlendirilir. Câhiliye dönemindeki su'luk (eşkiya) edebiyatı bu dönemde yerini dilencilığe bırakmıştır.

3.4.1. Küdye Edebiyatı

Küdye sözlükte كدى fiilinden türemiştir. Masdarı كدية'dir. Ulaşılması zor olan şey, mânasındadır. İbn Manzur sözlüğünde şöyle örnek vermiştir: كدت الارض: “Yer, bitkileri geç çıkardı.”, كذا الزرع: “Bitkileri kötü oldu.”⁴⁵⁵

⁴⁵³ Muhammed b. Davud el-Cerrâh, *el-Verrâka*, 123.

⁴⁵⁴ Emili Yakup Kerem, *Ahlâ taraif ve nevâdiri 'z-zurefâ* (Trablus: Daru Carrus bress, 1993), 85.

⁴⁵⁵ İbn Manzur, “كدى”, 15/216.

İstılahta ise insanlardan istemek mânasına gelmektedir. Bu insanlar, hileyle karışık dilenciliklerini başkalarının mallarına ulaşmada bir vesile olarak kullanmışlardır.⁴⁵⁶

Küdye edebiyatı çoğu araştırmacıya göre Abbâsîler devrinde gelişmiştir. Ancak önceki devirlerde de şâirlerin başkalarından para elde etmek için uğraştığı örneklerle bakarak böyle bir edebiyatın varlığından söz edebiliriz. Mesela Emevi şâirlerinden Cerir (110 / 728)⁴⁵⁷, Ömer b. ‘Abdülazîz’den çocuklarının ve kendisinin yaşadığı fakirlikten dolayı para istediğini görmekteyiz. Aynı zaman diliminde nüfuz sahibi kişilerin zenginlik içinde yaşamamasından dolayı Yemâme bölgesinde Dîvânu’l-atâ başkanı İbn Sa’d’dan şu şiirle para istediğini görülür:

تركتُ عيالي لا فواكة عندهم   وعند ابن سعدٍ سكرٌ وزبيبٌ

Ailemi meyvesiz bıraktım da geldim

*İbn Sa’d’ın ise üzümü ve şekeri var.*⁴⁵⁸

Abbâsî dönemindeki küdye’yi (isteme) önceki asırlardan ayıran şey, önceki dönemlerde isteyen kişi durumunun kötülüğünü öne çıkararak kendine acındırırdı. Ancak Abbâsî asrında kendini halifeleri güldürerek para kazanmak için araç yapardı. Dilenci şâirlerden İbnü’l-‘Anber’in⁴⁵⁹ şiiri bu konuya açıklık getirmektedir:

ويأمرُ ذاكَ الملكَ   فيطرُحني في البركِ

ويصطادُني بالشَّبكِ   كأنني بعضُ السمكِ

O sultan emir verir

Beni gölete atar

Ağla beni avlar

---

⁴⁵⁶ Hüseyin Abdülgani İsmail, *Zâhiratü’l-küdye fi’l-edebi’l-‘arabi neş’etühâ ve hasâisuhâ. Kahire: Mektebetü’z-Zehrâ, 1.Bsk.*, 25.

⁴⁵⁷ Cerîr b. Atıyye et-Temîmî; Emevîler devrinde klasik üslûbu devam ettiren üç büyük hiciv şâirinden biri. . Zülfikar Tüccar, “Cerîr b. Atıyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Ekim 2023), 7/412.

⁴⁵⁸ Cerir, *Dîvânu Cerir*, 39.

⁴⁵⁹ Muhammed b. Ahmed el-Abbas, İbnü’l-Anber’in ahmaklık sayesinde diğer ciddi şâirlerin kazandığı paranın iki katını kazandığı rivayet edilir. Dayf, *Târîhu’l-edebi’l-‘Arabi el-‘Asru’l-‘Abbâsî es-sânî*, 433.

*Sanki ben bir balıgım.*⁴⁶⁰

Bu alan üzerine araştırma yapıldığında, dilenci şâirlerin fakirlikten ve ailelerinin kötü halinden şikâyet ettikleri pek çok örneğe rastlanabilir. Bu şâirler önde gelen kişileri överek belki kendilerine acınarak para verileceği düşüncesindedir. Mesela Said b. Damdam, Hasan b. Sehl'e gurbeti ve ailesinin fakirliğini şöyle şikâyet eder:

إِلَيْكَ أَشْكُو صَبِيَّةً وَأُمَّهُمْ   لَا يَشْبَعُونَ وَأَبُوهُمْ مِثْلُهُمْ
وَمَا رَأَوْا فَاجِهَةً فِي عَيْصِهَا   وَمَا رَأَوْهَا وَهِيَ تَهْوِي نَحْوَهُمْ

Doymayan çocukları ve annelerini sana şikâyet edebilirim

Onların babaları da aynı durumdadır.

Ne ağacında bir meyve gördüler

*Ne de evlerinde kendilerine gelen bir meyve.*⁴⁶¹

Fakirliğini ve ailesinin durumunu acı, elem ve duygu dolu şiiriyle anlattıktan sonra İbn Sehl'den ihtiyacı olanı şöyle istemiştir:

وَقَدْ رَجَوْنَا يَا ابْنَ سَهْلٍ نَائِلًا   مِنْكَ يَرُمُ فَقْرَهُمْ وَيُوسِسُهُمْ

Ey İbn Sehl, senden onların fakirliğini ve sıkıntısını

*Giderecek olanı umduk.*⁴⁶²

İbn Sehl ona acımış ve “Ne istersen iste ne dilerse dile, bütün mülkümden çıksam yine de seni mükafatlandırmaya yetmez” demiştir. Ona bin koyun ve yirmi bin dinar altın vermiş ve ülkesine göndermiştir.⁴⁶³

Küdye şiirleri şakayla karışık olarak duyguları harekete geçirmekle öne çıkmıştır. el-Asmaî dilencinin bir tanesini şöyle derken görmüştür:

⁴⁶⁰ Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabi el-'Asru'l-evvel el-'Asru'l-'Abbâsiyyi'l-evvel*, 433.

⁴⁶¹ İbrahim b. Muhammed Beyhakî, *el-Mehâsin ve'l-mesâvi*, thk. Muhammed Bedreiddin en-Na'sânî (Kahire: Matbaatu's-sa'âde), 2/6-7.

⁴⁶² Beyhakî, *el-Mehâsin*, 2/6-7.

⁴⁶³ Beyhakî, *el-Mehâsin*, 2/6-7.

Ekmek uğruna kabımı rehin verdim

Ardından dilenciye mısrayı tamamlamasını söylemiş. Dilenci de “Sen tamamla.” diye karşılık vermiş. O da şöyle demiştir:

Ben kimim ki kabımı geri alabileyim

Dilenci “Bir beyit daha ekle” deyince, Asmaî şu beyti okumuştur:

ما رهنْتُ القِصَاعَ يَا قَوْمَ حَتَّى خَفْتُ يَا قَوْمَ أَنْ أَمُوتَ ضِيَاعًا

Ey kavmim, kabımı rehin verdim

Çünkü ölmekten korktum

Dilenci bu şiiri duyunca ona “Vallahi sen benden daha ihtiyaç sahibisin” demiştir.⁴⁶⁴

Dilenci kendi işini unutup Asmaî ile şiir söyleme yarışına girmiştir. Burada dikkat çeken nükte ise dilencinin Asmaî’ye dilenme ve ikna etme konusunda icazet vermesidir.

Bazı araştırmacılar Küdye’yi ikiye ayırmışlardır: 1- Arap küdyesi. 2- Ebû Şemekmak’ın⁴⁶⁵ yaptığı gibi Sasani küdyesi. Sasani küdyesinde kendilerinin Sasani sultanlarının soyundan olduklarını iddia etmekteydiler. Bununla insanların kendilerine acımalarını sağlar ve onlardan paralarını alırlardı. Tarihçiler onların soyları konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Kimisi iddialarının doğru olduğunu söylerken, kimisi de tamamen yalan olduğunu savunmuştur.⁴⁶⁶

Küdye Arap edebiyatında makâmât adıyla bilinen edebiyatın doğmasına neden olmuştur. Dilenciler makamât kitaplarındaki kıssalarıyla meşhur olmuşlardır. Bu kıssalarda onların hileleri nesir formunda edebî bir şekilde ele alınmıştır. Mesela Ahnef el-Ukberî bunlardandır.

---

⁴⁶⁴ Beyhakî, *el-Mehâsin*, 2/220.

⁴⁶⁵ Mervan b. Muhammed (ö. 200/815); Basralı hiciv şâiri. Zirikli, *A'lâm*, 7/209.

⁴⁶⁶ Rabih Budeyeh, *Şu'arâu'l-küdye fi'-asri'l-Abbâsî fi'n-nısfî's-sâni mine'l-karnî'r-râbi' dirâse fenniye mevduiyye*. Cezair: Mecelletü Camiati Haydar, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 24.

Dördüncü asırda yazılan Bedi‘uzzaman el-Hemedânî (ö. 398/1008)⁴⁶⁷ ve Harîrî’nin (516 / 1122)⁴⁶⁸ makâmât eserleri çoğunlukla küdye edebiyatından etkilenmiş, aynı zamanda katiplerin kullandıkları ağdalı bir üsluptan da etkilenerek ağır bir dil kullanmışlardır.⁴⁶⁹ Makâmât eserlerinden de ileride bahsedeceğiz.

3.5. Ahmaklık ve Gaflet-Ahmak ve Gafil Gibi Davranma

حُمُق kelimesi aklın zıddıdır. حَمَقَ فلان cümlesi “Aklı azaldı” mânasındandır.⁴⁷⁰ Gaflet ise insanın aklından bir şeylerin gitmesi, yani o anda hatırlayamamasıdır. تغافل ise bilerek gaflet göstermek mânasındadır.⁴⁷¹

Müteğâfil (gafilmiş gibi davranan) etrafını neşelendirmek ya da karşılaşacağı cezanın korkusundan gafilmiş gibi davranandır. Gaflet ise bazı insanlarda doğuştan bulunan salaklık gibidir. Ancak iki durumda da insanlar ahmaklıktan korkarlar. Onlar genellikle ahmaklarla uyum sağlayamazlar, çünkü ahmaklar bazı problemlere sebep olurlar ve insanlar tarafından alay edilerek cezalandırılırlar. Bu ceza, onları akıllı davranmaya itmek, ahmaklıklarından caydırmak ya da diğerlerine ibret olsun diye uygulanmaktadır.⁴⁷²

Abbâsî devrindeki edebiyat kitapları ahmakları görmezlikten gelmemiş ve onların bolca örneğini zikretmiştir. Ayrıca onların kıssalarına dair müstakil kitaplar yazılmıştır. Mesela İbnü’l-Cevzî *Ahbâru’l-hamkâ ve’l-muğaffelîn* adlı eserini telif etmiştir. Bazı müellifler de eserlerinde onlar için ayrı başlık açmışlardır. Câhız bazı eserlerinde onların hikayelerine yer

---

⁴⁶⁷ Ahmed b. el-Hüseyn el-Hemedânî; Arap edebiyatında makâme türünün ilk örneklerini veren şâir ve kâtip. Nevzat Aşık, “Bediuzzamân el-Hemedânî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 25 Ekim 2023), 5/328.

⁴⁶⁸ Kâsım b. Ali b. Muhammed el-Harîrî; Makâmât yazarı ve dil âlimi Hulusi Kılıç, “Harîrî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 25 Ekim 2023), 16/191.

⁴⁶⁹ Nâdir Kâzım, *el-Makâmât ve’t-telakki bahsun fi enmât’t-telakki li-makâmât el-Hemezâni fi’n-nakdi’l-’Arabi el-hadis* (Beyrût: el-Müessesetü’l-’Arabiyye li’d-dirâsâti ve’-neşri, 2003), 263.

⁴⁷⁰ İbn Manzûr, “hmk”, 10/67.

⁴⁷¹ İbn Manzûr, 11/497.

⁴⁷² Riyad Kuzeyha, *el-Fükâhe ve’d-dıhk fi’t-türâsi’l-’Arabiyyi’l-meşrîki* (Beyrût: el-Mektebetü’l-’Asriyye, 1998), 260.

vermiştir. İbnü'n-Nedim (385 / 995)⁴⁷³ ise *el-Fihrist* adlı eserinde bu konuda yazılan bazı telifleri zikretmiştir.

Ahmaklık sadece halk arasında görülen bir durum değildi; nahivciler, kadılar, sıbyan muallimleri vb. kişilerde de görülebilen bir durumdu. Katipler onların hikayelerinde, sözlerinde ve fiillerinde mesleklerinin farklılıklarına göre mizah ve alay için zengin bir kaynak bulmuşlardır.

İbnü'l-Cevzî *Ahbâru'l-hamkâ ve'l-muğaffelîn* adlı eserinin mukaddimesinde telif sebebini ahmaklık ve gafleti açıklayarak anlatır: “Gaflet sonradan ortaya çıkar. İnsan bundan kendi gayretiyle kurtulabilir. Bir diğeri ise doğuştan gelen gaflettir. Bundan kurtulmak neredeyse imkansızdır.” Ahmakların hikayelerini zikretme sebeplerini ise şöyle sıralar:

1- Allah'ın verdiği afiyet nimetine ve bizi onlar gibi yaratmadığına şükretmek. Bu, İbn Abbâs'ın yaşadığı bir olaya benzer. Bir gün onun yanına bir adam gelmiş ve bağırarak konuşmuştu. O sırada İbn Abbâs kölesine dönmüş ve şükür amacıyla onu azad etmiştir. Adam ona “Bu neyin şükrüdür?” diye sormuş. İbn Abbâs da ona “Allah'ın beni senin gibi yaratmamış olmasının şükrüdür” cevabını vermiştir.

2- Akıllı kişiyi ahmaklıktan, gafletten ve onlara benzemekten kaçınmaya teşvik etmek.

3- İnsanları, onların yaşadıkları kıssalarla eğlendirmek ve rahatlatmak.”⁴⁷⁴

Ahmak örnekleri sayılamayacak kadar çoktur. İbnü'l-Cevzî, ahmaklık ve insanlar arasındaki aklî farklara özel bir bölüm açmış, Arapların ahmaklığını ve onlardan aktarılan komik sözleri ve gaflet içeren fiillerini ele almıştır.⁴⁷⁵

Gafillerin bu tür sözleri en özel söz olan dualarda bile karşımıza çıkabilmektedir. Mesela Muhammed b. Ali b. Ebî Tâlip tavaf esnasında sadece kâbeye bakıp hiçbir şey yapmayan ve

---

⁴⁷³ Muhammed b. İshâk en-Nedîm ; Arap bibliyografya âlimi, *el-Fihrist* adlı eserin müellifi. Nasuhi Ünal Karaarslan, “İbnü'n-Nedîm”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 25 Ekim 2023) 21/171.

⁴⁷⁴ Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Ahbâru'l-hamkâ ve'l-muğaffelîn*, 13.

⁴⁷⁵ İbnü'l-Cevzî, *Ahbâru'l-hamkâ ve'l-muğaffelîn*, 13.

üzerinde eski elbiseler bulunan bir bedevî görmüş. Bedevî biraz sonra kâbenin örtüsüne sarılmış ve başını semaya kaldırarak şu şiiri okumuştur:

أَمَّا تَسْتَحْيِي مَنِّي وَقَدْ قَمْتُ شَاخِصًا   أُنَاجِيكَ يَا رَبِّي وَأَنْتَ عَلَيَّ
فَإِنْ تَكْسُنِي يَا رَبِّ خُفًّا وَفِرَّةً   أَصَلِّي صَلَاتِي دَائِمًا وَأَصُومُ

Benden utanmıyor musun? Ayağa kalkıp gözlerimi dikerek

Sana yalvarıyorum ey rabbim, sen her şeyi bilensin

Eğer bana giyecek ayakkabı ve kürk verirsen

Daima namazımı kılar, orucumu tutarım.

Muhammed b. Ali onu yanına çağırmış ve ona kürk, sarık ve yirmi bin dinar hediye etmiştir. Ardından atla onu gideceği yere kadar götürmüştür. Ertesi yıl bu adam yine kâbeye gelmiş ancak bu sefer üstünde güzel elbiseler varmış. Muhammed b. Ali ona “Geçen yıl çok kötü haldeydin, bu yıl ise çok güzel bir haldesin” deyince şöyle cevap vermiş: “Cömert birini azarladım o da beni zengin etti.”⁴⁷⁶

Bedevî saflığından dolayı Allah’a ibadeti karşılıklı görmektedir. Eğer Allah verirse razı olur, vermezse ibadetleri terk eder. Bundan dolayı da kınanmayacağını düşünmektedir.

Yine Bedevîlerden biri “Bedevîler inkâr ve nifak bakımından daha ileridedirler.”⁴⁷⁷ ayetini duyunca “bizi hicvetti” demiştir. Ardından “Bedevîlerden kimileri de vardır ki, Allah’a ve ahiret gününe inanır.”⁴⁷⁸ ayetini duyunca ise şöyle demiştir: “bizi hicvedip övmesi iyidir, zira şâir Züheyr şöyle demiştir:

هَجَوْتُ زُهَيْرًا ثُمَّ إِنِّي مَدَحْتُهُ   وَمَا زَالَتِ الْأَشْرَافُ تُهْجِي وَتُمدِّحُ

Züheyr’i hicvettim sonra onu övdüm

*Şerefli insanlar hep hicvedilmiş hep övülmüşlerdir.*⁴⁷⁹

---

⁴⁷⁶ İbnü’l-Cevzî, *Ahbâru’l-hamkâ ve’l-muğaffelîn*, 125.

⁴⁷⁷ et-Tevbe 9/97.

⁴⁷⁸ et-Tevbe 9/99.

⁴⁷⁹ İbşihî, *el-Mustatraf*, 256.

Yine Bedevîlere dair zikredilen kıssalardan biri de Asmaî'nin zikrettiği şu kıssadır: Kureyş'ten bir grup insan ve Beni Gıfâr'dan bir kişi yolculuğa çıkmışlardı. Yolda çok şiddetli bir rüzgar esmiş ve öleceklerini zannetmişlerdi. Rüzgâr geçtikten sonra her biri Allah'a şükür için bir köle azat etmiştir. Bedevî ise şöyle demiştir: “Allah'ım, benim azad edebileceğim bir kölem yok, ancak karımı senin rızan için üç talakla boşuyorum.”⁴⁸⁰

Bedevîlere dair zikredilen bu kıssalar komik bir şekilde onların saflıklarını ve olayları yüzeysel anlamalarını bizlere resmetmektedir.

Kitaplarda dinin hükümlerini bilmeyen muhaddislerin, kadıların ve fakihlerin kıssaları da yer alır. Mesela kadılardan birinin nefesine uyduğu kıssalardan biri şudur: “Adamın biri, güzel bir kadının kendisine borçlu olduğunu iddia etmişti. Kadı ise güzel kadının lehine hüküm vermeye meyledince adam “Allah kadıyı ıslah etsin, delilim gündüzden daha açıktır” diye itiraz etmiştir. Kadı da ona şöyle cevap vermiştir: “Sus, ey Allah'ın düşmanı, güneş gündüzden daha parlaktır. Ayağa kalk senin hiçbir hakkın yok!” Kadın ise “Onun delilini güçlendirdiğin için Allah iyiliğini artırsın” demiş. Adam da “Allah seninkini artırmazın, sen onu ayarttın” diye cevap vermiştir.”⁴⁸¹

Kussâs (kıssacılar) hakkında da yalan hikayeler anlatılmasıyla ilgili birçok kıssa zikredilmiştir. Onlar hakkında anlatılan kıssalardan biri de şudur: “Seyfûyeh adında bir kussâs bir gün ‘Sonra uzunluğu yetmiş arşın olan zincire vurun onu!’⁴⁸² âyetini okumuş ve şöyle yorumlamıştır: ‘Bu âyet Biğa ve Vasif içindir. Size ise basit bir ip yeterlidir.’”⁴⁸³

Biğa ve Vasif zalimce işler yapmış iki komutandır. O, kendi aklınca bu âyetteki zincire onları layık görmüş diğerlerine ise basit bir ipin yeteceğini iddia etmiştir.

---

⁴⁸⁰ İbnü'l-Cevzî, *Ahbâru'l-hamkâ ve'l-muğaffelîn*,115.

⁴⁸¹ İbnü'l-Cevzî, *Ahbâru'l-hamkâ ve'l-muğaffelîn*,115.

⁴⁸² el-Hakka 69/32.

⁴⁸³ İbnü'l-Cevzî, *Ahbâru'l-hamkâ ve'l-muğaffelîn*,141.

Kussâsların birine sadece “Lâ ilâhe illallah” diyen bir Hristiyan’ın öldüğünde nereye gömüleceği sorulmuş. O da “Müslüman ve Hristiyan mezarlığının ortasına gömülür. O zaman ne Müslümanlara yönelebilir ne de Hristiyanlara” diye cevap vermiştir.⁴⁸⁴

Kitaplarda bazı muhaddislerin gafletlerine ve tashiflerine (yanlış okuma veya söylemelerine) de yer verilmiştir. Bu da onlardan bazılarının hadisi anlamadığını ve öylece rivayet ettiğini göstermektedir.

Dârekutnî, Muhammed b. Yahya es-Sûlî’den o da Ebu’l-Aynâ’dan şöyle rivayet etmiştir: “Gafil muhaddisin birinin meclisine katıldım. O, Peygamberin Cebrail’den, Cebrâil’in Allah’tan, Allah’ın da bir adamdan hadisini nakletmişti. Ben de “Bu adam kim ki Allah’ın hocası olmaya layık olmuş! Çünkü o azze ve celle diyeceği yerde tashif etti” demiştir.⁴⁸⁵

Kur’an okuyanların tashiflerine de Medâinî’nin naklettiği şu kıssa örnektir: “Kurralardan biri *ولا الضالين* cümlesini *ولا الظالين* olarak okudu. Adamın biri de ona arkadan tekme attı. Kurra ise “Ah sırtım” mânasında *أه ضهري* diye bağırdı. Tekme atan adam ise “Be adam, aklın başında ise *ولا الظالين* harfini al oradan *ولا الظالين*’indeki *ظ* harfinin yerine koy” demiştir.⁴⁸⁶

Sıbyan muallimleri hakkında o kadar çok şey anlatılmıştır ki, onların şهادetlerinin kabul edilmediği bile söylenmiştir. Çünkü onlar sürekli çocuklarla ilgilenmekten akılları çocuk akli gibi olmuş, hatta onlar hakkında “Sıbyan muallimlerinden daha ahmak” sözü darbı mesel olarak kullanılmıştır.⁴⁸⁷

Câhız, ahmak muallimlerin kıssalarını araştırmış ve eserlerinde bunlara yer vermiştir. Aktardığı bir hikâyeye göre; o bir harabeye uğramış, orada bir tane muallimin köpek gibi havladığını görmüş ve ona bakakalmıştır. O anda bir tane çocuk evinden dışarı çıkmış ve muallim onu yakalayıp dövmeye başlamıştır. Câhız çocuğun suçunu sorunca muallim şöyle cevap vermiştir: “Bu çocuk öğrenmekten nefret ediyor. Bu yüzden evine giriyor ve bir daha çıkmıyor. Bir köpek

---

⁴⁸⁴ Muhammed b. el-Hasan el-Bağdâdî, *et-Tezkirâtü’l-hamduniyye* (Beyrût: Daru Sâdır, 1417), 9/455; İbşihî, *el-Mustatraf*, 479.

⁴⁸⁵ İbşihî, *el-Mustatraf*, 294.

⁴⁸⁶ İbnü’l-Cevzî, *Ahbâru’l-hamkâ ve’l-muğaffelîn*, 31.

⁴⁸⁷ Câhız, *el-Beyân ve’t-tebyîn*, 1/209.

var, onunla da sürekli oynuyor. Ben de o köpeği taklit ediyorum, o da benim sesimi köpek sesi zannediyor ve dışarı çıkıyor.”⁴⁸⁸

Ahmakların küçümsenmesi ve onlara ait kıssaların sürekli anlatılmasından dolayı küçük çocuklardan biri Asmaî'nin “Yüz bin dirhemin olsa, ama ahmak olsan, mutlu olur musun?” sorusuna şu akıllıca cevabı vermiştir: “Hayır, çünkü bir yanlış yapsam bütün malım gider, ama ahmaklığım kalır.”⁴⁸⁹

Bazen akıllı insanların da fakirlikten ya da insanları güldürmek gibi sebeplerden dolayı ahmakmış gibi davrandıklarını görürüz. Bu duruma Ebu'l-'Icil şöyle işaret etmiştir:

وصَيَّرَ لِي حَمَقِي بَغَالًا وَغِلْمَةً   وَكُنْتُ زَمَانَ الْعَقْلِ مَمْتَطِيًّا رَجُلِي

Ahmaklığım sayesinde kölelerim ve bineklerim oldu

*Akıllıyken ayaklarım üstünde yürürdüm.*⁴⁹⁰

Bir diğer şâir de şu beyitleriyle ciddi şiiri bırakıp mizah şiirine yönelerek şiirini kazanç kapısı yaptığını anlatmaktadır:

لَوْ جَدَّ شِعْرِي رَأَيْتُ فِيهِ   كَوَاكِبَ اللَّيْلِ كَيْفَ تَسْرِي
وَإِنَّمَا هَزْلُهُ مَجُونٌ   يَمْشِي بِهِ فِي الْمَعَاشِ أَمْرِي

Şiirimde ciddi olsaydım yıldızların nasıl yürüdüğünü görürdün

*Mizahlı şiir ancak bir maskaralıktır ama hayatta işlerim onunla yürüyor.*⁴⁹¹

Ediplere göre ahmak gibi davranmak zor durumda kalmanın neticesidir. Çünkü akıllı kişi sürekli dert tasa içinde yaşarken ahmaklar rahat bir şekilde yaşamaktadır. Bu durumu İbn Lenkek el-Basri şöyle anlatır:

الأرذلون بغبطة وسعادة   والأفضلون قلوبهم تنفطر

Reziller mutluluk ve huzur içinde

⁴⁸⁸ İbşihî, *el-Mustatraf*, 476.

⁴⁸⁹ İbû'l-Cevzî, *Ahbâru'l-ezkiyâ*, thk. Muhammed Musa el-Huli (Kahire: Matâbi'ul-ehrâm, 1970), 213.

⁴⁹⁰ İbnü'l-Mu'tez, *Tabakâtu's-Su'arâ*, 431.

⁴⁹¹ Sa'lebî, *Yetimetü't-dehr*, 3/73.

*Akıllılarınsa kalpleri parçalanmakta.*⁴⁹²

Ebû Âmir olarak bilinen kişi edebiyatıyla para kazanamadığı için sonraları delirdiğini iddia etmiştir. Arkadaşı ona ne zamandır bu halde olduğunu sorunca şöyle cevap vermiştir:

جَنَنْتُ نَفْسِي لَكِي أَنَالَ غِنَى   فَالْعَقْلُ فِي ذَا الزَّمَانِ حَرْمَانُ

Delirttim kendimi para kazanmak için

*Bu zamanda akıl mahrumiyet sebebidir.*⁴⁹³

Ahmakmış gibi davranmak çeşitli sebeplere dayanmaktadır. Kimisi para kazanmak için böyle davranırken kimisi de başına gelecek bir beladan kurtulmak ve gizlenmek için bunu yapar. Câhız'ın zikrettiğine göre adamın biri borçları yüzünden kime rastlarsa onun yüzüne köpek gibi havlayarak borçlu olduğu şahıslardan kaçmayı hedeflemiştir.⁴⁹⁴ Bunun sebeplerinden bir diğeri de ediplerin ve zahitlerin siyâsî ve sosyal ortamı rahatça tenkit edip yönetimin baskısından kurtulma hedefleridir.

Mehdî zamanında yaşayan takva sahibi sufilerden biri ahmak gibi davranmaya başlamıştı. Her pazartesi ve cuma günü bir sıpaya binerek tepeye çıkarmış. Onun yanında erkekler, kadınlar ve çocuklar da gelirmiş. Ardından huzuruna Hulefâ-i Râşidîn, Emevi halifeleri ve Halife Mehdî'yi getirmelerini emredererek hepsini hesaba çekermiş. Hulefâ-i Râşidîn'i cennete, diğerlerinin çoğunluğunun da cehenneme atılmasını emredermiş.⁴⁹⁵

Sa'dûn el-Mecnun halife Mütevekkil'i şu beyti okuyarak eleştirmiştir:

يَا مَنْ بَنَى الْقَصْرَ فِي الدُّنْيَا وَشَيْدَهُ   أَسَّسَتْ قَصْرَكَ حَيْثُ السَّيْلُ وَالْغُرُقُ

Ey dünyada saraylar inşa edip onları güçlendiren!

*Sen sarayını dere yatağına inşa etmiş vaziyettesin.*⁴⁹⁶

---

⁴⁹² Abdurrahmân b. Ebi Bekir es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-lugaviyyin ne'n-nuhât* (Kahire: Matbaâtu's-saâde fi'l-Mısır, 1326), 94.

⁴⁹³ İbn Habîb en-Neysâbü'rî, *'Ukalâu'l-mecânin*, 35.

⁴⁹⁴ Câhız, *Hayevân*, 2/342.

⁴⁹⁵ İbn Abdi Rabbih, *el-'Ikdu'l-ferid*, 7/168.

⁴⁹⁶ İbn Habîb en-Neysâbü'rî, *'Ukalâu'l-mecânin*, 61.

3.6. Mizah

Yazarlar, edebiyatçılar ve diğer insanların birçoğu da çeşitli sebeplerden ötürü mizaha yönelmiştir. Onlardan bir kısmı yaşanan gerçekliği eleştirmek isterken, bir kısmı da siyaseti eleştirmek istemiştir. Bir başka kısım da yaşadıkları acıların neticesinde mizah içeren edebî eserler oluşturmuştur. Bir araştırmacı, mizah edebiyatına genel olarak baktığında farklı çeşitlerinin ve üsluplarının var olduğunu görür. Onlardan bir kısmı aşağıda ele alınacaktır:

3.6.1. Acıdan Doğan Mizah

Mizahın bu türü bir olayın reddedilmesinden ve ondan kaçmaktan doğmaktadır. Bazı durumlarda da kişinin düştüğü çelişkiden ve zulümden de kaynaklanabilmektedir. Çünkü mizah insanı yaşadığı acıdan kurtarır ve psikolojik olarak dengesini yeniden sağlamasına yardımcı olur.⁴⁹⁷ Bu duruma, bir çiftçinin ekinini büyüttükten sonra ona saldırıp yok eden çekirge sürüsü için söylediği şu beyitler örnek verilebilir:

مَرَّ الْجَرَادُ عَلَى زَرْعِي فَقُلْتُ لَهُ   أَلَمْ يَخَيْرِ وَلَا تَلْمِ بِإِفْسَادِ
فَقَالَ مِنْهُمْ عَظِيمٌ فَوْقَ سُنْبُلِهِ:   إِنَّا عَلَى سَفَرٍ لَا بَدَّ مِنْ زَادِ

Çekirgeler tarlamı talan edince onlara dedim ki:

Hayır işleyin, bozgunculuk yapmayın!

Onlardan büyük olanı başağının üstündeyken şöyle dedi:

*Biz bir yolculuktayız, azık gerekiyor.*⁴⁹⁸

Şâir bu beytinde çekirgeleri yolcuya benzetip onlardan tarlasını talan etmemelerini istemiştir. Böylece çekirgelerin gelişinin kendisi için hayırlı olmasını istemiştir. Fakat onlardan bir büyük çekirge yolculukta olduklarını ve bu sebeple azık gerektiğini söylemiştir. Böylece özgün bir benzetme ortaya çıkmıştır. Çiftçi yaşamak için kullanabileceği hiçbir şeyi kalmadığından, ekinlerini kaybetmenin acısını yaşamaktadır.

⁴⁹⁷ Muhammed Receb en-Neccâr, *Cuhâ'l- 'Arabî* (Kuveyt: Âlemü'l-marife), 79.

⁴⁹⁸ İbnü'l-Cevzî, *Ahbârü'z-zirâf ve'l-mütemâcinîn*, 110.

Acı kaynaklı mizahın özellikle cimrilerin şiirlerinde bolca örneği bulunmaktadır. Okuyucu, cimri şâirleri; evlerini, yaşamlarını, çocuklarının durumunu, yoksulluğunu ve muhtaçlığını acı dolu bir şekilde ve komik bir üslupla anlatırken bulur. Nitekim Ebû Şemakmak evini anlatırken şöyle demektedir:

فَأَنْتَ إِذَا أَرَدْتَ دَخَلَْتَ بَيْتِي   عَلَيَّ مُسَلِّماً مِنْ غَيْرِ بَابٍ
لَأَتِي لَمْ أَجِدْ مَصْرَاعَ بَابٍ   يَكُونُ مِنَ السَّحَابِ إِلَى التُّرَابِ

İstersen evime

Bana selam vererek kapısız yerinden gir

Çünkü ben kapı kanadı bulamadım

*Buluttan toprağa uzanan.*⁴⁹⁹

Ebû Şemakmak, kendisini ziyaret için gelen kişinin izne ihtiyacı olmadığını, çünkü evinin kapısız olduğunu söylemektedir. Bu durumu ise bulutlarla toprağı birleştirecek bir kapı bulamamasıyla açıklamaktadır. Öyle olunca evine kapı takılana kadar çatısının da olmayacağı sonucu çıkmaktadır. Sonrasında okuyucu, onun kötü şansından ve kötü durumundan şu sözlerle şikâyet ettiğini görmektedir:

وَلَوْ أَنِّي وَرَدْتُ عَذْباً فُرَاتاً   عَادَ لَا شَكَّ فِيهِ مِلْحاً أَجَا

Ben içilebilir tatlı su getirtsem bile

*Şüphesiz ki tuzlu deniz suyuna döner.*⁵⁰⁰

Ne yaparsa yapsın, hayat onu tersine çevirir. Öyle ki tatlı su bile o yanına varır varmaz tuzlu deniz suyuna dönüşür.

Çektiği acıları ve fakirliğini ayrıntılarıyla anlatanlardan birisi de şâir Ebû Fir'avn es-Sâsî'dir⁵⁰¹. Fakirliğini ve bundan duyduğu utancı tasvir ettiği sözü buna örnek verilebilir. Nitekim şiirinde

---

⁴⁹⁹ Vâdî Muhammed Samed, *Dîvanu Ebi 'ş-Şemakmak* (Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye., 1415/1995), 27-28.

⁵⁰⁰ Samed, *Dîvanu Ebi 'ş-Şemakmak*, 33.

⁵⁰¹ 'Abbâsî döneminin en ünlü küdye şâirlerinden biri. İbnü'l-Mu'tez, *Tabakâtu 'ş-Şuarâ*, 375.

yoldan geçenler durumunun ne kadar kötü olduğunu görmesinler diye kapısının kilitli olduğunu dile getirmiş ve şöyle demiştir:

منزلٌ أوطئه الفقرُ فلو دخل السارق فيه سُرِقَا

Fakirliğin yerleştiği ev

*Oraya hırsız girse soyulurdu.*⁵⁰²

Hırsız eğer onun evine girseydi, çalınacak hiçbir şey bulamazdı. Tam tersine o hırsız, hiçbir şeyi olmayan hane halkı tarafında soyulurdu. Bu mısra, şâirin evinin durumunu, içinde taşıdığı bütün acılara rağmen okuyucuyu güldürecek bir şekilde anlatmaktadır.

Birçok kıssada halkın durumunun kötülüğüne ve fakirliğine delalet eden olaylar anlatılmıştır. Osman İbn Derrâc et-Tufeylî'nin emir Ali b. Zeyd'e anlattığı kıssa bu durumun örneklerinden birisidir. O şöyle demiştir: “Oğlumla birlikteyken yanımızdan bir cenaze geçti. Cenazenin yanında ölü için ağlayan bir kadın vardı ve şöyle diyordu: ‘Seni içinde yatağı, halısı, yemeği, ekmeği ve suyu olmayan bir eve götürüyorlar.’ Bunu duyunca oğlum şöyle dedi: ‘Babacığım, vallahi bu cenazeyi bizim eve götürüyorlar.’ Ona ‘Nasıl yani, yazık sana!’ diyerek cevap verdim. O da ‘çünkü bunlar bizim evin sıfatları’ diyerek karşılık verdi.” Emir Ali buna gülmüş ve ona 300 dirhem verilmesini emretmiştir.⁵⁰³

Büyük ihtimalle mizahın bu türünü temsil eden kıssaların en açığı Yahya el-Bermekî'nin oğlu ve Hârûn Reşîd'in veziri ve süt kardeşi olan el-Fazl'ın hikayesidir. Halife Hârûn, Bermekîleri tutuklayarak hepsini zindana attırmıştır. Bu olay tarihte Bermekîlerin Nekbetü'l-Berâmike: (Bermekîlerin uğradığı felaket) olarak bilinmektedir. Baba oğul da hapse atılmıştır. Hapishanenin gardiyanı bir gün ikisini yüksek sesle gülerken duyar. Kendisini kızdıran bu durumu halifeye haber verir. Bunun üzerine halife onlara “Cezamı mı küçümsüyorsunuz?” diye sorar. İkisi de durumun böyle olmadığına dair yemin eder. Canlarının bir yemek çektiğini ve o yemeği yapmak için vakit harcadıklarını ancak tencereyi kaldırdıklarında birden önlerine düşüp kırıldığını dile getirirler. Dünya önlerine serildikten sonra düştükleri bu hale güldüklerini

⁵⁰² İbnü'l-Mu'tezz, *Tabakâtü's-Suarâ*, 376.

⁵⁰³ İsfahânî, *Eğânî*, 16/270.

söylerler. Halife onların bu haline üzülür ve her gün onlara bir yemek sofrası ve arkadaş/hizmetli gönderilmesini söyler.⁵⁰⁴

3.6.2. Şaşkınlıktan Ortaya Çıkan Mizah

Kişi, alışılmışın dışında garip bir durumla karşılaştığında şaşkınlığını ifade etmek için bu duruma şaka ile karışık tepki verebilir. Araştırmacılar, fıkra ve mizah kitaplarında yer alan ve yüzde tebessüm oluşturan bu tür garip/komik olayların birçoğuna vakıf olabilmektedir. Anlatılan bu hikayelerden birisi de nahiv âlimi Sîbeveyh'e kapısında bir şey sormak için bekleyen fıkıh âlimi ile ilgilidir. Nahiv âlimi şöyle demiştir: “Kapıdaki de kim?” Fıkıh âlimi: “Sâil (Soru soran, dilenen)” şeklinde karşılık verince nahivci ondan gitmesini (yensarifu) istemiştir. Bunun üzerine fıkıh âlimi adının Ahmed (gayri munsarîf) olduğunu söyleyince, nahiv âlimi kölesinden bir ekmek parçasını Sîbeveyh'e vermesini söylemiştir.⁵⁰⁵

Bu hikayedeki enteresan nokta, soru soran kişinin hazır cevaplılığının ortaya çıkmasıdır. Adının Ahmed olduğunu söylemiştir ki, bu isim Arapçada ef'al (أفعل) vezninden gayri munsarîf bir kelimedir. Aslında adının Ahmed olduğunu söyleyerek asla kapıdan ayrılmayacağını ifade etmek istemiştir. Buna karşılık nahiv âliminin verdiği cevap daha mizahîdir. Soru soran kişi için Sîbeveyhi ismini kullanmıştır ki, onun hem soru soran kişi hem de nahiv âlimi olduğunu ortaya koymuştur.

İlgi çekici hikayelerden birisi de bir karpuz satıcısına yöneltilen nahiv sorusudur. Soru şu şekildedir: “İki narın yanında duran iki ayvanın yanındaki iki karpuzun fiyatı nedir?” Satıcı şöyle karşılık verir: “İki darbe, iki tokat ve iki yumruk. O halde Rabbinizin hangi nimetlerini yalanlayabilirsiniz?”⁵⁰⁶

---

⁵⁰⁴ Muhammed b. Mûsâ ed-Dümeyrî, *Hayâtü hayvâni'l-kübrâ* (Beyrût, Dârü'l-fikr), 2/75.

⁵⁰⁵ İbn Hacce el-Hamevî, *Semerâtü'l-evrâk*, 39.

⁵⁰⁶ Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-Üdebâ muhâverâtü's-şuerâ ve'l-büleğa* (Beyrût: Daru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, 1420), 1/87.

Satıcı, nahiv âliminin karpuz isterken boşu boşuna yaptığı felsefe karşısında hayrete düşmüştür. Bundan dolayı onunla eğlenip ondan gördüğü yapmacıklığı/zorlamayı taklit ederek nahiv âlimini cezalandırmak istemiştir.

Şaşıрма ve garipsemeden dolayı ortaya çıkan, mizah içeren cevapların örneklerinden birisi de şudur: Bir miras hukuku hocası, öğrencisini mirasla alakalı bir konuda imtihan etmek ister ve ona iki kız ve bir erkek çocuk bırakıp vefat eden bir adam hakkında ne diyeceğini sorar. Öğrencisi de: “Oğul düşer, miras almaz.” şeklinde cevap verince hoca da: “Evet, eğer senin gibiyse” diyerek karşılık verir.⁵⁰⁷

Erkek çocuğun hakkını babasının mirasından düşüren öğrencinin verdiği bu cevap, öğretmende şaşkınlığın yanı sıra öfke de uyandırmıştır. Bu anlaşılma çıkarmı, öğretmeni, öğrencinin cevabıyla eğlenmesine yol açan bu komik cevabı vermeye sevk etmiştir.

Halifelerin âlimleri cesaretlendirmesi ve onlara hediyeler vermesi, halkın ilmi ve âlimi takdir etmesi, pek çok kişinin para kazanma amacıyla dînî ilimlerin sırtından geçinmesi için teşvik olmuştur. Bu teşvik, insanların genelini ve öncelikle yazarları ve edebiyatçıları onlarla alay ederek ve küçümseyerek cezalandırmaya sevk etmiştir. Onlar vakarlı/sakin bir görünüm elde etme konusunda hırslıydılar. Sakal uzatmak, sarığın yuvarlaklığını arttırmak bu görünümü elde etmenin yöntemlerindendi. Onlardan birisi de Ebû ‘Abdullâh el-Kerhî el-Lihyân'dır. Rivayetlere göre o kapısının önüne oturur, sakalını karıştırır ve fıkıhçı gibi davranırdı. Bir defasında adamın biri ona “Parmağımı burnuma soktum ve üzerinde kan gördüm.” diye sordu. Ebû ‘Abdullâh da ona hacamat yaptırmasını⁵⁰⁸ söyledi. Soru soran kişi de ona: “Doktor olarak mı yoksa fıkıhçı olarak mı oturuyorsun?” demiştir.

Bu fıkıh âliminin, sanki akıllı bir tabipmiş gibi verdiği bu cevabı, soruyu soran kişide, onunla alay edecek kadar hayret uyandırmıştır.

Kıssacılar, insanların acayipliklerini, abartılarını izleyen kimselerdi. Çünkü onlar insanların dikkatini çekmek için abartı yoluna gitmişlerdir. Ancak hikayeleri dinleyen kişiler aynı bilgi

---

⁵⁰⁷ İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-Üdebâ*, 1/80.

⁵⁰⁸ El-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tibyân*, 2/219.

düzeyinde değillerdi. Dinleyiciler arasında kendisine söyleneni incelemeden inanan basit kişiler olduğu gibi uyanık ve tedbirli olup anlatıcının ortaya attığı tuhaf yorumları kaçırmayan ve buna sessiz kalmayanlar da bulunmaktaydı.

Bir kıssacının şöyle dediği aktarılır: “Eğer kişi sarhoş olarak ölürse sarhoş olarak defnedilir ve sarhoş olarak haşredilir.” Onu dinleyenlerden birisi söylediği sözlere şaşırır ve şöyle der: “Allah'a yemin olsun ki, bu iyi bir şaraptır ve bir bardağı 20 dirhemdir.”⁵⁰⁹ Dinleyici aslında anlatıcının kabul edilemez sözlerinden dolayı şaşkınlığa düşmüş ve aklı başında hiçbir insanın kabul etmeyeceği abartıları anlatan hikâye onu, anlatıcıyla dalga geçmeye yöneltmiştir.

İnsanların marûz kaldığı utanç verici durumlara dair pek çok hikâye anlatılmış ve bu durum, onların komik ve beklenmedik cevaplar vermesine yol açmıştır.

İki beleşçiden biri hakkında anlatılan hikâye de bu kabildendir. Beleşçi, bir grup insanın toplandığını görünce, onların bir ziyafete gideceklerini sanıp aralarına girdi. Bu grup aslında halifeyi övmek için yola çıkan şâirlerden oluşmaktaydı. Her bir şâir halifeyi övüp hediyesini alırken beleşçi sessiz bir şekilde etrafına bakıyordu. Onu gören sultan şöyle demiştir: “Şiirini söyle.” O da “Ben şâir değilim.” şeklinde karşılık vermiştir. Bunun üzerine ona “Sen kimsin?” diye soruldu. Beleşçi “Ben Allah'ın kendileri hakkında ‘Şâirlere ise haddi aşan azgınlar uyarlar.’⁵¹⁰ âyetinde söylediği o azgınlardanım.”⁵¹¹ demiştir. Halife onun bu sözüne çok gülmüş ve ona şâirlere verilen hediyeden verilmesini emretmiştir.

Komik ve acayip cevaplardan birisi de karısına et getiren cimri bir adam hakkındadır. Karısına getirdiği eti sorduğunda, karısı eti kedinin yediğini söyleyince, adam kedinin ağırlığını ölçmüş ve sonra şöyle demiştir: “Eğer bu etse kedi nerede?”.

---

⁵⁰⁹ İbnü'l-Cevzî, *Ahbârü'z-Zirâfâ*, 139.

⁵¹⁰ eş-Şu'arâ 26/224.

⁵¹¹ İbn Hacc el-Hamevî, *Semerâtü'l-evrâk fî'l-Muhâdarât*, 50.

3.6.3 Hiciv Amacıyla Mizah

Bu mizah türü, o asırdaki bazı edipler tarafından fikirlerini ve hareketlerini sevmedikleri kişilerle alay etmek amacıyla kullanılan edebî bir üsluptur. Onların bu tarz şiirleri şaka ve hiciv içerirken bazen de düşmanlık içeren ifadeler de içermiştir.

Hiciv sebebiyle yapılan mizah, Ebû Uyeyne'nin⁵¹² amcasının oğlu Hâlid b. Yezid'i yediği şiirinde ortaya çıkmaktadır. Onu hicvettiği birçok şiiri vardır. Onlardan birisinde şöyle demektedir:

أَبُوكَ لَنَا غَيْثٌ نَعِيشُ بِسَيِّئِهِ وَأَنْتَ جَرَادٌ لَسْتَ تُبْقِي وَلَا تَذُرُ
لَهُ أَثَرٌ فِي الْمَكْرُمَاتِ يَسُرُّنَا وَأَنْتَ تَعْفِي دَائِمًا ذَلِكَ الْأَثَرَ

Baban, bizim sayesinde yaşadığımız bereketli bir yağmurdur

Sen ise bir çekirgesin ne bir şey bırakırsın ne de vazgeçersin

Bizi mutlu eden sâlih işlerde onun mutlaka bir izi vardır

*Sen ise daima sadece bu izleri yok edersin.*⁵¹³

Bu şiir mısralarında dikkat çekici olan, şâirin övgü ile hicvi birleştirmiş ve mısralarda babanın ve oğlunun davranışlarını karşılaştırmış olmasıdır. İlk beyitte Halid'in babası Yezid'i övmüş ve onu cömertliği ve hediyeleri sayesinde yaşadıkları bir yağmura benzetmiştir. Sonraki beyitte ise Halid'i hiçbir şey bırakmayan çekirgeye benzetip onu hicvetmiştir. İkinci beyitte Yezid'i ailesi için övünç olan izleri bırakan kişi olarak vasıflandırırken Halid'in yaptığı kötü işlerle babasının bıraktığı bu izleri sildiğini söylemiştir.

Mizah içeren hicivlerden biri de Ebu's-Şemakmak'ın cimri biri olan Evfa b. Mansûr hakkında söylemiş olduğu şu beyittir:

مَا كُنْتُ أَحْسَبُ أَنَّ الْخُبَرَ فَالْكَهْءَ حَتَّى نَزَلْتُ عَلَى أَرْضِ ابْنِ مَنصُورٍ

⁵¹² Ebû Uyeyne b. Ebi Uyeyne; hamâse ve hicviyle ünlü bir 'Abbâsî şâiridir. İbnü'l-Mu'tez, *Tabakatu's-Su'ara*, 288.

⁵¹³ Ahmed b. Abdullah Ebu'l-'Alâ el- Ma'arrî, *Mucizü Ahmed Şerhi Divâni Ebi't-Tayyib el-Mütenebbî*, thk. Abdülmecid Diyâb (Kahire: Dârü'l-Marif, 2.Bsk., 1413/1992), 4/302.

يَبْسُ الْيَدَيْنِ فَمَا يَسْتَطِيعُ بَسْطَهُمَا   كَأَنَّ كَفَّيْهِ شِدَا بِالْمَسَامِيرِ

Ekmeğin meyve olabileceğini düşünmezdim

Ta ki İbn Mansûr'un evine gidinceye kadar

İki eli de kurumuş uzatamıyor

*Sanki avuçları çivilenmiş gibi.*⁵¹⁴

Şâir, bu şiirinde ekmeğe meyve muamelesi yapan kişiyi hicvetmekte ve onu küçümsemektedir. Nitekim onun evinde ekmek ikinci bir yemek gibidir. İkinci beyitte infak etmemek için ellerini sımsıkı kapatması ile dalga geçer, öyle ki bakan kişi ellerinin çivilerle sabitlendiğini düşünür.

Mizah içeren hicivlerden birisi de İbn Rûmî'nin hicvidir. Ebû Harb et-Taylesan⁵¹⁵ olarak bilinen bir kişi hakkında yazdığı şiirinde onu kınamaktadır ve onu mizah içeren bir şekilde vasıflandırmaktadır. Şiirinde şöyle demiştir:

يَا ابْنَ حَرْبٍ كَسَوْتَنِي طَيْلَسَانًا   يَتَجَنَّى عَلَى الرِّيحِ الدُّنُوبَا
طَيْلَسَانٌ إِذَا تَنَفَّسْتُ فِيهِ   صَاحَ يَشْكُو الصَّبَا وَيَشْكُو الْجُنُوبَا

İbn Harb bana bir elbise giydirdin

Rüzgârı haksız yere suçlar

Bir elbise ki içinde nefes bile alsam

*Sabah ve güney rüzgarından şikâyet ederek eser.*⁵¹⁶

İbn Rûmî şiirinde İbn Harb tarafından ona giydirilen elbiseyi kötülemektedir. Elbise rüzgârı suçlar ancak rüzgâr kendisine atfedilen bu suçtan masumdur. Asıl suç ise elbisenindir çünkü her tarafı yırtıktır. Elbiseyi giyen içinde nefes olsa bile yırtılmasına sebep olmuştur.

⁵¹⁴ Ebû'ş-Şemakmak, *Dîvânü Ebi'ş-Şemakmak*, 45.

⁵¹⁵ Taylesan: Erkeklerin elbiselerinin üstünden omzuna, başına, sırtına koyduğu dikişsiz elbisedir. Bkz: İbnü'l-Manzur, "tls", 6/124.

⁵¹⁶ Ali b. el-Abbâs b. Cüreyc İbnü'r-Rûmî, *Dîvânü İbni Rûmî*, thk. Hüseyin Nassâr vd. (Kahire: Dârü'l-kütüb ve'l-vesaikü'l-kavmiyye, 1424/2003), 1/230.

Şâir ve yazarların yerme ve hicivde kullandıkları en kapsamlı konulardan birisi de cimriliktir. Şâirler cimrinin durumunu ve davranışını anlatan mizah dolu tasvirler oluşturmuşlardır.

Bunlardan birisi de şâir İbn Tabâtabâ'nın evinde ziyaret ettiği bir cimri ile içinde bulunduğu hali tasvir ettiği şiiridir. Şiirinde şöyle demiştir:

أَجَاعَ بطني حَتَّى   شَمَمْتُ رِيحَ المَنِيَّةِ
وَجاءني برغيفٍ   قد أدركَ الجاهليَّةِ

Karnımı o kadar acıktırdı ki

Ölümün kokusunu kokladım

Bana bir ekmek getirdi

*Cahiliye döneminden kalma.*⁵¹⁷

İbn Tabâtabâ, bir cimriyi ziyaret ettiğinde çektiği acıyı abartılı bir şekilde karikatürize ediyor. Ziyaret ettiği kişinin onu ölüme yaklaşacak kadar aç bıraktığını daha sonra ise sanki Cahiliye döneminden kalmış bir ekmek ikram ettiğini söylemektedir.

Cimriyi alaylı ve nükteli şekilde anlatan şâirlerden birisi de Dü'bü el-Huzâî'dir ki şöyle demiştir:

اسْتَبَقَ وَدَّ أَبِي المَقَاتِلِ   حِينَ تَأْكُلُ من طَعَامِهِ
سَيَّانَ كَسْرُ رَغِيفِهِ   أَوْ كَسْرُ عَظْمٍ من عِظَامِهِ
وتراه من خوفِ النَّزِيلِ   به يُرَوِّعُ في مَنَامِهِ

Ebû'l-Mukâtil'in sevgisini muhafaza et

Onun yemeğinden yediğinde

Ekmeğini kesmek ile

Kemiklerinden bir kemik kırmak aynıdır

Misafir korkusundan görürsün onu

---

⁵¹⁷ İbn Taktaka Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ, *Şi'ri İbn Tabâtabâ el-Alevî*, thk. Câbir el-Hâkânî (Beyrût: Dârü'l-Huriyye li't-tibâ'a, 1975), 115.

*Uykusunda dehşete düşürülmüş gibi görürsün.*⁵¹⁸

Şâir, Ebû'l-Mukâtil isimli şahsın arkadaşlığını isteyenlere uyarıda bulunur. Çünkü o, çok cimridir. Bu nedenle onunla oturup kalkan kişiye eğer arkadaşına olan sevgisini sürdürmek istiyorsa, yemeğinden yemek istediğinde çok yememesini tavsiye eder. Çünkü onun için ekmeğini kesmek onun kemiklerini kırmakla eş değerdir. Misafirlerden korkar ve rüyalarında kabuslar görür gibidir.

Komik alaycı hicivler arasında Ebû Nüvâs'ın şâir Ebân el-Lâhiki için söylediği hicvi de yer almaktadır. Aralarındaki hiciv karşılıklıydı ve Ebû Nüvâs onu şu sözleri ile hicvetmiştir:

صَحَفْتُ أُمُّكَ إِذْ سَ   حَمَّتْكَ فِي الْمَهْدِ أَبَانَا
قَدْ عَلِمْنَا مَا أَرَادَتْ   لَمْ تُرِدْ إِلَّا أَنَا

Annen yanlış söyledi adını Ebân diye sen beşikteyken

Ne demek istediğini biliyorduk

*Sadece Etân demek istiyordu.*⁵¹⁹

Şâir, Ebân'a annesinin ismini yanlış koyduğunu söylüyor. Annesi ona isim verdiğinde noktaların yeri konusunda hata yaptığını, te harfî yerine be harfini söylediğini belirtiyor. Ama burada bir sorun yoktu. Çünkü insanlar onun ne istediğini bilmekteydi. Kadın ona dişi eşek anlamına gelen “Etân” adını vermek istemişti.

Hiciv şiirinde çok yer alan özelliklerden biri de sakalların abartılı uzunluğudur. Abbâsî edebiyatını inceleyen biri, uzun sakallıları anlatanların onlarla dalga geçtiği pek çok hikâyeyle karşılaşacaktır. İbn Cevzî ‘*Ahbârü'l-Hamgâ*’ isimli eserinde onlarla ilgili pek çok komik hikâye anlatır. Bunları İbnü'l-Cevzî dışında pek çok kişi de dile getirmiştir.

---

⁵¹⁸ Dübü el-Huzaî, Dîvânü Dübü, 194.

⁵¹⁹ Ebu Nüvâs, Dîvânü Ebî Nüvâs bi rivâyeti's-Sûlî, 496.

Aynı şekilde şâirlerin onlarla olan dalgası da pek çoktur. Bunların arasında Ebû Hilal el-Askerî (ö. 400/1009'dan sonra)⁵²⁰ de yer almaktadır. O, içlerinden birini sakalının uzunluğunu mizahtan ve abartıdan uzak olmayan tuhaf bir tanımlamayla hicvetmiştir:

بَعِيدَةُ الْبَعْضِ مِنَ الْبَعْضِ   إِنَّ أَبَا عَمْرٍ لَهٗ لِحِيَّةٌ
يَمْلَأُهَا بِالطُّوْلِ وَالْعَرْضِ   وَهوَ إِذَا مَا مَرَّ فِي سِكَّةٍ

Ebû Ömer'in sakalı var

Birbirinden uzak

Ve bir yoldan geçtiğinde

*Onu uzunluk ve genişlikle doldurur.*⁵²¹

Şâir, hicvettiği kişinin çok uzun ve kenarları birbirinden uzak, sık sakallı olduğunu anlatır. O bir yoldan geçerse onun sakalı yolu kaplar.

Okuyucu ayrıca bazı şâirlerin seslerini yetersiz buldukları kadın ve erkek şarkıcılara yönelik hicvlerinin onları kızdırdığına vakıf olacaktır. Hicvedilen kişinin uğradığı zulme rağmen, bu durum hicvedenleri mizahtan yoksun olmayan bir şekilde onların seslerini aşağılamaya itmiştir.

Buhturî'nin şarkıcılardan birini hicvetmesi gibi:

شَاهَدْتُ مَسْعُودَ فِي مَجْلِسٍ   فَلَمَّا إِنْتَحَيْنَا لِشُرْبِ الْغَلَسِ
تَغَنَّى وَنَحْنُ عَلَى لَذَّةٍ   فَأَرَعَدَ بَعْضٌ وَبَعْضٌ نَعَسَ

Mesud'u bir mecliste gördüm

Gece içmeye başladığımızda

Bizim keyfimiz yerindeyken şarkı söyledi

*Bazılarını korkudan titretti, bazıları da uyudu.*⁵²²

---

⁵²⁰ Hasen b. Abdillâh el-'Askerî; Arap dili ve edebiyatı âlimi. Ahmet Turan Arslan, "el-Askerî, Ebû Hilâl", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 25 Ekim 2023), 3/489.

⁵²¹ Muhsin Giyâd, *Şi'rü Ebî Hilâl el-'Askerî* (Beyrût: Matbaatü'l-Vatan, 1.Bsk, 1975),116.

⁵²² El-Buhturî, *Dîvânü'l-Buhturî*, 2/1146.

Şâir bu şiirinde şarkıcının şarkıyı ne kadar kötü eda ettiğini tasvir etmektedir. Gecenin ışığında içerken onun şarkısını dinlemek için toplandıklarını, şarkıcının sesinin bazılarının uykusunu getirdiğini bazılarını da korkudan titrettiğini ifade etmiştir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KAMU VE ÖZEL SEKTÖRÜN ORTAK EĞLENCELERİ

Eğlencenin özellikle elit sınıfa ya da genel sınıfa yönelik olmayan başka bir kısmı daha vardır. Hem geneli hem de özeli aynı seviyede ele alır. Bu bölümün iki ana türü üzerinde duracağız:

1- Eleştiri. 2- Didaktik Şiir.

Burada bu iki türü seçmemizin nedeni eleştiri ve alaycılığın, Abbâsî dönemi eğlence edebiyatında çaldığı en geniş kapılardan biri olarak kabul edilmesidir. O dönemin edebiyatçıları halifelerin ve vezirlerin durumunu, halkın ahlakını, hallerini, davranışlarını, yaşayış tarzlarını eleştiri, alay ve kötüleme ile ele almışlardır.

Onlar didaktik edebiyata özel bir önem vermişlerdir. O nispeten yeni bir edebiyat türüydü. Önceki dönemlerde yaygın değildi. Vaaz, irşat ve nasihat yollu ilmi metinlere dayanmaktaydı. Bu tür Abbâsî dönemine kadar ortaya çıkmamıştı.

4.1. Eleştiri, Kötüleme ve Alay

Şâirler ve yazarlar, kötüleme ve alaycılığı bir yandan siyâsî ve toplumsal olayları izlemenin ve yönetici sınıf arasındaki yolsuzluğu göstermenin, diğer yandan da halk arasındaki yanlış sosyal davranışları vurgulamanın bir aracı olarak kullanmışlardır. Edebiyat ve şiir toplumun aynası olmakla beraber bunun yanında, yolsuzluk ve haksızlığa karşı isyanın, toplumsal kusurlara karşı da uyarının sağlam bir aracı olmuştur.

Ancak yazarlar bir yandan eleştiri yoğunluğu, diğer yandan bu eleştiriye yönlendiren nedenler açısından aynı seviyede değillerdi. Bazılarını genel maslahat ve mensup oldukları toplulukların konuları/sıkıntıları harekete geçirirken, diğer bazılarını fikri ve mezhebi bağlılıklar harekete

geçirirdi. Diğer bazı şâirler ise hediye verilmemesi, birine karşı kin ve nefret duyması, birine öfkelenmesi ve diğer sebepler gibi tamamen kişisel çıkarlar nedeniyle hicvetme motivasyonu bulmuştur.

Bu eleştiri, onu motive eden nedenlere, yaşam ve hayat koşullarına göre artar veya azalır. Belki de ilk Abbâsî döneminde olduğu gibi ikinci dönemin başlamasıyla birlikte eleştiri ve alay yoğunluğunun artmasının sebebi de budur. Halifeler, güçlerinin büyük bir kısmını kaybetmiş, idari yolsuzluklar sonucunda yoksulluk artmıştır. Tüm insan toplumlarında olduğu gibi servet dağılımındaki adaletsizlik, kötü ahlakın yayılmasına ve iyi niteliklerin kaybolmasına neden olmaktadır.

Dördüncü yüzyıldaki aşırı yoksulluk binlerce insanın ölümüne neden olmuştur. Öyle ki, bazıları leş yemek zorunda bile kalmıştır. Ebu'n-Nasr ez-Zühî bu durumun geldiği hali şöyle anlatmıştır:

قد أصبح النَّاسُ في بَلَاءٍ   وفي غلاءٍ تَدَاوَلُوهُ
مَنْ يَلْزَمُ الْبَيْتَ مَاتَ جَوْعاً   أو يشهد النَّاسَ يَأْكُلُوهُ

İnsanlar bir bela içerisinde oldular

Yüksek fiyattan alışveriş yaptılar

Evden çıkmayan aç öldü

*Veya insanların onu yediğine şahit oldu.*⁵²³

Abbâsî edebiyatının temsil ettiği eleştiri ve kınama, gerekçesine göre beş kategoriye ayrılabilir:

- 1- Siyâsî eleştiri
- 2- İdarî eleştiri
- 3- Fikrî ve mezhepsel eleştiri
- 4- Ahlakî vasıfların eleştirisi
- 5- Bedensel vasıfların eleştirisi

---

⁵²³ Muhammed b. Osman ez-Zehebî, *Tarîhü'l-İslâm*, thk. Abdüsselam Tedmirî (Beyrût: Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, 2.Bsk., 1413/1993), 28/10.

4.1.1 Siyâsî Eleştirî

Şâirler, siyâsî ve yaşamsal duruma yönelik eleştirilerinde iki farklı yöntem izlemişlerdir: Bazıları eleştirilerini nasihat mânâsına büründürerek, yumuşak tenkit tarzını takip etmiş, barışçıl bir şekilde ıslah ve yaşam koşullarını iyileştirme arayışı içinde olmuştur. Ebü'l-Atâhiyye'nin şu sözü, bu grubu temsil etmektedir:

مَنْ مُبْلَغٌ عَنِّي الْإِمَامَ   مَنَصَائِحاً مُتَوَالِيَةً
إِنِّي أَرَى الْأَسْعَارَ أَسْعَا   رَ الرِّعِيَّةِ غَالِيَةً
مَنْ يُرْتَجَى فِي النَّاسِ غَيْرَ   لَكَ لِلْعُيُونِ الْبَاكِئَةِ
الْقَيْثُ أَخْبَاراً إِلَيَّ   لَكَ مِنَ الرِّعِيَّةِ شَافِيَةً

Benim adıma sürekli İmam'a nasihat ulaştıran kim var?

Halkın fiyatlarının pahalı olduğunu görüyorum

Ağlayan gözler için insanlar senden başka kimden yardım ister

*Sana halktan şifa olacak haberler söyledim.*⁵²⁴

O, halkın sesini ve şikâyetlerini Halife'ye yükseltmektedir. Diğer yandan halkın acılarını, açlıklarını, ıstıraplarını ve aç karınlarını doyurmak için halifenin şahsına bağladıkları umutları açıkça beyan etmektedir.

‘Amr b. Mes‘ude'den rivayet edilen hikaye de bu kapsama girmektedir. Askerlerin erzakları gecikince askerler ve komutanlar bundan şikayetçi olmuştur. Onlar, isyan içinde olduklarını ve itaat etmeyi reddettiklerini ima eden sözler söylemeden, seslerini duyurmaya çalıştılar. Bunun üzerine Halife Me'mûn'a belagât ve hikmet dolu, kısa cümlelerle, askerlerin rızık ihtiyacını ve rızıkın gecikmesinden kaynaklanan halsizliklerini, bu gecikmenin onları isyana sürüklediğini anlatan şöyle bir mektup yazdılar: “Mektubum Mü'minlerin emirinedir. Bu mektup benden

---

⁵²⁴ Ebü'l-‘Atâhiyye, *Dîvânü-Ebi'l-‘Atâhiyye*, 387.

önce, ona komutanlarından ve diğer askerlerindendir, itaat ve tâat, işleri zorlaşmış, rızıkları gecikmiş askerlerin itaatının en güzel şekli konusundadır.”⁵²⁵

Öte yandan bu grubun karşısında halifeleri kınama noktasına varan sert ve ağır bir üslupla durumu ve yolsuzlukları eleştirenler de vardı. Bu eleştirinin tezahürlerini şu şekilde tespit etmek mümkündür:

4.1.1.1 Halifelerin ve Hakimlerin Kınanması

Halifeler, hiciv şâirlerinin sözlerinden kendilerini korumak için büyük hediyeler, armağanlar vermişler; halkın gönlüne girip kendilerine itaat etmelerini sağlamak için de bazen kutsama noktasına varacak şekilde onları öven şiirler yazan değerli şâirlerden oluşan bir sınıfla kendilerini çevrelemişlerdir. Bütün bunlara rağmen hiciv söyleyen şâiri halifeyi hicvetmeye sevk eden sebepler ne olursa olsun -açık veya gizli şekilde- hiciv eden şâirlerin okları onların birçoğuna isabet etmiştir.

Bazıları halifenin şahsına bakmadan siyaseti ve siyasetçileri küçümsemiştir. Bu kişiler arasında padişaha ve devlet adamlarına yanaşmayı reddeden bir grup alim ve zahit de vardır.

‘Abdullâh b. Mübârek, şeriat yasalarını kendi çıkarları doğrultusunda istismar eden ve böylece din kisvesi altında insanların geçim kaynaklarını mahveden sultanları ve din adamlarını kınamıştır. Bu, akıllı bir insandan gizli kalmayan kötü kokulu ve tehlikeli bir bataklığa atılmaktır.

وهل بَدَّلَ الدينَ إِلَّا الملوْكُ   وأجبارُ سوءٍ ورُهْبَانُهَا

لَقَدْ رَتَعَ القَوْمُ فِي جِيْفَةٍ   يَبِينُ لَدِي الْعَقْلِ إِنْتَانُهَا

Sultanlardan başkası dini değıştirdi mi?

Kötü keşişlerden ve hahamlardan başkası?

Halk bir leşi kemirdi

---

⁵²⁵ Dayf, *el-‘Asru’l-‘Abbâsiyyi’l-evvel*, 3/556.

*Akıl sahibi için çürüklüğü açıkça belli olan bir leşi.*⁵²⁶

Mahmûd el-Verrâk ez-Zâhid de aynı şekilde halifelerin tebaadan gizlenmesini, halkın isteklerine kulak tıkamalarını kınamış ve halifelerin yüksek kapıları ve kalın perdeleri olan saraylarda kendilerini koruduklarını dile getirmiştir. Şaire göre eğer bir ihtiyaç sahibi onlara ulaşabilirse şöyle diyerek ona yalan vaatlerde bulunurlar:

شَادَ الْمُلُوكُ حُصُونَهُمْ وَتَحَصَّنُوا   مِنْ كُلِّ طَالِبٍ حَاجَةٍ أَوْ رَاغِبٍ
فَإِذَا تَلَطَّفَ لِلدُّخُولِ إِلَيْهِمْ   رَاجٍ تَلَقَّوْهُ بِوَعْدٍ كَاذِبٍ

Sultanlar kalelerini inşa ettiler ve kendilerini korudular

Her türlü arzu ve ihtiyaç sahibi kişiden

Eğer onların yanlarına girme lutfuna nail olursa

*Bir uman kişi, onu yalan bir vaatle karşılarlar.*⁵²⁷

Hediyeler vermedikleri için halifelerin kınandığı örneklerden birisi de halifelere yakınlaşmak için çok çabalayan İbnü'r-Rûmî'den geldi. Halifelerin sekiz tanesinin çağdaşıydı ama her zaman elleri boş geri dönüyordu, bu da onu, halifeleri pek çok kez eleştirmeye itmiştir. Bağdat valisi Muhammed b. 'Abdullâh b. et-Tâhir hakkında şu sözleri de bu bağlamdadır:

قَدْ بُلِينَا فِي دَهْرِنَا بِمُلُوكٍ   بِأَدْبَاءٍ عَلَّمْتُهُمْ شِعْرَاءَ
إِنْ أَجَدْنَا فِي مَدْحِهِمْ حَسَدُونَا   فَحَرَمْنَا مِنْهُمْ ثَوَابَ الثَّنَاءِ
أَوْ أَسَانَا فِي مَدْحِهِمْ أَنْتُونَا   وَهَجَّوْا شِعْرَنَا أَشَدَّ هَجَاءِ

Zamanımızda şâir edip bildiğim sultanlara mübtela olduk

Onları çok iyi översek bizi kıskanırlar, o zaman övgü hediyesinden mahrum kalırız

*Onları kötü bir şekilde övdüğümüzde şiirimizi sert bir şekilde hicvedip azarlarlar.*⁵²⁸

⁵²⁶ Mücahid Mustafa Behçet, *Dîvânü'l-Îmâm el-mücahid İbnü'l-Mübarek* (Riyâd: Mecelletü'l-beyan, 1432), 56.

⁵²⁷ Mahmud el-Verrâk, *Dîvânü l-Verrâk*, 75-76.

⁵²⁸ Ali b. el-Abbâs b. Cüreyc İbnü'r-Rûmî, *Dîvânü İbni Rûmî*, Şerhu Ahmed Hasan Besec (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-‘ilmiyye. 3.Bsk., 1423/2002), 1/31.

Aynı şekilde şâir İbn Bessâm (302 / 914)⁵²⁹, vezir Ebû Sakr İsmail b. Bülbul'ü övdükten sonra yermiştir, bunun sebebi ise vezirin şâire söylediği methin karşılığını vermemesidir. Bunun üzerine şöyle demiştir:

سَجَدْنَا لِلْقُرُودِ رَجَاءَ دُنْيَا   حَوَّتْهَا دُونَنَا أَيْدِي الْقُرُودِ
فَلَمْ تَرْجِعْ أَنَا مِلْنَا بِشَيْءٍ   رَجَوْنَاهُ سِوَى ذَلِكَ السُّجُودِ

Dünyalık istediğiyle maymunlara secde ettik

Maymunun elleri her şeye sahip oldu biz olamadık

*Parmak uçlarımız secde için eğilme dışında umduğumuz hiçbir şeyi gerektirmedi.*⁵³⁰

Bazı şâirlere hediye verilmemesi onlara sağduyularını kaybettirmiştir, böylece önceden övdüklerini hicvetmişlerdir. Bunlardan birisi de el-Mütenebbî'dir. Kelimelerin gücüne ve şiir becerisine rağmen şiirle geçinenlerin bir örneği olan el-Mutenebbî, kendisini rahatsız eden bir duruma marûz kalana kadar Seyfüddevle el-Hemdânî'nin yanında kalmış ve bu durumdan ötürü onu öfkeli bir şekilde terk etmiştir. Bunun üzerine hükümdar Muhammed b. Togaç el-İhşîdî'nin azatlı kölesi, Mısır hâkimi Kâfûr el-İhşîdî'nin yanına gitmiştir. Kâfûr, okuma yazmayı öğrenmiş ve şiir sevgisi ile ön plana çıkmıştı. Kral Muhammed'in vefatından sonra çocuklarının vasisi olan ve Mısır'ın fiili hükümdarı olan Kâfûr, adaleti, tebaasına olan sevgisi, hayalleri ve bir yandan Abbâsî Halifesi diğer yandan Fâtımîlerle olan dengeli ilişkisi ile anılmıştır.⁵³¹

Mütenebbî onun yanına geldiğinde, Kâfûr ona ikramda bulunup bol bol hediye vermiştir. O, Kâfûr'dan kendisini bazı işlerinde kullanmasını istemesi üzerine Kâfûr bunu reddedince Mütenebbî en kaba hicivleri kullanarak öfkeli bir şekilde onu terk etmiş ve şiirini Kafur'a teslim etmesi için bir adama bırakıp Mısır'dan kaçmıştır.⁵³² Şiirinde şöyle demektedir:

أَكْلَمَا إِغْتَالَ عَبْدُ السَّوِّءِ سَيِّدَهُ   أَوْ خَانَهُ فَلَهُ فِي مِصْرَ تَمَهِيدُ

⁵²⁹ İbn Bessâm: Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Bessâm el-Bağdâdî; Siyasî hicivleriyle tanınan şâir ve edip. İsmail Durmuş, "İbn Bessâm el-Bağdâdî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 25 Ekim 2023), 19/374.

⁵³⁰ Şevkî Dayf, *eş-Şi'ru ve tavâbi 'uhu's-şi'riyye 'alâ merri'l-'usûr* (Kahire: Dârü'l-Mearif, 2.Bsk.), 100.

⁵³¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 16/191.

⁵³² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 16/191.

لَا تَشْتَرِ الْعَبْدَ إِلَّا وَالْعَصَا مَعَهُ إِنَّ الْعَبْدَ لَأَنْجَاسٌ مَنَاكِدُ

Ne zaman kötü bir hizmetçi efendisine suikast yapsa

Ya da ona ihanet etse, Mısır'da ona yeni bir başlangıç mı vardır?

Yanında bir değnek olmadığı sürece köle satın alma.

*Gerçekten köleler pis ve bahtsızdırlar.*⁵³³

Efendisini öldüren veya ona itaat etmeyen her kölenin, Mısır'a bir kaçış ve sığınma yolu bulacağına işaret ediyor ve kölenin yani Kâfûr'un Mısır'da krallık iddiasını reddederek inkârî bir soru sorar ve onu köle olmakla, yani efendisine itaatsizlikle suçlamaktadır. Daha sonra Kâfûr'u küçümsemekten ve ona eski esaretini hatırlatmaktan çekinmemiştir. Sonrasında ise köle ile hür insan arasındaki kardeşliğin gerçek olmadığını söylemiştir. Daha sonra İslam'ın öğretilerine ve Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'in kölelerle ilgili şu hadisine aykırı bir söz söyler: “Köleleriniz sizin kardeşlerinizdir. Allah onları sizin himayenize vermiştir. Kimin himayesinde bir kardeşi varsa ona yediğinden yedirsın, giydiğinden giydirsın. Onlara üstesinden gelemeyecekleri şeyleri yüklemeyiniz. Şayet yükleyecek olursanız kendilerine yardım ediniz.”⁵³⁴

Kim bir köle satın alırsa, onu yetiştirmek için esasının hazırlanması gerektiği, çünkü kölenin necis ve perişan olduğunu söyleniyor. Mütenebbî, ahlaki özellikleri kınama hususunda insanlığın sınırlarını aşıyor ve şöyle diyor:

مَنْ عَلَّمَ الْأَسْوَدَ الْمَخْصِيَّ مَكْرُمَةً أَقْوَمُهُ الْبَيْضُ أَمْ أَبَائُهُ الصِّدِّيقُ؟!

Siyah hadıma soylu davranmayı kim öğretti?

*Beyaz kavmi mi yoksa avcı ataları mı?*⁵³⁵

Şöyle demektedir: “Hadım siyahi bir köle olan Kâfûr'a nimetleri ikram etmeyi kim öğretti? Liderliğiyle ünlü beyaz kavmi mi, yoksa avcı babaları mı?”

⁵³³ Ahmed b. el-Hüseyin b. el-Mütenebbî, *Dîvânü'l-Mütenebbî* (Beyrût: Dârü Beyrût, 1403/1983), 507.

⁵³⁴ Buhârî, “İmân”, 30; Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi ‘u’s-şâhih*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (b.y.: Dârü'l-kütübî'l-‘ilmiyye.), “İmân”, 1661.

⁵³⁵ El-Mütenebbî, *Dîvânü'l-Mütenebbî*, 508.

Abbâsî halifelerini sık sık eleştiren şâirler arasında Di‘bil el-Huzâî de bulunmaktaydı. Onu bu konuda motive eden şey taassupçuluk anlayışıydı. Şiilik konusunda aşırıya kaçan bir Şii idi. Peygamber ailesine defalarca ağlamıştır. Şevkî Dayf onun için şöyle demektedir: “Kendisinin garip bir nankörlüğü vardır. Nitekim kendisine iyilik eden herkesi hicvedip haklarında kötü şeyler söylemiştir.”⁵³⁶

Araştırmacı, Di‘bil'e ait, içerisinde Abbâsî halifelerinden Hârûn Reşîd'i, el-Me'mûn'u, el-Emin'i aynı zamanda el-Mu'tasım'ı da ağır bir şekilde hicvettiği şiirin üzerinde durmaktadır. Halife Me'mûn hakkında şunları söylemiştir:

إِنِّي مِنَ الْقَوْمِ الَّذِينَ سُيُوفُهُمْ قَتَلَتْ أَخَاكَ وَشَرَّفَتْكَ بِمَقْعَدِ
شَادُوا بِذِكْرِكَ بَعْدَ طَوْلِ حُمُولِهِ وَاسْتَنْقَذَوْكَ مِنَ الْحَضِيضِ الْأَوْهَدِ

Kardeşini kılıçlarıyla öldüren, seni makamla şerefliendiren kavimdenim.

Uzun bir uyuşuk dönemden sonra senin adını yücelttiler

*Seni en derin çukurdan kurtardılar.*⁵³⁷

Bu beyitler, el-Me'mûn'un, kendisini hicveden Di‘bil el-Huzaî'yi cezalandıracağı yönündeki tehdidinin ardından söylenmiştir. O şiirinde şöyle demiştir: “Me'mûn beni tehdit mi ediyor? Kavmimin kılıçları ile kardeşi Muhammed el-Emin'in başının nasıl kesildiğini unutmuş olmalı. Nitekim el-Emin'i öldüren Tâhir b. el-Hüseyin el-Huzaî'nin liderliğinde olan Me'mûn'un adamlarıydı.”

O, kendi kavmi olmasaydı Me'mûn'un halifelik makamıyla şerefliendirilemeyeceğini iddia etmektedir. Onlar sayesinde Me'mûn'un adı uzun bir süre zikredilmedikten sonra gündeme gelmiştir. Belki de Di‘bil'in Me'mûn'dan söz edilmediğine dair iddiasının nedeni, bazı insanlara göre Me'mûn'un bir cariyenin oğlu olmasından dolayı olabilir. Çünkü o Fârisî cariyeye Marajil'in oğluydu. el-Emin ise Haşimilerden hür Zübeyde'nin oğluydu.

⁵³⁶ Dayf, *el-‘Asru’l-‘Abbâsiyyi’l-evvel*, 321.

⁵³⁷ Di‘bil, *Dîvânü Di‘bil*, 145. Son beyit Dîvânda yoktur. Son beyit İsfahânî'nin *el-Egânî* 20/144 eserinde mevcuttur.

Me'mûn'la olan hikâyesinde nakledilenler gariptir. Me'mûn bu beyitleri duyunca şöyle demiştir: “Allah onu çirkin etsin. Ne kadar muhteşemdi. Benim adım ne zaman unutuldu, zikredilmedi. Hilafetin olduğu evde büyütüldüm, onun sütüyle beslendim. Halifeyim, halifenin kardeşiyim ve halifenin oğluyum.” Sonra onu bulana kadar aramak için çok uğraştı. Hiç kimse onu öldürdüğünden şüphe duymadı. Di‘bil yanına varınca şöyle demiştir: “Ey Di‘bil, seni en alttaki çukurdan kurtardılar!” Şâir de şöyle demiştir: Ey Müminlerin Emiri! Suçu benden daha büyük olan birini affettin.” Halife de “haklısın” demiştir. Onu affetti ve cezalandırmadı.⁵³⁸

Halifelerin barışçıl eleştiriye karşı hoşgörüsü -tabir caizse kelimenin ötesine geçmediği müddetçe- bir nevi fikri özgürlük tablosu oluşturuyor. Bu durum halifelerin değişmesi ile değişmektedir.

Şâir Di‘bil sadece yaşayan halifeleri değil vefat edenleri de eleştirmiştir. Örneğin, Hârûn Reşîd'i de şiirlerinde hicvetmiştir. Şevkî Dayf, onun takıyye ilkesini benimsemeden Abbâsîleri açıkça hicveden tek alevi şâir olduğunu düşünmektedir.⁵³⁹

Halife Emîn, kardeşi Me'mûn'a olan biatını bozduktan ve onun için minberde dua etmeyi yasakladıktan sonra veziri el-Fadl b. er-Rabi'nin teşvikiyle hala küçük bir çocuk olan oğlu Musa'ya biat etmiştir. Bu olayı Bağdat şehrinden kör bir şâir olan Ali b. Ebî Tâlib⁵⁴⁰ gözlemlemiş ve Muhammed Emin ile vezir el Fadl'ın bu eylemini kınayarak şöyle demiştir:

أَضَاعَ الْخِلَافَةَ غِشُّ الْوَزِيرِ	وَفَسَقَ الْإِمَامُ وَجَهْلُ الْمُشِيرِ
فَقَضَلَ وَزِيرٌ وَبَكَرٌ مُشِيرٌ	يُرِيدَانِ مَا فِيهِ خَتْفُ الْأَمِيرِ
وَأَعَجَبُ مَنْ ذَا وَذَا أَنَّنَا	نُبَايِعُ لِلْطِفْلِ فِينَا الصَّغِيرِ
وَمَا ذَاكَ إِلَّا بِفَضْلِ وَبَكْرٍ	يُرِيدَانِ نَقْضَ الْكِتَابِ الْمُنِيرِ

Hilafeti yok etti vezirin hilesi

İmam'ın fıskı ve danışmanın cahilliği

⁵³⁸ Muhassin b. Ali b. el-Tenûhhî, *el-Feracü bade's-şidde*, thk. Abûd eş-Şâlicî (Beyrût: Dârü's-Sadîr, 1398/1978), 1/382.

⁵³⁹ Tenûhhî, *el-Feracü ba 'de's-şidde*, 1/308.

⁵⁴⁰ Ali b. el-Hüseyn Mes'ûdî, *Murûcû'z-Zeheb ve ma 'adini'l-cevher*, Thk. Abdullah Emir Ali (Beyrût: Menşûratü'l-müesseseti'l-a'lemî li'l-matbû'ât, 1991), 3/433.

Fadl vezir, Bekr danışman

Her ikisi de Sultan'ın ölmesini istiyor

Bu ikisinden daha acayip olan ise

Aramızdaki küçük çocuğa biat ediyoruz

Fadl ve Bekr ile sadece

*Aydınlatıcı kitabı geçersiz kılmak istiyorlar.*⁵⁴¹

el-Mu'temid hilafeti devraldığında ahlaksızlıkla meşguldü ancak el-Muvaffak lakaplı kardeşi Talha, halifeliğin işleriyle ilgilendi ve onu eski heybetine tekrar döndürdü.

Mu'temid'in kendi yönetiminin imajı ve yetkisiz bir halife olduğunun tasvir edildiği şu şiir üzerinde durabiliriz. O, üç yüz dinar isteyip de alamadığını anlatan şiirinde şöyle demiştir:

أليس من العجائب أن مثلي يرى ما قلُّ مُمتنعاً عليه
وثُوخذُ باسمه الدنيا جميعاً وما من ذاك شيء في يديه!
إليه تُحملُ الأموال طراً ويُمنع بعض ما يُجبى إليه

Ne kadar garip benim gibi biri

Onun için kaçınılmaz olanın azaldığını görüyor

O'nun adıyla tüm dünya alınır

Ama bunların hiçbirisi O'nun elinde değildir!

Bütün malların hepsi ona götürülür

*Ancak toplanan vergilerin bir kısmından men edilir.*⁵⁴²

el-Muvaffak'ın gücüne ve Abbâsî devletinin temellerini sağlamlaştırma yeteneğine rağmen hicivden kurtulamazdı. Şâir İbn Bessâm onu şöyle hicvetmiştir:

أيرجو الموفق نصر الإله وأمرُ العباد إلى دانيه

⁵⁴¹ Taberî, *Târîhu 'l-ümem ve'l-mülûk*, 5/45.

⁵⁴² Suyûtî, *Târîhu 'l-hulefâ*, 316.

فَخَلَّ الزَّمانَ لأَوْغادِهِ إلى لعنةِ الله والهَوَايَةِ

el-Muvaffak, Allah'ın yardımını mı umar?

Kulun işi ona yakinken

Kötü adamları zamâna serbest bırak

*Allah'ın lanetine ve uçuruma bırak.*⁵⁴³

O, halkın işlerinin kötüleşmesine rağmen Muvaffak'ın Allah'tan destek ummasına hayret etmektedir. İçlerinden biri, halka koşulların iyileşeceğini ve işlerin düzeleceğini vaat eden Halife Mu'tazîd-Billâh'ı kınamış ve bu vaatlerini yeni bir şey getirmeyen boş umutlar olarak nitelendirmiştir. Bunların hepsi kelimelerin içindeki kelimelerdir ve şöyle demiştir:

إلى كم لا نرى ما نرتجيه ولا ننفك من أملٍ كذوبٍ

لئن سمَّوك معتضداً فإني أظنُّك سوف تُعصد عن قريبٍ

Ne kadar uzun süre umduğumuzu göremiyoruz

Ve sahte umutlara sahip olmaktan asla vazgeçmiyoruz

Seni Mu'tazîd olarak isimlendirmişler

*Sanıyorum ki en yakın zamanda yardım alacaksın.*⁵⁴⁴

4.1.1.2 Teşvik Amacıyla Eleştiri

Bazıları şiiri para kazanmak, hediye almak, siyâsî veya mezhepsel yönelimini desteklemek ve sempati kazanmak için kullanırken; bazıları da onu halifeleri rakiplerine karşı teşvik için kullanmıştır. Dolayısıyla şiir, hapse ve bazen de ölüme yol açan bazı çatışma ve sorunların itici gücü ve kışkırtıcısı konumunda olmuştur.

---

⁵⁴³ Mes'ûdî, *Murûcû'z-Zeheb*, 4/298.

⁵⁴⁴ Mes'ûdî, *Murûcû'z-Zeheb*, 4/298.

Şâir Ebû Nüvâs, şiirini Halife Emin'i kâtibi İsmail b. Subeyh'e karşı kışkırtmak için kullanmış ve onu Abbâsîlere ihanet etmekle ve onlara karşı çalışmakla suçlayarak şöyle kınamıştır:

أَلَا يَا أَمِينَ اللَّهِ كَيْفَ تُحِبُّنَا   قُلُوبُ بَنِي مَرْوَانَ وَالْأَمْرِ مَاتَدْرِي
وَمَابَالُ مَوْلَاهُمْ لِسِرِّكَ مَوْضِعاً   وَمَابَالُهُ أَمْسَى يُشَارِكُ فِي الْأَمْرِ

Dikkat et, ey Allah'ın emini!

Durum bildiğin gibiyken Mervân oğullarının kalbi bizi nasıl sevsin?

Neden onların efendileri sırrınıza yer veriyor

*Neden o bu meseleye katılıyor?*⁵⁴⁵

Şâir, Mervân ailesinin devletleri yıkıldıktan sonra Abbâs ailesinden memnun kalmasının imkânsızlığını Halife'ye hatırlatmıştır. İsmail'i Halife'den sır saklamakla ve sınırları aşmakla itham etmiştir. Onun sınırları kararlara karışacak şekilde aştığını söylemektedir. Ebû Nüvâs tarafından söylenen bu şiir, Emin'i yukarıda adı geçen İsmail'i tutuklamasına ve onu yukarıda belirtilen tutarı ödemeye zorlamaya teşvik etmiştir.⁵⁴⁶

Bu bölümde değinilenler arasında Ebû Nüvâs ile şâir Ebân b. 'Abdülhamid arasındaki yoğun düşmanlık da yer almaktadır. İkisinin arasındaki husumet, Ebân'ın Ebû Nüvâs'ı Berâmike'nin ondan talep ettiği *Kelile ve Dimne*'nin hikayesini beyitlere dönüştürmekten alıkoymasına kadar uzanmaktadır. Ebû Nüvâs ondan af diledikten sonra Ebân bu işi yapmış ve karşılığında büyük bir ödüle sahip olmuştur. Bu durum ise Ebû Nüvâs'ı kızdırmıştır.⁵⁴⁷

Bermekîler ailesinin, Ebân'ı şâirlerin ödülleri onaylamak için şiir divanına idareci olarak atadığı zikredilmiştir.⁵⁴⁸

Ebû Nüvâs, Ebân'ın kendisini övdüğü şiirini duymuş ve ona şu şekilde karşılık vermiştir:

فِيكَ مَا يَحْمِلُ الْمُلُوكُ عَلَى السُّخْرِ   فَبِوَيْزَرِي بِالْمَاجِدِ الْجَحْجَاحِ

⁵⁴⁵ Ebu Nüvâs, *Dîvânü Ebî Nüvâs*, 302.

⁵⁴⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-büldân*, 2/148.

⁵⁴⁷ İbnü'l-Mu'tez, *Tabakâtü's-Şu'ara*, 241.

⁵⁴⁸ İbnü'l-Mu'tez, *Tabakâtü's-Şu'ara*, 202.

بَارِدُ الطَّرْفِ مُظْلِمُ الْكَذِبِ، تَيَّا ه مُعِيدُ الْحَدِيثِ سَمِجُ الْمُرَاحِ

Sende kralları aptallık yapmaya sevk eden

Mâcid el-Cahcâh'ı aşağılayan bir şey var

Soğuk bakışlı, karanlık yalanlar söyleyen

*Kibirli, söylediğini tekrar eden, iğrenç şakalar yapan.*⁵⁴⁹

Ebû Nüvâs, Ebân'ı arkadaşını küçük duruma düşürmekle suçlamaktadır. Onun yüzünden cömert ve şerefli bir insanın değeri azalmıştır. Ebân bunu duyunca, Ebû Nüvâs'tan bu şiirden bahsetmemesini ve kendisine bin dirhem teklif etmek istemiş, ancak o reddetmiştir. Beyitler el-Fadl b. Yahya'nın kulağına ulaşınca Eban'ın yüz çevirdiği ve ona bu şiirlerin yalan olduğu söylenmiş, o da “bu söylenmişti.” demiştir.⁵⁵⁰

Hediye verilmesinin engellenmesi üzerine yazılan bir hiciv olsa da Rebîa er-Rakkîyyü'nün (ö. 198/813)⁵⁵¹ Hârûn Reşîd'in amcası el-Abbâs b. Muhammed b. Ali hakkında söylediği şiiri bu bölümün kapsamına girebilecek hicivler arasında yer almaktadır. Bu hicvi ona ulaşmasını umarak söylediği methinden sonra kaleme almıştır:

مَا إِنْ أَعْدُ مِنَ الْمَكَارِمِ خَصْلَةً   إِلَّا وَجَدْتُكَ عَمَّهَا أَوْ خَالَهَا
وَإِذَا الْمُلُوكُ تَسَايَرُوا فِي بِلَدَةٍ   كَانُوا كَوَاكِبِهَا وَكَنْتَ هَلَالَهَا
إِنَّ الْمَكَارِمَ لَمْ تَزَلْ مَعْقُولَةً   حَتَّى خَلَّتْ بِرَاحَتِكَ عَقَالَهَا

Bir özelliği onurlu saydığım anda,

Seni onun amcası ya da dayısı olarak görüyorum.

Krallar bir şehri dolaştıklarında,

*Onlar şehrin yıldızlarıydı ve sen de hilaliydin.*⁵⁵²

⁵⁴⁹ İbn Abdi rabbihi, *el-'lku-ferid*, 4/286.

⁵⁵⁰ İbn Abdi rabbihi, *el-'lku 'l-ferid*, 4:287.

⁵⁵¹ Rebîa b. Sabit er-Rakkîy; ‘Abbâsî döneminde gazel şâiri. Mehdi ve Raşid'in Çağdaşı. Zirikli, *A'lâm*, 3/16.

⁵⁵² İbnü'l-Mu'tez, *Tabakâtü's-şuarâ*, 157.

Bunun üzerine Abbâs ona iki dinar göndermiş, o da iki dinara baktığında neredeyse öfkeden çıldırmıştı. Bunun üzerine iki dinarı Abbâs'ın hizmetçisine, kendisine bir kâğıt teslim etmesi şartıyla vermiş; bu kâğıdın arkasına da şöyle yazmıştır:

مَدَحْتُكَ مَدْحَةَ السَّيْفِ الْمُحَلَّى   لَتَجْرِي فِي الْكَرَامِ كَمَا جَرَيْتُ
فَهَبْهَا مَدْحَةً ذَهَبْتُ ضَيَاعاً   كَذَبْتُ عَلَيْكَ فِيهَا وَافْتَرَيْتُ

Seni süslü bir kılıcı över gibi övdüm ki

Benim yaptığım gibi sen de cömert olasın

Boşa giden bir övgü belle onu ki

*Sana yalan söyledim, iftira attım.*⁵⁵³

Abbâs bunu okuduktan sonra, er-Rakkiyyu'nun bu yaptığından ötürü, Hârûn El-Raşid'e şikâyetle bulunmak üzere yanına gitmiştir. Abbâs'ın Hârûn'un nezdinde bir yeri vardı. Hârûn, er-Rakkiyyu'nun hicvini öğrenince onu cezalandırmaya karar vermiştir. Halifenin huzuruna çıktığında ondan özür dilemiş ve Hârûn'u öven bir şiir yazdığını, bu şekilde halifeleri bile övmediğini ancak ona iki dinar ödül verildiğini söylemiştir. Reşîd bu şiiri görünce Abbâs'a kızmış ve ona şöyle demiştir: “Yazıklar olsun sana! Kendinin ve atalarının kusurlarını ortaya çıkardın.” Hârûn ona 30 bin dirhem ödenmesini emretmiştir.⁵⁵⁴ Şâir ile arkadaş olmuş ve bundan sonra Abbâs'ın şiirinden bahsetmemesi için onu uyarmıştır.

Ancak bazı teşvik şiirlerinin sonuçları hicvedilenin öldürülmesine sebep olacak şekilde vahimdi. Şu ana kadar gizemini koruyan Berâmike felaketinin sebeplerinden birisi de şudur: Cafer Al-Bermekî'nin Babü's- Şemasiyye'deki evini inşa etmesinden sonra Hârûn Reşîd'e bir şiir sunulmuş ve orada şöyle söylenmiştir:

قُلْ لَأَمِينِ اللَّهِ فِي خَلْقِهِ   وَمَنْ إِلَيْهِ الْخُلُوعُ وَالْعُقْدُ
هَذَا ابْنُ يَحْيَى قَدْ عَدَا   مِثْلَكَ مَا بَيْنَكُمَا حُدُ
أَمْرُكَ مُرَدُّهُ إِلَى أَمْرِهِ   وَأَمْرُهُ لَيْسَ لَهُ رُدُّ

⁵⁵³ İbnü'l-Mu'tez, *Tabakâtü's-şuarâ*, 158.

⁵⁵⁴ İbnü'l-Mu'tez, *Tabakâtü's-şuarâ*, 158.

وقد بنى الدار التي ما بنى الـ
الفرس لها مثلاً ولا الهند
ونحن نخشى أنه وارث
ملكك إن غيبك اللحد

Eminüllah'a yaratılanlar hakkında şöyle de:

Çıkış yolu ve söz kimedir

Bu İbn Yahya'dır, yol almıştır

Tıpkı senin gibi, aranızda bir sınır kalmamıştır

Ne Perslerin ne de Hintlilerin benzerini inşa edemediği bir ev inşa etti

Onun krallığın varisi olmasından korkuyoruz

Mezar seni unutturursa.

Son 2 beyit ise şiirin en tehlikeli beyitleridir ki orada şöyle demiştir:

سَأَوَاكَ فِي الْمَلِكِ فَأَبَوَابُهُ
أَهْلَةٌ يَغْمُرُهَا الْوَفْدُ
وَلَنْ يَبَاهِيَ الْعَبْدُ أَرْبَابَهُ
إِلَّا إِذَا مَا بَطَرَ الْعَبْدُ

Krallıkta sana eşittir

Kapıları elverişlidir, heyet onu inşa eder

Köle kendisini beğendiğinde

Efendisi ile rekabet eder.

Şâir Cahza el-Bermekî (324 / 936)⁵⁵⁵, Hârûn Reşîd'in bir gün şikayetleri dinlemek için oturduğunu ve ona bu kasidenin sunulduğunda renginin değiştiğini rivayet eder. Her gün bu kasideyi ister ve Bermekîleri bertaraf edinceye kadar okurdu. Bermekîlerin bertaraf edilmesinin kesin olan nedenlerinde birisi de işte bu kasideydi.⁵⁵⁶

⁵⁵⁵ Cahza; Ahmed b. Cafer b. el Vezir Yahya b. Barmak; nedim, yazar ve şarkıcı. Zirikli, *A'lâm*, 1/107.

⁵⁵⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'Ayân*, 1/336.

Haşimoğullarının kölesi olan şâir Sedîf'den (146 / 763)⁵⁵⁷ zikredilenler de bu kapsamdadır. Es-Seffâh'ın yanına girdiğinde Süleyman b. Hişâm b. 'Abdûlmelik de yanındaydı ve Seffâh ona emân vermişti, bunun üzerine Sedîf şu şiiri okudu:

لا يَغْرُنْكَ مَا تَرَى مِنْ رَجَالٍ   إِنَّ تَحْتَ الضُّلُوعِ دَاءٌ دَوِيًّا
فَضَعَ السِّيفَ وَارْفَعَ السَّوْطَ حَتَّى   لَا تَرَى فَوْقَ ظَهْرِهَا أُمُويًّا

Erkeklerde gördüklerinize aldanmayın

Çünkü kaburgaların altında acı veren bir hastalık vardır.

O halde kılıcını bırak ve kırbacını kaldır

*Öyle ki kırbacın sırtında Emevî görünmeyene kadar.*⁵⁵⁸

Süleyman ona şöyle demiştir: “Beni öldürdün Şeyh.”⁵⁵⁹ Seffâh onun öldürülmesini emretmiştir. Şiirlerinde Ebû Müslim el-Horasânî'den ilham aldığı söylenmiştir.⁵⁶⁰

Aynı şekilde, Beni Haşim'in kölesi Şibl b. 'Abdullâh'ın, 'Abdullâh b. Ali b. Abbâs'ı Emevîlere karşı kışkırtması hakkında anlatılanlar da bu bölüme girmektedir. Yaklaşık seksen kişiyi yemek için oturtmuş, sonra ona yaklaşarak onu teşvik etmeye başlamıştır:

خَوْفُهُمْ أَظْهَرَ التَّوَدُّدِ مِنْهُمْ   وَبِهِمْ مِنْكُمْ كَحَزِّ الْمَوَاسِي
وَلَقَدْ غَاظَنِي وَغَاظَ سِوَائِي   قُرْبُهُمْ مِنْ نَمَارِقَ وَكَرَاسِي
وَاذْكُرُوا مَصْرَعَ الْحُسَيْنِ وَزَيْدًا   وَقَتِيلًا بِجَانِبِ الْمَهْرَاسِ

Korkuları sevgilerini ortaya çıkardı

Onlar sizden acıların çentiğidir

Beni ve başkalarını kızdırdı

⁵⁵⁷ Sedif b. İsmail b. Meymun; Emevi döneminde doğmuş ve el-Mansûr el-'Abbâsî zamanına kadar yaşamıştır. Zirikli, A'lâm, 3/80.

⁵⁵⁸ İbn Kuteybe, eṣ-Şi'ri ve 'ş-şu'arâ', 2/749, Muhammed b. Yezid el-Müberred, el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb (Kahire: Dârü'l-fikri'l-Arabî, 3.Bsk., 1417/1997), 4/7.

⁵⁵⁹ İbnü'l- Müberred, el-Kâmil, 4/7.

⁵⁶⁰ Corci Zeydân, Târîhü't-temeddüni'l-İslâmî (Kahire: Müessisetü'l-hindâvî, 2012), 4/141.

Yastıklara ve sandalyelere olan yakınlıkları

Hüseyin ile Zeyd'in ölümünü hatırlayın

Ve havanın (büyük dibek) yanındaki ölüyü.

‘Abdullâh onların öldürülmesini emretmiş ve öldürülmüşlerdir. O da hepsi ölene kadar bazılarının inlemelerini duyarak yemeğini yemiştir.⁵⁶¹

4.1.2. Kötü Yönetimin Eleştirilmesi

Şâirler, iktidardaki yozlaşma olgusunu, devlet adamlarının mevkileri suistimal edişlerini gözlemlemiştir. Şâirler ve edebiyatçılar, toplumsal kötülöklere karşı bazen alaycı bir dille, bazen ciddi bir tavırla, bazen açık bir şekilde bazen de ima ve teşhir ederek uyarı ve tembihte bulunmuşlardır.

Ebû Dülâme, alkol kullanmakla itham edildiğinden dolayı Mansûr tarafından cezalandırılmış ve sabaha kadar bir tavuk kümesinde hapsedilmesi emredilmiştir. Ebû Dülâme bu ceza karşısında Halifeye şaşkınlığını şöyle ifade etmiştir:

أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ قَدَتَكَ نَفْسِي   غَلَامَ حَبْسَتَنِي وَخَرَقْتَ سَاجِي
أَقَادُ إِلَى السُّجُونِ بِغَيْرِ جُرْمٍ   كَأَنِّي بَعْضُ عُمَالِ الْخَرَاجِ
وَلَوْ مَعَهُمْ حُبْسَتُ لَكَانَ سَهْلًا   وَلَكِنِّي حُبْسَتُ مَعَ الدَّجَاجِ!

Müminlerin emiri sana kendimi feda ettim

Neden beni hapse atıp elbisemi parçaladın

Suçsuz yere cezaevine atıldım

Sanki vergi çalışanlarından biriymişim gibi

Eğer onlarla hapsedilseydim, işim kolay olurdu

Ama tavuklarla birlikte hapsedildim.

---

⁵⁶¹ İbnü'l- Müberred, *el-Kâmil*, 4/7.

Ebû Dülâme'nin beyitlerinde vergi memurlarının yolsuzluklarına ve hapis cezasını gerektiren eylemlerine gizli bir işaret bulunmaktadır. Şâirlerin eleştirdiği idari yolsuzluk türleri arasında bazı çalışanlar arasında yayılan rüşvet olgusu da bazı şâirlerin şiirlerinde mizâhî bir dille eleştirilmiştir. Bunun bir örneği de *Mu'cemü Mekayîsi'l-Luga* sözlüğünün yazarı İbn Fâris'in şu beytidir:

إِذَا كُنْتَ فِي حَاجَةٍ مَرْسَلًا   وَأَنْتَ بِهَا كَلِفٌ مُغْرَمٌ
فَارْسَلْ حَكِيمًا وَلَا تَوَصِّهِ   وَذَاكَ الْحَكِيمُ هُوَ الدَّرَاهِمُ

Eğer bir elçiye ihtiyacın varsa

Ve onu seviyorsan, tutkunsan

O halde bir hâkim gönder ve onu tavsiye etme

*O hâkim dirhemindir.*⁵⁶²

Özellikle ilk Abbâsî döneminden sonra adaletsizliğin yaygınlaşması, toplumun sınıflara bölünmesi ve bu sınıfların farklılaşması da yozlaşmaya işaret eden belirtiler arasında yer almaktadır. Bu durum halk arasında giderek büyüyen bir adaletsizlik ve zulüm duygusunun oluşmasına yol açmıştır. Şâirler de bunu şiirlerine yansıtmışlardır. Onlar duygularıyla yaşadıkları toplumun aynası ve atan kalbidirler. Bu konu hakkında İbn Mu'tez'in şiirinde şu beyti bulmuşlardır:

أَفَمَا تَرَى بَلَدًا أَقَمْتُ بِهِ   أَعْلَى مَسَاكِينِ أَهْلِهِ خُصْ
وَوَلَاتُهُ نَبْطٌ زَنَادِقَةٌ   مَلَأَى الْبُطُونِ وَأَهْلَهَا خُمُصُ
لَهُمْ مَسَالِخُ يَسْلُخُونَ بِهَا   لَا يَنْتَقِي سَطَوَاتِهَا اللَّصُ
وَجُنُودُهُمْ تَحْمِي رَعِيَّتَهُمْ   وَلَهُمْ عَلَى أَكْبَادِهِمْ رَقْصُ

Görmez misin kaldığım hangi belde varsa

Yöneticilerinin kalpleri zındık,

---

⁵⁶² Muhammed b. Kasım İbnü'l-Hatîb, *Ravdü'l-ahyâri'l-müntehab min rebûi'l-ebâr* (Halep: Dârü'l-kalemi'l-Arabî, 1423), 125.

Mideleri dolu ve halkın ise karnı aç

Deri yüzdükleri mezbahaneleri var,

Hırsız onların gücünden korkmaz

Askerleri halklarını koruyor ve

*Ciğerleri üzerinde onların dansı var.*⁵⁶³

İbnü'l-Mu'tez yaşadığı ülkedeki tuhaf çelişkilerden söz etmiştir. Onların yöneticileri dinsizdir, karınlarını ve halklarını açlıkla, kıtlıkla doldururlar ve zindanlarındaki insanlara çeşitli işkenceler yapan, derilerini yüzen gardiyanları vardır. Ancak ne tuhaftır ki, hırsızlar bu gardiyanlardan güvendedir. Şâir, halkı koruyan gardiyanların imajını alaycı bir üslupla anlatmaktadır. Ona göre insanların karaciğerlerini dans pistine çevirmek onların işidir ve insanların bedenleri üstünde dans ederler.

Ancak Abbâsî devletinin yaşam durumu her dönemde aynı değildir. Yükselme döneminde Abbâsî devletinin her yerinde yaşam koşulları yükselmiş ve bu durum halkın hayatına da yansımıştır. İkinci Abbâsî döneminin ortalarında ekonomik koşulların kötü olduğu görülürken, bu durum Büveyh hanedanı döneminde birçok nedenden dolayı daha da kötüleşmiştir. Art arda gelen devrimler, ayrılıkçı hareketler nedeniyle devlet bütçesinin tükenmesi ve bunun sonucunda devlet hazinesinin mali gelirlerinin azalması ile şâirlerin şiirlerinde tezahür eden idari yolsuzluklar bunların nedenleri arasında yer almaktadır.

Hüseyin b. El-Haccâc (391 / 1001)⁵⁶⁴, Irak Valisi İzzü'd-Devle el-Büveyhî'nin köpeklerinin et yediğini, yoksulların ise rüyasında bir parça ekmek gördüğünü fark ettiğinde ekonomik hayattaki bu tuhaf çelişkiyi tasvir etmiştir:

İbnü'l-Haccâc bu durumu mizahi ve alaycı, acıma ve yanma dolu bir üslupla şöyle anlatmıştır:

رَأَيْتُ كَلَابَ مَوْلَانَا وَفُوفًا   وَرَابِضَةً عَلَى ظَهْرِ الطَّرِيقِ
تَغْدَى بِالْجِدَا فَوَدِدْتُ أَنِّي   وَحَقَّ اللَّهُ خَرْكُوشَ سُلُوقِي

⁵⁶³ Abdullah İbn Mu'tez, *Dîvânü İbn Mu'tez* (Beyrût: Dârü's-sâdir), 285.

⁵⁶⁴ Nili el-Bağdâdî; Büveyhî dönemi yazarlarından biri. Zirikli, *A'lâm*, 2/231.

فيا مولاى رافقنى بقلبى لأكل كل يوم مع رفيقى

Efendimizin köpeklerinin yol kenarında durup

Çömeldiklerini gördüm

Tekelerle besleniyorlardı

Bende sülük köyünün köpeği olmak istedim

Efendim, beni bir köpeğin yanına götürün ki

*Köpek arkadaşlarımla her gün yemek yiyeyim.*⁵⁶⁵

Şâir, İzzü'd-Devle'nin köpeklerinin et yediğini görmekten şikâyet etmekte, onun da canı et çekmekte ama et bulamamaktadır. Öyle ki sonrasında onlarla yemek yiyebilecek bir köpek olmayı dilemektedir. İzzü'd-Devle'nin kendisini köpekleriyle birlikte götürmesini, böylece köpek arkadaşlarıyla birlikte et yiyebilmeyi ummaktadır. Şâir Ahmed b. Fâris, Abbâsî devletinde sosyal hayatın durumunu, kavramların nasıl değiştiğini anlatmıştır. İnsanın değerini önceden kalbi ve sözü belirlerdi, ancak o dönemde ise insanın değerini parası ve dirhemi belirler hale gelmiştir. Parası olan kazanır, fakir olanın durumuna kimse üzülmez, gelini bile ona aldırış etmezdi:

قد قال فيما مضى حكيم ما المرء إلا بأصغريه

فقلت قول امرئ لبيب ما المرء إلا بدرهميه

من لم يكن معه درهماه لم تلتفت عرسه إليه

Geçmişte bilge bir adam şöyle demişti:

“İnsan, (iki küçüğü) kalbi ve dili iledir.”

Ben de akıllı bir insanın sözünü söyledim:

“Kişi ancak iki dirhemle insandır.”

Kimin iki dirhemi yoksa

---

⁵⁶⁵ Sa'lebî, Yetîmetü'd-dehr, 3/67.

*Gelini ona bakmaz.*⁵⁶⁶

Ancak devletin ilk dönemlerinde yaşanan refah durumu, Abbâsî dönemindeki ilk halifelerin isminin aklanması anlamına gelmemektedir. İlk Abbâsî devletin yaşadığı ekonomik canlanmaya rağmen halifeler, Müslümanların hazinesine babalarının mirası gibi muamele etmiş ve ondan diledikleri gibi harcamışlardır. Tarih kitapları bize halifelerin saraylarında cariyelerin ve kadın kölelerin bolluğunu aktarmaktadır. Öyle ki, Ebû Hayyân 360 yılında yalnızca Kerh bölgesinde dört yüz altmıştan fazla kadın köle saymıştır.⁵⁶⁷

Halifeler kendi dönemlerinde yiyecek çeşitlerini ve türlerini, pahalı parfüm çeşitlerini artırdılar. Saray kadınları ipek elbiseler giyer, kendilerini altın ve mücevherlerle süslerlerdi. Hatta Berâmike cariyesi Dananır'ın, Hârûn'un kendisine verdiği otuz dinar değerinde mücevherlerden oluşan bir kolye taktığı bile söylenmektedir.⁵⁶⁸

Muktedir döneminde vezirlik gerilemiş, hükümetin geneline yayılan rüşvet ve yolsuzluğun yanı sıra mallara el koyulmasıyla karşı karşıya kalınmıştır. 12 vezir başa geçmiş ve hepsi de önceki mallara el koymuştur. Şâirlerden birisinin hicvettiği el-Hâkanî⁵⁶⁹ vezirleri de bunların arasındadır:

لِلدَّوَابِّ مَذُّ وَلَيْتَ عَوِيلُ   وَلِمَالِ الْخَرَاجِ سَقَمٌ طَوِيلُ
يَتَلَقَّى الْخُطُوبَ حِينَ الْمَتِّ   مِنْكَ رَأْيٌ غَثٌّ وَعَقْلٌ ضَنِيْلُ
إِنْ سَمَنْتُمْ مِنَ الْخِيَانَةِ وَالْجَوْرِ   فَلَارْتِفَاعِ جِسْمٍ نَحِيْلُ

Sen geldiğinden beri divanlarda inlemeler var

Vergi mallarında uzun süredir hastalık var

İhanet ve adaletsizlik yüzünden şişmanlarsanız

*Yükselişte zayıf bir vücut var.*⁵⁷⁰

⁵⁶⁶ Yakut, *Mü'cemü'l-üdebâ*, 1/416.

⁵⁶⁷ Ebû Hayyân et-Tevhidî, *el-İmta'ü ve'l-müânese*, 2/183.

⁵⁶⁸ Dayf, *el-'Asru'l-'Abbâsiyyi'l-evvel*, 3/50.

⁵⁶⁹ ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 14/174.

⁵⁷⁰ Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ İbnü Tıktakâ, *el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'-düveli'l-İslâmiyye*, thk. Abdülkâhir Muhammed Mâyû (Beyrût: Dârü'l-kalemi'l-Arabî, 1418/1997), 261.

Şâir, şiirinde veziri vergi parasını çalmakla suçlamıştır. Hatta divan çığlık atmaya ve hırsızdan yardım dilemeye başlamıştır. Vezir, ihanetin ve düşük statünün ağırlığını artırmakla suçlanmıştır. Bu vezir, vergi parasını çalmakla yetinmemiş, buna rüşvet verenleri devlet kademelerine atamak için rüşvet kabul etmeyi de eklemiştir. İçlerinden biri bu konuda şöyle demiştir:

وزيرٌ لا يملُ مِنَ الرَّقَاعَةِ   يولي ثمَّ يعزلُ بعد ساعة
ويُدني مَنْ تَعَجَّلَ مِنْهُ مَالٌ   ويُبْعِدُ مَنْ تَوَسَّلَ بِالشَّفَاعَةِ

Ahmaklıktan hiç bıkmayan bir vezir

Atanıyor ve bir saat sonra görevden alınıyor

Parayı peşin aldığına yaklaştırır

*Yardım isteyen den uzaklaştırır.*⁵⁷¹

Onun fitnessinin herkesin diline dolanması sonucunda, Muktedir onu tutuklayıp hapsedmiş ve doğruluğu ve Allah'ın kitabını ezberlemesiyle tanınan Ali b. İsa b. El-Cerrah'ı vezir yapmıştır.

Bazı vezirlerin kötü yönetmesi yalnızca yolsuzluğun sonucu değildi. Bazıları, bilgi eksikliği ve konulardaki dar görüşlülük nedeniyle kötü yönetime sahipti ve bunlar arasında vezir İbnü'l-Büreyd de vardı. Şâir Ebü'l- Ferec el-İsfahânî onun uzun bir şiirde hicvetmiştir:

يا سماءُ اسْقُطِي ويا أرضُ مِيدِي   قد تولَّى الوزارةُ ابنُ البريدي

Ey gök düş, ey toprak kay

*İbnü'l-Büreyd vezirliği devraldı.*⁵⁷²

Halkın yaşadığı yolsuzluk ve adaletsizlikler sonucunda vezirlerin başına gelen felakete sevinmeleri doğaldı, hatta bu onların en büyük dileği haline gelmiştir. Şâir Cahza el-Bermekî'nin arkadaşlarından biri Muktedir döneminde onun yanına geldiği rivayet edilmiştir. Aralarındaki konuşma şu şekildedir: Arkadaşı “Ne istiyorsun?” diye sorunca Cahza “Elimde

⁵⁷¹ Tıktakâ, *el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye*, 261.

⁵⁷² Tıktakâ, *el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye*, 277.

kalan tek şey vezirlerin felaketi” şeklinde cevap vermiştir. Ona İbnü'l-Furât'ın bir felakete uğradığı söylenince doğaçlama olarak şöyle demiştir:

أَحْسَنُ مِنْ قَهْوَةٍ مُعْتَقَةٍ   تَخَالُهَا فِي إِنَائِهَا ذَهَبًا
نِعْمَةٌ قَوْمٍ أَزَالَهَا قَدَرٌ   لَمْ يَحْظْ خُرٌّ فِيهَا بِمَا طَلَبَا

Eski bir kahveden daha iyidir

Kapta altın olduğunu sanırsın

Kaderin yok ettiği kavmin nimetinden

*Hiçbir özgür insan istediğini alamadı.*⁵⁷³

Özgür insan, İbnü'l-Furât'ın başına gelen felaket haberinin, altın kaplardan içmenin coşkusundan daha çok sevinç ve neşe getirdiğine inanır, çünkü o, yönetimi sırasında kimseye hakkını vermemiştir.

Valilerin tarihi her çağda zulümlerle dolu olmuştur. İbnü'l-Mu‘tez şiirinde vergi tahsildarlarının devletle iş yapanlardan nasıl mücevher ve para sızdırdıklarını tasvir etmektedir. Vergi tahsildarları vatandaşlara onlarda hükümdara teslim edilmesi gereken emanetleri olduğunu söylerler. Zorla paralarını verene kadar onlara işkence etmekte mahirdirler

Hâkim ve muhasebecilerin işlerinde yaygınlaşan yolsuzluklar sonucunda; yüksek maaş ve ücretlere rağmen elleri devlet mallarına uzanmıştır. Ancak zenginlik ve para sevgisi onların gözlerini kör etmiş ve bu yüzden konumlarından sonuna kadar yararlanmışlardır.

el-‘Ukberî⁵⁷⁴, kendisini bazı kadınlarla konuşması nedeniyle eleştiren ve bu eylemin yasak olduğunu ve eylemin sonucunda alacağı cezayı hatırlatan muhasebeci ile arasında yaşanan bir olayla bu durumu örneklendirmektedir. Olayı şöyle anlatmıştır:

عَارَضَنِي مُحْتَسِبٌ بَارِدٌ   فِي كَرْخِ بَغْدَادَ بِإِنْكَارِ
قَالَ: حَرَامٌ وَقَبِيحٌ إِذَا   خَاطَبْتَ نِسَاءً بِأَخْبَارِ

⁵⁷³ el-Bağdâdî, *et-Tezkiratü 'l-hamdûniyye*, 5/84.

⁵⁷⁴ Ebü'l-Bekâ Abdullâh b. el-Hüseyn el-‘Ukberî el-Ezecî el-Bağdâdî (ö. 616/1219); Arap dili ve edebiyatı, tefsir, hadis ve fıkıh âlimi. Bakırcı, “Ukberî”, 42/66.

Soğuk bir muhasebeci bana karşı çıktı

Bağdat'ın Kerh mahallesinde inkarla

Dedi ki: Haramdır ve çirkindir

*Kadınlarla konuştun onlara haberler verdin.*⁵⁷⁵

Bunun üzerine Ukberî, Muhtesib'e parasının kaynağını ve haksız yere elde ettiğini hatırlatmaya başlamıştır. Muhtesib, Ukberî'nin kendisi günahlara batmışken onun günahını yadırgaması karşısında hayrete düşmüştür. Alaycı bir tavırla şiirine devam edip, şöyle demiştir: “Beni arkadaşılığından ve Cehennemde yanında olmaktan mahrum etmek mi istiyorsun?”

Devletin bazı kesimlerinin uğradığı yolsuzlukların yanı sıra entrikalar ve anlaşmazlıklar da yayılmıştır. Vezirlerin zaafı sonucu; Abbâsî devletinde üst düzey yöneticiler arasında çıkan çatışmalar, halkın ekonomik hayatını ve geçimini olumsuz etkilemiştir. Bu çatışmalara örnek olarak Muizzü'd-devle el-Büveyh ile Musul hükümdarı Nasirü'd-devle el-Hasan b. ‘Abdullâh b. Hamdan el-Tağlebî arasında çıkan çatışma gösterilebilir. Bu çatışma nasıl oldu da halkın kötü şartlarına, yoksulluğun yayılmasına ve açlık acısına yol açtı? Şâir Ukberî bu durumu küçümseyerek şöyle aktarmıştır:

مُعْزُ الدَّوْلَةِ الْوَهْنَا	ءُيُوهِنُهَا وَيُفْقِرُهَا
وَنَاصِرُهَا عَلَى وَجَلٍ	يُزَجِّيهَا وَيَخْصُرُهَا
وَلَا هَذَا بِقُوَّتِهِ	وَلَا ذَا بَعْدُ يَنْصُرُهَا
وَأَرْوَاحُ الْعِبَادِ الْجُو	عُ نَحْوَ الْمَوْتِ يَحْشُرُهَا

Zayıf Muizzü'd-devle

Devleti zayıflatır ve fakirleştirir

Nasirü'd-Devle ise korkaktır

Devleti sürükler ve onu inhisar altına alır

---

⁵⁷⁵ Ahnef el-‘Ukberî, *Dîvânü'l-Ahnef el-‘Ukberî*, thk. Sultan b. Sa‘d Sultan (Riyad: 1999), 257.

Artık ne bu gücü ile, ne o devlete destek olur

Ne de kimse ona yardım edecek

*Aç kulların ruhları ölüme doğru yol alıyor.*⁵⁷⁶

Muizzü'd-Devle ve Nâsîrü'd-Devle, devletin zayıflığını arttırdıkları kadar, devletin gücünü de kaybettirmişlerdir. Devleti zayıflatmışlar ve yoksulluk ile zayıflığı gariplere hasretmişlerdir. Devlete destek vermediklerinden dolayı insanları ölüme sürükleyen açlık hâkim olmuştur.

Zulmün bazı çeşitleri siyasal kökenlidir. Abbâsî devletinin bazı halifelerinin, Peygamber ailesinin çocukları aç, zayıf düşene kadar onlara yaptıkları haksızlıklar buna örnek teşkil etmektedir. Bunun tam tersine Hz. Abbâs'ın soyundan gelenlerin ise şişmanlıktan dolayı fazlalıkları belirgin ve karınları genişlemiştir. İbnü'r-Rûmî bu durumu şu sözleriyle örneklendirmektedir:

أَفِي الْحَقِّ أَنْ يُمَسَّوْا خِمَاصًا وَأَنْتُمْ	يَكَادُ أَخُوكُمْ بِطَنَةً يَتَّبَعُ
تَمَشُّونَ مَخْتَالِينَ فِي حُجَرَاتِكُمْ	ثِقَالُ الْخُطَا أَكْفَالُكُمْ تَتَرَجَّرُ
وَلِيَدُهُمْ بَادِي الطَّوَى وَلِيَدُكُمْ	مِنَ الرَّيْفِ رِيَانُ الْعِظَامِ خَذَلُ

Hak mıdır, kardeşinizin karnı açken

Sizin oburluktan fazlalıklarınızın belli olması?

Onların çocukları sıkıyken

*Sizin kırsaldaki çocuklarınız etli butludur.*⁵⁷⁷

Şâirler arasında, hesap verme korkusuyla siyâsî ve idari koşulları eleştirilerini açıkça belirtmeden kelime oyunlarına başvuran, toplumun marûz kaldığı sömürü ve yağmayı ortaya çıkarmaya çalışanlar da vardır. Onların örneği olan el-Ahnef el-Ukberî (616 / 1219) şöyle demiştir:

أُرَيْتُ فِي النَّوْمِ دُنْيَانَا مَزِينَةً   مِثْلَ الْعُرُوسِ مَشَتْ بَيْنَ الْمَقَاصِيرِ

⁵⁷⁶ Ukberî, *Dîvânü'l-Ahnef el-'Ukberî*, 280.

⁵⁷⁷ Ebu Temmâm, *Dîvânü Ebî Temmâm*, 1/309.

فقلت جودي فقلت لي وقد حسرت إذا تخلصت من أيدي الخنازير

Uykumda bana süslenmiş bir dünya gösterildi

Bir gelin gibi odaların arasında dolaştı

Bana iyi davran dedim üzüldü ve dedi ki:

*Eğer domuzların ellerinden kurtulursa.*⁵⁷⁸

Şâir, dünyayı rüyada en güzel haliyle gördüğünü iddia etmektedir. Acı bir şekilde, dünyaya nimetlerden bir kısmını neden kendisine vermediğini sormuş, o da insanları haklarından mahrum bırakan ve dünyayı kendilerine özel mülk haline getiren domuzların elinde sıkışıp kaldığını bahane etmiştir!

et-Tevhîdî, “*el-İmtâ’ ve l-Muânese*” adlı kitabında kendi döneminin siyâsî, sosyal ve idari koşullarına ışık tutmayı amaçlamıştır. Okuyucu, on yedinci gecede halkın kötü durumuna ve insanların kendilerini küçümseyerek karşılayan vezire geçim sorunlarını iletmeyi umarak aradıkları zekice bir imayla karşılaşmaktadır. Orada şöyle geçmektedir: “Babü’t-Tak’da insanların şunu söylediğini duydum: İnsanlar bugün sahilde toplandılar ve vezir zabzab’a (bir tür tekne) binmek için geldiğinde bağırdılar, gürültü yaptılar ve maliyetin yüksek olduğundan, yiyecek sıkıntısı ve kıtlığından, para kazanmanın imkansızlığından ve yoksulluğun yaygınlığından bahsettiler.”⁵⁷⁹

Bu yolsuzluğun sonuçları halkın hayatında açıkça görülmekteydi. İnsanlar eşit değildi, şans herkese gülmez ve zenginlik ise her zaman karamsar olan İbnü’r-Rûmî’nin gözünde - bilgisizlikleri nedeniyle- hayvan gibi olan polislerin, yazarların ve tüccarların elinde dağıtıldı.

Bunu şöyle aktarıyor:

أتراني دون الألى بلغوا الآ مال من شرطية ومن كُتاب

وتجار مثل البهائم فازوا بالمنى في النفوس والأحباب

Polis yazar gibi emellerine ulaşanlardan beride beni görüyor musun?

⁵⁷⁸ El-Ukberî, *Dîvânü'l-‘Ukberî*, 253.

⁵⁷⁹ et-Tevhîdî, *İmta’ ve Müânese*, 2/62.

Ve tüccarlardan beride! tıpkı hayvanlar gibiler,

*Dostlar ve insanlar arasında emellerine ulaşmışlar.*⁵⁸⁰

4.1.3 Fikrî ve Mezhebî Eleştiri

Abbâsî toplumu pek çok fikrî, itikadî ve mezhepsel farklılık ve sorunla sarsılmıştır. Kendisine bağlı olanları desteklemek için şiir yazmaya teşvik etmiş, buna aksine karşı çıkanlar da ona bazen tartışma ve delillerle, bazen de kınama ve alaycılıkla karşılık vermişlerdir.

Abbâsîler döneminde kuvvetli bir şekilde yayılan ve yazarların büyük önem verdiği sorunlar arasında aşağıdaki fikrî problemler yer almaktadır:

4.1.3.1 Zındıklık ve Şu‘ûbiyye

Abbâsî devletini vuran en büyük fikri ve itikadi eğilim, onları yönlendiren farklı nedenlere rağmen belki de zındıklar ve Şu‘ûbiyye’dir.

Abbâsî halifeleri etraflarını saran zındıklık tehlikesi nedeniyle onunla savaşmak, propagandasını takip etmek, onlarla yüzleşmek ve onlara saldırmak için çalışmışlardır. Halifeler bazen onlarla münâzara etmiş, bazen de onları öldürmüştür. Onlarla münâzara yapmak ve şüphelerini çürütmek için âlimler görevlendirmişler ve zındıklardan çoğu öldürülmüştür.⁵⁸¹

Bazıları zındıklığı eğlence, ahlaksızlık ve dinsel yozlaşmayla karıştırmıştır. Hüseyin Atvân gibi bir araştırmacının, “*Birinci Abbâsî Devri’nde Zındıklık ve Şu‘ûbizm*” adlı eserinde, eğlence ve mücûn şâirlerinin tamamının isimlerini sıraladığı ve onlara zındıklık ithamında bulunduğu görülmektedir. Ancak araştırmacı, iki meselenin birbirinden farklı olduğunu düşünmektedir: Örneğin, yazarın zındık şâirler arasında ilk olarak zikrettiği Ebû Dülâme, dinî görevlerden kaçması, oyalanması ve ahlaksızlıklarıyla tanınmıştır. Fakat onun zındıklığını, şirkini veya başka bir inanca mensup olduğunu ispat edecek tek bir mısra bile zikretmeye cesaret edememiş,

---

⁵⁸⁰ İbnü'r-Rûmî, *Dîvânü İbni'r-Rûmî*, 1/189.

⁵⁸¹ Hüseyin ‘Atvân, *ez-Zendekatü ve’s-şu‘ubiyyetü fi’l-‘Asri’l-‘Abbâsîyyi’l-evvel* (Beyrût: Dârü'l-Ciyl), 25.

şiiirleri gafil, eğlence düşkünü ve ahlaksız bir insanın durumunu anlatmaktan öteye gitmemiştir.⁵⁸² Yazarın Ebû Dülâme'nin zındıklığına delil olarak bahsettiği şiiirleri arasında şu beyitleri de bulunmaktadır:

يُكَلِّفُنِي مِنْ بَعْدِ مَا شَبَبْتُ تَوْبَةً   يَحِطُّ بِهَا عَنِّي الْمَثْقِيلُ مِنْ وَزْرِي
لَقَدْ كَانَ فِي قَوْمِي مَسَاجِدُ جَمَّةٌ   وَلَمْ يَنْشَرْحْ يَوْمًا لِغَشْيَانِهَا صَدْرِي
وَمَا ضَرَّهُ وَاللَّهُ يَغْفِرُ ذَنْبَهُ   لَوْ أَنَّ ذُنُوبَ الْعَالَمِينَ عَلَى ظَهْرِي

Yaşlandıktan sonra beni tövbe etmekle sorumlu tutuyor

Böylece yükümdeki ağırlıkları benden uzaklaştırıyor

Benim kavmimde pek çok cami vardı

Ancak bir gün bile onların etkisiyle kalbim rahatlatmadı

Bu ona zarar vermez, Allah onun günahını affeder

*Alemin günahı sırtımda olsa bile.*⁵⁸³

Ebû Dülâme, bu beyitleri Mansûr'un cemaat namazı vakitlerinde yanına gelip beş farz namazı onunla kılmasını emrettikten sonra söylemiştir. Bu, Mansûr'un şarapçıların evlerini ziyaret ettiğini öğrenmesinden sonraydı ve bir süre bunu yapmaya devam etmiştir. İş uzun zaman aldığında önceki şiiirini okmuştur.

Daha sonra beyitler Mansûr'a ulaşmış ve o şöyle demiştir: “O haklı, bu bana zarar vermez, Vallahi bu hiçbir zaman doğru olmaz, onu rahat bırakın, ne istiyorsa yapsın.”⁵⁸⁴

Ebû Dülâme'nin haddi aştığı, günahlara açık olduğu ve ibadetleri reddettiği açık bir durumdur. Ancak dini küçümseyecek ve şüpheye düşecek kadar ileri gitmemiştir. Aksine, son beyit onun günahlarını itiraf ettiğinin, günahlarının bağışlanması için dua ettiğinin ve yüce Allah'a olan inancının kanıtıdır.

---

⁵⁸² Dîvânü Ebî Dülâme.

⁵⁸³ ‘Atvân, ez-Zendekatü ve ‘ş-Şu ‘ubiyyetü, 31; İbnü'l-Mu‘tez, Tabakâtü’s-Şu ‘ara, 61.

⁵⁸⁴ Subhi İbrahim es-Sâlih, “Min zürafai’l-‘asri’l-‘Abbâsi”. Mecelletu’r-risâle”, 839 (Ağustos 1949).

Ahmed Emin'in “*Hârûn Reşîd*” adlı kitabından Abbâsî döneminde zındıklığın yayılmasından bahsettiği ve onların halifeleri takip ettiği öğrenilmektedir. Ancak zındıklık kelimesi, halkın zihninde tam mânasıyla oturmamıştır. Bazıları bunu padişahın nezdinde düşmanlarını tuzağa düşürmek için kullanmışlardır.

Ahmed Emîn'in zikrettiği zındıklık kelimesinden kasdedilenler şunlardır:

* Ahlaksızlık mânasında kullanılmıştır. Bu mânada kullananlardan birisi Hammâd b. Acred diğeri ise Âdem b. ‘Abdülazîz'dir. Büyük ihtimalle Hüseyin Atvân'ın “*Zındıklık ve Şuûbizm*” adlı eserinde zındıklık kelimesi bu mânada kullanılmıştır. Ahlaksızlıkları ile bilinen, dini küçümseyen ancak zındık oldukları kesin olmayan şâirler zındıklık ile itham edilmiştir.

* Berâmike, Ebû Müslim el-Horâsânî gibi hükümdarlık hususunda yarışanlar için kullanılmıştır ki, böylece insanların onlardan nefret etmesi beklenmiştir.

* İçlerinden birinin söylediği gibi, ateist bir kişiyi ifade etmek için kullanılmıştır:

ما جاءنا أحدٌ يخبرُ أنه   في جنَّةٍ من مات أو في نارٍ

Bize hiç kimse gelmedi bilgi veren

Ölen kişinin cennette mi yoksa cehennemde mi olduğuna dair.

Şu sözü gibi:

يا ناظرًا في الدِّينِ ما الأمرُ   لا قدرٌ صحَّ ولا جبرٌ
ما صحَّ عندي من جميع الذي   تذكرُهُ إلا الموتُ والقبرُ

Ey dini araştıran, sorun nedir?

Ne kader vardır ne de Cebr (cebriyye)

Söylediğin hiçbir şey benim için doğru değildir

*Ölüm ve kabir dışında.*⁵⁸⁵

---

⁵⁸⁵ Muhammed b. Mükerrrem İbnü Manzûr, *Ahbâru Ebî Nüvâs*, thk. Muhammed Abdurrasûl İbrâhim-Abbâs eş-Şirbinî (Kahire: Matbaatu'l-i`timâd, 1924), 228.

Bu şiir türü iki farklı görüşle karşılanmıştır: İlkine göre bu tür sözler zındıklık ve ateizmin doruk noktası olarak değerlendirilmiştir. Bazıları ise bunu kibar, tatlı dilli görünmeye çalışmak olarak; ve sahibini ise kibar olarak değerlendirmiştir.

* Zındık kelimesi kibar ve tatlı dilli görünmeye çalışmak olarak kullanılmıştır. Onlardan birinin şu sözü buna delalet eder:

زندق معلنًا ليقول قومٌ   إذا ذكرؤهُ زنديقٌ ظريفٌ
فقد بقي الترنُّدُ فيه وسماً   وما قيلَ الظَّريفُ ولا اللطيفُ

Bir grup desin diye zındık ilan edilmiş

Ondan bahsettiklerin de zarif bir zındık diyorlar

Zındık onda bir alamet olarak kaldı

*Zarif veya latif denilmedi.*⁵⁸⁶

* Zındık kelimesi, ilk defa Müslümanmış gibi davranıp dinlerini gizli yaşayan İranlı bir grup için kullanılmıştır. Bu kimseler Pers devletinin ihtişamını yeniden tesis etmeyi amaçlıyorlardı ve o dönemde sayıları çoktu.⁵⁸⁷

Burada sapkınlıktan ve araştırmacıların açıklamalarından söz edilmesinin nedeni, bunun Abbâsî devletini vuran, insanların inançlarına şüphe düşürmeye, tahrif etmeye, eski Pers dinlerini canlandırmaya, kitaplarını Arapçaya çevirerek Araplar arasında yaymaya çalışan en güçlü mezhepsel fikrî çatışmalardan biri olmasıdır.⁵⁸⁸

Konumuz Abbâsî dönemi edebiyat camiasını etkileyen yönüne değinmek olduğundan, diğer boyutlarını, sebeplerini, hedeflerini ve şekillerini fazla detaya girmeden zikretmemiz gerekmektedir.

Ancak zındıklık içeren şiirlerin çoğu, ya halifelerin onlarla savaşması, halk için tehlikeyi önlemek amacıyla dolaşıma girmesine engel olması ya da yazarlarının zulüm ve öldürülme

⁵⁸⁶ Râgıp el-İsfahânî, *Muhâdaratu'l-üdebâ*, 2/437.

⁵⁸⁷ Ahmed Emîn, *Harun Reşid* (Kahire: Müessesetü'l-Hindâvî, 2012), 49.

⁵⁸⁸ 'Atvân, *ez-Zendekatü ve 'ş-Şu'ubiyyetü*, 23.

korkusu sebebiyle çoğu zaman gerçek benliklerini saklaması ve düşüncelerini şiirlerinde belirtmemesi nedeniyle edebiyattan çıkarılmıştır.⁵⁸⁹

Şuûbiyye'den bahsederken kültürel, insanî ve etnik çeşitliliğin Abbâsî devletinde Medenîyetin gelişmesine yol açtığı görülmektedir. Ancak bu çeşitlilik aynı zamanda Şuûbiyye'nin ortaya çıkmasına da yol açmıştır. Buna daha önce değinmiştik. Bunu taşıyan en tehlikeli kişiler, İslam'ı sabote etmek dışında hiçbir amaç gütmenden İslam'a intisap edenlerdir. Şuûbiler başlı başına bir sınıf değillerdi; onların bir kısmı alt sınıftan, bir kısmı özel sınıftan, bir kısmı da yazar ve şâirdi.⁵⁹⁰

Şuûbiyye hareketinin Abbâsî döneminde siyâsî hayat üzerinde büyük etkisi olmuştur. Fakat Arap dilini ve gerçek İslam dinini etkilemeyi başaramamıştır. Bu hareketin öncüleri, karşı tarafı farklı kılan özellikleri küçümsemeye, onunla ve onun ahlaki ve etik özellikleriyle alay etmeye dayanmaktaydı.

Abbâsî dönemine üç eğilimin hâkim olduğu görülmektedir:

1- Arapların En Üstün Olduğu Düşüncesi:

Bu eğilimin mensupları, Arapların halkların en hayırlısı olduğunu iddia etmektedir. Onların bu konudaki delilleri, Arapları diğerlerinden ayıran cömertlik ve ihtiyaç sahiplerine yardım etme gibi nitelikleri ve Persler ile Romalıların kendi ülkelerinin sınırlarında olmaları ve onlardan bağımsız olmaya cesaret edememeleridir. En önemli nokta, İslam'ın kendi topraklarından başlamış olması, Resulullâh (s.a.v.)'in kendi ırklarından olması ve onların Allah'ın dininin yayıcıları ve savunucuları olmalarıdır.

Bu görüşü savunanların iddiaları arasında, Mirabad'da bir grubun toplandığı ve onlarla İbnü'l-Mukaffa'nın da bulunduğu dair bir hadiseyi nakletmeleridir. Bu hadise şöyledir: İbnü'l-Mukaffa onlara sordu: “Hangi kavim daha akıllıdır?” Onlar da birbirlerine bakıp şöyle dediler: “Belki de İran kökenli olanları kastediyor.” Sonra şöyle dediler: “İran.” İbnü'l-Mukaffa ise şöyle karşılık vermiştir: “İranlılar öyle değildir, çünkü onlar toprakların çoğuna sahip olmuşlar, büyük

---

⁵⁸⁹ ‘Atvân, ez-Zendekatü ve 'ş-Şu 'ubiyyetü, 34.

⁵⁹⁰ ‘Atvân, ez-Zendekatü ve 'ş-Şu 'ubiyyetü, 34.

bir mülk bulmuşlar ve insanların çoğuna galip gelmişlerdi. Ancak akıllarıyla hiçbir şey üretmemişlerdir, hikmetin kalanından yeni bir şey elde etmemişlerdir.” Onlar “Romalıları mı?” diye sorulunca o, şöyle demiştir: “Zanaatkar insanlardır.” Onlar “Çin mi?” diye sorulunca o, şöyle demiştir: “Nükteci insanlardır.” Onlar “Hindistan mı?” diye sorulunca o, şöyle demiştir: “Felsefe insanlarıdır”. Onlar “Sudan mı?” diye sorulunca o, şöyle demiştir: “Allah'ın yarattıklarının en şerhileri.” Onlar bu kez “Öyleyse sen söyle.” dediklerinde o, şöyle demiştir: “Araplar” deyince güldüler! İbnü'l-Mukaffa daha sonra şöyle demiştir: “Sizinle aynı fikirde olmak istemedim ama nesepten payıma düşeni kaçırmışsam, ilimden de payıma düşeni kaçırmam. Araplar, karşılaştırılabilir bir örnek olmadan ve hiçbir iz bulunmaksızın hüküm sürdüler. Onlar deve, koyun, yün ve deri sahipleridir. Her biri yiyeceğiyle cömerttir, emeğiyle cömerttir hem kolay zamâna hem de zor zamâna eşlik ederler. Akıyla bir şeyi anlatır, misal olur; yapar, delil olurlar. Dilediğini güzelleştirirler, o da güzel olur. Dilediği kötüleştirir, kötü olur. Nefisleri onları terbiye etmiş, niyetleri onları yükseltmiş, kalpleri ve dilleri onları yüceltmıştır. Allah, kıyamete kadar sürecek dinini ve hilafetini onlarla başlatmıştır. Onların haklarını yok sayan kaybeder, onların faziletlerini inkâr edene düşman olunur.”⁵⁹¹

Bazı Arap şâirler, İslam'ın başkalarıyla alay etmeyi yasaklayan öğretilerini ihlal ederek Arap olmayanlarla alay etmeye başlamışlardır. Ebü'l-Atâhiyye, Ebû Nüvâs'ın hocası Vâlibe b. el-Hubâb ile kırmızımsı beyaz teni ve sarı saçları gibi bedensel özellikleri sebebiyle dalga geçmektedir. Arap Yarımadası'nda bilinmeyen özellikleri o kadar taşıyor ki, rengarenk bir kuşa benzetilmektedir:

مَا بَالُ مَنْ أَبَاؤُهُ عَرَبُ الْـ	أَلْوَانُ يُحْسَبُ مِنْ بَنِي قَيْصِرْ
أَتَرُونَ أَهْلَ الْبَدْوِ قَدْ مُسِخُوا	شُقُرًا أَمَا هَذَا مِنَ الْمَنْكُرِ
وَكَأَنَّ وَجْهَكَ حَمْرَةً رِيَّةً	وَكَأَنَّ رَأْسَكَ طَائِرٌ أَصْفَرُ

Babaları Arap renginden olan birinin durumu nedir ki?

Neden Sezar soyundan sayılıyor?

---

⁵⁹¹ İbn Abdi Rabbihi, el-‘Ikdu’l-ferid, 2/50.

Bedevîlerin kırmızıya dönuştüğünü görmüyor musunuz?

Bu istenmeyen bir şey değil mi?

Yüzün akciğer gibi kırmızı

*Kafan sarı bir kuş gibi.*⁵⁹²

Aynı şekilde el-Mütenebbî de ırkçılıkla dolu şiirler yazmış, şu beyitleri ile Kâfûr el-İhşîd ile alay etmiş ve onun ahlakî özelliklerini kullanarak ona hakaret etmiştir:

من عَلَّمَ الْأَسْوَدَ الْمَخْصِيَّ مَكْرَمَةً   أَقْوَمُهُ الْبَيْضُ أَمْ أَبَانُهُ الصَّيْدُ
أَمْ أُذْنُهُ فِي يَدِ النَّخَّاسِ دَامِيَةً   أَمْ قَدْرُهُ وَهُوَ بِالْفَلَسِينِ مَرْدُودُ

Siyah hadıma soylu davranmayı kim öğretti?

Beyaz kavmi mi yoksa avcı ataları mı?

Ya da kulağı köle tüccarının elinde kanyor mu?

*Yoksa iki metelik iken değeri iade mi edildi?*⁵⁹³

Mütenebbî, insanların karakterlerini ve ten rengini aşağılamak ve alay etmekle yetinmemiş, Arap olmayanlar arasında öne sürdüğü ahit ve antlaşmaları bozma gibi ahlaki nitelikleri aşağılamaya da yönelmiştir:

وَأِنَّمَا النَّاسُ بِالْمَلُوكِ وَمَا   تُفْلِحُ عَرَبٌ مَلُوكُهَا عَجْمُ
لَا أَدَبٌ عِنْدَهُمْ وَلَا حَسَبٌ   وَلَا عَهْدٌ لَهُمْ وَلَا زِمَمُ

İnsanlar krallarla beraberdir

Kralı Acem olan Araplar başarıya ulaşamaz

Ne edepleri ne de şerefleri var

*Ne anlaşmaları ne de sorumluluk duyguları var.*⁵⁹⁴

---

⁵⁹² Ebü'l-Atâhiyye, *Dîvânü Ebi'l- 'Atâhiyye*, 218.

⁵⁹³ el-Mütenebbî, *Dîvânü'l-Mütenebbî*, 508.

⁵⁹⁴ el-Vâhîdî, *Şerhü'l-Vâhîdî li dîvânî'l-Mütenebbî*, 479.

Şâir Mütenebbî, ulusların değerinin krallarının değerinden kaynaklandığını düşünmektedir. Ona göre, eğer Acem Araplara hükmederse, Arapların işlerinde başarılı olmaları mümkün değildir. Onlar ihanet ile vasıflanan kimselerdir ve sözlerini yerine getirmezler.

2- Üstünlüğün Bireysel Ahlaktan Kaynaklandığı Düşüncesi:

Bu görüşü savunanlar, Arapların üstün olduğunu veya herhangi bir milletin diğer milletten üstün olduğunu söylememektedir. Onların görüşünü “Bütün insanlar aynı türdendir ve tek bir adamın soyundandır.” ifadesi yansıtmaktadır. Onlara göre fazilet uluslararası değil bireyler arasındadır. “İnsanların üstünlüğü babalarından ve akrabalarından değil, davranışlarından, ahlaklarından, şereflerinden ve niyetlerinin boyutundan kaynaklanmaktadır.”⁵⁹⁵

3- Arapların Aşağılık Olduğu Düşüncesi

Bu görüşte olanlar, Arapların konumunu aşağılıyor ve diğer milletleri onlara tercih etmektedirler. Onların bu görüş için ileri sürdükleri deliller şunlardır:

* Arapların hiçbir özelliği yok. Yoksulluk içinde yaşadılar, bu yüzden çocuklarını öldürdüler, işgal ve yağma durumunu yaşamadılar.

* Arapların gurur duymasına gerek yok, zira onlar ne kral ne ilim adamı ne de sanat ehlidirler. Şiir onlara özgü değildir. Nesep ile övünmelerine gelince onlara göre evlilik, İslam'ın kısıtladığı şeylerle sınırlı değildir. Öyle ki bir kadının birçok erkek arasında kullanılması yaygındır. Buna ek olarak kabileler arasında esaret ve esirlik olgusu da vardır.

* Arapların İslam'la gurur duymasına gelince, bu sadece Arapların değil, tüm ırkların (tüm dünyanın) dinidir. İslam, Arapların övdüğü kabilecilik/ırkçılık ile bizzat savaştı.

Bu şâirler arasında, Mütevekkil'e şiir yazan, daha sonra onun arkadaşlarından biri olan ve Mütevekkilî lakabını alan Ebû İshak el-Mütevekkilî (İbrahim b. Memeşiz) de vardır. Mütevekkil'i öven uzun bir mektup yazdı, ancak Mütevekkil'in çocuklarının arkadaşlığından

---

⁵⁹⁵ İbn Abdi Rabbihi, *el- 'Ikdu 'l-ferid*, 2/89.

nefret etmekteydi. Bu yüzden onları bırakıp Yakup b. el-Leys'e katılmıştır. Yakub'un yanından Mu'temid'e şunları yazmıştır:

أنا ابنُ الأكارمِ من نسلِ جِمْ   وحائزِ إرثِ ملوكِ العجمِ
ومحيي الذي بادَ من عزِّهم   وعَفَى عليه طوَالِ القَدَمِ

Ben Cem soyundan gelen soyluların oğluyum

Acem krallarının mirasının sahibiyim.

Güçlü halleri, ölenleri

*Uzun zamandan dolayı yok olanları ihya edim.*⁵⁹⁶

İran asıllı soyuyla övündükten sonra Arapları şu sözleri ile kınamıştır:

إبليسُ خيرٌ من أبيكم آدمُ   فتنَّبَّهوا يا معشرَ الفَجَّارِ
إبليسُ من نارٍ و آدمُ طينةُ   والأرضُ لا تسْمُو سُمُو النارِ

Şeytan, babanız Adem'den daha iyidir

Dikkat edin, ey günahkârlar!

Şeytan ateşten, Âdem ise topraktan yaratılmıştır

*Yer ateş kadar yüce değildir.*⁵⁹⁷

Şu beyitleri de bu konuyla ilgilidir:

الأرضُ مظلمةٌ والنَّارُ مشرقةٌ   والنَّارُ معبودةٌ مُذْ كانتِ النَّارُ

Yeryüzü karanlıktır, ateş parlaktır

*Ateş var olduğundan beri ona tapılmıştır.*⁵⁹⁸

Başka beyitlerde de Arapları soylarıyla gurur duymalarından dolayı eleştirmiş ve Allah'a olan bağlılığıyla övünmüştür:

---

⁵⁹⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu 'cemü'l-üdebâ*, 1/128.

⁵⁹⁷ Beşşâr b. Bürd, *Divân-ı Beşşâr b. Bürd*, 4/78.

⁵⁹⁸ Beşşâr b. Bürd, *Divân-ı Beşşâr b. Bürd*, 4/78.

صَبَحْتُ مَوْلَى ذِي الْجَلَالِ وَبَعَضُهُمْ   مَوْلَى الْعَرِيبِ فَجُدْ بِفَضْلِكَ وَافْخَرْ
مَوْلَاكَ أَكْرَمُ مِنْ تَمِيمٍ كُلِّهَا   أَهْلُ الْفَعَالِ وَمِنْ فُرَيْشِ الْمَشْعَرِ
فَارْجِعْ إِلَى مَوْلَاكَ غَيْرَ مُدَافِعٍ   سُبْحَانَ مَوْلَاكَ الْأَجَلِ الْأَكْبَرِ

Ben celâl sahibinin kölesi

Bazıları da Arapların kölesidir, minnettar olun, gururlanın

Senin efendin Temim'in hepsinden daha şerefli dir/cömerttir.

Savunmasız efendine geri dön

*Yüce ve büyük rabbini tenzih ederim.*⁵⁹⁹

Dikkat çekici olan, Beşşâr'ın dine karşı takındığı karışık tutumlarıdır: Bir yandan Allah'a kulluğunu ve Cenâb-ı Hakk'a bağlılığını ilan ederken, diğer yandan Kureyş'teki el-Meş'arî'l-Haram bölgesi ile dalga geçmektedir ki, bu bölge Müzdelife'de bulunan küçük bir dağdır. Bu hac ibadeti ile üstü kapalı bir şekilde dalga geçmekten başka bir şey değildir.

Beşşâr, açık bir şekilde Şuûbiyye'ye mensup olmasının yanısıra; ahlaksız, dinden uzak, kendini arzularına kaptırmış, İslam öğretilerine karşı terbiye sınırlarını aşmış bir kimsedir. Zındıklığına gelince, en doğrusunu Allah bilir.

Aynı şekilde Ebü'l-Nüvâs da İranlı annesinden etkilenmiş ve babası Arap olmasına rağmen Hüsvrev'in soyundan olmaktan gurur duymuştur. Arap Bedevî yaşamını küçümseyerek şöyle demiştir:

وَلَا تَأْخُذْ عَنِ الْأَعْرَابِ لَهَوًا   وَلَا عِيشًا فَعِيشُهُمْ جَدِيبُ
فَأَيْنَ الْبَدُوُّ مِنْ إِيوَانَ كَسْرَى   وَأَيْنَ مِنَ الْمِيَادِينِ الزُّرُوبُ

Araplardan eğlenceyi ve yaşam tarzını almayın

Zira yaşam tarzları kurak/verimsizdir.

Hüsvrev'in sarayı nerde Bedevîler nerde?

---

⁵⁹⁹ İsfahânî, *el-Egânî*, 3/21. Matbu olan Dîvânında buna rastlayamadık.

*Meydanlar nerde hayvan ahırları nerede?*⁶⁰⁰

Şâir, Arapların kuraklık içinde yaşamalarını ayıplamaktadır. Onlar eğlenceye ve mutluluğa uygun değillerdir. Pers uygarlığı ile Arapların deve ahırları arasında alaycı bir karşılaştırma yapmaktadır. İkisinin arasında ona göre saraylar ve ahırlar arasında olduğu kadar fark vardır.

Şuûbiyye'ye mensup olan şâirler, Arapları ve onların soylarını aşağılamaya, geçim kaynaklarıyla alay etmeye yönelik sürekli girişimlerine ek olarak İsmail b. Yesâr'ın⁶⁰¹ belirttiği gibi, Arap olmayan soylarıyla da övünmektedirler:

رُبَّ خَالٍ مُتَوَّجٍ لِي وَعَمٍّ
مَا جِدَّ مُجْتَدِي كَرِيمِ النَّصَابِ
إِنَّمَا سَمِّيَ الْفَوَارِسُ بِالْفُرْ
سِ مُضَاهَاةَ رَفْعَةِ الْأَنْسَابِ

Benim nice taç sahibi dayım

Şerefli, eli açık, ciddi amcam vardır.

İranlılar, “Fürs” olarak isimlendirilmiştir

*Onlara soylarının yüceliği benzediği için.*⁶⁰²

Halkı, şöhrete ve asil kökene sahip taçlı krallardır. Fürs kelimesinden şövalye (fürsân) şeklinde isimlendirilmelerinin sebebi soylarının yüceliği ile ilişkilidir. Onlarla dalga geçmeleri ve aşağılamaları, İslam'ın içindeki cahiliye dönemine davet ederek, ensâb konusunda şüpheyne düşmeye kadar uzanmaktadır. Bunlar arasında Beşşâr b. Bürd'ün, Ebü'l-'Alâ b. 'Amr'la alay eden ve onun Arap soyundan şüphe eden sözleri de yer almaktadır:

إِرْفُقْ بِعَمْرٍو إِذَا حَرَكْتَ نِسْبَتَهُ
فَإِنَّهُ عَرَبِيٌّ مِنْ قَوَارِيرِ
إِنْ جَارَ أَبَاؤُهُ الْأَنْدَالُ فِي مُضَرٍ
جَارَتْ قُلُوسُ بُخَارَى فِي الدَّنَانِيرِ

Eğer soyunu değiştirirseniz Amr'a iyi davranın.

O, şişelerden bir Arap'tır

⁶⁰⁰ El-Hasan b. Hânî, *Dîvânü Ebî Nüvâs*, thk. Ömer er-Tibâ' (Beyrût: Dârü'l-Erkâm, 1998), 530.

⁶⁰¹ el-Nesa'i (ö. 130/748); Şu'ûbiyyesi ve Arap olmayanlara karşı ırkçılığıyla ünlü bir 'Abbâsî şâiri. Zirikli, *A'lâm*, 1/329.

⁶⁰² İsfahânî, *el-Egâni*, 4/403.

Aşağılık atalarının Mudar'dan olması caizse

*Buhârâ'nın parası dinar olur.*⁶⁰³

Şâir, Ebû Amr'ın sorunlu soyu ile alay etmekte ve karışıklığı önlemek için ondan hareket etmemesini istemektedir. Onun nesebinin Mudar'a ait olduğu doğru değildir. Nitekim Buhara dirhemlerini de dinar saymak doğru değildir, bu imkansızdır.

Bunlar arasında Ebû Nüvâs'ın Heysem b. 'Adiy hakkında hem onunla ve hem de onun Araplarla olan bağlantısıyla alay ettiği, onun soyundan şüphe ettiği için söylediği şiiri de yer almaktadır:

الْحَمْدُ لِلَّهِ هَذَا أَعْجَبُ الْعَجَبِ   الْهَيْئُ بْنُ عَدِيٍّ صَارَ فِي الْعَرَبِ
يَا هَيْئُ بْنُ عَدِيٍّ لَسْتُ لِلْعَرَبِ   وَلَسْتُ مِنْ طَيِّئٍ إِلَّا عَلَى شَعَبِ
كَأَنَّنِي بِكَ فَوْقَ الْجِسْرِ مُنْتَصِباً   عَلَى جَوَادٍ قَرِيبٍ مِنْكَ فِي الْحَسَبِ

Allah'a hamd olsun, bu çok garip

Heysem b. Adiy Arap oldu

Ey Heysem b. Adiy sen Araplardan değilsin

Tay kabilesinden değilsin ancak isyankârsın

Sanki ben de seninle köprünün üzerinde

*Soyca sana yakın bir at üzerinde durur gibiyim.*⁶⁰⁴

Ebû Nüvâs, soyunun Araplara dayandığını iddia eden Heysem ile alay ederek şaşkınlığını alaycı bir dille ifade etmiştir. O, atlara olan mensubiyeti ihtimalinin Araplarla olan mensubiyeti ihtimalinden daha güçlü olduğuna inanmaktadır!

Şuûbiyyenin izlediği yollar arasında Acemlerin menkıbeleri üzerine yazılan telifler de yer almaktadır. Bu kişiler arasında şâir ve yazar olan Sa'îd b. Humeyd el-Buhtekân İranlı olup kadim bir soya sahiptir ve Araplara karşı güçlü bir ırkçılık anlayışı vardır. Onun kitapları

---

⁶⁰³ Abdülmelik b. Muhammed es-Sa'lebî, *Simâru'l-kulub fi'l- mudâfi ve'l-mensûb*, thk. Mahmud Ebu'l-fazl İbrahim (Kahire: Dâru'l- ma'ârif, 1965), 542.

⁶⁰⁴ Ebi Nüvâs, *ed-Dîvân*, 524.

arasında *İftihârü'l-'Acem ale'l-'Arab* (Acemlerin Araplara Karşı Üstünlüğü) isimli bir kitap da bulunmaktadır. Saîd b. Humeyd b. Bahr da onlardan birisidir. Kendisinin İran krallarının torunlarından olduğunu iddia etmektedir. Onun *İntisâfû'l-'Acem mine'l-'Arab* (Acemlerin Araplardan Hakkını İstemesi) isimli bir kitabı da bulunmaktadır.⁶⁰⁵

Yukarıda bahsi geçen Heysem b. 'Adiyy de bunlardandır. O da bu türde birkaç kitap telif etmiştir. *Kitâbü'l-mesâlibi's-sagîr*, *el-Mesâliü'l-Kebîr*, *Mesâlibü Rebî'a*, *Men Tezevvece mine'l-Mevâlî fi'l-'Arab* isimleri eserleri bunların arasında yer almaktadır.⁶⁰⁶

Bunlar arasında gramer ve bilgi konusunda en bilgili kişilerden biri olan Ebû Ubeyde Ma'mer b. El-Müsennâ da vardır. O aslen İranlı'dır ve Arapları sevmemektedir. Arapların kusurları hakkında kitaplar yazmıştır. Bu kitaplardan bazıları şunlardır: *Lusûsü'l-'Arab*, *Ed'iyâü'l-'Arab*.⁶⁰⁷

Böylece Bağdat'ta ortaya çıkan entelektüel çeşitlilik ve Medenîyet çatışmasının, bunun sonucunda ortaya çıkan Şuûbiyye ve ırkçılığın tiksindirici olduğu ortadadır. Bu durum yazarlara harikulade imgelerle dolu bir edebiyat oluşturmaları için zengin malzeme sağlamıştır.

4.1.3.2 Halku'l-Kur'ân Konusu Etrafında Dönen Eleştiriler

Abbâsî Devleti tarihinin ilk döneminin resmî mezhebinden daha önce bahsedilmiştir. Mu'tezile mezhebi, Halife Me'mûn'un emriyle Abbâsî devletinin resmî mezhebi ilan edilmiştir. Akılcılık, Mu'tezile mezhebini etkisi altına almıştır. Akide konusunda nakilden ziyade akla, sema'dan ziyade de fikre önem vermektedirler.

Mu'tezile düşünürlerinin gündeme getirdiği en önemli konu, halku'l-Kur'ân meselesi ve devletin silahlarını kullanarak âlimler ile insanlara kendi fikirlerini zorla dayatmalarıdır. Bu felaket durum sebebiyle âlimler bir dönem dinî baskı görmüşlerdir. Bu durum, Mu'tezile

---

⁶⁰⁵ Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 3/1366.

⁶⁰⁶ Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 3/1366.

⁶⁰⁷ İbnü'l-Kıftî, *İnbahu'r-ruvât*, 3/286; İbnü Hallikan, *Vefayatü'l-a'yan*, 1/233.

mezhebini ortadan kaldıran ve Şâfiî mezhebini devletin ana mezhebi haline getiren Mütevekkil'in halifeliği devralmasına kadar devam etmiştir.⁶⁰⁸

Şâirler bu olaylardan uzak kalmamıştır. Biz burada bu düşünceye sahip kişilerin kınanmalarını, özellikle de o dönemde onların ortaya çıkardığı din zulmünün kınanmasını incelemekle ilgilenmekteyiz.

Bu şâirler arasında, halifelerin bu mihnet olaylarında baş kışkırtıcı olan vezir Ahmed b. Ebî Ebî Du'âd' karşı cesaret ederek uzun bir şiir yazan Ali b. Cehm de vardır. O şöyle demiştir:

وَصَاحَ إِبْلِيسُ بِأَصْحَابِهِ	حَلَّ بِنَا مَا لَمْ نَزَلْ نَحْذَرُ
أَلَيْسَ قَدْ كَانُوا أَجَابُوا إِلَى	أَنْ أَظْهَرُوا الشِّرْكَ كَمَا أَضْمَرُوا
وَأَظْهَرُوا أَنََّّهُمْ قُدَّرَ	قُدْرَةٌ مَنْ يَقْضَى وَمَنْ يَقْدَرُ
وَشَتَّمُوا الْقَوْمَ الَّذِينَ ارْتَضَى	بِهِمْ رَسُولُ اللَّهِ وَاسْتَكْبَرُوا
فَرَدَّهُمْ طَوْعًا وَكَرْهًا إِلَى	أَنْ عَرَفُوا الْحَقَّ الَّذِي أَنْكَرُوا

Şeytan da ashabına şöyle bağırdı:

Daima sakındığımız şey başımıza geldi.

Şâir, İbn Ebî Du'âd'ı, Mütevekkil'in halifeliği üstlenmesi nedeniyle ashabını uyaran bir şeytan olarak tasvir etmektedir. Nitekim onlar bu durumun kendilerine yönelik tehlikesini hissetmişlerdir.

Sonra şu sözlerini eklemiştir:

Gizledikleri gibi şirki ortaya çıkarmaya da razı değiller mi?

Ve yargılama ve takdir etme gücüne sahip olduklarını gösterdiler.

Allah Rasulünün razi olduğu kavmi dile doladılar ve büyüklendiler

*Yalanladıkları gerçeği anlayıncaya kadar onları isteyerek veya istemeyerek geri çevirdi.*⁶⁰⁹

⁶⁰⁸ Ahmed Emin, *Duha 'l-İslâm*, 3/198.

⁶⁰⁹ Ali b. Cehm, *Dîvân-ı Ali b. Cehm*, 75.

Onları şirk ile suçlamış, çünkü insanların tanrılar gibi kendi eylemlerini yaratma yeteneğine sahip olduğunu söylemiştir. Ancak Halife Mütevekkil onları izlemekteydi. İsteyerek veya istemeyerek de olsa onları sözlerinden caydırmış, böylece gerçek ortaya çıkmıştır.

Ahmed b. Du'âd'ın şiirini duyunca şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Birinin onun gibi bir şey yapmaya cesaret edebileceğini hiç düşünmemiştim.”⁶¹⁰ Vezir İbni Du'âd felç olmuş ve İbn Cehm, onunla alay etme, yaptıklarını kınama, alimlere yaptığı işkenceyi ve onları Kur'an'ın mahluk olduğunu söylemeye zorladığını hatırlatma fırsatını kaçırmamıştır. İbn Cehm şöyle demiştir:

لَمْ يَبْقَ مِنْكَ سِوَى خَيَالِكَ لَا مِعَاً	فَوْقَ الْفِرَاشِ مُمَهَّدًا بِوَسَادِ
كَمْ مَجْلِسٍ لِلَّهِ قَدْ عَطَّلَتْهُ	كَيْ لَا يُحَدِّثَ فِيهِ بِالْإِسْنَادِ
وَلَكُمْ مَصَابِيحُ لَنَا أَطْفَاءُهَا	حَتَّى نَحِيدَ عَنِ الطَّرِيقِ الْهَادِي
وَلَكُمْ كَرِيمَةٌ مَعَشَرٍ أَرْمَلَتْهَا	وَمُحَدِّثٍ أَوْثَقَتْ فِي الْأَقْيَادِ

Senden geriye kalan tek şey parlak hayal gücün

Yatağın üstünde yastıktan yapılmış

Nice Allah mclisi var ki sen onu durdurdun, imalı konuşulmasın diye

Nice kandilleri söndürdün, hidayet yolundan sapalım diye

Senin yüzünden dul kalan nice kızlar

*Zincirlediğin nice muhaddis var.*⁶¹¹

İbn Du'âd'ın hastalığı tasvir edilmekte ve ona Sünni alimler ile hadis alimlerinin hapishanelere götürülmesinin ve çoğu zaman işkence altında ölmelerinin neleri gerektirdiği hatırlatılmaktadır. Onun hastalığı mazlumların intikamı olmuştur.

Ebü'l-Haccâc el-A'râbî, Mu'tezile'nin düşüncesini ve onların takip ettikleri görüşleri kınamayı İbn Du'âd'ın şahsına has kılarak tenkit etmiştir. Şiirinde şöyle demiştir:

⁶¹⁰ Merzubânî, *el-Muvaşşah*, 384.

⁶¹¹ Merzubânî, *el-Muvaşşah*, 128.

نَكَسْتَ الدِّينَ يَا ابْنَ أَبِي دُوَادَ فَأَصْبَحَ مَنْ أَطَاعَكَ فِي ارْتِدَادِ
زَعَمْتَ كَلَامَ رَبِّكَ كَأَن خُلِقَا أَمَا لَكَ عِنْدَ رَبِّكَ مِنْ مَعَادٍ!
كَلَامُ اللَّهِ أَنْزَلَهُ بِعِلْمٍ وَأَنْزَلَهُ عَلَى خَيْرِ الْعِبَادِ
وَمَنْ أَمْسَى بِبَابِكَ مُسْتَضِيفًا كَمَنْ حَلَّ الْقَلَاءَ بِغَيْرِ زَادٍ

Dini ters düz ettin ey İbn Ebî Du'âd!

Sana itaat eden mürted olur

Rabbinin sözlerinin yaratılmış olduğunu iddia ettin

Rabbinin katında sana bir dönüş yok mu?

O Allah'ın kelimasıdır, onu ilmiyle indirmiştir

Kullarının en hayırlısına indirmiştir

*Senin kapına gelip konuğun olan, azıksız çölde kalan gibidir.*⁶¹²

İbn Ebî Du'âd'ı eleştiren ve insanları Kur'an'ın mahluk olduğu görüşüne inanmaya zorladığını anlatan beyitler çok fazladır

Bu konudaki fikrî eleştiri türleri arasında, kınama ve atışarak alay etme de vardır. Bu konuda rivayet edilen en belağatlı sözlerden biri, Halife Vâsık'ın oğlu Muhammed el-Mühtedî'den rivayetidir. Buna göre bir gün yaşlı bir adam Vâsık'ın yanına girmiş ve ona selam vermişti. Vâsık ona karşılık vermemiş, tam tersine şöyle demiştir: “Allah sana selamet vermesin.” Şeyh şöyle demiştir: “Ey Müminlerin Emiri! Öğretmenin -yani İbn Ebî Du'âd- seni ne kadar kötü bir şekilde eğitmiş. Allah Kur'an'da şöyle demiştir: “Size bir selâm verildiği zaman, ondan daha güzeliyle veya aynı selâmla karşılık verin. Şüphesiz Allah, her şeyin hesabını gereği gibi yapandır.”⁶¹³ Sen bana bundan daha güzel selam vermedin ve benim selamıma karşılık da vermedin.” İbn Ebî Du'âd şöyle demiştir: “Ey Müminlerin Emiri! Adam mütekellimdir.” Halife, “Onunla münâzara et!” demiştir. İbn Ebî Du'âd şöyle demiştir: “Ey Şeyh, Kur'an hakkında ne

⁶¹² Muhsin b. Ali et-Tennûhî, *Neşvaru'l-muhadara ve ahbâru'l-müzakere* (Beyrût: Daru's-sadr, 2.Bsk., 1995), 5/220.

⁶¹³ en-Nisâ 4/86.

diyorsun, yaratılmış mıdır?” Şeyh şöyle yanıt vermiştir: “Bu senin söylediğin şeyi Resulullâh (s.a.v.), Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali biliyor muydu yoksa bilmiyor muydu?” İbn Ebî Du’âd şöyle demiştir: “Onlar bilmiyordu.” Buna şöyle karşılık verildi: “Onların bilmediklerini sen mi biliyordun?” İbn Ebî Du’âd utanmış ve susmuştur. Sonra da şöyle demiştir: “Tam tersine onlar da biliyordu.” Buna şöyle karşılık verildi: “Peki, senin onları davet ettiğin gibi, neden onlar da insanları o görüşe davet etmediler? Onlara mümkün olan şey sana mümkün olmadı mı?” İbn Ebî Du’âd sessiz kaldı. Halife Vâsık bunun üzerine, şeyhe yaklaşık dört yüz dinarlık bir ödül verilmesini emretmiştir. el-Mühtedi şöyle demiştir: “Bunun üzerine babam eve girdi, sırtüstü uzandı ve Şeyh’in sözlerini kendi kendine tekrarlamaya başladı ve şöyle dedi: ‘Onlara yeten şey sana da yetmedi mi?’” İbn Ebî Du’âd, onun gözünden düşmüş ve ondan sonra kimseyi imtihan etmemiştir.⁶¹⁴

4.1.3.3 Tasavvuf Çevresinde Dönen Eleştiriler

Çalışmamızın bir önceki bölümünde, Abbâsî döneminde birbiriyle tamamen çelişen iki olgunun yaygınlığı konusuna değinilmişti: Lüks ve ahlaksızlık olgusu ile onun karşısında duran zühd olgusu. Ancak kanaatimizce, zühd olgusu bütünüyle ahlaksızlık ve lüks olgusuna bir tepki konumunda değildir. Zühd ve çile çekme kavramları, Müslümanlar arasında Peygamber efendimiz ve Raşit Halifeler döneminden beri biliniyordu ve yaygın durumdaydı.

Tasavvufta dikkat çekici olan ise zühd olgusunun tasavvuf olgusundan önce gelmiş ve onunla derinden iç içe geçmiş ve onun bir parçası haline gelmiş olmasıdır. Sufi kelimesi, sade yaşayan ve kaba kıyafetler giyen zâhid kelimesiyle eş anlamlı olmuş ve her ikisi de dindarlığın hakikati ve Allah'a tevekkülü ifade etmiştir.⁶¹⁵

Belki de sufilerin mezhepsel ve siyâsî çatışmalara girmekten kaçınmaları, öğretilerinin ve fikirlerinin Abbâsî toplum kesimleri arasında yayılmasının önemli bir nedeniydi. Bu durum aynı

---

⁶¹⁴ İsmail b. Kesîr, *Bidâye ve Nihâye*, 14/367.

⁶¹⁵ Ömer Ferrûh, *et-Tasavvufü fî 'l-İslâm* (Beyrût: Mektebetu Mneimneh, 1366/1947), 19.

zamanda pek çok düşünürün, şâirin ve filozofun hayatlarının son anlarında fikirlerini yeniden gözden geçirmelerine ve tasavvufa yönelmelerine neden olmuştur.

Fikrî ve mezhepsel akımlarda zaman zaman hüküm süren tefrikaya düşme ve heveslere uyma durumu, Hâris el-Muhâsibî'nin şu sözlerinde somutlaşmaktadır: “Kişinin imanı, farkında olmadan çalınır ve kişi evinden diniyle çıkar, dininden hiçbir şey kalmadan geri döner.”⁶¹⁶

Araştırmacının bu çağda iki farklı tasavvuf türünün farkına varması mümkündür: İlki, Peygamber'in sünnetinden ayrılmamış, nefse hesap sormaya ve onu denetlemeye çağıran, gayreti elden bırakmadan tevekkül eden türdür. Diğeri ise; Doğu dinlerinden ve Yunan felsefesinden gelen hulûl, ittihâd gibi hak dinin öğretileriyle çelişen diğer fikirleri de içermektedir. Birçok yazar, bu görüşün sahiplerini bu gerçekliği düşünmeye teşvik etmek, bundan kaçınmalarını sağlamak ve halkı bu duruma düşmemeleri konusunda uyarmak amacıyla, bu hataları yapanları uyarmış ve bu olguları eleştirmiştir.⁶¹⁷

Onlar için kullanılan Sufî ismine gelinecek olursa, kelimenin kökeni hakkında ihtilafa düşülmüştür. Bazıları bu kelimenin kökenini özel olarak giydikleri ve onunla tanındıkları kıyafete nisbet ederken, bazıları da bunu yaşayış tarzlarına ve ibadetlerdeki samimiyetlerine nispet etmişlerdir. Başka bir grup ise bu kelimenin kökenini, diğer açıklamaların yanı sıra, düşünme yöntemlerindeki saflığa bağlamıştır.⁶¹⁸

Bid'at, nefse eziyet, helâlden mahrum bırakma, nübüvvetin hidayetinden uzaklaşmayı içeren tasavvuf anlayışını en çok eleştirenlerden birisi de “*Telbîsü-İblîs*” isimli eserini kaleme alan İbnü'l-Cevzî'dir. O, sufilik ile zühd arasında ayrım yapmaktadır. Ona göre sufilik zühdün bir çeşididir. Ona göre grupların tasavvufu kınadığı zamanlarda hiç kimse zühdü kınamamıştır.⁶¹⁹

İbnü'l-Cevzî, zahidin parayı bırakıp hepsini infak etme noktasına ulaşması durumunu kınamıştır. Ona göre bunun nedeni şeytanın aldatmasıdır. Çiftlikler ve gayrimenkuller de dahil olmak üzere

---

⁶¹⁶ Abdullah b. Es'ad el-Yafeî, *Neşru'l-mehasini'l-ğaliye fi fazli'l-meşayihî's-sufiyye Ashabu'l-makamât i'l-âliye*, thk. Halil Mansur (Beyrût: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye., 1999), 419.

⁶¹⁷ Dayf, *el-'Asru'l-'Abbâsiyyi's-sânî*, 113-114

⁶¹⁸ Nida Musa Abbas, “Tasavvuf ve Irak'ta Ortaya Çıkışının Sebepleri”, *Bağdat Mecelletu Diyali* 1/35 (Ağustos 2009), 267.

⁶¹⁹ Abdurrahmân b. Ali b. İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü'l-İblîs* (Beyrût: Dâru'l-fikr, 1421/2001), 135.

babasından miras aldığı tüm parayı yoksullara harcayan Ebû ‘Abdullâh el Mukrî de onlardandır. Böylece tüm parasını kaybetmiştir.⁶²⁰

Ancak Peygamber Efendimiz’in yanı sıra Müslümanların halifeleri Ebubekir Sıddık ve Ömer b. ‘Abdülazîz tarafından da tüm paranın elden çıkarıldığı söylenerek bu yaklaşıma karşı çıkılabilir. Selefiler ile sufiler arasında geçmişte ve günümüzde var olan tartışmalara temas etmeyeceğiz. Çalışmamızı bu olguyu genel olarak eleştiren veya onun tezahürlerinden birini eleştiren literatürle sınırlanacak.

Bir dönem sufileri takip edip sonra onlara karşı çıkanlar da olmuştur. Mutasavvıfları önce övüp sonradan onları sözleri ile yeren el-Hasan b. ‘Alî b. Yesâr’ın (130 / 748) şiiri buna örnek olmaktadır. O şöyle demiştir:

اعتزلوا الناس في جوامعهم   سألت عنهم فَوَيْلَ مُتَكَلِّةٍ
فَقُلْتُ إِذْ ذَاكَ: هَؤُلَاءِ هُمُ الْ-   نَّاسُ وَمَنْ دُونَ هَؤُلَاءِ رَزَلَهُ

Cemaatin içerisinde yalnız yaşadılar

Onlar hakkında sordum, güvenilir dendi

Öyleyse onlar insanların ta kendisidir

*Onların dışında olan rezil kişiler kim?*⁶²¹

Şâirin dikkati, mutasavvıfların insanlardan tecrit ve Allah'a tevekkül durumuna çekilmiştir. Onlar gerçekten iyi insanlar ise, kimlerin en aşağılık insanlar olduğunu sormuştur.

Fakat bir süre sonra, onlara hizmet edip emirlerine itaat ettikten sonra, onlarda dünya sevgisini, zühd iddiasını, yeme konusundaki hırslarını ve başkanlarına bağımlı yaşamak için tevekkül iddialarını görünce, onlara sırtını dönmüş ve şöyle demiştir:

لَمْ أَزَلْ خَادِماً لَهُمْ زَمَناً   حَتَّى تَبَيَّنْتُ أَنَّهُمْ سَفَلَةٌ
إِنْ أَكَلُوا كَانُوا أَكْلَهُمْ سَرَفاً   أَوْ لَيْسُوا كَانُوا شَهْرَةً مِثْلَهُ

⁶²⁰ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü'l-İblîs*, 185.

⁶²¹ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü'l-İblîs*, 332.

فَقُلْ لِمَنْ مَالٌ بِاخْتِدَا عِهِمْ   إِلَيْهِمْ تُبْ فَإِنَّهُمْ بَطَلَةٌ
وَاسْتَغْفِرِ اللَّهَ مِنْ كَلَامِهِمْ   وَلَا تُعَاوِذْ لِعِشْرَةِ الْجَهْلَةِ

Uzun zamandır onların hizmetkarıydım

Ta ki onların aşağılık olduklarını anlayana kadar

Eğer yerlerse yemekte aşırıya kaçarlardı

Eğer giyinirlerse şöhret içindir

Öyleyse onlara aldanmaya meyilli olana de ki

Tövbe et çünkü onlar batıldılar

Onların sözlerinden dolayı Allah'tan bağışlanma dileyin

*Cahiller topluluğuna dost olmaya gitmeyin.*⁶²²

İbnü'l-Cevzî'nin kitabında bahsettiği şeyler arasında Ebû İshak el-Şirâzî el-Fakih'ten bazılarının söylediği şu sözü de vardır:

أَرَى جَيْلَ التَّصَوُّفِ شَرَّ جَيْلٍ   فَقُلْ لَهُمْ وَأَهْمُونَ بِالْحُلُولِ
أَقَالَ اللَّهُ حِينَ عَشَقْتُمُوهُ:   كُلُوا أَكْلَ الْبَهَائِمِ وَارْقُصُوا لِي!

Tasavvuf neslini en kötü nesil olarak görüyorum

Öyleyse onlara söyleyin ve Allah'ın kendisine hulul ettiğini söylemek ne de kolaymış!

Siz Allah'a aşık olunca o şöyle dedi mi:

*Hayvanlar gibi yiyin ve benim için dans edin.*⁶²³

Şâir, Allah'ın kendisine hulul ettiğini söylemeyi, düşünmeksizin yemek yemeyi, Allah için dans etmeyi (hoplayıp zıplayarak zikir yapmayı) ayıplamaktadır.

---

⁶²² İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü'l-İblîs*, 332.

⁶²³ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü'l-İblîs*, 333.

Ancak mutasavvıfların çoğu yukarıda zikredilen hususları kabul etmemektedir. Bilakis onların çoğu hulûl, ittihâd ve sahîh akideyi yok eden diğer fikirlerden uzak durmaktadırlar. Dolayısıyla literatürü tarayan araştırmacılar, zühd ve tasavvuf ehlini öven âlimlerin pek çok sözüne rastlayacaktır. Bunlardan kastedilen, ilk sûfiler ve onlara aşırı olmaksızın hayırla uyanlardır.

Şâir Muhammed b. Ömer el-Enbârî, ruhu ve kalbi arındırmadan yün giyerek tasavvuf iddiasında bulunmayı kınayarak şöyle demiştir:

ليس التصوف بالفُوطِ   مَنْ قَالَ ذَاكَ فَقَدْ غَلِطَ
إِنَّ التصوفَ يَا فَتَى   صَفُوْهُ الْفَوَادِ مِنَ السَّقَطِ

Tasavvuf örtü meselesi değildir

Kim böyle söylediyse hata yapmıştır

Ey genç, tasavvuf

*Kalbin hatadan arındırılmasıdır.*⁶²⁴

Burada sufileri kınamak için söylenen sözlerden birisi de Ebu'l-Ala el-Ma'arrî tarafından giyim ve inançları hususunda onlara karşı mizah ve alay silahını kullanarak söyledikleridir:

تَقْطَعُونَ الْبِلَادَ بَطْنًا وَظَهْرًا   إِنَّمَا سَعَيْكُمْ لِفَرْجٍ وَبَطْنٍ
حَاطَنِي خَالِقِي فَعِشْتُ وَلَوْلَا   خَوْفُهُ قُلْتُ لَيْتَهُ لَمْ يَحْطِنِي
جَسَدِي خَرْقَةً تُخَاطُ إِلَى الْأَرْضِ   ضِيقًا خَائِطَ الْعَوَالِمِ خَطَنِي

Ülkeyi karnından ve sırtından parçalara ayırıyorsunuz

Sadece rahatlamak ve karnınızı doyurmak için uğraşıyorsunuz

Yaratıcım beni kuşattı, ben de yaşadım

Eğer onun korkusu olmasaydı derdim ki

“Keşke beni kuşatmasaydı.”

---

⁶²⁴ Sa'lebî, *Yetimetü'd-dehr*, 5/77.

Bedenim yere dikilmiş bir paçavra

*Ey alemlerin terzisi, beni dik.*⁶²⁵

Şâir, sufilerle ve onların seyahatleri ve yolculukları alay etmektedir. Onların çabasının yalnızca arzularının peşinde olduğunu belirtmiştir. Daha sonra Allah'ın kendisini koruması nedeniyle ömrünün uzadığını, eğer kendisinden korku olmasaydı, Allah'ın kendisini korumamasını dileyeceğini dile getirmiştir. Sonrasında kendisinin ölmesi için dua etmiş ve onlara olan aşırı kızgınlığından dolayı Allah'tan kendisini yere dikmesini (ölüp gömülme) istemiştir. Bu beyitlerde var olan Allah'a karşı cesaretlenme durumu okuyucunun dikkatinden kaçmamaktadır. Fikirlerini beğenmediği, davranışlarını beğenmediği bir grup insanla alay etmesi böylesi bir kimse için şaşılacak bir şey değildir.

4.1.4. Ahlaki Kusurlardan Kaynaklanan Hakaret ve Alaycılık

Çağlar boyunca ahlak, ruhları arındırmayı; edebiyat ise ruhları eğlendirmeyi amaçlamıştır. Nedensel amaç konusunda her ikisi farklı olsalar da erdemi övmek ve kötülüğü kınamak olan nihai amaç konusunda müşterek durumdadırlar. Şâirler arasında kendi hevesleri, arzuları ve istekleri hakkında şiir söyleyenler de vardır. İşte onların şiirleri genel kaygılardan ve insani çizgilerden uzaktır. Yine şâirler arasında kamusal hayatla iç içe olan, insan düşüncesini ve genel ruhu benimseyen kişiler de vardı. Onların şiirleri de her insanın kendisini kaygılarıyla, acılarıyla, hırslarıyla gördüğü apaçık bir ayna görevi görmüştür.

Bu şâir ve yazarlar, aşırı çirkinliklerinden dolayı insanların ahlâk kusurlarını gözlemlemeye, onları aydınlatmaya ve kınamalarını abartarak, onları kovmaya çalışmışlardır. Bu da insanların onlarla savaşması ve kınanacak kimseler topluluğuna girmekten kaçınması için bir teşvik ve motivasyon teşkil etmektedir.

---

⁶²⁵ Mîrî, *Dîvân-ı Mîrî*, 295.

Bu kusurlardan bazılarına örnek olarak değineceğiz, ancak bunlarla sınırlı kalmayacağız. Şiirler; ortaya çıkışı bu dönemden önce olsa da yeni dönemin bir sonucu olarak gelmiş gibi görünen ve fakat bu dönemde genişlemiş ve yayılmış olanlardan tercih edilecektir.

Bu ayıplardan bazıları şunlardır:

4.1.4.1 Dindarlık İddiasını Kınama

Bu kınama, kalpte samimi olmadan, dışarıdan dindarlık iddiasında bulunmanın kınanmasıdır. İslam dini, kendisinde hiçbir eksiklik ve kusur olmayan, insanın dünya ve ahirette mutluluğa ulaşması için gelmiş semavî bir mesajdır.

Dindarlık, kişinin şariat metinlerini ve dinin kurallarını anlama yolu aracılığıyla hayattaki hareketidir. Buna göre bu anlayışta eksiklikler ve noksanlıklar olabilir, bu da onu eleştirilene açık hale getirmektedir.⁶²⁶

Dindar olduğunu iddia eden herkes aslında dindar değildir. İçlerinde duyguları ile dindar olanlar, dışardan dindarmış gibi gözükkenler, kalpten dindar olduklarını iddia edenler ve kişisel çıkarları uğruna dini istismar edenler de vardır.

Onlar, halkın aldanmasını önlemek için kendilerini gözlemleyecek, insanlar için hakikatleri ortaya çıkarmaya çalışacak şâir ve edebiyatçılardan oluşan eleştirmenler bulmuştur. Çünkü birçok insan, yapılanlar sonucunda dindarlara olan güvenini kaybetmiştir.

İsfahânî'nin *el-Egânî* isimli kitabında ‘Abdullâh b. el-Mu'tezz'in en-Nümeyrî ile oturduğundan bahsedilmektedir. Nümeyrî, namaz vakti geldiğinde çok kısa bir namaz kılmış, namazı bittikten sonra uzun bir secde yapmış, ta ki orada bulunan herkes onu eleştirmişti. ‘Abdullâh onun yaptığı işten dolayı şaşkın bir şekilde ona şu şiiri okumuştur:

صلاة بين الورى نفرة
كما اختلس الجرعة الوالغ
وتسجد من بعدها سجدة
كما ختم المزود الفارغ

⁶²⁶ İslam Online, “et-Tedeyyün ve'l-esiletü'l-mülîhha?” (Erişim 20 Haziran 2022).

İnsanların arasındaki namazı gagalama gibi

Yetişkinin bir yudum su aşırması gibi

Ondan sonra bir secde ediyor ki

*Tıpkı boş evrakların mühürlenmesi gibi.*⁶²⁷

O, Numeyrî'yi kınamakta ve eylemlerindeki farklılıktan dolayı hayrete düşmektedir. Nitekim o, namaz farz olmasına rağmen çok hızlı bir namaz kılmış ve farz olmayan ancak müstehap olan dua secdesini ise uzun tutmuştur.

Dindarlığın tezahürlerinden biri de hakikati olmayan iddialarda bulunmaktır ki, aşırı sakal uzunluğu da bunlardan birisidir. Bu abartı, sahiplerinin alay ve dalga konusu olmasına yol açmıştır. Çünkü onlar bu yaptıklarını dindarlıklarının delili sanmışlardır. Oysa onları gören kişi bunu Peygamber'in emrine aykırı bulmaktaydı. Bu durum birçok yazar ve şâiri kışkırtmıştır. Bundan dolayı onlar şiirlerinde böyle sakal bırakanları dalga geçerek tasvir etmişlerdir.

Mervân b. Ebî Hafsa'nın Rebâh isimli bir şeyhin aşırı derece uzun sakalı ile dalga geçerek söylediği şiiri de bu türdendir. Üstelik şeyhin aşırı uzun sakalı taramadığı ve görünümüne dikkat etmediği için bakımlı da olmadığı dile getirilmiştir. Şâir şöyle demiştir:

لَقَدْ كَانَتْ مَجَالِسُنَا فِسَاحاً   فَضَيَّقَهَا بِلَحْيَتِهِ رَبَاحُ
مُبَعَّرَةٌ الْأَسَافِلُ وَالْأَعَالِي   لَهَا فِي كُلِّ زَاوِيَةٍ جَنَاحُ

Meclisimiz genişti ama

Rebâh onu sakalı ile daralttı

Hem yukarıya hem aşağıya saçılmış

*Her köşede bir kanadı var.*⁶²⁸

Sakalın göbeğe kadar uzun olması gaflet ve akılsızlığın delili olarak kabul edilmiştir. İbnü'r-Rûmî de böyle biri ile şu şekilde dalga geçmiştir:

---

⁶²⁷ İsfahânî, *El-Egâni*, 4/18.

⁶²⁸ İbn-i Kuteybe, *‘Uyûnu’l-Ahbâr*, 4/56.

إذا عَرُضَتْ لِحْيَةُ الْفَتَى   وطالت وصارت إلى سُرَّتِهِ

فَنُقْصَانُ عَقْلِ الْفَتَى عِنْدَنَا   بمقدار ما زاد في لِحْيَتِهِ

Bir gencin sakalı çıkarsa

Uzayıp göbeğine ulaşırsa

Bize göre erkek çocuğun aklının azalması

*Sakalının uzunluğu ile orantılıdır.*⁶²⁹

Şâirler, dünyaya düşkün olup ona göz dikerken, zühd iddiasında bulunmayı da kınamışlardır. Bu durum, iki şâir -Selm b. ‘Amr el-Hâsir (186 / 802)⁶³⁰ ve Ebu’l-‘Atâhiyye- arasındaki karşılıklı hicivlerde ortaya çıkmaktadır. Berâmike ile bağlantısı sebebiyle Selm’e bolca hediye verilmesi Ebu’l-‘Atâhiyye’nin kıskançlığını celbetmiştir. Selm, zühd iddiasında bulunan Ebu’l-‘Atâhiyye’nin bunu yapmasını ayıplamıştır.⁶³¹ O, Selm’in gözünde dünyanın peşinde nefes nefese kalmaktaydı, bu yüzden onu eleştirerek şöyle demiştir:

ما أَقْبَحَ النَّزْهِيْدَ مِنْ وَاِعْظِ   يُزْهِدُ النَّاسَ وَلَا يَزْهَدُ

لَوْ كَانَ فِي تَرْهِيْدِهِ صَادِقًا   أَضْحَى وَأَمْسَى بَيْتُهُ الْمَسْجِدُ

يَخَافُ أَنْ تَنْفَدَ أَرْزَاقُهُ   وَالرِّزْقُ عِنْدَ اللَّهِ لَا يَنْفَدُ

Bir vaizin çileciliği ne kadar çirkindir

İnsanları zâhid eder kendi olmaz

Zahitliğinde sadık olsaydı

Mescid gece gündüz evi olurdu

Rızkının tükenmesinden korkar

*Ama Allah katındaki rızık asla tükenmez.*⁶³²

⁶²⁹ İbnu’r- Rûmî, *Dîvânü İbn-i Rûmî*, 1/451.

⁶³⁰ Selm b. ‘Amr el-Hâsir; İffetsiz ‘Abbâsi şâiri. ‘Abbâsîlerin Mehdi ve Reşid’i hakkında övgüler, Beşşâr bin Bürd ve Ebu’l-‘Atâhiye ile ilgili rivayetleri vardır. Zirikli, *A’lâm*, 3/110.

⁶³¹ Dayf, *el- ‘Asru’l- ‘Abbâsiyyi’l-evvel*, 304.

⁶³² Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-Üdebâ*, 3/1383.

Huşûsuz bir şekilde namaz kılan imamı kınaması, Nâmî lakaplı şâir Ahmed b. Muhammed ed-Dârimî'nin (399 / 1009)⁶³³ söylediği kınama şiirleri arasında yer almaktadır. Öyle ki şâir, onun namazında güzel kadınları düşündüğünü, arzuların onu ele geçirdiğini ve bundan ötürü de inlemelerinin işitildiğini söylemiştir. Sonrasında ise şâir, onun gibileri imamlığa getirenleri, hırsızları ülkenin müezzini yapanları suçlamaktadır:

إذا صَلَّى بِنَا بَكْرُ بْنُ يَحْيَى   تَفَكَّرَ فِي الَّذِي يَقْرَأُ سِنِينَ
وَرَبِّمَا تَفَكَّرَ فِي الْغَوَانِي   فَأَنَّ وَاتَّبَعَ النَّفْسَ الْحَنِينَا
لَقَدْ حَرُمْتُ بِلَادُ صَارَ فِيهَا   إِمَامًا وَاللُّصُوصُ مَوَدِّينَا

Bekir b. Yahya bize namaz kıldırırken

Senelerce okuyanı düşünüür

Belki de güzel kadınlar hakkında düşünüüyor

Nefsi arzularını takip ediyor

Mahrum bırakılmıştır şehrimiz, onun gibiler imam

*Hırsızlar müezzini olunca.*⁶³⁴

4.1.4.2 Cimriliğin Kınanması

Kur'an-ı Kerim cimriliği ve israfı kınamaktadır. Allah muhkem âyetlerinde şöyle buyurmuştur:

*“Eli sıkı olma, büsbütün eli açık da olma. Sonra kınanır ve çaresiz kalırsın”*⁶³⁵

Cimrilik, Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'in Allah'a sığındığı en kötü şeylerden biriydi ve sık sık şöyle dua ederdi: “Allah'ım, cimrilikten sana sığınırım.”⁶³⁶

⁶³³ el-Missisi (ö. 399/1009); en-Nami lakabıyla tanınan. Seyfû'd-Devle İbn Hamdân ile temasa geçti, el-Mütenebbî'den sonra şairi oldu. Zirikli, *A'lâm*, 1/210.

⁶³⁴ Sabîh Redif, *Şi'ru'n-Nâmî* (Bağdat: Dâru'l -basrî, 1390/1970), 106.

⁶³⁵ el-İsrâ 17/29.

⁶³⁶ Buhari, “Tefsir”, 4707.

İmam Şâfiî, susuzluğu giderecek su ümidinin ateşten beklenemeyeceği gibi, cimri insanın cömert olmasının beklenemeyeceğine inanmaktadır. Ona göre insanın rızkı yazılmıştır, cimrilik ona bir şey katmayacaktır:

وَلَا تَرْجُ السَّمَاحَةَ مِنْ بَخِيلٍ   فَمَا فِي النَّارِ لِلظَّمَانِ مَاءٌ
وَرِزْقُكَ لَيْسَ يُنْقِصُهُ النَّاتِي   وَلَيْسَ يَزِيدُ فِي الرِّزْقِ الْعَنَاءُ

Cimriden cömertlik beklemeyin

Ateşte susayanlar için su yoktur

Temkinli olmak rızıktan bir şey eksiltmez

*Çabalamak da rızkı arttırmaz.*⁶³⁷

Mahmûd el-Varrâk cimriliğe karşı uyarmakta ve cimriliği Allah hakkında suizan etmenin bir işareti saymaktadır. O şöyle demiştir:

مَنْ ظَنَّ بِاللَّهِ خَيْرًا جَادَ مُبْتَدِئًا   وَالْبُخْلُ مِنْ سَوْءِ ظَنِّ الْمَرْءِ بِاللَّهِ

Allah'a suizan etmeyen kişi önce ve bol bol verir

*Cimrilik Allah'a karşı suizan etmekten kaynaklanır.*⁶³⁸

Önceki anlam, aşırı cimrilik ve para hırsı yüzünden paniğe kapılan insan ruhunu tasvir eden Kur'an ayetleri için zımnî bir delalet taşımaktadır. Bu insan sonuçta cimri olacaktır. Allah'ı Teâlâ'nın şu kelâmı buna delalet etmektedir: “Şüphesiz insan çok hırslı ve sabırsız olarak yaratılmıştır. Kendisine kötülük dokunduğu zaman sızlanır. Ona bir hayır dokunduğunda da eli sıkıdır.”⁶³⁹

Fıkra ve eğlence kitaplarını takip eden herkes, bu kitaplarda Abbâsî toplumunu vuran sosyal ayıplara ve hastalıklara yönelik eleştiriler bulacaktır. Cimrilik, o toplumda yaygın olan ve pek çok yazarın dikkat çektiği, hakkında yazılar yazdığı, bazen tasvir ettiği, bazen de kınadığı sosyal olgulardan biri olarak kabul edilir.

⁶³⁷ Mahmud ez-Za'bi, *Dîvân-ı İmam Şafîi* (Beyrût: Dâru'l-ciyl, 3, 1974), 16.

⁶³⁸ Verrâk, *Dîvân-ı Mahmud el-Verrâk*, 203.

⁶³⁹ el-Me'âric 70/19-21.

Cimrilik, İslam'dan önce ve sonra Arap toplumunun reddettiği ve savaştığı en kötü özelliklerden biri olarak kabul edilmektedir. Bu durum Arap şiirinde her devirde şâirlerin çok cömert ve kerim olan kişiyi neden bu kadar çok övdüklerini açıklamaktadır. Öte yandan cimri, şiirin her aşamasında kınama ve hicvin konusu olmuştur.

Zenginlikle birleşen cimrilik, şâirlerin içlerinde hiciv, suçlama ve alaycılığın oluşmasına neden olmuştur. Dolayısıyla bazı şâirler cimriliğin ancak zenginlikle ortaya çıktığını, çünkü fakirin ihtiyacı olan şeyi vermemesinin onun için ayıp olmayacağı hatta çoğu zaman ihtiyacı olan o şeyi bulamayabileceğini düşünmüşlerdir. Buna, Muhammed b. ‘Abdurrahmân el-‘Atavî’nin şu sözü delil olarak gösterilebilir:

ما الفقرُ عارٌ إنّما الـ عارُ التَّرا والبخل

Yoksulluk ayıp değildir

*Zengin ve cimri olmak ayıptır.*⁶⁴⁰

İbnü'r-Rûmî, el-‘Atavî’nin fakirlerin ayıplanmaması gerektiğini düşünmesi ve zengin olan cimrilere kınanmayı has görmesi görüşlerine katılmamaktadır. Buna ek olarak Allah'ın ona takdir ettiği derecede yoksul olanlarla alay edenlere karşı duyduğu hoşnutsuzluk ve şaşkınlık da artmıştır. Onlar, zengini, malının fazlasını fakire verme ve malının zekatını verme görevini yapmadıkları için eleştirmiş ve şöyle demiştir:

وما الفقرُ عيباً ما تَجَمَّلَ أَهْلُهُ   ولم يسألوا إلا مُداواةً دائِه
ولا عيبٌ إلا عيبٌ مَنْ يملكُ الغنى   ويمنعُ أهلُ الفقرِ فضلَ ترائِه

İnsanlara güzel olduğu sürece yoksulluk ayıp değildir

Sadece hastalığına çare istediler

Zengin olan kişinin şu kusurundan başka kusur yoktur

*Fakirleri zenginliğinin fazlalığından mahrum bırakıyor.*⁶⁴¹

⁶⁴⁰ El-İsfahânî, *Muhadarâtu'l-üdebâ ve muhaverâtü 'ş-şi'ri ve 'ş-Şu'ara*, 1/599.

⁶⁴¹ İbnu Rûmî, *Dîvân-ı İbn-i Rûmî*, 1/73.

Cimrilik olgusu hakkında yazan kişilerin önde gelenleri arasında, cimrileri ve cimriliği vasfeden ve onlar hakkında “*el-Buhalâ*” kitabını yazan Câhız da yer almaktadır. Kitabı, nükteli ve esprili olması yönüyle ön plana çıkmıştır.

Eserinde karşılaştığı cimrilerin birçok çeşidini kaleme almıştır. Bunlar kendi çevrelerinde, özellikle Horasan'ın başkenti Merv şehrinde, tanınmıştır. Onları algılanabilecek ve komik tarzda tasvir etmiştir. Bu kitap onların hareketlerini, görünüşlerini ve durumlarını belgelemiş, gizemlerini ve evlerinin sırlarını açığa çıkarmıştır. Okuyuculara da çeşitli konuşmaları hakkında bilgi vermiştir. Bu konuda Mervli cimri insanlardan rivayet ettiğine göre, onlar sandaletlerinin tabanlarının sıyrılması veya batması korkusuyla üç ay ayak parmaklarının üstünde, üç ay da topuklarının üzerinde yürürlermiş.⁶⁴²

Mahmûd el-Verrâk, cimrinin, parasının tadını çıkarmaktan kendini mahrum bırakmasına, onu ailesinden esirgemesine ve ölümünden sonra onu başkalarına bırakmasına hayret etmektedir. Sanki mallarıyla perişan olmamak için onu kazanmış gibidirler. Para kazanmanın yorgunluğunun getirdiği yükten dolayı kendine acıymıyor, ihtiyaçları için harcama yapmaktan da zevk almıyordu. Sonra onlara analarının ak sütü gibi helal parayı hibe etmiştir. Kendisi ise parasından hesaba çekilecek ve o paranın elde edildiği kaynaktan sorumlu olacaktır:

تَمَتَّعَ بِمَالِكَ قَبْلَ الْمَمَاتِ   وَإِلَّا فَلَا مَالَ إِنَّ أَنْتَ مِنَّا
شَقِيتَ بِهِ ثُمَّ خَلَّفْتَهُ   لِغَيْرِكَ بُعْدًا وَسُحْقًا وَمَقَاتًا
وَأَوْهَبْتَهُمْ كُلَّ مَا فِي يَدَيْكَ   وَخَلَّوْكَ رَهْنًا بِمَا قَدْ كَسَبْنَا

Ölmeden önce paranın tadını çıkar

Eğer ölürsen o senin paran olmaz

Onu kazanmak için perişan oldun sonra geride bıraktın

Başka birine uzak ve sevimsizce, nefretle

Varını yoğunlu onlara verdin

---

⁶⁴² Câhız, *el-Buhala*, 51.

*Seni kazandıklarına rehin bıraktılar.*⁶⁴³

Şâirler, arkadaşlarında görülen cimriliğin çirkinliğini anlatmaya çalışmışlardır. Onlar cimrinin durumunu, parasına ve yemeğine olan aşırı ilgisini anlatan, kınama ve alayla karışık esprili tasvirler oluşturmuşlardır.

Cimrinin ve cimriliğin sıfatlarıyla alay etme ve kınama örneklerinden birisi de Ebu'ş-Şemakmak'ın Evfâ b. Mansûr'un cimriliğini hicvettiği şu şiiridir:

مَا كُنْتُ أَحْسَبُ أَنَّ الْخُبَرَ فَكَّهَةٌ   حَتَّى نَزَلْتُ عَلَى أَوْفَى ابْنِ مَنْصُورٍ
يَبْسُ الْيَدَيْنِ فَمَا يَسْتَطِيعُ بَسْطَهُمَا   كَأَنَّ كَفَّيْهِ شُدًّا بِالْمَسَامِيرِ

Ekmeğin meyve olabileceğini düşünmezdim

Ta ki İbn Mansûr'un evine gidinceye kadar

İki eli de kurumuş uzatamıyor

*Sanki avuçları çivilenmiş gibi.*⁶⁴⁴

Bunlar arasında şâir Cahza el-Bermekî'nin bir arkadaşı için oluşturduğu tasvir de vardır. Arkadaşını kadayıf yemeye davet etmiştir. Arkadaşı çok acıktığı için fazla yediğinde, yemeğin sahibi ona öfkeli bir şekilde bakmaya başlamıştır. Arkadaşının kadayıfı yemesinden dolayı içi gitmektedir. Ona şöyle demiştir: “Yavaşla! Yoksa kadayıf seni öldürecek.” Şâir de alaycı bir cevap vermiştir: “Kadayıf yüzünden birinin öldüğünü hiç duymadım.”

دَعَانِي صَدِيقٌ لِي لِأَكْلِ قَطَائِفٍ   فَأَمَعَنْتُ فِيهَا أَمْنًا غَيْرَ خَائِفٍ
فَقَالَ وَقَدْ أَوْجَعْتُ بِالْأَكْلِ قَلْبَهُ   رُوبِكَ مَهْلًا فَهِيَ إِحْدَى الْمَتَائِفِ
فَقُلْتُ لَهُ مَا إِنْ سَمِعْنَا بِهَالِكٍ   يُنَادِي عَلَيْهِ يَا قَتِيلَ الْقَطَائِفِ

Bir arkadaşım beni kadayıf yemeye çağırdı

Korkusuzca güvenli bir şekilde kendimi yemeye kaptırdım

⁶⁴³ Verrâk, *Dîvân-ı Mahmud el-Verrâk*, 88.

⁶⁴⁴ Ebu Şamakmak, *Dîvân-ı Ebi Şamakmak*, 45.

“Yiyerek arkadaşımın kalbini acıttım” dedi ki:

“Yavaş ol, o telef olma yollarından birisi”

Ben de kendisine 'Birinin öldüğünü duymadık' dedim

*Ona şöyle sesleniyordu: Ey kadayıfın maktülü.*⁶⁴⁵

Ekmeek, en önemli geçim kaynağı ve insanların temel gıda maddesi olması hasebiyle zengin bir alay ve kınama kaynağı olarak kullanılmıştır. Sadeliğine ve çoğu evde bolca bulunmasına rağmen, cimri insan, fakirler için onu bile verme gereği duymaz. Ebû Nüvâs, arkadaşı Said b. Selm'in ekmeekle ilgili durumunu ve cimriliğini komik bir dille şöyle anlatmaktadır:

رَغِيفٌ سَعِيدٍ عِنْدَهُ عِدْلُ نَفْسِهِ   يُقَلِّبُهُ طَوْرًا وَطَوْرًا يُلَاعِبُهُ
وَإِنْ جَاءَهُ الْمَسْكِينُ يَطْلُبُ فَضْلَهُ   فَقَدْ تَكَلَّثَهُ أُمُّهُ وَأَقَارِبُهُ

Said'in ekmeği canına denktir

Bir öyle bir böyle çevirip onunla oynuyor

Ona gelen bir miskin fazlasını talep ederse

*Annesi ve akrabalarını kaybetmiş gibi oluyor.*⁶⁴⁶

Said, ekmeğine olan yoğun tutkusundan dolayı, onu bir babanın çocuklarını okşadığı gibi okşuyor, ona sarılıyor ve kokluyor. Bir kimse Said'den ekmeğinin bir kısmını istemeye cüret ederse, vay onun haline; zira o, sanki ölecekmiş gibi dayak ve hakaretlere marûz kalacak ve adeta ailesi onu kaybedecektir.

Çevresindeki herkesi, hatta babasını ve akrabalarını bile hicvetmesiyle tanınan İbn Bessâm, insanın ondan bir şey almasına imkân olmadığını, çünkü bunun, kaderin izin vermediği bir şey olduğunu, bu konuda kimseye cömert olamayacağını söyleyen bir kişiyi hicvetmiştir:

وَنَيْلُ مَا تَرْتَجِيهِ مِنْ يَدِهِ   مَا لَيْسَ تَجْرِي بِهِ الْمَقَادِيرُ

⁶⁴⁵ Âmine Hasan ez-Zübeyir, *Cehazâtü'l-Bermekî hayatı ve şiiri Nitelikli araştırma* (Sudan: Cami'atu Omdurman el-İslamiyye Kulliyetu'l-luğati'l'arabiyye Yüksek Lisans Tezi, 1429/2008), 61.

⁶⁴⁶ Ebu Nüvâs, *Dîvân-ı Ebi Nüvâs*, 81.

Onun elinden umduğunuz bir şeye ulaşmak

*Kaderde olmayan bir şeydir!*⁶⁴⁷

Ali b. Muhammed b. Bessâm, Halife El-Mu‘tazîd'in oğlunu sünnet etmesinden sonra şiirler okumuş, ancak bu vesileyle misafirlerine hiçbir ikramda bulunmamıştır.

انصرف الناس من ختانٍ   يرعون من جوهم خزامى
فقلت: لا تعجبوا لهذا   فهكذا تختن اليتامى

Halk açlığından lavanta otları yiyerek sünnetten ayrıldı

*Dedim ki: Buna şaşırmayın, çünkü siz yetimleri böyle sünnet edersiniz.*⁶⁴⁸

Bu olaydan sonra insanlar o kadar aç kalmışlardır ki, lavanta bitkisini yemek mecburiyetinde olmuşlardır. Adeta onları koruyacak, tören sebebiyle insanlara yemek ikram edecek velisi olmayan yetim bir çocuğun sünnetinden çıkmış gibiydiler.

Cimrilere yönelik esprili kınamalar arasında şâir Mansûr b. İsmail el-Fakih'in (306 / 916)⁶⁴⁹, cimri bir ev sahibiyle durumunu anlatan şu sözleri de yer almaktadır. Ev sahibi kendisiyle yemek yeme ihtimalini düşünmekten onu uzaklaştırmak için oruç tutuyormuş gibi yapmıştır. Nitekim şâir gitmek ve ziyareti başka bir zamâna ertelemek isteyince, cimri ona bir şey ikram etme umudunu ortadan kaldırmak için sonsuza denk oruç tutacağını söyleyerek ondan önce davranmıştır:

أتيت عمراً سحراً   فقال إني صائم
فقلت إني قاعدٌ   فقال إني قائم
فقلت أتيتك غداً   فقال صومي دائم

Şafak vakti Ömer'in yanına geldim

Ben oruçluyum, dedi

⁶⁴⁷ Mesudi, *Murûcu 'z-zeheb*, 4/297.

⁶⁴⁸ Kayravânî, *Cem 'u 'l-cevâhir*, 222.

⁶⁴⁹ Mansur b. İsmail; Şâfiî fakihî ve şâir. *Zehebî, es-Siyer*, 14/238.

Ben oturuyorum, dedim

O da ben ayaktayım, dedi

Ben de “Yarın yanınıza geleceğim” dedim.

*Ben daima oruçluyum, dedi.*⁶⁵⁰

Bazı cimri zenginler, dilencileri engellemek veya misafirleri geciktirmek için kapılarına korumalar yerleştirmişlerdir. Bu da muhtaçları, davetsiz misafirleri ve diğerlerini kızdırmaktaydı. Şâirler bu durumu kullanmışlar ve onu, sahiplerinin cimriliğinin ikna edici bir kanıtı haline getirmişlerdir.

Onları kınayan Ali b. Cebele (213 / 828)⁶⁵¹ de bu şâirlerden birisidir. Şöyle demiştir:

أَقَامُوا الدَّيْبَانَ عَلَى يَغَافٍ   وَقَالُوا لَا تَنَّمُ لِلدَّيْبَانِ
تَرَاهُمْ خَشْيَةَ الْأَصْيَافِ خُرْسًا   وَيَأْتُونَ الصَّلَاةَ بِلاَ أَذَانِ

Tepelerin başına gardiyan diktiler

Ve onlara uyumayın dediler

Misafir korkusundan onların dillerinin tutulduğunu görürsünüz

*Namaza ezansız geliyorlar.*⁶⁵²

Bu insanların, evlerinin yanındaki yüksek yerlerde nasıl koruma görevlendirdiklerini anlatmakadır. Zenginler yiyecekleri misafirlerden saklayabilmek için, yaklaşan misafir hakkında onları bilgilendirebilmeleri için korumalardan tetikte olmalarını istemekteydiler. Hatta misafirin seslerini duymasından korktukları için, ezan ve konuşma yapmadan namazlarını kılarılarmış.

Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, şâirlerin bu bölümde söyledikleri her şeyin doğru olduğuna dair bir kanıya ulaşılamaz. Davetsiz misafirlerin çok sayıda olması, bazı kişilerin para

---

⁶⁵⁰ Abdülmuhsin Ferrâc, *Mansur b. İsmail el-Fakih Hayatı ve Şiiri* (Beyrût: Dâru'l-kalem, 2.Bsk., 1981), 138.

⁶⁵¹ Ali b. Jebele; Şanlı bir Iraklı şâir. Şiir söyleyen iyi insanlardan biriydi Hatta el-Esmai onu kıskanıyordu. Zirikli, *A'lâm*, 4/268.

⁶⁵² İsfahânî, *Eğânî*, 20/45.

vermesinin engellenmesine neden olmuştur. Aynı şekilde şâirler de vermenin engellenmesine hicivle, kınamayla, cimrilik sıfatını yapıştırmakla karşılık vermişlerdir. Kınamaların çoğu hicvedenin, hicvedilene karşı beslediği kişisel nedenleri ve özel duyguları içermiş de olabilir.

Cimrilik iddiasıyla yazılan hicivlerin çokluğu olgusunu eleştirmek üzere Abbâsî devletinin uygarlık ve kültürel ilerlemesine eşlik eden açgözlülük ve kanaatsizlik olgusunun kınanması çağrısında bulunan şiir türü ortaya çıkmıştır. Lüksün, refahın ve eğlencenin yaygınlaşmasından sonra bu durum normal kabul edilebilir.

Yiyecek, içecek, giyecek, cariye sahibi olmak ve çeşitli arzuları tatmin etmek gibi zevklerle dolu bir hayatta bazıları açgözlü olmuştur. Normal olmayan ise buna dünya kaygısının, dolayısıyla açgözlülüğün, kanaatsizliğin ve nimet sahibine karşı hasedin eşlik etmesidir. Bu olgunun bir sonucu olarak, birtakım zahitler, alimler ve şâirler tamahkarlık, açgözlülük, kanaatsizlik ve fani dünyaya karşı istek ve hırs ile mücadele etmeye başlamışlardır.

Bu konu hakkında Mahmûd el-Verrâk şöyle demektedir:

مَنْ كَانَ ذَا مَالٍ كَثِيرٍ وَلَمْ يَقْنَعْ فَذَلِكَ الْمَوَسِّرُ الْمُعْسِرُ
وَكُلُّ مَنْ كَانَ قَنوعاً وَإِنْ كَانَ مُقَلّاً فَهُوَ الْمُكْتِرُ
الْفَقْرُ فِي النَّفْسِ وَفِيهَا الْغِنَى وَفِي غِنَى النَّفْسِ الْغِنَى الْأَكْبَرُ

Kim çok mal sahibiyse ve kanaat etmiyorsa

O fakir olan zengindir

Kanaatkar olan kişinin malı az da olsa o zengindir

Zenginlik de fakirlik de kişinin içindedir

*Ruhun zenginliği ise en büyük zenginliktir.*⁶⁵³

el-Verrâk, haram yollardan para kazanmaya çalışan ve Cenab-ı Hak'tan korkmayan bu adama hayret etmektedir. Sanki o, Allah'ın Kuran'daki vaadinden şüphe etmektedir de imanında eksiklik meydana gelmektedir. el-Verrâk şöyle demiştir:

---

⁶⁵³ Verrâk, *Dîvân-ı Verrâk*, 114.

أَتَطْلُبُ رِزْقَ اللَّهِ مِنْ عِنْدِ غَيْرِهِ   وَتُصْبِحُ مِنْ خَوْفِ الْعَوَاقِبِ آمِنًا
وَتَرْضَى بِصَرَافٍ وَإِنْ كَانَ مُشْرِكًا   ضَمِينًا وَلَا تَرْضَى بِرَبِّكَ ضَامِنًا
كَأَنَّكَ لَمْ تَقْنَعْ بِمَا فِي كِتَابِهِ   فَأَصْبَحْتَ مَدْخُولَ الْيَقِينِ مُبَايِنًا

Allah'ın rızkını başkalarında mı arıyorsun?

Ve böylece cezalandırma korkusundan emin mi oluyorsun?

Müşrik olsa bile bir sarrafa razı oldun kefil olarak

Ancak Allah'tan kefil olarak razı olmadın

Sanki onun kitabında yazanlara ikna olmadın

*Yakîn olana şek soktun.*⁶⁵⁴

Şâir, Cenâb-ı Hakk'ın huzurunda insanın hali karşısındaki şaşkınlığını sürdürür. İnsan, kalbi her zaman şüpheyile doluyken ve Allah'ın insanın geçimini garanti etme vaadini yerine getireceğini bilmesine rağmen ne ikna olur ne de tatmin olur.

أَمَّا عَجَبٌ أَنْ يَكْفَلَ النَّاسُ بَعْضُهُمْ   بَبَعْضٍ فَيَرْضَى بِالْكَفِيلِ الْمُطَالِبُ
وَقَدْ كَفَلَ اللَّهُ الْوَفِيُّ بِعَهْدِهِ   فَلَمْ يَرْضَ وَالْإِنْسَانُ فِيهِ عَجَائِبُ

İnsanların birbirine kefil olması şaşırtıcı değil mi?

İsteyen kişi kefilden razı olur

Sözüne sadık olan Allah sözüne kefildir

*İnsan acayip! Allahın sözüne razı olmadı.*⁶⁵⁵

Konuya, dindarlık ve cimrilik iddiasını sınırlamak için değil, Abbâsî dönemi edebiyatçıların edebî eserlerinde ele aldığı ahlakî kusurlara örnek olması için yer verdik. Toplumun sınıfları

⁶⁵⁴ Verrâk, *Dîvân-ı Verrâk*, 189.

⁶⁵⁵ Verrâk, *Dîvân-ı Verrâk*, 189.

arasında yozlaşmaya ve çöküşe neden olan en tehlikeli sosyal hastalıklardan biri olarak kabul edilen kıskançlık gibi, üzerinde yoğunlaştıkları başka ahlakî kusurlar da mevcuttur.⁶⁵⁶

4.1.5 Bedensel Kusurlara Dayalı Kınama

Bu kınama türü, kınanacak kişinin dış görünüşünün çirkin ve olumsuz yönlerini alaycı bir şekilde ortaya koyarak, bedensel çirkinliğini karikatürize ederek onu hedef almak şeklinde gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla bu tür kınamalar, kusurları heyecan verici ve eğlenceli bir şekilde abartmayı bilen, verimli, aktif bir hayal gücü gerektirmektedir.

Bu eleştiri, kusur sahiplerinin bunları kabul etmesi şeklinde gelmiştir. Onların bu itiraflarını fıkra kitapları latifeli ve komik bir şekilde zikretmiştir. Ebü'l-'Aynâ ve evlenme teklifi ettiği kadının yaşadıkları buna örnek teşkil etmektedir. Kadın onu çirkin bulmuştur. Bunun üzerine kadına şunları yazmıştır:

فإن تنفري من قُبْح وجهي فَأَنِّي أريبُ أديبُ لا غبي ولا فُدْمُ

Yüzümün çirkinliğinden tiksiniyorsan

*Ben akıllı ve edebiyatçığım, aptal ve ahmak değilim.*⁶⁵⁷

Kadın ona şöyle cevap verdi: Yazdığın divanları istemiyorum

Bunu aynı zamanda her halükârda neşeli mizacı ve mizah sevgisiyle öne çıkan Câhız'da görüyoruz. Şöyle demiştir: “Halife Mütevvekkil'e çocuklarının eğitimi için haber saldım. Halife, görünüşümün çirkinliğini görünce bana on bin dirhem verilmesini emretti ve beni kovdu!”⁶⁵⁸

İbnü'r-Rûmî'nin çirkinliğini anlatırken söylediği sözler de bu kabildendir. Onun bu çirkinliğinin iyi bir yanı da bulunmaktaydı ki, kavimlerin ondan korkmasını sağlamaktaydı. Bu sayede ona para ödemişler ve sanki emirleriymiş gibi haraç ödemesi yapmışlardır:

⁶⁵⁶ Ehssan Dalal - Adnan Arslan, “‘Abbâsî dönemi Arap şiirinde haset ehli imajı”, *GİBTÜ Mecelletü Külliyyetü 'l-'ulûmi 'l-İslamiyye SIRAT* 3/2 (Kasım 2022), 10-42.

⁶⁵⁷ Mansur b. el-Hüseyin el-Âbi, *Nesrü'd-dürri fi'l-muhadarât*, th. Hâlid Mahfuz (Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye., 1424/2004), 4/190.

⁶⁵⁸ Muhammed b. Ahmed AlWishah, *Almoshi ev ez-Zarf ve 'z-Zurafâ'*, th. Kemal Mustafa (Kahire: Matba'at'u'l Hanci, 2.Bsk., 1371/1953), 79.

جزى الله عني قُبْحَ وجهي سعادةً   كما قد جزاهُ والإله قديرُ

دَعَرْتُ به قوماً فأدَّوا إتاوةً   كَأَنِّي عليهم عند ذاك أميرُ

Allah çirkinliğimi mutlulukla ödüllendirsin

Onu ödüllendirdiği gibi, Allah kâdirdir

Çirkinliğim ile bir kavmi korkuttum bana vergi ödediler

*Sanki ben o zaman onların emîri gibiydim.*⁶⁵⁹

Beşşâr b. Bürd'ün hayatının son demlerinde başına gelenlerde bu başlığa dahil olmaktadır. Zındıklık ile itham edilmiştir. Halife Mehdî onun kırbaçlanmasını emretmiştir. Yetmiş değnek vurulunca ölüm alametleri onda görülmeye başlamıştır Böylece ölene kadar bir gemiye atılmıştır Alaycı bir şekilde söylediği son sözü şu olmuştur: “Keşke Ebü's-Şemakmak'ın gözleri beni görebilseydi.” Ebu's-Şemakmak, onun hakkında daha önce şöyle demişti:

إِنَّ بَشَارَ بْنَ بَرْدٍ   تَيْسٌ أَعْمَى فِي سَفِينَةٍ

Beşşâr b. Bürd

*Gemide bir kör keçidir.*⁶⁶⁰

Buradaki tuhaf çelişki ise İbn Bürd'ün hayatının son anına kadar mizah tarzından vazgeçmemesidir. Son nefeslerinde kendisiyle ve Ebu's-Şemakmak'ın şiirinin onda gerçekleşmesi ile alay etmektedir! Abbâsî şiirine bakıldığında, doğuştan gelen kusurlara dayalı iftira ve alay olgusunun yaygın olduğu ve bunu değiştirmenin veya yerine başka bir şey koymanın insanın elinde olmadığı görülmektedir. Yine Abbâsî şiirinde insanın kendisini değiştirmesinin mümkün olmadığı bedensel kusurlara dayalı kınama ve alay olgusunun yayıldığı anlaşılmaktadır. Kanaatimizce, şâirlerin insani değerlerle bağdaşmayan ve İslam öğretisine aykırı olan bu tür hiciv ve hakaretli kınamalarının gerekçesi bulunmamaktadır.

⁶⁵⁹ İbnu Rûmî, *Dîvân- İbn-i Rûmî*, 2/134.

⁶⁶⁰ İsfahânî, *Eğânî*, 3/27.

Şâirin bunu yapmak istemesinin sebepleri çoktur ve çoğu zamanda bunu yapmasının sebebi şâirin birine olan öfkesi olduğu düşünülebilir. Bu sebeple de şâir, onun değiştirmesinin mümkün olmadığı özelliklerinde en iğrenç vasıflarla onu kınamak ve incitmek ister.

Bu kınamalarda o kadar kötü ifadeler kullanan şâirler vardır ki, bilimsel çalışmalar yapan bir araştırmacı bunu araştırmasına dahil etmekten utanacaktır. Bu şâirlerin arasında Dü'bü el-Huzâî, İbn Bessâm, İbn Rûmî, Hammâd b. Acred de yer almaktadır. İnân el-Muğniyye ile Ebû Nüvâs arasında yaşanan tartışmalar da bu türdendir. Aralarındaki ilişki sevgi saatleri ve öfke saatleri arasında değişmekteydi. Öfke zamanlarında birbirlerini en kötü sözlerle kınamaktaydılar.

İbnü'r-Rûmî kambur bir adamı şu sözlerle kınamıştır:

قَصُرْتُ أَخَاذِغُهُ وَغَارَ قَدَّالُهُ   فَكَأَنَّهُ مَتَرِبِصٌ أَنْ يُصَفَّعَا
وَكَأَنَّمَا صُفِّعْتُ قَفَّاهُ مَرَّةً   وَأَحْسَنَ ثَانِيَةً لَهَا، فَتَجَمَّعَا

Damarları kısalmış sırtı batmıştı

Sanki tokatlanmayı bekliyordu

Sanki boynuna bir kere tokat yemiş gibi

İkincisini de hissetmiş ve

Bir araya gelmiş gibi.

Şâir, onu iki damarın bir araya toplanması olarak tasvir etmiştir. Bu iki damar boyundaki damarlar ve başın arka tarafı yani ensenin görünmemesidir. Ona göre, kambur kişi kendine gelecek güçlü bir tokattan korkuyormuş gibiydi. Bu nedenle yeni bir tokat korkusuyla boynunu saklamaktadır.⁶⁶¹

Bu hareketli ve duyusal imge örnekleriyle alay ve kınama şiirleri kusuru, okuyucunun önünde sanki gözün gördüğü gibi somutlaştırılan karikatür imgeler açısından zengindir.

---

⁶⁶¹ Şâimih Meryem, *Belagatu's-sûratü'-şi'riyye 'inde İbn-i Rûmî* (Cezair, el-'Arabi b. Mehdi Câmi'atu Ümmü'l-Bevaki, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 60.

Bağdat'ta kelliğiyle meşhur olan Ebû Hafs el-Verrâk lakaplı bir şahsın kelliğiyle ilgili İbnü'r-Rûmî'nin sözlerinde tokatlayan avuçların altındaki kelliğin çınlamasını anlatırken şefkat ve kahkaha uyandıran bir hiciv vardır, öyle ki bu çınlamanın yankıları tüm Bağdat'a yayılmıştır:

يا صلعة لأبي حفص ممرّدة   كأن ساحتها مرآة فولاذ
ثرنٌ تحت الأكفِّ الواقعات بها   حتى ثرنٌ بها أكفاف بغداد

Ey Ebû Hafs'ın kellele sıvanmış kafası

Sanki yüzeyi çelikten bir ayna gibidir

Üzerinde şaklayan tokatların altında çınlıyor

*Öyle ki Bağdat'ın her yeri onunla çınlıyor.*⁶⁶²

Buhtûrî, bir kişinin burnunun uzunluğunu kınamaktadır. Ona göre bu bir mucize ve Yüce Allah'ın gücünün bir kanıtıdır. el-Heysemî lakaplı bu adamın, büyüklüğü ve genişliği sebebiyle geniş memleketi daraltan bir burnu vardır. Muazzam boyutundan dolayı göklere yükselmiştir ve insanlığa büyük bir lütuf sağlamaktadır. Çünkü onun burnu, gökyüzünün yere düşmesini önleyen dik bir dağ gibidir:

رَأَيْتُ الْخَنْعَمِيَّ يُؤَلُّ أَنْفًا   يَضِيقُ بَعْرَضِهِ الْبَدَأُ الْفَضَاءُ
هُوَ الْجَبَلُ الَّذِي لَوْلَا ذُرَاهُ   إِذَا وَقَعَتْ عَلَى الْأَرْضِ السَّمَاءُ

el-Heysemî'nin burnunu taşıdığını gördüm

Genişliği ile ülkenin alanını daraltıyor

O bir dağdır, zirvesi olmasa

*Gökyüzü yeryüzüne çarpardı.*⁶⁶³

Burunların aşağılanması ve kınanması Abbâsî şiirinde çokça görülmektedir. Bununla ilgili bir örneğini vermekle yetindik. Belki de bu kınamanın nedeni burnun yüzün ortasında olması ve çirkinliğinin yüzün tamamının çirkinliğine yol açmasıdır. Buna ek olarak burun özsaygının bir

⁶⁶² İbn Rûmî, *Dîvân- İbn-i Rûmî*, 1/530.

⁶⁶³ İbn Rûmî, *Dîvân- İbn-i Rûmî*, 1/36.

işareti olarak kabul edilir. Buna Ebû Hüreyre'nin Peygamber Efendimizden (s.a.v.) rivayet ettiği hadis delil olarak gösterilebilir: Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre Peygamber efendimiz (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Yanında benim adım anılıp da bana salavat getirmeyenin burnu yerde sürtülsün. Ramazan girip çıktığı hâlde günahları affedilmeyenin burnu sürtülsün! Ana babasına veya ikisinden birine yetişip de Cennete girmeyenin burnu sürtülsün!”⁶⁶⁴

Bahse konu kınama tarzı, insanın ruhunda derin bir etki bırakır, onun acı çekmesine, ağaşılanmasına sebep olur. Kınanan kişinin bazen ağlamasına bazen de saklanmasına sebep olur. Belki de hicvedilen kişinin çıkarması mümkün olmayan bir elbise giymesine sebep olabilir.

Bu durumu şâir el-Hüseyin Dahhâk ile şarkıcılardan biri arasında geçen olay temsil etmektedir. Şâirin bir arkadaşı, şarkıcıyı tırnağıyla hafifçe yaraladığını bu yüzden kadının yüzüne doğru ona bağırdığını ve onu küçümsediğini anlatmıştır. Bu sebeple şâir şu şiiri okumuştur:

وَتَلْنَا وَجْهَهَا ذَفْنُ	لَهَا فِي وَجْهَهَا عُكْنُ
بَيْنَ أَصُولِهَا عَفْنُ	وَأَسْنَانُ كَرِيشِ الْبَطْنُ

Yüzünde bir şişlik var

Yüzünün üçte ikisi çenedir

Ördek tüyü gibi dişleri

Köklerinin arasında çürük var.

Dedi ki: “Biz güldük, şarkıcı çok ağladı ve günümüzün geri kalanında ondan faydalanamadık. Bu iki beyit yaygınlaştı ve onlar yüzünden rağbet görmemeye başladı. Bir toplantıya katılsa ve iki beyti okusalar delirirdi, sonra Samarra'dan kaçtı ve ondan sonra bir haber alamadık”.⁶⁶⁵

İbn ed-Dahhâk'ın alaycılığı, şarkıcının yüz hatlarını gizlemiş ve onu yaşlı bir kadın gibi göstermiştir. Yüzü, özelliklerini gizleyen kırıksıklıklarla doluydu. Yüzünün üçte ikisini kaplayan

---

⁶⁶⁴ Tirmizî, “duâ bölümleri”, 3545. “Hasen, garib hadistir” dedi. “Burnu sürtülsün” ifadesinin mânası, toprağa yapışsın, demektir. Bu ise alçaklığa ve ihanete delalettir.

⁶⁶⁵ İsfahânî, *Eğânî*, 7/162.

bir çene olduğunu ve dişlerinin çürüklerle kaplı olduğunu anlatmıştır. Bu da onun işlerinde yavaşlamasına ve dinleyicinin çirkinliğinden iğrenmesine neden olmuştur.

4.2. Öğretici (Didaktik) Edebiyat

Genel olarak öğretici edebiyatın, onu alan kişideki rahatlatma ve eğlendirmede rolü hiçbir araştırmacı tarafından yadsınamaz bir olgudur. Bu nedenle, bu konunun üzerinde durmak gerekmektedir. Öğretici edebiyatı, öğretici şiir ve öğretici metin şeklinde ikiye ayırmak mümkündür.

Öğretici şiir, araştırmacılardan büyük bir ilgi görmüştür. Abbâsî edebiyatını inceleyen çalışmalarda didaktik şiire bölümler ayrılmıştır. Onu bağımsız olarak inceleyen risaleler ve bilimsel makaleler bulunmaktadır.⁶⁶⁶

Ancak yapılmış olan bu çalışmalar, önem bakımından didaktik şiirden daha aşağıda kalmayan didaktik düz yazılarla ilgili değil, sadece didaktik şiir metinlerinin incelenmesi ile sınırlı kalmıştır.

4.2.1. Didaktik Şiir

4.2.1.1 Tanım ve Ortaya Çıkış

Didaktik şiir, Arap kütüphanesinin bolca barındırdığı, sistematik bilimsel metinler olarak tanımlanabilir. Yüzyıllardır Arap dünyasındaki ilim öğrencileri tarafından kullanılan ders kitaplarının zengin bir kaydını oluşturmaktadır. Öğrenciler, bu ders kitaplarını çeşitli çalışmalarında kullanmışlar ve nesilden nesile ondan bilgi ve sanat ödünç almışlardır.⁶⁶⁷

---

⁶⁶⁶ Örnek olarak bakılabilir: es-Saîd Bûbkâr, “eş-Şî’rû’t-talîmî mâhiyyeten ve târihan ve ehemmiyyeten”, *el-Cezâir Mecelletu’l-ulumi’l-insaniyye* 2/50 (Aralık 2018), 35-47.

⁶⁶⁷ Abdullah Kenûn, *Edebü’l-fukahâ* (Beyrût: Dârü’l-kütübi’l-‘ilmiyye., 1436/2014), 232.

Dolayısıyla öğretici şiir, öğrencilerin ezberlemesini kolaylaştıracak bilgi ve bilimlere içeren şiirdir. Bu şiir türü antik Yunan şâirleri tarafından ve aynı zamanda şiirde bilgi ve uygulamalı bilimler oluşturan Hindistan şâirleri tarafından da biliniyordu. Hatta bilim adamı Birûnî bile onlardan şikayetçi olmuştur. Çünkü onlar matematik ve astronomi kurallarını düzenlemeleri sebebiyle bazen bilimsel kuralları koymak için gereken hassasiyetten sapmışlardır. Abbâsî döneminde ilimlerin büyük ölçüde yayılmasının ardından eğitici şiir de yaygınlık kazanmıştır.⁶⁶⁸

İnsanın şiiri hatırlaması dağınık kavramları hatırlamasından kolay olduğundan bu durum bilim adamlarını bilim ve bilgiyi şiir kasideleri biçiminde düzenlemeye sevk etmiştir. Bunun nedeni ritim, düzenli konuşma ve kafiye'nin insan doğasına uygun olmasıdır. İnsan ruhu doğal olarak müziğe eğilimlidir. Bununla ilgili olarak Câhîz şöyle diyor: “Şiiri ezberlemek ruha daha kolay gelir, ezberlenirse daha etkili ve kalıcı olur.”⁶⁶⁹

Âlimler, ilmi manzumeler düzenlemek için genellikle recez bahrini kullanmaktaydılar. Bu bahri kullanmalarının sebebi kolay olmasıydı. Çünkü recez bahri Mustafa Sadık el-Rafî'i'nin tarif ettiği gibi edebiyatçılar recez bahrine kullanım kolaylığından dolayı ‘şiirin eşeği’ ismini vermişlerdir.⁶⁷⁰

Bu tür edebiyatın yayılmasını sağlayan şey, bilim ve eğitim hareketinin yaygınlaşması, bilim adamının ve öğrencinin bir telif türüne ihtiyaç duymasıydı. Nitekim şiir bilginin aktarımını ve korunmasını kolaylaştırmaktadır. Özellikle de Arap aklı şiir ezberleme ve anlatma yeteneğiyle bilinmektedir.⁶⁷¹

Öğretici şiirin ortaya çıkışı konusunda araştırmacıların farklı görüşleri bulunmaktadır. Mustafa Sadık er-Rafî'î, öğretici şiirin, ilk kez İslam öncesi dönemde Züheyr bin Ebû Sülmâ'nın şiirleri ile ortaya çıktığını söylemiştir.⁶⁷² Taha Hüseyin, Abbâsî dönemi şâirlerinden Ebân b. ‘Abdülhamid el-Lahikî'nin öğretici şiirin mucidi olduğunu düşünmektedir. Şöyle demiştir:

---

⁶⁶⁸ Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm* (Beyrût: Dârü'l-kitabî'l-'arabî, 10.Bsk.), 1/246.

⁶⁶⁹ El-Câhîz, *el-Hayevân*, 6/248.

⁶⁷⁰ Muhammed Sadık er-Rafî'î, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabi* (Beyrût: Dârü'l-kitabî'l-'Arabî, 5. Bsk., 1999), 3/152.

⁶⁷¹ Gazi Tuleymât-İrfan el-Aşkar, *eş-Şi'rü fi'l-'asri'l-'Abbâsîyyi'l-evvel* (Dubai: Kandîlün li't-tibâati ve'n-neşr, 2018), 2/418; Sekînetü Kadûr, *'Abbâsî dönemi edebiyatı üzerine dersler* (el-Cezâir: Câmî'atu'l-Emîr Abdülkadir, 2012), 82.

⁶⁷² Saîd Bûbkâr, *eş-Şi'rü't-ta'limî*, 35.

“Kendisinden önce kimse bu sanatı uygulamamıştır. Öğretici şiir Abbâsî döneminde ortaya çıkmış ve Abbâsîlerden, onun alanını büyük ölçüde genişleten Endülüslülere geçmiştir.”⁶⁷³

Aynı şekilde Şevkî Dayf da “*Arap Edebiyatı Tarihi, Birinci Abbâsî Dönemi*” adlı kitabında bu sanatın Abbâsî şâirleri tarafından ortaya çıkarıldığını, onun daha eski bir kökene sahip olmadığını belirtmiştir.⁶⁷⁴

Ancak Şevkî Dayf’ın “*Emevi Şiirinde Gelişme ve Yenilenme*” başlıklı kitabında yukarıdaki görüşü ile çelişen başka bir görüşü daha vardır. Öğretici şiirin başlangıcını Emevîlere kadar götürerek şöyle demiştir: “Emevîlerin recez bahrindeki şiirleri Arap dilinde ortaya çıkan ilk didaktik şiirlerdendir.”⁶⁷⁵ Dr. Gazi Tuleymât ve Prof. Dr. İrfan el-Aşkar’ın “*İlk Abbâsî Döneminde Şiir*” kitabının üzerinde durulduğunda didaktik şiirin başlangıcının Peygamber dönemine kadar dayandırdıklarını görüyoruz. Onlar, sahâbî es-Salsâl b. ed-Delehmes’ten rivayet edilen onun Peygamber efendimiz (s.a.v.) ile Benî Temîm’e gittiğine dair olan olayı delil olarak kullanmışlardır. Peygamber efendimiz (s.a.v.) onlara bir şey vasiyet etmiştir. Kays b. ‘Asım şöyle demiştir: “Keşke söylediği bu sözler şiir olsaydı da çocuklarımıza da öğretseydik.” es-Salsâl “Ey Allah’ın rasûlü, onu ben şiir haline getireceğim.” demiş ve içerisinde bu beyitlerin olduğu şiiri okumuştur:

تَجَنَّبُ خَلِيطًا مِنْ مَقَالِكَ إِنَّمَا   قَرَيْنُ الْقَتَى فِي الْقَبْرِ مَا كَانَ يَفْعَلُ
وَإِنْ كُنْتَ مَشْغُولًا بِشَيْءٍ فَلَا تَكُنْ   بَغِيرِ الَّذِي يَرْضَى بِهِ اللَّهُ تَشْغَلُ

Sözünde karışıklıktan kaçın

Çünkü gencin mezardaki yakını yaptığı şeylerdir

Bir şeyle meşgul olsan bile

*Allah’ın razı olduğundan başka bir şeyle meşgul olma.*⁶⁷⁶

⁶⁷³ Taha Hüseyin, *Min hadîsi ‘ş-şi’ri ve’n-nesri* (Kahire: Dâru’l- ma’ârif, 1969), 286; Saîd Bûbkâr, *eş-Şi’rû’t-ta’lîmî*, 35.

⁶⁷⁴ Dayf, *el-‘Asru’l-‘Abbâsiyyi’l-evvel*, 190.

⁶⁷⁵ Dayf, *et-Tatvîr ve’t-tecdîd fi ‘ş-şi’ri’l-Emevî* (Kahire: Lecnetü’t-telif ve’t-terceme ve’n-neşr, 1952), 319.

⁶⁷⁶ Ahmed b. Ali b. Hacer, *el-İsâbe fi temyîzi’s-sahâbe*, thk. Ali el-Becâvî (Beyrût: Dâru’l-ciyl, 1412/1992), 3/445; Gazi Tuleymât - İrfan el-Aşkar, *eş-Şi’rû fi’l-‘Asri’l-‘Abbâsiyyi’l-evvel* (Dubai: Kandilün li’t-tibâti ve’n-neşri, 2018), 2/416.

Tuleymât ve el-Aşkar, Mustafa er-Râfiî'nin bu sözünü uzak bulmuşlardır. Bunu abartılı bir ifade olarak değerlendirmişlerdir. Onlar, didaktik şiirin köklerinin Abbâsîler dönemine döndürülmesinin hem İslam hem de Emevi şiirinde bulunan didaktik şiirin tohumlarını göz ardı etmek olduğunu dile getirmişlerdir.⁶⁷⁷

Bize öyle geliyor ki hakikatte Şevkî Dayf birbiriyle çelişen sözler söylememiştir. Daha ziyade öğretici şiirin başlangıcının Abbâsî döneminden önceki dönemlerde ortaya çıktığını daha sonra Abbâsîler döneminde genişleyip yayıldığını kastediyordu.

Öğretici şiirin meydanlarına ve alanlarına gelince Dr. Salih Âdem Beylû şunları söylemiştir: “Bu tür edebiyat ve şiir için üç tane çalışma alanı vardır:

- 1- Ahlak ve inançların kökenleri.
- 2- Biyografi ve tarih.
- 3- Bilim, sanat ve endüstrilerle ilgili gerçekler ve bilgiler.⁶⁷⁸

Abbâsî döneminde bu tür şiirde öne çıkan ilk kişi, beyitleri yaklaşık on dört bin dizeden oluşan bir manzum şiirlerle “*Kelîle ve Dimne*” kitabının yazarı Ebân b. ‘Abdülhamid’dir. O, Beramike için yazar ve çocukları için öğretmen olarak çalışmıştır. Yine onlar için “*Kelîle ve Dimne*” adlı kitabını şiirsel bir biçimde kaleme almış, fıkıh, tarih ve hikayeler (Erdeşîr ve Enûşîrvân'ın biyografileri, oruç ve zekatla ilgili hükümler ve çok daha fazlası.) hakkında kasideler yazmıştır. *Kelîle ve Dimne*'nin hikayesini anlattığı kasidesinde şöyle demiştir:

وهو الذي يُدعى كَلِيلَةً دَمْنَةً	هذا كتابُ أدبٍ ومِحْنَةٍ
هو كتابٌ وَضَعَتْهُ الهِنْدُ	فيه دَلَالَاتٌ وفيه رُشْدُ
حكايةٌ عن أَلْسُنِ البَهَائِمِ	فَوَصَفُوا آدَابَ كُلِّ عَالِمٍ
والسُّخَفَاءُ يَشْتَهَوْنَ هَزْلَهُ	فَالْحُكَمَاءُ يَعْرِفُونَ فَضْلَهُ

Bu meslek ve edebiyat kitabıdır

⁶⁷⁷ Tuleymât - Aşkar, *eş-Ş'irü fi'l-'Asri'l-'Abbâsîyyi'l-evvel*, 2/416.

⁶⁷⁸ Salih Adem Beylû, “Havle’ş-şi’ri’t-ta’lîm”, *Medine-i Münevverâ Mecelletül-Câmi’ati'l-İslâmiyye* 52, 207.

Kelile ve Dimne denilen kitap budur

İçinde delâlet ve aklîselimlik vardır

Bu Hintlilerin ortaya koyduğu bir kitaptır

Dünyanın her yerinden ediplerin hikayelerini anlattılar

Hayvanların dilinden hikâye şeklinde

Hakimler fâziletini biliyordu

*Aptallar da onunla dalga geçmek istiyorlardı.*⁶⁷⁹

4.2.1.2 Didaktik Şiirin Bazı Alanları

Öğretici şiir alanında araştırmacı, teorik ve uygulamalı bilimleri, dînî ve seküler bilimleri içeren şiirler üzerinde durabilir. Bunların en önemlileri:

4.2.1.2.1 Astronomi ve Yıldızlar

Astronomi, dil ve matematik alimi olan Muhammed b. İbrahim el-Fezârî, astronomi ilmi hakkında uzun bir kaside nazmetmiştir. Yakut el-Hamevî onun hakkında şöyle demiştir: “Şiirini on cilt halinde oluşturdu. Fakat bilimsel hedefi dinî hedefle karıştırdı. Bilimler henüz birbirinden tamamen bağımsız olmadığı için bu beklenen bir şeydi.”⁶⁸⁰

Recez bahrindeki şiirinde şöyle demiştir:

الخالقُ السَّبعُ العُلَى طِبَاقًا   والشمسُ يجلو ضوءها الإغساقًا
والبدْرُ يملأُ نورُه الآفاقًا

Yedi kat göklerin yaratıcısı

---

⁶⁷⁹ Sûlî, *Kitâbü'l-evrâk*, 46.

⁶⁸⁰ Dayf, *el-'Asru'l-'Abbâsiyyi'l-evvel*, 191; Hâlid el-Halbûnî, “eş-Şirü't-tâ'limî bidâyetühü tetavvuruhü simâtühü”. 22/3-4 (200), 89.

Güneşin ışığı karanlıkta bunu ortaya koyuyor

*Dolunay ışığıyla ufukları dolduruyor.*⁶⁸¹

4.2.1.2.2 Nahiv ve Dil

Dil bilimciler, dillerin yozlaşmasını gözlemledikten sonra dile yeni başlayanlara sevgi aşılamaya çalışmışlardır. Araştırmacılar, dilbilimcilerin ilim talep etme yolundaki dilsel zorlukları aşmak için ne kadar büyük çaba gösterdiklerini görebileceklerdir. Bu alimler arasında gramer ilminin önemini anlatan bir şiir yazan Ali b. Hamza el-Kisâî de vardır. Ancak o şiirinde nahiv meselelerinden ve kurallarından bahsetmemiştir. Bundan ötürü -İbn Mâlik'in Elfiyyesi gibi- kendisinden sonra gelen gramer âlimlerine nahvin bapları ve meseleleri için recez bahrinde şiir nazmetmeleri için kapı açmıştır. Kisâî şöyle demiştir:

وَبِهِ فِي كُلِّ أَمْرٍ يُنْتَفَعُ	إِنَّمَا النَّحْوُ قِيَاسٌ يُتَّبَعُ
هَابٌ أَنْ يَنْطِقَ جُبْنًا فَاَنْقَطِعُ	وَإِذَا لَمْ يُبْصَرَ النَّحْوُ فَتَى
كَانَ مِنْ خَفْضٍ وَمِنْ تَصْبٍ رَفَعُ	فَتَرَاهُ يَنْصَبُ الرَّفْعَ وَمَا

Nahiv takip edilen bir ölçüdür

Her konuda ondan faydalanır

Eğer bir genç nahvi görmüyorsa

Korkaklığından konuşmaktan kaçır ve kesilir

Onun ref'i nasb ettiğini görürsün

*Mecrur ya da mansub olanı da ref' eder.*⁶⁸²

İbn Düreyd'in "İbn Düreyd'in Maksûrası" olarak bilinen bir kasidesi vardır. Bu kasidesinde Ehvaz valisi 'Abdullâh b. Muhammed b. Mikyâl'i ve oğlu İsmail'i övmüştür. Şiiri yaklaşık yüz

⁶⁸¹ Hamevî, Mu'cemü'l-üdebâ, 17/118.

⁶⁸² Bağdâdî, Târihü Bağdâd, 11:412.

elli beyitten oluşuyordu. Deniliyor ki: Arap dilindeki maksûr kelimelerin üçte birini içeriyordu.⁶⁸³

Alimler, şiirlerinin bir bölümünü dil meselelerinin gizemli ve anlaşılması zor yönlerini incelemeye ayırdılar. Bu onların dile dair tam bilgisine ve ustalığına işaret eder.

4.2.1.2.3 Felsefe, Kelâm ve Tıp

Felsefe, Kelâm ve Tıp alanları, Abbâsî zihniyetinin kültürel ilerlemesi ve bilimsel ilerlemesi ve daha önceki kuşatmalardan kendisine gelen kültürleri özümsemesinin bir sonucuydu. Bu durum kelâmî ve felsefî sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Mütekellimlerin bazı mezheplerinden, öğretilerinden, aklî kutsallaştırmalarından ve doktrinlerini destekleyen ve kendi sözlerinin kanıtını oluşturan pek çok şiiri nasıl nazmettiklerinden çalışmamızın başlarında bahsedilmişti.

Onlardan en çok şiir nazmedenlerden birisi de Bişr b. el-Mu'temir el-Mu'tezilî'dir. O, mezhep yazarlarına (Ashabü'l-nihal ve'l-makâlât) reddiye amaçlı birçok şiir nazmetmiştir. Onun aşağıdaki sözü de bu türdendir:

لَسْنَا مِنَ الرَّافِضَةِ الْغُلَاةِ وَلَا مِنَ الْمَرْجِنَةِ الْحُقَاةِ

لَا مُفَرِّطِينَ بَلْ نَرَى الصِّدِّيقَا مُقَدَّمَا وَالْمُرْتَضَى الْقَارُوقَا

Biz aşırı Rafizilerden değiliz

Yalınayak Mürcie'den de değiliz

İfrata kaçmıyoruz ancak Sıddık'ı önde

*Mürteza Faruku ondan sonra görüyoruz.*⁶⁸⁴

---

⁶⁸³ Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 3/119.

⁶⁸⁴ Ahmed b. Yahya b. el-Mürteza, *Tâbâkatü'l-Mu'tezile*, thk. Susanna Diwald-Wilzer (Beyrût: Franz Steiner Yayınları, 1961), 52.

O şiir, felsefe ve tıp bilimlerine kadar girmiştir. Bunun nedeni âlimlerin şiirin, ilimlerin yayılmasındaki payını fark etmeleridir. Bunlar arasında psikoloji ile ilgili şiir yazmış olan İbn Sînâ da bulunmaktadır. Şiirinde şöyle demektedir:

هَبَطْتُ إِلَيْكَ مِنَ الْمَحَلِّ الْأَرْفَعِ   وَرُقَاءُ ذَاتِ تَعَزُّزٍ وَتَمَنُّعٍ

Ruhun sana en yüce yerden geldi

*Toz rengidir, aziz ve karışmaktan beridir.*⁶⁸⁵

İbn Sînâ, akıl sahibi insan ruhunun ilahi alemden, gökyüzünden indiğini söylemektedir. İnsan ruhunu, renginde toz rengi bulunan güvercine benzetmiştir. İnsan ruhunun aziz olarak sıfatlandırmakta ve onun diğer bedenlerle bir araya gelip karışmasının imkânsız olduğunu söylemektedir.

4.2.1.2.4 Hikmet, Atasözü ve Ruh Hakkında Şiirler

Atasözleriyle dolu uzun bir şiir yazan Ebü'l-Atâhiyye bunlardandır. Şiirinde yeni bir sosyal yaklaşım türünü nazmetmiştir. İsfahânî bu şiirin dört bin atasözünü aldığını belirtmektedir.⁶⁸⁶ Şiirinde şu beyitler geçmektedir:

حَسْبُكَ مَا تَبْتَغِيهِ الْقَوْتُ   مَا أَكْثَرَ الْقَوْتُ لِمَنْ يَمُوتُ
إِنْ كَانَ لَا يَغْنِيكَ مَا يَكْفِيكَ   فَكُلْ مَا فِي الْأَرْضِ لَا يَغْنِيكَ
لَنْ تُصْلِحَ النَّاسَ وَأَنْتَ فَاسِدٌ   هِيَهَاتَ مَا أَبْعَدَ مَا تَكَابِدُ

Rızkın istedikleri sana yeter

Ölecek kimseye rızkı ne kadar da çok

Sana yeten şey seni yetmiyorsa

Yeryüzündeki hiçbir şey sana yetmez

⁶⁸⁵ İbn Ebî Usaybi'a, 'Uyûnü 'l-enbâ', 446.

⁶⁸⁶ İsfahânî, el-Eğânî, 4/35.

Sen bozukken insanları ıslah edemezsin

*Katlandığın şeyler ne kadar da uzak.*⁶⁸⁷

Hikmet şiirlerini genişletenler arasında el-Mütenebbî de bulunmaktaydı. O, eşsiz ve harika şiirler yazmıştır. Bazen Aristoteles ve Platon'dan gelen Yunan bilgeliğinden istifade etmiştir. Bazen de kişisel deneyimlerine ve Hicaz vadisi, Şam ve diğer yerler arasındaki seyahatlerinden edindiği uzmanlığa dayanmıştır.

Burada onun şiirini takip edenlerin el-Mütenebbî'ye yönelttiği suçlamalardan bahsederek konuyu uzatmak istemiyoruz. Onu, şiirlerindeki mânaları bu konuda özel bir risale yazan Ebû Ali Muhammed b. el-Hasen el-Muzaffer el-Hatimî gibi bilge Yunan filozoflarından çalmakla suçlamışlardır.⁶⁸⁸ Hatimî'nin zikrettiği, Mütenebbî'nin söyleminin örneklerinden birisi de şudur:

يُرَادُ مِنَ الْقَلْبِ نِسْيَانُكُمْ وَتَأْبَى الطَّبَاغُ عَلَى النَّاوِلِ

Kalpden sizi unutması istenir

*Tabiat bunu kabule yanaşmaz.*⁶⁸⁹

Aristo'nun nezdinde bunun aslı “Tabiatın nakli imkansızdır”⁶⁹⁰ olarak geçmektedir. Yani tabiatın değişmesi zor ve imkânsız bir iştir.

Öte yandan bu suçlamaların izini süren araştırmacılar da vardı. Onlar, Mütenebbî'nin hikmetlerindeki çeşitliliği, övme ile övünme gibi konularını, retorik ve şiirsel imgelerdeki yaratıcılığı ve mantık, felsefe ve çeşitli bilimsel konulara yaklaşımını ve kişisel hikmeti ele alıp açıklamışlardır.⁶⁹¹

⁶⁸⁷ Şükrî Faysal, *Ebü'l-'Atahîyye eşârühü ve ahbârühü* (Şam: Matba'at'u Câmîati Dimeşk, 1965), 446.

⁶⁸⁸ Muhammed Mustafa Haddara, *Müşkiletü's-serikâti fi'n-nakdi'l-'Arabî* (Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 2.Bsk., 1975), 75.

⁶⁸⁹ Abdullah b. Hüseyin el-Ukberî, *et-Tibyân Şerhu Divânî'l-Mütenebbî*, thk. İbrahim el-Enbârî vd. (Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1977), 2/149.

⁶⁹⁰ Dayf, *el-Fennu ve mezâhibuhû fi's-si'ri'l-'arabi*, 326.

⁶⁹¹ Ahmed Ali Muhammed, “el-Mutanabbi ve müşkiletü's-serikâti'l-şi'riyye”, *Şam Mecelletu Mecmemi'l-lugati'l-'Arabiyye* 3/79 (Temmuz 2004), 547-574.

Ancak kesin olan şey şu ki, Mütenebbî'nin ortaya koyduğu sayılamayacak kadar çok şey var ve bu da onun kendi yeteneklerini kanıtlamaktadır. Onun şu sözü de bu gruptan sayılır:

مَنْ يَهْنُ بِسَهْلِ الْهَوَانِ عَلَيْهِ مَا لِيُجْرَحَ بِمَيِّتٍ إِيْلَامٍ

Kim aşağılıksa aşağılanmak ona kolaydır

*Zira ölüye yaranın acısı yoktur.*⁶⁹²

Yani aşağılanmayı ve hakir görülmeyi kabul eden kişi için bu ikisi kolaydır. Diriyi acıtan yara, ölüyü acıtmadığı gibi aynı şekilde, aziz olanı üzen aşağılanma, alçak olanı incitmez.

4.2.1.2.5 Tarih Alanında Şiir

Tarih alanında şiir yazarlar arasında Ali b. Cehm bulunmaktadır. Şiirini iki parçaya ayırmıştır: İlk bölümde yaratılışın başlangıcı ve peygamberlerin tarihini, ikinci bölümde ise İslam tarihi ve onun yaşadığı zamâna kadar olan halifeler tarihini ele almıştır. Kasidesine şu sözü ile başlamıştır:

يَا سَائِلِي عَنْ إِبْتِدَاءِ الْخَلْقِ   مَسْأَلَةٌ الْقَاصِدِ قَصْدَ الْحَقِّ
أَخْبَرَنِي قَوْمٌ مِنَ التَّقَاتِ   أَوَّلُو عُلُومٍ وَأَوَّلُو هَيَّاتِ
أَنَّ الَّذِي يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ   وَمَنْ لَهُ الْعِزَّةُ وَالْبَقَاءُ
أَنْشَأَ خَلْقَ آدَمَ إِنْشَاءً   وَقَدْ مَنَّهُ زَوْجُهُ حَوَاءُ

Ey yaratılışın başlangıcını sorgulayan,

Hakikati öğrenme niyetiyle soran kişinin sorusu

Güvenilir bir kavim bana şunu haber verdi

İlim ve heyet sahipleri

Dilediğini yapan,

---

692 Ukberî, et-Tibyân Şerhu Divâni 'l-Mütenebbî, 4/94.

İzzet ve kurtuluş sahibi olan,

Adem'i yarattı

Ondan eşi Havva'yı yarattı

*Kasidesinde halife Müntasır sonra da Müste'in'e kadar tarihi anlattı.*⁶⁹³

Aynı şekilde İbnü'l-Mu'tez Abbâsî Halifesi Mu'tezid'in biyografisini derlemekle ilgilenmiştir. İkisinin arasında sıkı bir dostluk vardı. İbnü'l-Mu'tez, Mu'tezid'den önceki halifeliğin durumunu ve ordunun halifeleri nasıl kontrol ettiğini tasvir etmiştir. Bu konuda şöyle demiştir:

كَذَلِكَ حَتَّى أَفْقَرُوا الْخِلَافَةَ وَعَوَّدُهَا الرُّعْبَ وَالْمَخَافَةَ

İşte böyle hilafeti fakirleştirip

Onları korkuya alıstırdılar.

Karmatî devrimi de dahil olmak üzere art arda gelen devrimleri, Mu'tezid'in onlara karşı kazandığı zaferi ve Roma elçilerinin, ateşkesi ve keffaret ödemeyi kabul ettiklerini bildirmek için imparatorlarından gelen bir mektupla nasıl çaresizce geldiklerini konu almaktadır.⁶⁹⁴

Ayrıca Kûfe şehrini buradaki mezheplerin çokluğundan dolayı kötülüyor ve şöyle diyor:

وَاسْتَمِعِ الْآنَ حَدِيثَ الْكُوفَةِ مَدِينَةٍ بَعِيْنَهَا مَعْرُوفُهُ

كَثِيرَةُ الْأَدْيَانِ وَالْأُثْمَةِ وَهَمْهَا تَشْتَبِهُتُ أَمْرَ الْأُمَةِ

Şimdi Kûfe lafını dinle

Kendi namıyla bilinen şehir!

Birçok din ve önder vardır orada

Derdi ümmeti karıştırmak parçalamak.

---

693 Ali b. Cehm, *Dîvânü Ali b. Cehm*, 228.

694 Dayf, *el-Edebü'l-Abbâsî*, 4/249.

Onlar Ali b. Ebî Talib’i nasıl başarısızlığa uğrattılar, Hz. Hüseyin’e yardım etmekten nasıl vazgeçtiler de Hz. Hüseyin gözlerinin önünde ona yardım eden kimse yokken öldürüldü. Şiirinde şöyle demiştir:

ثَمَّ بَكَوْا مِنْ بَعْدِهِ وَنَاخُوا   جَهْلًا كَذَلِكَ يَفْعَلُ التَّمْسَاخُ

Sonra onun arkasından ağladılar ve feryat ettiler

*Bilgisizlik içinde işte timsahın yaptığı da budur.*⁶⁹⁵

İbnü'l-Mu‘tez’in bu şiirinin büyük önem taşıdığı kabul edilmektedir. Zira şiiri kendisinden sonra gelen halifelerin isimlerinin kaydedildiği, onların olumlu ve olumsuz fiillerinin, saltanatları döneminde meydana gelen olay ve belgelerin anlatıldığı tarihi bir belge niteliğindedir.⁶⁹⁶

Öğretici şiir araştırmacısı, bu ilimlerin ilk tohumlarının eski Arap şiirinde bulunduğunu, kendilerinden sonra gelenlerin hukuk, dil ve ilmi gibi bütün ilimler için farklı metinler nazmetmelerine zemin hazırlayan Abbâsî dönemi şâir ve alimlerinin elinde genişleyip derinleşmeye başladığını görecektir. Abbâsî dönemi bilimsel metinler içeren şiirlerin temel pusulasıdır.

Memluk dönemine -çalışmamızın başında da açıkladığımız gibi bu dönem Abbâsîlerin uzantısı olarak kabul edilir ve onun dönemleri içerisinde değerlendirilir- başta şeriat ilimleri olmak üzere çeşitli ilimlerdeki şiirsel metinlerin kompozisyonunun eşlik ettiği büyük bir bilimsel yazı zenginliği ortaya çıkmıştır.

İbnü'l-Cezerî, Cezeriyye'ye giriş olarak bilinen Cezeriyye metnini yazmıştır. Bu metin günümüze kadar Kur'an-ı Kerim hafızları için vazgeçilmez bir temel olarak kabul edilmiş bir manzumedir. İmam İbn-i Cezerî tarafından recez bahrinde yazılmış olan ve yüz yedi beyitten oluşan bu eserin başlığı şöyledir: “Kur'an okuyanın bilmesi gerekenlere dair giriş manzumesi.”

İbn Mâlik, el-Hulâsa olarak isimlendirilen Elfiyyetü İbn Mâlik'i telif etmiştir. Bu metin onun büyük manzumesi olan “el-Kafiyetü 'ş-Şâfiye” isimli eserinin kısaltılmış halidir. Nahiv ve sarf

---

⁶⁹⁵ İbnü' l-Mu‘tez, *Dîvânü İbni' l-Mu‘tez*, 481.

⁶⁹⁶ Ali el-‘Atavî, *eş-Şi‘rû fi l-‘Asri l-‘Abbâsî* (Beyrût: Müessisetü'l-izzî'd-din,1993), 78.

bilimlerinin bir özetini topladığı bu eserde, çeşitli konularda ilim adamlarının görüşlerine yer verilmiş ve bazen seçtiği görüşler açıklanmıştır.

Onun Elfiyye'si, düzeni, kelimelerin kullanım kolaylığı, gramer ve morfolojik kuralların kısa olması ve gramer konularında incelikli deliller getirmesi nedeniyle bilim adamları arasında büyük bir popülerlik kazanmış ve kabul görmüştür.⁶⁹⁷

Binin üzerinde beyti olan ve recez bahrinde yazılan Elfiyye, ona akıcılık, ezberleme kolaylığı ve unutkanlıktan kaçınmayı sağlayacak şekilde kaleme alınmıştır.⁶⁹⁸

4.2.1.3 Öğretici Şiirin İlmi ve Sanatsal Değeri

Eleştirmenler eğitici şiirlerin sanatsal değeri konusunda farklı görüşlere sahiptir. Onların bu konuda farklı söylemleri vardır. Bazıları bunu etkili bir sanat olarak görmezken bazıları da anlamsız bulmakta ve nazm dışında ona şiir sıfatlarının uymadığını düşünmektedir.⁶⁹⁹

İbn Haldûn bunu öğrenmeye zor bir yaklaşım, belagatten yoksun ve anlaşılması zor bir yaklaşım olarak görmektedir. Bu metinlerde bahsedilen kısaltmaların ezberlenmesi ve ne anlama geldiğinin anlaşılması oldukça zaman almaktadır.⁷⁰⁰

Şevkî Dayf, öğretici şiirin kişisel hisleri ve duyguları ifade etmeyi amaçlamayan edebî bir tür olduğuna inanmaktadır. Onunla aslında bilgi ve kültüre erişimi kolaylaştırmayı amaçlanmaktadır.⁷⁰¹

---

⁶⁹⁷ Abdurrahmân, *Menhecü İbn Malik fi te'lifi'l-Elfiyye ve fi tercihi'l-ihtilafâti'n-nhviyye beyne'l-Basriyyîn ve'l-Kufiyyîn fihâ* (Jakarta: Şerîf Hidâyetillah el-İslâmiyye Üniversitesi, et-Terbiye ve't-Talîm Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 1441/2020), 44.

⁶⁹⁸ Abdurrahmân, *Menhecü İbn Malik fi te'lifi'l-Elfiyye ve fi tercihi'l-ihtilafâti'n-Nahviyye beyne'l-Basriyyîn ve'l-Kufiyyîn fihâ*, 121.

⁶⁹⁹ Abdülaziz 'Atîk, *el-Edebül'-Arabî fî Endülüs* (Beyrût: Dârü'n-nehdâ'l-'Arabiyye, 2.Bsk., 1976), 329; Muhammed Mustafa Haddara, *İtticâhâtü's-şi'ri fi'l-karni's-sâni'l-hicrî* (Kahire: Dârü'l-ma'ârif, 2.Bsk.), 367.

⁷⁰⁰ İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, 733.

⁷⁰¹ Şevkî Dayf, *Dirâsâtün fi's-şi'ri'l-'Arabiyyi'l-mu'âsir* (Kahire: Dârü'l-mearif, 5.Bsk.), 72.

Butrüs el-Büstânî şöyle demektedir: “Bu şiirde hoşunuza giden hiçbir şey bulamazsınız çünkü o soğuk ve çirkindir. Bilime olan talebin artması üzerine bu şiirin sahipleri, çeşitli bilim türlerini düzenlemek, ezberlemelerini kolaylaştırmak için onu icat etmiştir.”⁷⁰²

Bu sözlerin üzerinde durarak, şiir sıfatlarını taşımayan duyguyu taklit eden, ilmin ve bilginin gerçeklerini dile getiren didaktik şiir ile atasözleri, hikmetler ve tarihin zikredildiği bölümün arasını ayırabiliriz. Şâir, daha önce bahsettiğimiz İbnü'l- Mu‘tez’in recez bahrindeki şiirde yaptığı gibi, olay ve görüntüleri sanki şimdi tüm detaylarıyla yaşıyormuşuz gibi önümüze çizen yaratıcı bir sanatçıya dönüşebilir.

Dolayısıyla eleştirmenlerin eleştirilerine rağmen eğitici şiirin pek çok faydasının olduğunu söyleyebiliriz. Bu tür sanatlar, özellikle son zamanlarda dinî, dilsel ve bilimsel açıdan İslam milletinin mirasının çoğunu korumuştur.⁷⁰³

4.2.2 Öğretici Düz Yazı

Araştırmada ulaşabildiğimiz kadarıyla, öğretici düz yazı literatürüne ayrılmış, eğitim adını taşıyan veya ona atıfta bulunan özel bir kitap bulunmamaktadır. Ancak bazı yazarları edebî eser yazmaya iten sebeplere bakıldığında, bunların bir eğitim amacı taşıdıkları görülmektedir.

Yazarlarını yazmaya sevk eden sebepler göz önüne alındığında, belki de bu bölümde ahhâr kitaplarına yer vermemiz mümkün olmaktadır. Örneğin İbnü'l-Cevzî, “*Ahhârü'l-humga*” adlı kitabının önsözünde aptalların haberlerinden bahsetmesinin gerekçesini şöyle açıklamıştır: “Örnek olsun diye ‘*Ahhârü'l-ezkiyâ*’ -çünkü cesur olanın haberi cesareti öğretir- kitabını toplamaya başladığımda, aptallar ve aptallarla ilgili haberleri toplamayı seçtim. Çünkü aptallardan bahsetmek, uyanık insanı gaflet sebeplerinden kaçınmaya teşvik eder.”⁷⁰⁴

Hikâye aynı zamanda Abbâsî döneminde Arap edebiyatının bir bölümünü oluşturmuştur. Öğretici hedef en önemli amaçlarından biriydi ve anlatı hikayeleri de çeşitliydi. Bunların

---

⁷⁰² Butrüs el-Büstânî, *Üdebâü'l-'Arabi fi'l-Âsâri'l-'Abbâsîyye* (Beyrût: Dârü'l-ciyl), 2/31.

⁷⁰³ Salih Adem, *Havle 'ş-şiri't-ta 'lîmî*, 221.

⁷⁰⁴ İbnü'l-Cevzî, *Ahhârü'l-hamga ve'l-mugaffilîn*, 13.

arasında Salebi'nin "Arâis" adını verdiği "Peygamber Hikayeleri" ve Kisâf'nin "Peygamberlerin Hikayeleri" gibi dinî hikayeler de vardır. Ayrıca bunların arasında halifelerin ve kralların hayatlarını konu alan tarihi hikâyeler olduğu gibi romantik, kahramanca ve bazen de yaratıcı hikayelerden yoksun olmayan Şarkılar Kitabı gibi sosyal hikayeler de bulunmaktadır.

Abbâsî döneminde ayrıca "*Kelîle ve Dimne*" ve "*Mazdek Kitabı*" gibi tercüme edilmiş hikayeler de bilinmekteydi. Bu kitapların birçoğu hayal ürünü ve hurafelerden oluşuyor, bazıları ise hayvanların ağzı etrafında dönmekteydi.

Aynı şekilde "*Bin Bir Gece Masalları*" kitabı da Hârûn Reşîd zamanında tercüme edilmiş ve içine Arapça masallar eklenmiştir. Yazarlar, Tevhîdî'nin "*el-İmtâ' ve'l-müânese*", Mearrî'nin "*Risâletü'l-gufrân*" eserlerinde olduğu gibi pek çok hikâyeyi tercüme hikâye tarzında meydana getirmişlerdir.

Hayvanların ağzından yazılan hikayeler ortaya çıkmış ve onlar da tıpkı *Kelîle ve Dimne* minvalinde birçok hikâye ortaya çıkarmıştır. Hayvanların ağzından hikâye yazmakla meşhur olan yazarlar arasında "*Sale ve afrâ*" ve "*es-Saleb ve'n-Nemr*" isimli iki kitabıyla Sehl b. Hârûn da bulunmaktadır.⁷⁰⁵

Aynı zamanda "edeb" kelimesi ile Abbâsî döneminde "edebiyat" kelimesi; ahlâk, şiir, haber vb. eğitimcileri ve öğretmenleri, özellikle de halife ve şehzadelerin çocuklarının eğitimcileri ile ilişkilendirilmiştir. Bu ahlakın öğretilmesi amacıyla, İbnü'l-Mukaffâ tarafından "*el-Edebü's-Sağîr*" ve "*el-Edebü'l-Kebîr*" ile İbn Kuteybe tarafından "*Edebü'l-Kâtib*" gibi birçok kitap yazılmıştır.

Gençleri eğitmeyi amaçlayan bu kitaplar arasında hikâye sanatlarından sayılan makâmeler ve genellikle kısa öykü şeklinde gelen makâmeler yer almaktadır.

Çoğu eleştirmen makâme sanatının asıl amacının tamamen eğitici olduğuna dikkat çekmektedir. Özellikle bu sanatın kurucusu sayılan Hemedânî'nin mesleği eğitimidir. Bu sebeple öğrencilerinin Arap dilinin usullerini öğrenmeleri, kelimelerine aşina olmaları ve yabancı dil

---

⁷⁰⁵ Nevfel el-Cubbûrî, "el-Hikâyetü'l-'Arabiyyetü'l-kadîmetü Usûlühâ ve envâüha", *Irak Mecelletu Câmi'ati Kerkük li'd-dirâsati'l-insaniyye* 7/3 (2012), 2.

bilgilerini artırmaları için Makâmesini hazırlamıştır. Bu bağlamda Şevkî Dayf şunları söylemiştir: “Onun tek niyeti, Arap dilinin zarif üsluplarından oluşan koleksiyonları öğrencilerinin gözleri önüne sermekti. Böylece öğrenciler Arap dilinin sanatını anlayabilecekler ve bunu sonucunda da edebî eserlerinde başarılı olabileceklerdi.”⁷⁰⁶

‘Âid el-Karnî, bu edebî türün popülaritesinin biçim ve içerikteki özelliklerinden ve yazılma amacından, yani gençlere ifade biçimlerini öğretmekten kaynaklandığına inanmaktadır.⁷⁰⁷

Dilde “makâme” tabiri: meclis ve halk topluluğu anlamına gelir.⁷⁰⁸ Terim olarak ise makâme, olayların tek bir yerde geçtiği hikâye demektir.⁷⁰⁹

Makâme, para kazanmak için insanları kandıran hayali, kurnaz bir adamın yaptığı güzel ve melodik bir sanattır. Çoğu durumda makâme bir öğüt, bir şakayla ya da bir dersle bitmektedir.⁷¹⁰

Makâme kelimesinin aslı, insanların bir konu hakkında konuşmak için toplandıkları yer demektir. Daha sonra mânası gelişerek toplantılarda konuşmaya işaret eder hale gelmiştir. Bu yönüyle hutbeye benzemektedir. İslamî dönemde bu kelime, salih insanların yaptığı konuşmalara has kılınmıştı. Bu nedenle İbn Kuteybe, “*Uyûnu'l-Ahbâr*” adlı eserinde “Zühdün Makamları” başlıklı bir bölüme yer vermiştir. İbn ‘Abdi Rabbihi “*el-İkd-i Ferid*” adlı eserinde “Makâmâtü'l-ibâd inde'l-hulefâ” başlıklı bir bölüme yer vermiştir. Her iki bölüm de iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma konusunu ele almaktadır.⁷¹¹

Anlatı anlamındaki makâme sanatına gelince, Bedüzzaman el-Hemedânî, anlatısal anlamda makâme sanatının ilk mucidi olarak kabul edilmektedir. “Makâmat”, Hicri dördüncü yüzyılda Bedüzzaman el-Hemedânî’ye gelinceye kadar, vaaz ve hutbe anlamında kullanılmaya devam etmiştir. Daha sonra ise o, eğitim amaçlı, mizahi bir üslupla, hayal gücüne dayanan kısa öykü adlı kendine özgü bir edebiyat türü geliştirmiştir.

---

⁷⁰⁶ Şevkî Dayf, *el-Makâme* (Kahire: Dârü'l-ma‘ârif, 3.Bsk., 1973), 8.

⁷⁰⁷ Nasîra Uleyve, “Fennü'l-makâme fi'l- edebi'l-‘Arabiyyi'l-muâsir Makâmetü't-tevhîd li âidi'l- karnî örnek olarak”. *Cezair Câmi'atu'l-bilâda 2. Mecelletü'l-müdevvene* 6/3 (Aralık 2019), 829-845.

⁷⁰⁸ Fîrûzâbâdî, “Kvm”, 4/1980.

⁷⁰⁹ Büstânî, *Üdebâü'l-‘Arab*, 2/389.

⁷¹⁰ Muhammed Guneym Hilal, *el-Edebü'l-mukârin* (Beyrût: Dârü's-sekâfe, 1962), 223.

⁷¹¹ Şaban Mursî, *el-Funûnü'l-edebîyye fi'l-‘Asri'l-‘Abbâsî* (Kahire: Dârü's-sekafeti'l-‘Arabiyye), 67.

Bu görüş el-Kalkaşandî'nin görüşüdür. Nitekim o şöyle demiştir: “Bilin ki, makâmenin kapısını ilk açan kişi zamanın allâmesi el-Hemedânî olmuştur.”⁷¹²

Buna rağmen konuyla ilgili eleştirmenlerin başka görüşleri de vardır. Mahmûd Mustafa, bu sanatı ilk kez ele alanın araştırıldığında bunun İbn Düreyd'e kadar uzandığını söylemiştir. Öğrencisi İbn Fâris bunu ondan almıştır. Bedüzzaman, makâmenin tarzını hocası Ahmed b. Fâris'ten almıştır.⁷¹³

Aynı şekilde Dr. Zeki Mübârek, el-Hemedânî'nin makâmesi ile İbn Düreyd'in hadisleri arasında hikâyelerin olay örgüsü ve kafiye kullanımı açısından güçlü bir benzerlik olduğunu görmüştür. Dolayısıyla onun makâmesi İbn Düreyd'in hadislerinden onun bakış açısıyla türetilmiştir.⁷¹⁴ Şevkî Dayf şöyle demiştir: “Bedüzzaman'ın Câhiz'in yazdıklarından ve Kudye halkı hakkında anlattıklarından ilham aldığını düşünüyoruz. Çalışması aynı zamanda İbn Düreyd'in el-Emâlî kitabındaki hadislerinde yazdıklarından da ilham almıştır. O, her iki eseri de incelemiştir.”⁷¹⁵

Marûn 'Abbûd ise bu görüşü reddetmektedir. O, makâmenin Bedüzzaman'ın eseri olduğunda ısrar etmiştir ve ne İbn Faris'in ne de İbn Düreyd'in bunda parmağının olmadığını savunmaktadır. Bu, araştırmacının da tercih ettiği görüştür.⁷¹⁶

Hemedânî'nin makâmesi mizah, eğlence ve alaycılık üslubuna dayanmaktadır. “*el-Hamsîn*” adlı makâmesini telif etmiştir. Bunların arasından en meşhurları “*el-Mediriyye*” ve “*el-Beşeriyye*” isimli makâmeleridir.

Hemedânî'nin makâmâtı, döneminin toplumsal çelişkilerinin canlı bir resmini sunmaktadır. “*el-Hamriyye*” makâmesinde olduğu gibi içki, ahlaksızlık ve mücûn hayatının; “*el-Mediriyye*” makâmesinde olduğu gibi sonradan görmüşlerin ve “*en-Nisâburiyye*” makâmesinde olduğu gibi kadıların yolsuzluğunun korkunç bir portresini çizmektedir.⁷¹⁷

---

⁷¹² Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sâ*, 14/124.

⁷¹³ Mahmûd Mustafa, *el-Edebü'l-'Arabi ve târîhuhü* (Kahire: Matbaatü Mustafa Bâbî el-Halebî, 2.Bsk., 1356-1937), 1/98.

⁷¹⁴ Zekî Mübarek, *en-Nesrû'l-fennî fi'l-karni'r-râbi* (Kahire: Müessesetü Hindâvî), 242.

⁷¹⁵ Dayf, *el-Makâme* (Kahire: Dârü'l-ma'ârif, 3.Bsk.), 16.

⁷¹⁶ Mârûn Abbûd, *Bedüzzaman el-hemedânî* (Kahire: Müessesetü Hindâvî), 14.

⁷¹⁷ el-Eluke, “Fennü'l-mekâmâtî fi'l-edebi'l-'Arabi” (Erişim 25 Ağustos 2020).

Hemedânî makâmelerini sünniliği desteklemenin bir yöntemi haline getirmiştir. “*el-Vaiziyye*” ve “*el-Ehvaziyye*” makâmeleri ile tefekküre, zühde, riyâzet ve Kıyamet gününe hazırlık çağrısında bulunmuştur.

“*Maristaniyye*” makâmesini Mu‘tezile mezhebini aşağılamanın bir yolu haline getirmiş ve bu mezhebin mensuplarını bu ümmetin Mecusileri olarak görmüştür.⁷¹⁸

O dönemde meşhur olan makâmeler arasında Ebu'l-Kasım el-Harîrî'nin makâmesi de vardır. Bu makâmeyi yazmasındaki sebep olarak ise “*Haramiyye*” makâmesini yazdığı, insanlar tarafından nakledildiği ve geniş çapta bahsedilip övüldüğü sırada el-Müsterşid Billâh'ın veziri Şerefuddin Ebû Nasr el-Kaşani'ye bu haberin ulaşması gösterilmektedir. Bunun üzerine onu yanına davet etmiş ve makâmesine başka şeyler eklemesini talep etmiştir. O da bunun üzerine elli makâmeye tamamlamıştır. Başka bir rivayete göre ise Harîrî makâmâtını Müsterşid'in veziri Celâlüddîn 'Îmâdüddeve Ali b. Sudfe için tasnif etmiştir. Nitekim Harîrî'nin Makâmât'ının derleyicisinin el yazısıyla yazılmış bir el yazması nüshasını bulmuş ve üzerine bunun adı geçen bakana ithaf edildiğini yazmıştır.⁷¹⁹

Ancak Harîrî'nin makâmâtı Hemedânî'nin makâmâtından uzunluk bakımından farklılık göstermektedir. Hemedânî'nin makâmeleri kısa, Harîrî'nin makâmeleri ise daha uzun olmasıyla öne çıkmaktadır.⁷²⁰

Hemedânî makâmâtına her daim “*Haddesena*” diyerek yani sözü raviye isnad ederek başlamaktadır. Harîrî ise bazen “*haddesenâ*” bazen “*kâle*” bazen de “*ravâ*” diyerek çeşitli lafızlar kullanmaktadır. Hemedânî'nin hikayelerinin içerisinde geçtiği ortam genelde çölken, Harîrî'nin hikayelerinin çoğu şehirde geçmektedir.⁷²¹

Zemahşerî, Yâzicî ve diğerlerinin makâmeleri gibi başka makâmeler de vardır. Bedüzzaman'ın Nişabur'da öğrencilerine dil ve hitabet dersleri veren bir öğretmen olduğu dönemde Makâmât sanatındaki yaratıcılığının temel amacının eğitici olduğu zaten söylenmişti. Aynı zamanda

---

⁷¹⁸ Abbûd, *Bedüzzaman el-Hemedânî*, 15.

⁷¹⁹ Umân, “Fennü'l-makâmât belâgatü'z-zuhûr ve es'iletü'l-ufûl” (Erişim 21 Şubat 2023).

⁷²⁰ Dakîş Hüdâ, *Fennü'l-makâmât beyne'l- Hemedânî ve'l-Harîrî. Cezair Cami'atu'l- 'Arabî b. Mehîdî, Kullîyyetu'l-adâb ve'l- 'ulûmi'l- insâniyye*, 1435), 19.

⁷²¹ Hüdâ, *Fennü'l-makâmât*, 19.

Makâmât, eğitimin başlangıçta dil ve belagât bilimleriyle sınırlı olduğu büyük bir bilimsel ansiklopedi hüviyeti taşımaktaydı. Bunlardan sonra diğer bilgi türlerini de ele almıştır. Makâmât, çeşitli ilimlerin yer aldığı, beyitler, isimler ve yeni kelimelerle dolu, münâzaraların, emirlerin ve vaazlarının yer aldığı bir dil sözlüğü durumundaydı.⁷²²

Bazı eleştirmenler Makâmât'ın tamamen eğitim amaçlı yazıldığını, gençlere Arap dilini, usullerini, sanatlarını öğretmekten başka amacı olmadığını savunmuştur.⁷²³ Ancak bu yorumların siyâsî bir amaca yönelik olduğu da söylenebilir. Bunun nedeni makâme yazarlarının halifeler ve onların meclisleriyle olan ilişkileridir. Öyle ki halifeler şiir meclislerinden ziyade düz yazı meclislerine meyletmeye başlamışlardır. Halifeler, bu meclislere katılanlardan edebî belagatlerini sergilemelerini istemekteydi.

Sanatsal yönüne gelince, Abbâsî yazarları, yoksulluk durumunu ve toplumsal durumu retorik biçimler açısından zengin bir kısa öykü tarzında tasvir etmek için makâmât üzerinde çalışmışlardır. Bu anlamda Hannâ el-Fâhûrî şöyle demiştir: “Makâme, Arap edebiyatındaki iki akımın meyvesidir: Hicri dördüncü yüzyılda yayılan mahrumiyet ve dilencilik edebiyatı akımı ve zanaatçılık edebiyat akımı ki, bu sayede mektup yazma sanatı ile uğraşan kişiler, karışıklık ve güzelliklerde uzak bir noktaya ulaştılar.”⁷²⁴

Makâme genellikle bir hilebazın (dilenciler genellikle akıllı hilekâr dolandırıcılarıdır) etrafında geçen komik bir hikâyeyi içermektedir. Bu hilebaz -çoğu zaman- hile ve zekayla insanları aldatabilmektedir.⁷²⁵

Her makâmenin kendisinden ayrılmayan değişmez unsurları vardır. Bu unsurlar şunlardır:

-Ukde (Tema): Makâmenin etrafında örüldüğü bölümdür. Bu bölüm güzel ahlaktan uzak olabileceği gibi, bazen çirkin de olabilir.

---

⁷²² Hüdâ, Fennü'l-makâmât, 16.

⁷²³ Abdülmelik el-Mürtad, *Fennü'l-makâmât fi'l-edebi'l-'Arabi* (Cezair: eş-Şeriketü'l-vataniyyetü li't-tevzî', 1980), 205.

⁷²⁴ Hannâ el-Fahûrî, *el-Câmiü fi tarihi'l-edebi'l-'Arabi* (Beyrût: Dârü'l-ciyl), 216.

⁷²⁵ Mehîn Hacızâde, “el-Makâme fi'l-edebi'l-'Arabi ve'l-âdâbi'l-'âlemiyye”, *Erzincan el-Lugatü'l-'Arabiyye ve Adâbüha Dergisi* 4 (2004), 20.

-Râvi (Anlatıcı): Makâmenin yazarına göre değişir. Bedüzzaman el-Hemedânî'nin makâmâtında anlatıcı İsa b. Hişâm iken, Harîrî'nin makâmâtında Hâris bin Hemmâm'dır. Bunlar yazarlar tarafından seçilen ve hikayelerinin anlatıcısı olarak kullanılan hayalî isimlerdir.

-Batal (Kahraman): Bu kişi aynı zamanda yazarın güvendiği kurgusal bir karakterdir. Bedüzzaman Hemedânî'nin makâmâtının kahramanı Ebu'l-Feth el-İskenderî adında bir kişiydi. Harîrî'nin makâmâtının kahramanı ise Ebû Zeyd es-Sürûcî'dir.⁷²⁶

Makâmât yazarları da eserlerinde şiir ile nesri karıştırmışlar ve makâmelerini anlatırken düzyazıyı esas almışlardır. Ayrıca makâmâtın arasına serpiştirilen veya sonlandırılan manzum beyitlerden sıklıkla bahsetmişlerdir. Makâme sanatının önemi karşılaştırmalı edebiyat alanında incelendiğinde daha da artmaktadır. Bazı İranlı yazarlar bu makâmeleri taklit etmiştir. MS. 16. yüzyılda İspanya'daki roman edebiyatının da bunlardan etkilendiğine inanılmaktadır. Daha sonra bunlar Avrupa'ya yayılmış ve düzyazı romanın ortaya çıkışının habercisi olmuştur.⁷²⁷

---

⁷²⁶ Hacızâde, “el-Makâme fi'l-edebi'l-'Arabî ve'l-âdâbi'l-'Alemiyye”, 20.; Şâdî Meclî îsâ, *Fennü'l-mekâmât*, 7.

⁷²⁷ Şâdî Meclî îsâ, *Fennü'l-mekâmât*, 7.

SONUÇ

Abbâsî dönemi, Arap edebiyatının en verimli dönemlerinden biridir. Arap şiirinin özgün konularını korumasının yanında bu dönem, birçok yeni konunun oluşumu bakımından da önem arz etmektedir. Bu edebiyat; ekonomik, sosyal ve entelektüel yaşamın tüm yönleriyle temas halinde olduğu bir edebiyat olmasıyla da ön plana çıkmıştır.

Edebiyat, Abbâsî döneminde gelişen diğer bilimlere benzer şekilde gelişmiştir. Kültür çeşitliliği ve bunların Arap-İslam kültürüyle bütünleşmesi bu gelişime katkıda bulunmuştur. Bu durum, yeni edebiyata ve Abbâsî dönemini takip eden dönemlerde net bir etki yaratan edebî sanatların ortaya çıkmasına katkıda bulunan büyük bir edebî birikimin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Bu araştırma neticesinde şu sonuçlara ulaşıldığını söylemek mümkündür:

- Abbâsî dönemi, Arap-İslam entelektüel üretiminin zirve noktası olarak kabul edilmektedir. Özellikle Abbâsîlerin ilk döneminde sağlanan siyâsî istikrar; edebiyat, bilim, felsefe ve düşünce alanlarına verilen önemin artmasında büyük rol oynamıştır. Bu dönemde verimlilik ve yaratıcılık için uygun koşullar oluşturulmuştur. Abbâsî halifeleri, yetenekli bireyleri teşvik etme konusunda dikkatli ve özenli davranmışlardır. Geniş topraklardan elde edilen kaynaklar sayesinde hazinelerinde biriken büyük servet, ilmi ve edebi alana aktararak bu çabalarında onlara yardımcı olmuştur. Nitekim, bu dönemin halifeleri arasında Mütevekil, Mehdî, Reşîd, Me'mûn ve Mu'tasım gibi ilim ve edebiyat sevgisiyle tanınan şahsiyetler bulunmaktadır.

- Abbâsî dönemi, geleneksel ilmi formlara pek çok yenilik getirmiştir. Bilgi yayılımı artmış, araştırma ve telif faaliyetleri çoğalmış, kütüphaneler kurulmuş, kitap pazarları gelişmiş ve edebiyat da dahil olmak üzere çeşitli bilim dallarına ilişkin çalışmalar yayımlanmıştır. Bu sebeple, Abbâsî edebiyatı şiir, nesir ve insanlığın diğer birikimleri açısından seleflerinden daha zengin bir içerik sunmaktadır. İnsan doğasını tasvir etme konusunda pek çok veri ile dolu olan bu edebiyat; dönemin toplum, düşünce, siyaset ve ahlak alanlarındaki genel sorunlarını da yansıtmaktadır. Tüm bu unsurlar, şairlerin ve yazarların eserlerinde kendini göstermektedir.

- Bu dönem, Arap olmayan yazarlar tarafından Arapça yazılan eserlerin bolluğuyla da dikkat çekmektedir. Zira Abbâsî döneminde edebi eserleriyle veya manzum şiirleriyle öne çıkan pek

çok şair ve yazar Arap değildir. Arapça'yı benimseyenler de bu dili severek kullanmış ve bu alanda eserler kaleme almışlardır.

-İmtâ' ve müânese edebiyatı, Abbâsî döneminde edebi yaşamın en önemli yönlerinden birini aşikar kılmaktadır. Şiir veya düzyazı ile ifade edilen bu edebi tarzlar; hikayeler, atasözleri, anlatılar, diyaloglar, makâmeler vb. şekillerde çeşitlilik göstermektedir.

- İmtâ' ve müânese edebiyatı, genel olarak eğlence ve keyif amacı güden bir edebiyat türüdür. Ancak, içeriğinde açık veya örtülü şekilde eleştirel bir mesaj bulunmakta ve bu tarz bir edebiyat sosyal ya da entelektüel bir durumu dolaylı olarak tasvir etmektedir. Bu edebiyat türü Abbâsî döneminde yaygındır ve toplumun durumunu analiz ederek, eleştirerek ve ıslah etmeye çalışarak önemli bir işlevi de yerine getirmektedir. Muhatabı eğlendirmenin ve rahatlatmanın yanı sıra bireyleri toplumun özgün geleneklerini takip etmeye teşvik etmektedir. Zira akıllı ve usta bir yazar, bu tarz ile edebi becerilerini kullanarak dinleyicinin ruhuna ulaşabilir ve ona fikirlerini kabul ettirebilir.

Sonuç olarak; bu edebiyat türünde dinleyiciyi eğlendirmek, neşeli vakit vakit geçirmek bir amaçtır ve doğal olarak içerisinde bu amaca hizmet eden fıkralar, mizah ve alay da bulunmaktadır. Aynı zamanda muhatap eğer bir halife, şehzade, vezir veya makam sahibi biri ise îrad ve inşâ edilen eser, hediyeler kazandırma potansiyeli de taşımaktadır.

Genel amaçları göz önüne alındığı takdirde imtâ' ve müânese edebiyatını üç ana türe ayrılabilir:

1- Seçkinlerin imtâ' edebiyatı veya halifeler, şehzadeler ve liderlerle yapılan hoş sohbet olarak bilinen münâdeme.

2- Genel (halka yönelik olan) imtâ' edebiyatı.

3- Hem halka hem de seçkinlere yönelik olan imtâ' edebiyatı.

Seçkinlere ait olan imtâ' ve müânese edebiyatının ortaya çıktığı en önemli tarzlar, vaaz ve irşattır. Nüfuz sahibi ve güçlü kişileri desteklemek, onları övmek ve kahramanlıklarını yüceltmek bu tarzın en önemli amacı olmuştur. Bu amaç Memlûk Edebiyatı veya Saray Edebiyatı olarak bilinen bağımsız bir edebiyat türü oluşturmuştur. Bu sayede yazarlar, halkın gündemini ve devlet işlerini yönetmeye ilişkin mesajlarını halifelere ve şehzadelere edebi ve sanatsal bir şekilde iletebilmişlerdir.

Genel imtâ' edebiyatı ise insanları eğlendirmek, topluma tavsiyelerde bulunmak, para kazanmak amacıyla insanlara neşe dağıtmak, bilinçli aptallık göstererek arkadaş gruplarını coşturmak gibi çeşitli amaçlarla ortaya çıkmıştır. Genel imtâ' edebiyatı, mizah ve alaycılık, kahkahadan ile eğlence ile zaman geçmeden ziyade ülkedeki kötü koşullar karşısında yaşanan şaşkınlık ve acının ifadesi olarak da öne çıkmaktadır.

Hem halka hem de seçkinlere yönelik olan ortak imtâ' edebiyatı ise eleştiri, alay ve eğitim amacı taşımaktadır.

Kelâmi ve siyâsi mezheplere önem veren mezhepçi şiir de bu dönemde ortaya çıkmıştır. Eleştirinin ve alaycılığın en önemli tezahürlerinden biri ise yöneticilerin ve liderlerin davranışlarına yönelik siyasi eleştiri ve idari yolsuzlukların eleştirisidir. Bu dönemdeki edebi eleştiri, daha önce bilinmeyen yeni bir tür olan fikri ve kelâmi eleştiriye de içermektedir. Zındıklık ve şuûbiyye ile ilgili eleştiriler, halku'l-Kur'ân ve tasavvufî konulara yönelik yaklaşımlar da bu dönemde yaygınlaşmıştır. Abbasî döneminde hiciv edebiyatı ise özellikle dindarlık iddiasını ve cimriliği kınamak gibi sosyal kusurlara karşı uyarı niteliğindedir.

İmtâ' ve müanese edebiyatının eğitici yönü, bu türün önemli bir bölümünü teşkil etmektedir. Bu sayede bilgi, öğrencinin zihninde kolay ve eğlenceli bir şekilde yer etmekte, öğrencinin dil becerilerini koruyan ve güçlendiren sanatsal ve edebi bir formda zihninde sabitlenmektedir. Bu bağlamda bilimsel manzum metinler, Antik Yunan ve Hindistan'da bilinmektedir ve bazı araştırmacılar, bunların Cahiliye döneminden beri Arap edebiyatında da var olduğunu ileri sürmektedir. Ancak Abbâsî döneminde bu edebi tür, büyük ölçüde yaygınlık kazanmış ve yüzyıllar boyunca Arap edebiyatı muhiplerine hitap eden zengin bir kültür haline gelmiştir. Bu amaçla manzum metinler, Araplar tarafından çeşitli çalışmalarda kullanılmış ve nesilden nesile bilgi ve sanat aktarımı sağlamıştır.

Araştırmalarımızda tespit edebildiğimiz kadarıyla, bu edebi türün eğitimde kullanılmasına yönelik veya ona atıfta bulunan literatüre girmiş özel kitaplar bulunmamaktadır. Ancak bazı yazarları edebi eser yazmaya iten nedenlere bakıldığında, bunların bir eğitim amacı taşıdıkları görülmektedir. Sa'lebî'nin ve Kisâî'nin "Kısasü'l-Enbiyâ" adlı eserleri buna örnek olarak verilebilir. Diğer taraftan çoğu eleştirmen, Abbâsî döneminde gelişen makâmât sanatının asıl amacının eğitim olduğunu belirtmektedir. Özellikle bu sanatın kurucusu olarak kabul edilen

Hemedânî'nin eseri telif amacı eğitimidir. Zira Hemedânî, öğrencilerinin Arap dilinin kurallarını öğrenmeleri, kelimelerini tanımaları ve nadir kelimeler hakkındaki bilgilerini artırmaları için makâmât'ı telif etmiştir.

KAYNAKÇA

- ‘Abduh, Kâsım. *‘Asru selâtini’l-Memâlik et-Tarihu’s-siyâsî ve’l-ictimâ’i*. Kahire: Daru ‘ayn li’d-dirâsât ve’l-buhus el-insaniyye ve’l-ictimâiyye, 1418/1998.
- ‘Abdurrahmân. *Menhecû İbn Mâlik fi te’lîfi’l-Elfiyye ve fi tercihi’l-ihtilâfâtî’n-nahviyye beyne’l-Basriyîn ve’l-Kûfiyyîn fihâ*. Jakarta: Cami‘atü Hidâyetillah el-İslâmiyye, Külliyyetü’t-terbiye ve’t-talîm, Yüksek Lisans Tezi, 1441/2020.
- ‘Abdûlgani İsmail, Hüseyin. *Zâhiratü’l-küdye fi’l-edebi’l-‘arabi neş’etühâ ve hasâisuhâ*. Kahire: Mektebetü’z-Zehrâ, 1. Basım.
- ‘Abdülhakîm, Mansûr. *es-Sultân Seyfeddin Kutuz Batalu Ayn-ı Câlût ve Kâhiru Moğol*. Kahire: Daru’l-Kitab el-Arabi.
- ‘Abdülvâhid, Râhi Casim. “Risâletü’s-sahâbi l-ibni’l-Mukaffâ’ Kırâa’ fi’t-tefikir ve’t-ta‘bir”. *Irak Câmi‘atu’l-Mustansiriyye külliyyetü’l-âdâb mecelletu âdâbi’l-mustansiriyye* 88 (2019), 1-24.
- ‘Atîk, ‘Abdülazîz. *‘İlmu’l-beyân*. Beyrut: Daru’n-nehdâti’l-Arabiyye, 1982.
- ‘Atîk, ‘Abdülazîz. *el-Edebül’-Arabiyye fi Endülü*s. Beyrut: Dârü’n-nehdâ’l-‘Arabiyye, 2. Basım, 1976.
- ‘Atvân, Hüseyin. *ed-Da‘vetü’l-Abbâsiyye Târih ve tatavvur*. Beyrut: Dâru’l-ciyl, 1995.
- ‘Atvân, Hüseyin. *ez-Zendekatü ve’ş-Şuubiyyetü fi’l-‘Asri’l-Abbâsiyyi’l-evvel*. Beyrut: Dâru’l-Ciyl.
- ‘Atvân, Hüseyin. *Şi‘ru Mervân b. Ebî Hafsa*. Kahire: Dâru’l-Ma‘ârif, 3. Basım.
- “Kitâbu’l-eğânî li-ebi’l-ferec el-İsfahânî ve hasrun li’l-efkâri’l-musikiyye’r-reisiyye elletî nakalehâ ileynâ”. *Mevsû‘atu kitâbi’l-eğânî es-sânî*. (Erişim 20 Nisan 2022).
<https://www.gha-alkalaa.net/>
- A‘lâm, İzzeddîn. *el-Âdâbu’s-sultâniyye*. Kuveyt: el-Meclisü’l-vatani li’s-sekâfeti ve’l-fünûn ve’l-âdâb, Silsiletü âlemi’l-mârifet, 2006.
- Âbi, Mansûr b. el-Hüseyin. *Nesrû’d-dürri fi’l-muhâdarât*. Halid Mahfuz. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye., 1424/2004.
- Abûd, Mârûn. *Bediüzzaman el-Hemedânî*. Kahire: Müessesetü Hindâvî.

- Ahfeş el-Asğar, Ali b. Süleyman. *İhtiyareyn*, thk. Fahreddin Kabâve, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1404/1984.
- Ahnef, Abbâs b. el-Ahnef. *Dîvânu Abbâs b. el-Ahnef*, thk. Atike el-Hazreci. Kahire: el-Kütüb el-Mısıriyye, 1373/1954.
- Alafyoni, Sawsan- Dalal, Ehssan. "Sultani edebiyatları kavram ve ortaya çıkışı üzerine bir araştırma". *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi* 6/1 (Temmuz 2022), 146-162. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/otad/issue/71215/1129935>
- Ali Hasan, Rüşdî. "Abdullâh b. Eyyûb et-Temimi hayatuhu ve şî'ruhû". *Ürdün Mecelletu mecma 'ı'l-lugati'l-arabiyye el-ürdüniyye*, 55 (1998), 193-200.
- Ali Muhammed, Ahmed. "el-Mutenebbî ve Müşkiletü's-serikâti's-şî'riyye". *Şam Mecelletu Mecme'i l-lugati'l-'Arabiyye*, 3/79 (Temmuz 2004), 547-574. <https://2u.pw/I38SNJD>
- Altıkulaç, Tayyar. "Kisâî, Ali b. Hamza". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kisai-ali-b-hamza>
- Âmidî, Hasan Bîşr. *el-Müvâzene beyne şî'ri Ebi Temmâm ve'l-Buhtûrî*. thk. Seyyid Ahmed Sakr vd. 2 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-hancî, 1994.
- Ammâr, Sihâm Milad. "Zâhiratu'l-münâdeme el-Cuzur et-tarihiyye fî asri mâ kable'l-İslâm ve ilâ nihâyeti'l-'asri'l-Emevî". *Malezya Mecellet el-buhûs ve'd-dirâsât eş-şer'iyye* 5/47 (2015), 239 – 250. <https://search.mandumah.com/Record/690841>
- Anbeki, Şeyma Fâzıl - el-Beyâtî, Saddâm. "et-Tufeyliyyun dirâse fî tekâlîdihim ve âdâtihim el-ictimâiyye fî'l-'asri'l-Abbâsî". *Külliyetü't-terbiye li'l-ulumi'l-insaniyye*. Irak: Cami'atu Diyâlâ, 2019.
- *Arap Encyclopedia*. Şam: Vezaratü's-sekâfe.
- Ârif, Rafah Takiyüddîn. "el-'Amme fî'l-'asri'l-Abbâsî el-evvel ve's-sâni". *Mecelletu Camiati Bağdat* 7/45 (2011), 150-153. <https://www.iasj.net/iasj/download/2c636facef2a5fbf>
- Aşur, Said 'Abdulfettâh *'Asru'l-Memâliki fî Mısr ve Suriye*. Kahire: Daru'n-Nahda el-Arabiyye, 1396/1976.

- Atabiyi, Safiyye binti Nâşî. *Tevzîfû's-şî'ri fi'r-resâili'l-ihvâniyye min bidâyeti'l-'asri'l-Abbâsi hattâ nihayeti'l-karni'r-râbi'*. es-Su'udiyye: Câmi'atu Ümmi'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Atavî, Alî. *eş-Şî'rü fi'l-'Asri'l-Abbâsî*, Beyrut: Müessesetü'l-'İzzi'd-din, 1993.
- Atiyyetullâh, Esmâ. *er-Resâil fi'l--'asri'l-Abbâsi envâuhâ ve hasâisuhâ el-edebiyye*. hartum: Cami'atu Ümmi Derman el-İslâmiyye, Külliyyetü'l-luğati'l-Arabiyye, Doktora Tezi, 2009.
- Avcı, Casim. “Yâkût el-Hamevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 7 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/yakut-el-hamevi>
- Ayyıldız, Erol. “Ebü'l-'Atâhiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 7 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebul-atahiye>
- Ba'lebekki, Münîr. *el-Musavver fi't-Târîh* Beyrut: Daru'l-'ilm li'l-melâyin, 1999.
- Bağdâdî, 'Abdulkadir b. Ömer. *Hizânetü'l-edeb ve lübbü lübâbi lisâni'l-'Arab*. thk. 'Abdüsselam Hârûn. 13 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-hanci, 1418/1997.
- Bağdâdî, Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit. *et-Tatfîl ve hikâyâtü't-tufeliyyin ve nevâdiru kelâmihim ve eş'arîhim*. thk. Bisam 'Abdülvehhab el-Cabi. Beyrut: Daru İbn Hazm, 1999.
- Bağdâdî, Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit. *Târihu Bağdâd ve zuyûlih*. thk. Mustafa 'Abdulkâdir el-Atâ. 22 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye., 1417.
- Bağdâdî, Muhammed b. el-Hasan. *et-Tezkirâtü'l-hamdûniyye*. 10 Cilt. Beyrut: Dârü's-sâdir, 1417.
- Başaran, Selman. “Darrâb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 7 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/darrab>
- Bedîvî, Halid Muhammed. *el-Hayâtu's-siyâsiyye ve'l-idâriyye ve'l-ictimâiyye ve's-sekâfiyye fî 'Asri'l-halife el-Me'mûn*. Kahire: Camiatu 'Ayni's-Şems, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Behçet, Mücâhid Mustafa. *Dîvânü'l-İmâm el-Mücâhid İbnü'l-Mübârek*. Riyâd: Mecelletü'l-Beyân, 1432.
- Bekkâr, Yûsuf Hüseyin. *İtticâhâtu'l-Gazel fi'l-karni's-Sâni*. Kahire: Daru'l-ma'ârif.
- Belbâ, 'Abdülhakîm. *Edebü'l-Mu'tezile ilâ nihâyeti'l-karni'r-râbi' el-hicri*. Kahire: Mektebetü nehdati Mısır.

- Beşîr, Mustafa. *Mefhumu'n-nesri'l-fennî ve ecnâsuhu fî'n-nakdi'l-'arabi'l-kadîm*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye., 2009.
- Beyhakî, İbrahim b. Muhammed. *el-Mehâsinü ve'l-mesavi'*. thk. Muhammed Bedreddin en-Na'sâni. 2 Cilt. Kahire: Matbaatu's-saâde.
- Beyhakî, Zahiruddin. *Tarihu hukemai'l-İslâm*. thk. Muhammed Kürd Ali. Şam: el-Mecma'u'l-'ilmi el-'Arabi, 1946.
- Beylû, Salih Adem. "Havle's-şî'ri't-ta'limî". *Mecelletü Camiati'l-Medineti'l Münevvera el-islâmiyye* 52, 204-222. <https://ar.lib.efatwa.ir/44911/52/208>
- Brockelman, Carl. *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabi*. thk. 'Abdulhalîm Neccâr - Ramazan 'Abdüttevâb. 6 Cilt. Kahire: Daru'l-Ma'ârif, 1977.
- Bûbkâr, es-Saîd. "eş-Şî'rü't-ta'limî mâhiyyeten ve târihan ve ehemmiyyeten". *el-Cezâir el-ulümü'l-insaniyye Dergisi* 2/50 (Aralık 2018), 35-47. <https://2u.pw/uongc4qt>
- Budeyeh, Rabi, *Şu'arâu'l-küdye fî'-'asri'l-Abbâsî fî'n-nusfi's-sâni mine'l-karnı'r-râbi' dirâse fenniye mevduiyye*. Cezair: *Mecelletü Camiati Haydar*, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u ş-şahîh*. b.y.: Dâru's-selâm, 1419.
- Buhtûrî, Velid b. Ubeyd. *Dîvânu'l-Buhtûrî*. thk. Hasan es-Sîrafî. 2 Cilt. Mısır: Daru'l-ma'ârif.
- Bur, Ziyet Urfet. "Suretü'l-mekân fî risaleti'l-gufran". *Mecelletü Âfaki'l-hadarati'l-İslâmiyye* (1434), 51-76. https://afagh.ihcs.ac.ir/article_647.html
- Büstânî, Butrüs. *Üdebâü'l-'Arabi fî'l-âsari'l-'Abbâsîyye*. Beyrut: Dâru'l-ciyl.
- Büstânî, Butrüs. *Üdebâü'l-Arab fî'l-Asri'l-Abbâsîyye*. Londra: Müessesetü Hindavi, 2011.
- Câhız, 'Amr b. Bahr. *el-Beyan ve't-Tebyin*. 4 Cilt. Beyrut: Dar ve Mektebetü'l-Hilal, 1423.
- Câhız, Amr b. Bahr. *el-Buhalâ*. Beyrut: Daru ve Mektebetü'l-Hilal, 1419.
- Câhız, Amr b. Bahr. *et-Tâc fî ahlâkı'l-mulûk*, thk. Ahmed Zeki Bâşa. Kahire: el-Matbaatu'l-emiriyye, 1332/1914.
- Câhız, Amr b. Bahr. *Resâilü'l-Câhız*. thk. 'Abdüsselam Hârûn. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1399.

- Câhız, Amr b. Bahr. *Risâletü't-terbi'* ve '-tedvir. el-Memleketü'l-Müttahide: Müessesetü'l-Hindâvî, 2019.
- Cebârî, Necip Muhammed. "Fennü't-tard ve's-sayd fi'-şî'ir'i'l-Abbâsî". *Riyad el-Arabiyye Dergisi* (Ekim 2018).
- Cehşiyârî, Muhammed b. 'Abdus. *Kitâbu'l-vüzerâ ve'l-küttâb*. thk. Mustafa es-Sikâ vd. Kâhire: Matbaatu Mustafa el-Bâbi el-Halebi, 1357/1938).
- Cerir b. 'Atiyye. *Dîvânu Cerir*. Beyrut: Dâru Beyrut, 1986.
- Cevâlikî, Mevheb b. Ahmed. *el-Mu'arreb mine'l-kelâmi'l-'Acemi alâ hurufi'l-mu'cem*. thk. F. 'Abdurrahim. Şam: Daru'l-Kalem, 1410/1990.
- Çağrııcı, Mustafa. "Gazzâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 7 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/gazzali>
- Çelebi, İlyas. "Sâhib b. Abbâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Temmuz 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sahib-b-abbad>
- Dalal, Ehssan - Arslan, Adnan. "Abbâsî dönemi Arap şiirinde haset ehli imajı". *Külliyetü'l-ulûmil-İslamiyye GİBTÜ SIRAT* 3/2 (Kasım 2022), 10-42.
- Dayf, Şevkî. - 'Asru'l-'Abbâsî es-sânî. Kahire: Dâru'l- ma'ârif.
- Dayf, Şevkî. *Dirâsâtün fi'ş-şî'ri'l-'Arabiyyi'l-mu'âsir*. Kahire: Dârü'l-mearif, 5.Basım.
- Dayf, Şevkî. *el-'Asru'l-'Abbâsî el-evvel*. Kahire: Dâru'l- ma'ârif.
- Dayf, Şevkî. *el-Fennu ve mezahibuhû fi'n-nesri'l-'arabi*. Kahire: Daru'l-ma'ârif, 13.Basım.
- Dayf, Şevkî. *el-Fennu ve mezâhibuhû fi'ş-şî'ri'l-'arabi*. Kahire: Dâru'l-ma'ârif, 1973.
- Dayf, Şevkî. *el-Makâme*. Kahire: Dârü'l- ma'ârif, 3.Basım, 1973.
- Dayf, Şevkî. *eş-Şî'ru ve tavâbi'uhu'ş-şî'riyye 'alâ merri'l-'usûr*. Kahire: Dârü'l- ma'ârif, 2. Basım.
- Dayf, Şevkî. *et-Tatvîr ve't-tecdîd fi'ş-şî'ri'l-Emevî*. Kahire: Lecnetü't-te'lif ve't-terceme ve'n-neşr. 1952.
- Dayf, Şevkî. *el-Medârisü'n-nahviyye*. Kahire: Daru'l- ma'ârif.
- Dehhân, Muhammed Sami. *Fünunu'l-edebi'l-Arabi el-Hica*. Kahire: Daru'l-Ma'ârif.
- Demirci, Mehmet. "İbnü's-Semmâk, Ebü'l-'Abbas". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 7 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnus-semmak-ebul-abbas>

- Demîrî, Muhammed Mûsâ. *Hayâtü 'l-hayevân el-kübrâ*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-‘ilmiyye., 2. Basım, 1424.
- Dûrî, ‘Abdülazîz. *el-Asru'l-Abbâsî el-evvel siyâsî idari ve mali tarih üzerine bir Araştırma*. Beyrut: Merkez-i dirâsâtî'l-vihdeti'l-‘arabiyye, 2014.
- Durmuş, İsmail – Çuhadar, Mustafa. “İbnü’r-Rûmî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnur-rumi>
- Durmuş, İsmail – Karaarslan, Nasuhi Ünal. “Sariulgavânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 7 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sariulgavani>
- Durmuş, İsmail. “Halef el-Ahmer”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 7 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/halef-el-ahmer>
- Durmuş, İsmail. “İbnü’l-Mukaffa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/130-134. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Durmuş, İsmail. “İbnü’l-Mukaffa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 9 Mayıs 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-mukaffa>
- Durmuş, İsmail. “Müberred”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 7 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muberred>
- Durmuş, İsmail. “Mütenebbi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Temmuz 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mutenebbi>
- Dübü el-Huzâî, Dîvânu Dübü. www.alwahamag.com
- Dümeyrî, Muhammed b. Mûsâ. *Hayâtü hayavâni 'l-kübrâ*. 2 Cilt. Beyrût, Dârü'l-fikr.
- Ebû Ali el-Kâlî, İsmail b. Kasım. *el-Emâlî*, thk. Muhammed ‘Abdülcevad el-‘Asmaî. 2 Cilt. Kahire: Daru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1344/1926.
- Ebû Dülâme, Zend b. Cevn. *Dîvânu Ebi Dülâme*. thk. Emil Yakup. Beyrut: Daru'l-Ciyl, 1414/1994).
- Ebû Hafsa, Mervân b. Selmân. *Dîvânu Mervân bin Ebi Hafsa*. thk. Eşref Ahmed Adra. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-‘Arabi, 1994.
- Ebû Hayyân et-Tevhîdî, Ali b. Muhammed. *el-İmta' ve'l-müânese*. thk. Muhammed Hasan İsmail. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-‘ilmiyye., 1424/2003.
- Ebû Hilâl el-‘Askerî, Hasan b. ‘Abdullâh, *Kitâbu's-sinaâteyn el-kitâbe ve's-şi'r*. thk. Ali Bicâvî-Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. Beyrut: el-Mektebetü'l-‘Asriyye, 1419.
- Ebû Nüvâs, Hasan b. Hani. *Dîvânu Ebi Nüvâs bi rivâyeti'-Suli*. thk. Behçet el-Hadisi. Abu Dabi: Hey'etü Abî Dabi li's-sekafeti ve't-türas, 2010.
- Ebû Nüvâs, Hasan b. Hani. *Dîvânu Ebi Nüvâs*. thk. Ahmed ‘Abdûlmecid el-Gazzali. Kahire: Mabaatu Mısır, 1953.

- Ebû Temmâm et-Tâi, Habib b. Evs. *Dîvânu abî Temmâm*. thk. Muhyiddin Hayyât. İstanbul.
- Ebu Zayd, Ali. “Mahmoud al-Warak”. *Arap Encyclopedia*. Erişim 4 Nisan 2023. <https://arab-ency.com.sy/ency/details/8276/18>
- Ebû Zeyd, Sâmî Yûsuf. el-Edebü'l-‘Abbâsî eş-Şî‘ir. Amman: Daru'l-Mesire li't-Tibaa ve'n-neşr, 1. Basım, 2019.
- Ebu'l-‘Atâhiyye, İsmail b. Kasım. *Dîvânu Ebi'l-‘Atâhiyye*. Beyrut: Daru Beyrut li't-tiba‘a ve'n-neşr, 1406/1986.
- Ebu'l-‘Atâhiyye, İsmail b. Kasım. *Dîvânu Ebi'l-‘Atâhiyye*. thk. Mecid Tarrad. Beyrut: Dâru'l-kütüp el-arabiyye, 2007.
- Ebu'l-Hindî, Galip b. ‘Abdülkuddûs. *Dîvânu Ebi'l-Hindî ve Ahbâruhû. sana'ahu ‘Abdullâh el-Capuri*. Bağdat: Matbaatu'n- Nu‘man en-Necef el-Eşref, 1969.
- Ebü Nüvâs, El-Hasan b. Hânî. *Dîvânü Ebî Nüvâs*. thk. Ömer et-Tibâ'. Beyrut: Dârü'l-Erkâm, 1998.
- el-elûke. “Fennü'l-mekâmâtî fî'l-edebî'l-Arabî”. Erişim 25 Ağustos 2020. <https://2u.pw/RJkoNOWQ>
- el-Keyyâl, Sâmî. *Ebu'l- ‘Alâ el- Ma‘arrî Dîfa‘u'l-müerrih ibnü'n-Nedîm anhu*. Kahire: Daru Sa‘d Mısır li't-Tibâ‘a ve'n-Neşr, 1945.
- Elmalı, Hüseyin. “Mufaddal ed-Dabbî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mufaddal-ed-dabbi>
- Emin, Ahmed. *Duha'l-İslâm*. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-âdâb bi'l-Câmiati'l-Mısriyye.
- Emîn, Ahmed. *Duha'l-İslâm*. Beyrut: Dârü'l-kitabi'l-‘Arabî, 10. Basım.
- Emîn, Ahmed. *Feyzu'l-hâtır*, 3. el-Memleketü'l-müttehîde: Müessesetü Hindavi, 2011.
- Emîn, Ahmed. *Hârûn Reşîd*. Kahire: Müessisetü'l-Hindâvî, 2012.
- Ensârî, Müslim b. Velid. *Şerhu Divan Sarî‘ul-ğavânî*. thk. Sami Dehhân. Kahire: Dâru'l-ma‘ârif, 3. Basım.
- Erfis, Aişe - İmam, Sümeyye. *Tedâ‘iyâtu Ârâi Firkati'l-Mu‘tezile alâ'l-evdâ‘i'l-‘âmme li'l-Hilafeti'l-‘Abbâsiyye*. Cezayir: Cami‘atu Muhammed Budyâf, Kulliyyetu'l-‘ulûmi'l-insâniyyeti, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- er-Rahmî. “Salih b. Abdülkuddûs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 9 Mayıs 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/salih-b-abdulkuddus>

- Eyüp, İbrahim. *et-Târihu'l-‘Abbâsî es-siyâsî ve'l-hadâri*. Beyrut: eş-Şeriketu'l-‘âlemiyye li'l-kitab, 1989.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-luğa*. thk. Ahmed İvaz Mur‘ib. 15 Cilt. Beyrut: Daru't-turâs el-‘arabi, 2001.
- Fahûrî, Hannâ. *el-Câmi‘u fî tarihi'l-edebi'l-‘Arabi*. Beyrut: Dârü'l-ciyl.
- Fayda, Mustafa. “İbn Sa‘d”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 7 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-sad>
- Faysal, Şükrî. *Ebü'l-Atâhiyye eş‘ârühü ve ahbârühü*. Şam: Cami‘ati‘ş-Şam yayını, 1965.
- Fazlıoğlu, İhsan. “Hârizmî, Muhammed b. Mûsâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 7 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/harizmi-muhammed-b-musa>
- Fazlullâh Şerif, Muhammed. “Dirâsât İslâmiyye Ehemmiyetü'l-Fükâhe fî'l-İslâm”. *Mecelletü Camiati Diyobend Dâru'l-‘ulûm ed-dâî* 5/39 (Cemaziyelulâ 1436).
- Ferhânî, Ban Hamid. “Şi‘ru’z-zühed en-Neş‘e ve’t-tatavvur”. Bağdat, *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb* 103 (2013), 69. <https://2u.pw/TV9z9UKo>
- Ferit Bek, Muhammed. *Tarihu'd-Devleti'l-Osmaniyye'l-‘âliye*. thk. İhsan Hakkı. Beyrut: Daru'n-Nefais, 1401/1981.
- Ferrâc, ‘Abdülmuhsin. *Mansûr b. İsmail el-Fakih hayatı ve şiiri*. Beyrut: Daru'l-kalem, 2. Basım, 1981.
- Ferrûh, Ömer. *et-Tasavvufü fî'l-İslâm*. Beyrut: Mektebetu Mneimneh, 1366/1947.
- Ferrûh, Ömer. *Târihu'l-edebi'l-‘Arabi*. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l-İlim li'l-Melayin.
- Fettâh, İrfan. “Eş‘arî, Ebü'l-Hasen”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 7 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/esari-ebul-hasan>
- Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Yakup. *el-Kâmusu'l-muhit*. thk. Muhammed Naim Arkasusi. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2005.
- Gazi, Edip. *Edebü'n-nâdirâ fî'n-nesri'l-‘Abbâsî*. Irak: Cami‘atu kâdisiyye, Kulliyyetu't-terbiye, Yüksek Lisans Tezi, 2011
- Gırnâtî, Muhammed b. Asım. *Hadâiku'l-ezahir fî müstahseni'l-ecvibeti ve'l-mudhikât ve'l-hikem ve'l-emsal ve'l-hikayât ve'n-nevâdir*. thk. ‘Abdüllatif ‘Abdülhalim. Kahire: Daru'l-kutub ve'l-vesâiki'l-kavmiyye, 2009.
- Giyâd, Muhsin. *Şi‘rû Ebî Hilâl el-‘Askerî*. Beyrut: Matbaatü'l-Vatan, 1975.

- Güner, Ahmet. “İbnü’l-‘Amîd, Ebü’l-Fazl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Temmuz 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-amid-ebul-fazl>
- Habbâz, Muhammed. “en-Nüzatü’l-hicaiyye ‘inde Dı’bıl el- Huzai”. *Mecelletü Vaha* 60 (2010).
- Hacızâde, Mehîn. “el-Makâme fi’l-edebi’l-‘Arabî ve’l-âdâbi’l-‘Alemiyye”. *Erzincan el-Lugati’l-Arabiyye ve Adâbüha Dergisi* 4 (2004), 17-32. <https://2u.pw/LwOLLSPR>
- Haddara, Muhammed Mustafa. *İtticâhâtü’ş-şî’ri fi’l-karni’s-sâni’l-hicrî*. Kahire: Dârü’l- ma’ârif, 2. Basım.
- Hafacî, Muhammed. *el-Hayâtü’l-edebiyye fi’l-‘Asri’l-‘Abbâsî*. Kahire: Râbitatu’l-edeb el-hadis, 1954.
- Halbunî, Halid. “Âdâbu’l-mer’eti fi’l-‘Asri’l-‘Abbâsî ve melamihuhu’l-fenniyye”. *Mecelletü Camiati’iş-Şam* 3/26 (2010), 89-111. <https://down.ketabpedia.com/files/bkb/bkb-ar00562-ketabpedia.com.pdf>
- Halbunî, Halid. “er-Resâilü’n-nesriyye eş-şahsiyye fi’l-‘asri’l-‘Abbâsî”. *Mecelletü Camiati’iş-Şam* 1/25 (2009).
- Halbûnî, Halid. “eş-Şirü’t-tâ’lîmî bidâyetühü tetavvuruhü simâtühü”. *Mecelletü Camiati’iş-Şam* 22/3-4 (200), 89.
- Halifat, Sahban. “Ebü’l-‘Alâ el-Maarî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebul-ala-el-maarri>
- Hamevî, Ebû Bekir b. Ali b. Hucce. *Semerâtu’l-evrâk*. el-Müstatraf fi külli fennin mustezraf kenarında matbu nüsha. Kahire: Mektebetü’l-Cumhuriyyeti’-Arabiyye.
- Hamevî, Yâkût b. ‘Abdullâh *İrşadü’l-erib ilâ ma’rifeti’l-edib el-Ma’ruf bi Mu’cemu’l-udebâ*. thk. İhsan Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Daru’l-garb el-İslâmi, 1414/1993.
- Hâmidî, Nasır. *eş-Şî’ir fi kitâbi’l-evrâk li’s-Suli dirâse tahliliyye*. Suudiyye: *Cami’atu Ümmü’l-Kurâ*, Yüksek Lisans Tezi, 1429.
- Hamlavî, Merve – La’ver, İman. “Binyetü’l-kasideti’l-‘Abbâsiyye ‘inde’ş-suarâ’i’l-müvellidin Beşşâr b. Bürd ve Ebi Nüvâs Nemuzecen”. *el-Arabi b. Cami’atu Mehdi Mecelletü Kulliyeti’l-Edâb* (2017), 1-112. <https://2u.pw/Fbh1AacU>
- Hârisî, Ziyâd b. Ali. “Sûretu Hârun Reşîd fi’l-‘asri’l-Abbâsi el-evvel”. *Malezya Mecelletü’l-dirâsât el-lugaviyye ve’l-edebiyye* 1 (2015), 195-217.

- Hasan, Hasan İbrahim. *Târihu'l-İslam es-Siyâsi ve'd-dini ve'l-ictimai*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ciyl, 1933.
- Hasan, Kemal. “Hicâü'z-zevce fi'l-'Asri'l-'Abbâsi el-evvel”. *Irak Cami'atu Tikrit Mecelletü Kulliyetu't -Terbiye* 3/8 (Ocak 2007).
- Hasan, Nahida. “Sultatu'l-cevari fi'l-'asri'l-'Abbâsi”. *Mecelletü Camiatu Vasıt Külliyetü't-Türa* 1/2 (2007), 112-122.
- Hatîb, 'Abdullâh *Dîvânu Salih b. 'Abdülkuddûs*. Bağdat: Menşurâtü'l-Basri, 1967.
- Hıdır Hamid, 'Abdullâh *İtticâhâtü'n-nakdi'l-'Arabîyyi'l-kadim*. Beyrut: Daru'l-Kalem, 2017.
- Hicâb, Muhammed Nebi *Belağatü'l-kitab fi'l--'asri'l-'Abbâsi*. Mekke: Mektebetü't-tâlibi'l-câmîî, 2. Basım, 1986.
- Hilâl, Muhammed Guneym. *el-Edebü'l-mukârin*. Beyrut: Dârü's-sekâfe, 1962.
- Himyerî, es-Seyyid. *Dîvânü's-Seyyid el-Himyerî*. thk. Ziyâ el-Ea'lemî. Beyrut: Menşurâtü'l-Ea'lemî, 1420/1999.
- Hirfân, Tâhir Hicâr. *el-İtticâhü's-Şa'bi fi'l-'Asri'l-'Abbâsiyyi'l-evvel*. Şam: *Mecelletü Camiati iş-Şam Kulliyetu'l-'âdâb*, Yüksek Lisans Tezi, 1981.
<http://www.arabacademy.gov.sy/uploads/magazine/mag80/mag80-1-10.pdf>
https://bfla.journals.ekb.eg/article_12374.html
<https://darululoom-deoband.com/arabicarticles/archives/3531>
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2441965>
<https://eduj.uowasit.edu.iq/index.php/eduj/article/view/708/564>
<https://imamjournals.org/index.php/jis/article/view/839>
<https://journals.iium.edu.my/arabiclang/index.php/jlls/article/view/255>
<https://ketabonline.com/ar/books/2052/read?part=1&page=2&index=1981249>
<https://sefad.selcuk.edu.tr/index.php/sefad/article/view/14/10>
<https://www.arabicmagazine.net/arabic/articleDetails.aspx?Id=6239>
<https://www.iasj.net/iasj/download/6a9db5c4a4b5e63f>
https://www.researchgate.net/publication/331608343_rsalt_alshabt_labn_almqf_qrat_f_y_alshkl_walmdmwn

- Hûcelî Abbâs, Ahmed et-Tayyib. *el-İtticâhü't-tecdidî ve eseruhu fî nehdati's-şi'ri fî'l-'asri'l-'Abbâsîyyi'l-evvel*. Sudan: Cami'atu Omdurman el-İslamiyye Kulliyyetu'l-luğati'l'arabiyye, Arap Dili Fakültesi, Doktora Tezi, 2007.
- Hudarî, Muahmmmed. *Muhâdarâtu târihi'l-İslâmîyye ed-Devletü'l-Abbâsiyye*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye.
- Hurânî, Yasir 'Abdülkerim. *eş-Şi'ir ve't-tekessüb*. Amman: Daru Mecdülâvi, 1425/2004.
- Huvaytır, 'Abdülazîz. "el-Hicâ' mine'l-cahiliyye hattâ nihâyeti'l-'asri'l-Emevi". *Kahire Cami'atu Ezher Mecelletü Kulliyyeti'l-luğati'l'arabiyye* 1/33 (2013).
- Huzâî, Dî'bıl b. Ali. *Dîvânu Dî'bıl el-Huzâî*. thk. 'Abdüs's-Sahib ed-Düceyli. Necef: Matba'at'u'l-âdâb, 1962.
- Hüdâ, Dakîş. *Fennü'l-makâmât beyne'l- Hemedânî ve'l-Harîrî*. Cezair Cami'atu'l-'Arabî b. Mehîdî, *Kulliyyetu'l-adâb ve'l-'ulûmi'l- insâniyyeti*, 1435.
- Hüseyin, Ahmed. *Şu'araü'n-nezati's-şa'biyye fî'l-'Asri'l-'Abbâsî*. Şam: Vezarat'ü-sekafe, İdaratü ihyâ ve neşri't-türâsi'l-'Arabî, 2006.
- Hüseyin, Taha. *Min hadîsi's-ş'iri ve'n-nesri*. Kahire: Dârü'l- ma'ârif 1969.
- Hüseyinî, Sadreddin. *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyye*. thk. Muhammed İkbâl. Beyrut: Daru'l-âfak el-Cedide, 1984.
- İbn 'Abbâd, es-Sâhib b. Abbâd. *Dîvânü's-Sâhib b. 'Abbâd*. thk. Muhammed Hasan Ali Yâsin. Beyrut: Dârü'l-kalem, 2. Basım, 1393/1974.
- İbn 'Abdi Rabbihî el-Endelüsi, Ahmed b. Muhammed. *el--İkdü'l-Ferid*. thk. Müfid Kmehe. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye., 1404.
- İbn 'Abdi'l-ber, Yûsuf b. 'Abdullâh *el-İstî'âb fî ma'arifeti'l-Ashâb*. thk. Muhammed Ali el-Bicâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-ciyl, 1992.
- İbn 'Abdi'l-ber, Yûsuf b. 'Abdullâh, *Behcetü'l-mecâlis ve ünsü'l-mecâlis*. thk. Muhammed Mursi l-Huli. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye.
- İbn Bürd, Beşşâr. *Dîvânu Beşşâr b. Bürd*. thk. Muhammed Tâhir b. Aşur. 2 Cilt. Kahire: Matbaatu lecneti't-te'lif ve'n-neşr, 1376/1957.
- İbn Cehm, Ali. *Dîvânu Ali b. Cehm*, thk. Halil Murad. es-Suudiyye: Vizaratu'l-ma'ârif, 1400-1980.

- İbn Cerrâh, Muhammed b. Davud b. *el-Varaka*. thk. Ebedü'l-vahhab İzâm - 'Abdüssettar Ferac. Kahire: Daru'l- ma'ârif, 3.Basım.
- İbn Cevzî, 'Abdurrahm b. Ali. *Ahbâru'l-ezkiyâ*. thk. Muhammed Musa el-Huli. Kahire: Matâbi'ul-ehrâm, 1970.
- İbn Cevzî, 'Abdurrahm b. Ali. *Telbîsü İblîs*. Beyrut: Daru'l-fikr. 1421/2001.
- İbn Cevzî, 'Abdurrahman b. Ali. *Ahbâru'l-hamkâ ve'l-muğaffelîn*. thk. 'Abdülemir Mehnâ. Beyrut: Daru'l-fikir, 1990.
- İbn Cevzî, 'Abdurrahman b. Ali. *Ahbâru'z-zurefâ ve'l-mütecâmîn*. thk. Besâm el-Cânî. Beyrut: Dâru ibn Hazm, 1997.
- İbn Ebî Sülma, Züheyr. *Dîvânu Züheyr b. Ebî Sülma*. şerh: Ali Fâ'ur. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye., 1408/1988.
- İbn Ebi'd-Dünya, 'Abdullâh b. Muhammed. *Kirâ'd-Dayf*. thk. 'Abdullâh el-Mansûr. Riyad: Edvâu's-Selef, 1997.
- İbn Fâris, Ahmed b. Faris. *Mu'cem-i Mekayîs-i'l-lüga*. thk.'Abdüsselam Hârûn. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l-fikr, 1979.
- İbn Hacer, Ahmed b. 'Ali. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. thk. Ali el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-ciyl, 1412/1992.
- İbn Haldûn, 'Abdurrahmân b. Muhammed. *Mukaddimetü dîvânî'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men âşerahüm min zevi's-sulţâni'l-ekber*. thk. Halil Şihade, Beyrut: Dâru'l-fikr, 1988.
- İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed. *Vefayâtu'l-A'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*. thk. İhsan Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru's-sâdır, 1398/1978.
- İbn Hatîb, Muhammed b. Kasım. *Ravdü'l-ahyâri'l-müntehab min rebûi'l-ebrâr*. Halep: Dârü'l-kalemi'l-'Arabî, 1423.
- İbn Herme, İbrahim b. Herme. *Dîvânu İbrahim b. Herme*. thk. Muhammed Cebbar el-Müaybid. Bağdat: Mektebetü Endülüs, 1386/1969.
- İbn Kesîr, İsmail. B. Ömer. *el-Bidaye ve'n-nihaye*. thk. 'Abdullâh 'Abdülmuhsin et-Türki. 14 Cilt. Riyad: Dâru hecer, 1418/2013.
- İbn Kesîr, İsmail. B. Ömer. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. Ebû Mülhim vd. 8 Cilt. Kahire: Dâru'r-reyyân li't-turâs, 1984.

- İbn Kuteybe, ‘Abdullâh b. Müslim ed-Dineverî. *‘Uyunu’l-Ahbar*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye.,1418.
- İbn Kuteybe, ‘Abdullâh b. Müslim ed-Dineverî. *eş-şi’ir ve ş-Şu‘ara*. Kahire: Daru’l-Hadis, 1423.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Ahbâru Ebî Nüvâs*. thk. Muhammed ‘Abdurrasûl İbrâhim - Abbâs eş-Şirbinî, Kahire: Matbaatu’l-i`timâd, 1924.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisanü’l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Daru’s-Sadır.
- İbn Mu‘tez, ‘Abdullâh b. Muhammed. *Tabakatu’ş-Şu‘ara*. thk. ‘Abdü’s-Settar Ferac. Kahire: Daru’l-ma‘ârif, 1976.
- İbn Mu‘tez, ‘Abdullâh İbnü’l-Mu‘tez. *Dîvânu İbn Mu‘tez*. Beyrut: Dârü’s-sâdir.
- İbn Mukaffâ, ‘Abdullâh b. Mukaffâ’. *Kitâbu’l-edeb es-sağır ve’l-edebü’l-kebir*. Beyrut: Dâru sâdır.
- İbn Mürtezâ, Ahmed b. Yahya. *Tâbâkatü’l-Mu‘tezile*. thk. Susanna Diwald-Wilzer. Beyrut: Franz Steiner Yayınları, 1961.
- İbn Nedîm, Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. Beyrut: Daru’l- ma‘ârif, 1979.
- İbn Rûmî, Ali b. el-Abbâs. *Dîvanu İbni’r- Rûmî*, Şerhu Ahmed Hasan Besec, Beyrut: Daru’l-kütübi’l-i‘lmiyye. 3 .Basım, 1423/2002.
- İbn Rûmî, Ali b. el-Abbâs. *Dîvanü İbni’r- Rûmî*, thk. Hüseyin Nassâr vd. Kahire: 6 Cilt. Dârü’l-kütüb ve’l-vesaikü’l-kavmiyye, 1424/2003.
- İbn Sa’d, Muhammed b. Sa’d. *et-Tabakâtu’l-kübrâ*. thk. İhsan Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru’s-Sâdır, 1968.
- İbn Tâtâ, Nasruddin. *el-Mektebâtü’l-hâssa li’l-hulefâ ve’l-ümera fi’l- - ‘asri’l- ‘Abbâsî*. Cezayir: *Cami’atu Muhammed budayaf*, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- İbn Tıktakâ, Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ. *el-Fahrî fî âdâbi’s-sultaniyye*. Beyrut: Daru Sâdır.
- İbn Tıktakâ, Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ. *Şi’rû İbn Tabâtabâ el-Alevî*. thk. Câbir el-Hâkânî. Beyrut: Dârü’l-Huriyye li’t-tibâa, 1975.
- İbn Tıktakâ, Muhammed b. Ali. *el-Fahrî fi’l-âdâbi’s-sultâniyye ve’-düveli’l-islâmiyye*. thk. ‘Abdülkahir Muhammed Mâyû. Beyrut: Dârü’l-kalemi’l-Arabî, 1418/1997.

- İbn Ukayl, ‘Umare. *Dîvânu ‘Umare b. ‘Ukayl*. thk. Şakir Aşur. Şam: Vizaretü’l-İ‘lâm, 1973.
- İbşihî, Muhammed b. Ahmed. *el-Müstatraf fî külli fennin müstazraf*. Beyrut: Alem el-kutup, 1419.
- İlhan, Avni. “Ebu Hâşim el-Cübbâî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 7 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-hasim-el-cubbai>
- İsa Feyz, Muhammed Muhammed. *Eseru’l-hükkâmve sekâfetuhum fî tatavvuri’l-edeb fî’l--‘asri’l-‘Abbâsi*. Sudan: Cami‘atu Ümmi Dürmân, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- İsfahânî, Ahmed b. ‘Abdullâh *Hilyetu’l-evliya ve tabakatu’l-‘asfiya*. 10 Cilt. Beyrut: Daru’l-kitabi’l-‘Arabi, 1405.
- İsfahânî, Ali b. Hüseyin. *el-Eğani*, thk. Semir Cabir, 24 Cilt. Beyrut: Dâru’l-fikr.
- İsfahânî, Râgıb Hüseyin b. Muhammed. *Muhâdarâtü’l-üdebâ ve muhâverâtü’ş-şu‘arâ ve’l-büleğâ*. Beyrut: Daru’l-erkam b. Ebî’l-Erkam, 1420.
- İslam Online. “et-Tedeyyün ve’l-esiletü’l-mülîhha?”. Erişim 20 Haziran 2022. <https://2u.pw/eHPLNzg7>
- İtlîdî, Muhammed Diyâb. *İ‘lâmu’n-nâs bimâ vaka‘a li’l-Berâmika ma‘a benî ‘Abbâs*. thk. Muhammed ‘Abdulaziz Salim. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye., 2004.
- Kâdi, Muhammed Rafi. *İstid‘âu’ş-şahsiyyât et-tarihiyye fî’ş-şi‘iri’l-‘Abbâsi hatte’l-karni’r-rabi el-hicri*. Amman: Dâru’l-Halic, 2020.
- Kâdi, Yakup b. Yûsuf. *Kitâbu’l-Harâc*. Beyrut: Dâru’l-ma‘ârif, 1979.
- Kadûr, Sekînetü. *Abbâsî dönemi edebiyatı üzerine dersler*. el-Cezâir: Cami‘atu’l-emîr ‘Abdülkadir , 2012.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal. “Ebu Nüvas”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 4 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-nuvas>
- Karaarslan, Nasuhi Ünal. “İbn Düreyd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 7 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-dureyd>
- Kassâb, Velid. *Dîvânu Mahmud el-Varrak Şâiru’l-hikme ve’l-mev’iza*. Acman: Müessesetü’l-funûn, 1991.
- Kassâb, Velid. *et-Türasü’n-Nakdî ve’l-Belagî ‘inde’l-Mu’tezile Hattâ Nihayeti’l-Karni’s-Sadis el-Hicri*. ed-Davha: Daru-s-Sakafe, 1985.

- Kaya, Mahmut. “Fârâbî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 7 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/farabi>
- Kaya, Mahmut. “Kindî, Ya’kûb b. İshâk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 7 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kindi-yakub-b-ishak>
- Kaya, Mahmut. “Râzî, Ebû Bekir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/razi-ebu-bekir>
- Kayak, M. Cüneyt. “Yûhannâ b. Bîtrîk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 7 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/yuhanna-b-bitrik>
- Kayrevânî, İbrahim b. Ali el-Husrî. *Cem’u’l-cevâhir fi’l-mûlah ve’n-nevâdir*. thk. Ali Bicâvi. Beyrut: Dâru’l-ciyl, 2. Basım.
- Kayrevânî, İbrahim b. Ali el-Husrî. *Zehrû’l-edeb ve semereü’l-elbâb*. Beyrut: Daru’l-Cebel.
- Kâzım, Nâdir. *el-Makâmât ve’t-telakki bahsun fi enmâtı’t-telakki li-makâmât el-Hemezânî fi’n-nakdi’l-‘arabiyyi’l-hadis*. Beyrut: el-Müessesetü’l-‘arabiyye li’d-dirâsâti ve’-neşri, 2003.
- Kenûn, ‘Abdullâh Edebü’l-fukahâ. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye., 1436/2014.
- Kiftî, Ali b. Yûsuf. *İnbahu’r-Ruvat alâ enbâhi’n-nühât*, thk. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrahim, 10 Cilt. Kahire: Dâru’l-fikri’l-‘Arabi, 1406/1982.
- Kılavuz, Ahmet Sami. “Bîşr b. Gıyâs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 7 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bisr-b-giyas>
- Kılıç, Hulusi. “Ebü’l-Ferec el-İsfahânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebul-ferec-el-isfahani>
- Kılıçlı, Mustafa. “Ebû Firâs el-Hamdânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-firas-el-hamdani>
- Kirmânî, Ahmed b. Yûsuf. *Ahbâru’l-düvel ve âsâru’l-evvel fi’t-Târîh*, thk. Ahmet Ahmed Hatit - Fehmi Sa’d. 3 Cilt. Beyrut: ‘Alema’l-kütüp, 1412/1992.
- Koçak, İnci. “Ahfeş el-Evsat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 7 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahfes-el-evsat>
- Kudât, Aydın - Duhaymi, Halid. “Ebü’l-alâ el-Maari’nin şiiri ve Arap edebiyatında körlük ve inzivanın psikolojik boyutu”. *İlahiyat dargisi* 3 (2019), 87-109. <https://www.acarindex.com/pdfs/1070950>
- *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş & Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.

- Kuşeyrî, ‘Abdülkerîm b. Hârûn. *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, thk. ‘Abdülhalim Mahmud - Muahmud eş-Şerif. Kahire: Daru’l- ma’ârif.
- Kuzeyhâ, Riyad. *el-Fükâhe ve’ d-dıhk fî t-türâsi’l- ‘arabiyyi’l-meşrikî*. Beyrut: el-Mektebetü’l-‘asriyye, 1998.
- Kuzudişli, Ali. “İbnü’l-mukaffa ve İslami ilimlerin oluşumundaki rolü”. *Diasad dergisi* 12/05 (Eylül 2017), 51-61. <https://tidsad.com/DergiTamDetay.aspx?ID=1279>
- Küçük, Hülya – Ceyhan, Semih. “Rabia el-Adeviyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 6 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/rabia-el-adeviyye>
- Küçük, Raşit. “Abdullah b. Mübarek”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 6 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdullah-b-mubarek>
- Kürkis, Avad. *Hazâinu’l-kütübi’l-kadîme fî l-Irak münzü akdemi’l-‘usur hattâ seneti 1000 li’l-Hicre*. Beyrut: Dâru’r-Raid el-‘Arabi, 1986.
- Ma’arrî Ma’arrî, Ahmed b. ‘Abdullâh *Mucizü Ahmed Şerhi Divânî Ebi’t-Tayyib el-Mütenebbî*. thk. ‘Abdülmecid Diyâb. 4 Cilt. Kahire: Dârü’l- ma’ârif, 2. Basım, 1413/1992.
- Ma’arrî, Ahmed b. ‘Abdullâh *el-Luzûmiyyât*, thk. Emin el-Hanci, 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü’l-hilal.
- Mahmut, Hasan – eş-Şerif, Ahmed. *el-‘Âlemü’l-İslami fî l-‘Asri’l-‘Abbâsî*. Kahire: Dâru’l-fikri’l-‘Arabi, 5. Basım.
- Makrizî, Ahmed b. Ali. *es-Süluk li ma’rifeti düveli’l-müluk*. thk. Muhammed ‘Abdulkadir Ata. 8 Cilt. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye., 1418/1997.
- Malğûs, Sami b. ‘Abdullâh *Atlasu Târîhu’ d-Devleti’l-Abbâsiyye*. Riyad: Dâru’l-abikân li’n-neşr, 2012.
- Merkezu’ d-dirâsâtî-tahassusiyyeti fî l-İmâm el-Mehdî. “el-Mehdîyyetü fî eşâri’l- Emeviyyeti ve’l-Abbâsiyyeti”. Erişim 12 Mayıs 2022. <https://www.m-mahdi.com/main/articles-1682>
- Meryem, Şâmi *Belagatu’s-sûratü’-şi’riyye ‘inde İbn-i Rûmî*. Cezair, *Cami’atu’l-‘Arabî b. Mehdî Ümmi’l-Bevaki*, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Merzubânî, Muhammed b. ‘İmrân. *el-Müveşşah fî ma’âhizi’l- ‘ulemâ’ alâ’ş-şu‘arâ*. thk. Muhammed Huseyn Şemsüddin. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye., 1415/1995.

- Merzubânî, Muhammed b. İmrân. *Mu‘cemu’ş-Şu‘arâ’*. thk. F. Grinko. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye., 1402/1982.
- Mes‘ûdî, Ali b. el-Hüseyin. *Murûcû’z-Zeheb ve ma‘adini’l-cevher*. thk. ‘Abdullâh Emir Ali. 4 Cilt. Beyrut: Menşûratü’l-müesseseti’l-a‘lemî li’l-matbû‘ât, 1991.
- Mes‘ûdî, Ali b. el-Hüseyin. *Murûcû’z-Zeheb ve ma‘adini’l-cevher*. thk. Kemaleddin Mer’a. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü’l-‘asriyye, 1425/2005.
- Minz, Adem. *el-Hadâratu’l-İslâmiyye fi’l-karn’r-rabi’ el-hicri ev ‘asri’n-Nehda*. çev. Muhammed ‘Abdülhadi Ebû Rida. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-kitabi’l-‘arabî, 5. Basım.
- Mohamad, Walat. “Mukaddimetü İbn Mukaffa Kelile ve Dimne”. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 32 (2014), 127-142.
- Muhammed Selmân, Fâid Mahmud. *Fennü’r-resâil ‘inde Sehl b. Hârûn ve ‘Amr b. Mes‘ade*. Nablûs: *Cami‘atu’n-necâhi’l-vataniyye*, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Muhammed, Siraceddin. *el-Gazel fi’ş-şi’ri’l-‘Arabî*. Beyrut: Daru’r-Ratib el-Cami‘iyye.
- Muhtar, Cemal. “‘Attâbî, Külsûm b. ‘Amr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/attabi-kulsum-b-amr>
- Muhtar, Cemal. “Beşşâr b. Bürd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 9 Mayıs 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bessar-b-burd>
- Mursî, Şa‘ban. *el-Funûnü’l-edebiyye fi’l-‘Asri’l-‘Abbâsî* Kahire: Dârü’s-sekafeti’l-‘Arabiyye.
- Mustafa Haddâra, Muhammed. *İtticâhâtü’ş-şi’ri’l-‘Arabî fi’l-karni’s-sânî’l-hicrî*. Kahire: Dârü’l- ma‘ârif, 1963.
- Mustafa Haddâra, Muhammed. *Müşkiletü’s-serikâti fi’n-nakdi’l-‘Arabî*. Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmî, 2. Basım, 1975.
- Mustafa, İbrahim – Zeyyât, Ahmed vd. *el-Mu‘cemu’l-vasit*. Kahire: Mecma‘u’l-lugati’l-‘arabiyye, Dâru’d-da’ve.
- Mustafa, Mahmûd. *el-Edebü’l-‘Arabî ve târihuhü*. Kahire: Matbaatü Mustafa Bâbî el-Halebî. 2. Basım, 1356/1937.
- Mübârek, Zekî. *en-Nesrû’l-fennî fi’l-karni’r-râbi*. Kahire: Müessesetü Hindâvî.
- Müberred, Muhammed b. Yezid. *el-Fâzıl*. thk. ‘Abdülazîz el-Meymenî. Kahire: Dâru’l-kütübi’l-Misriyye, 1956.

- Müberred, Muhammed b. Yezid. *el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb*. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-fikri'l-'Arabi, 3. Basım, 1417/1997.
- Müneymene, Hasan. *Târihu'd-devleti'l-Büveyhiyye's-siyâsîyye ve'l-iktisadiyye ve'l-ictimâîyye*. Dâru'l-câmiyye, 1407/1987.
- Mürtâd, 'Abdûlmelik. *Fennü'l-makâmât fi'l-edebi'l-'Arabi*. Cezair: eş-Şeriketü'l-vataniyyetü li't-tevzî', 1980.
- Müslim, İbnü'l-Haccâc. *el-Câmi'u's-şahîh*. nşr. Muhammed Fuâd 'Abdûlbâkî. 5 Cilt. b.y.: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye.
- Mütenebbî, Ahmed b. el-Hüseyin. *Dîvânü'l-Mütenebbî*. Beyrut: Dârü Beyrut, 1403/1983.
- Nakşibendî, Üsâme Nasır. *Iraj Afşar'a adanmış araştırma ve çalışmalar*. Londra: Müessesetü'l-furkan li't-türasi'l-İslâmî, 2018.
- Nathu, Kadir İshak. *et-Târihu'l-Çerkesi*. çev. Muhammed Azuka. Umman: Dâru verd el-ürdüniye li'n-neşr ve't-tevzi, 2009.
- Nebih Hicâb, Muhammed. *Belâgatu'l-küttâb i'l-'asri'l-'Abbâsî*. Mektebetü't-tâlibi'l-câmi'i, 1986.
- Neccâr, Muhammed Receb. *Cuhâ'l-'Arabî*. Kuveyt: Âlemü'l-ma'rife.
- Neccâr, Muhammed Receb. *Hikayatu's-şattar ve'l-'ayyarin fi't-türasi'l-'Arabi*. Kuveyt: Mecelletu 'alemi'l-ma'rife, 1981.
- Nehar, Ammâr. *es-'Asru'l-müftera 'aleyhi 'Asru'l-memâliki'l-bahriyye Dirase fikriyye*. Şam: Mecmû'atu'l-Kemal el-Müttehîde, Daru'n-Nahda, 1428/2007.
- Neriman, el-'Amri - Meryem, Dahdu *Fennü't-tevkî'ât fi'l-'asri'l-'Abbâsî*. Cezair: *Cami'atu'r-rabi' ibni'l-Mehdî*, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Neysabûrî, Hasan b. Muhammed b. Habib. *'Ukalâu'l-mecânîn*. thk. Muhammed Said Zağlul Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye., 1405/1985.
- Osman Muhammed, "es-Selacika ve devruhum fi'l-hilâfeti'l-'Abbâsîyye", Sudan: Camiatu'n-Nîleyn, *Mecelletu külliyyeti'l-âdab* (2017). <https://2u.pw/xJPWtr5x>
- Ömer Fevzi, Fark. *el-Halifetü'l-mücahid Hârûn Reşîd*. Bağdat: Daru's-Şu'ûni's-Sekâfiyye el-'âmme, 1989.

- Ömer, Yasemine. “Hasâisu’ş-şî’ir fi’l-‘Asri’l-‘Abbâsî”. *Vadi’n-Nil Dergisi* 8 (2015), 299-337.
https://jwadi.journals.ekb.eg/article_85530_1e3dc46ada158c468a9c96dca8df7c0b.pdf
- Özaydın, Abdülkerim. “Sencer”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Temmuz 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sencer>
- Özbalıkcı, Mehmet Reşit. “Sîbeveyhi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 7 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sibeveyhi>
- Radif, Sabî Şî’ru’n-Nâmî. Bağdat: Daru’l-basrî, 1390/1970.
- Râfî, Rıza. “Zâhiratu’ş-şu’ûbiyye fi’l-‘Asri’l-‘Abbâsî”. *Cezair Mecelletu l-müdevvene* (Eylül 2015), 115-137. <https://www.asjp.cerist.dz/en/article/88048>
- Rafîî, Muhammed Sadık. *Târîhu’l-edebi’l-‘Arabi*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru’l-kitâbi’l-‘arabî, 5. Basım, 1999.
- Râşid Tarîm, Muhsin. “Mecâlisü’l-va’z fî Bağdâd fi’l-karnî’s-sâdisi’l-hicrî”. *Bağdat Mecelletu Cami’ati Zî kâr* 3/4 (2008). 25-30.
- Rifâî, Ahmed Ferit. *‘Asru’l-Me’mûn*. el-Memleketü’l-müttehîde: Müessesetü Hindavi, 2013.
- Sa’lebî, ‘Abdûlmelik b. Muahmmmed. *Simâru’l-kulûb fî’l-mudâfî ve’l-mensûb*. thk. Mahmud Ebu’l-fazl İbrahim, Kahire: Dâru’l- ma’ârif, 1965.
- Sa’lebî, ‘Abdûlmelik b. Muahmmmed. *Yetîmetü’d-dehr fî mehâsi ehli’l-asr*. thk. Müfid Kamîhâ, Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye., 1403/1983.
- Sâidî, ‘Abdürrezzâk. “Mevtû’l-elfâz fî’l-‘Arabiyye”. *el-Medînetü’l-münevvere-Mecelletu’l-câmiati’l-İslâmiyye* 107 (1419), 350-468.
- Sakr, Ahmed Ali - el-Cemili, Muhammed Kerim. *el - ‘Asru’l- ‘Abbâsî el-evvel Kuvvetu devle ve izdihâru’l- Hadâra*, Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye.
- Saliba, Cemil. *el-Mu’cemu’l-Felsefî*. Beyrut: Dâru’l-kitâbi’l-Lübnânî, 1982.
- Salih ed-Dâmin, Hâtîm. *‘Aşeratu şu’arâ’ el-mukillîn*. Bağdat: Cami’atu’Bağdat, el-Âdâb Fakültesi, 1990.
- Sâlih, Subhi İbrahim. “Min zürafai’l-‘asri’l-‘Abbâsî”. *Mecelletu’r-risâle* 839 (Ağustos 1949). https://islamarchive.cc/article_show/11669
- Salim Muhammed, Mahmud. “Ali b. Cehm”. *Arap Encyclopedia*. Erişim 4 Nisan 2023. <https://arab-ency.com.sy/ency/details/6922/13>

- Salim Muhammed, Mahmud. “Galib bin Abd’ül-Kuddûs”. *Arap Encyclopedia*. Erişim 4 Nisan 2023. <https://arab-ency.com.sy/ency/details/8662/21>
- Sallâbî, Ali Muhammed. *Devletu Muğul ve ’t-Tatar beyne ’l-intişâr ve ’l-inkisâr*. Beyrut: Dârü’l- ma’rife, 1430/2000.
- Sallâbî, Ali Muhammed. *Devletü’s-Selâcika ve burûzu meşru’ İslâmî li mukavemeti ’t-teğalğul el-Bâtînî ve ’l-gazv es-salibi*. Beyrut: Daru’l-Marife, 2006.
- Samed, Vâdih Muhammed. *Dîvanu Ebi’ş-Şemakmak*. Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-’ilmiyye., 1415/1995.
- Sâmir, Faysal. *Sevratü’z-Zenc*. Şam: Menşûrâtü’l-dâri’l-medâ, 2000.
- Sarı, Mehmet Ali. “İbn Habîb en-Nisâbü’rî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 7 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-habib-en-nisaburi>
- Semira, Zerkuk. *el-Bünyetü’l-üslubiyye fî zühdiyyâtı Ebi’l-Atâhiyye*. Cezayir: Cami’atu Vahran, Külliyyetü’l-âdâbi ve’l-fünun, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Sercânî, Râgîb. *Kıssatu Tatar mine’l-Bidaye Hattâ Ayn Calut*. Kahire: Müessesetü İkra, 1427/2006.
- Sıddîkî, Emir. *el-Hilafe ve ’l-mülkiyye fî İrân fî ’l-’asri’l-’evsat*. Almanya: Dârü’l-Cemel, 2007.
- Sulh, Muna *es-Suhriyye fî ’n-nesri’l-’arabi mine’l-cahiliyye ilâ karni’r-râbî’*. Beyrut: American University of Beirut, Yüksek Lisans Tezi, 1953.
- Sûlî, Muhammed b. Yahya. *Şi’ru’l-kâtib eş-şâ’ir el-matbû’ İbrahim b. Abbâs es-Sulî*. thk. ‘Abdülazîzel-Meymeni. İstanbul: Bağdatlı Vehbi Efendi kütüphanesindeki tek nüsha.
- Suyûtî, ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekir. *Buğyetu’l-vu’ât fî tabakâti’l-lugaviyyin ve ’n-nuhât*. Kahire: Matbaâtu’s-saâde, 1326.
- Suyûtî, ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekir. *el-Müzhir fî ’Ulumi’l-Luğati ve Envâ’ihâ*. thk. Fuad Mansûr. 2 Cilt. Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-’ilmiyye., 1418/1998.
- Suyûtî, ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekir. *Târîhu’l-hulefâ*. Beyrut: Dârü ibn Hazm, 1424/2003.
- Suyûtî, ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekir. *Târîhu’l-hulefâ*. thk. Muhyiddin ‘Abdulhamid. Kahire: el-Matbbatu’s-Saade, 1959.

- Sübkî, ‘Abdülvehhab b. Ali. *Tabakatu’ş-Şâfi’iyyeti’l-Kübra*. thk. ‘Abdülfettah el-Hulv-Mahmud et-Tanaci. 10 Cilt. Beyrut: Dâru ihyai’l-kütübi’l-‘Arabiyye.
- Şahâşir, Lina. *Şi’iru’l-Gazel el-Uzrî fi’l-‘Asri’l-‘Abbâsî*. Gazze: Câmi‘atu’n-Necah el-Vataniyye, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Şehristânî, Muhammed b. ‘Abdulkerim. *el-Milel ve’n-Nihal*. thk. ‘Abdulaziz el-Vekil. 2 Cilt. Kahire: Müessesetü’l-Halebi ve şurekâhu, 1968.
- Şerif el-Mürtezâ, Ali b. el-Hüseyin. *Emeli’l- Mürtezâ*. thk. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrahim. 2 Cilt. Kahire: Matbaatu İsa el-babi el-halebi, 1373/1954.
- Şerîf er-Radi, Muhammed b. Hüseyin. *Dîvânu Şerif er-Radî*, 2 Cilt. Tahran: Vizaretü’l-İrşadi’l-İslâmî, 1406.
- Şeşen, Ramazan. “Câhiz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cahiz>
- Şeyyâl, Cemaleddin. *Tarihu Mısır el-İslâmiyye*. Kahire: Dâru’l- ma‘ârif, 1966.
- Taberî, Muhammed b. Cerir. *Târihu’l-ümemi ve’l-mulûk*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye., 1407.
- Takuş, Muhammed Süheyl. *Târîhu’l-memâlik fi Mısır ve’ş- Şam*. Beyrut: Daru’n-Nefais, 1418/1979.
- Tales, Muhammed Esad, *‘Asru’l-izdihâr Târîhu’l-ümmeti’l-‘Arabiyye*. 5 Cilt. el-Memleketü’l Müttehida: Müessesetü Hindâvî, 2020.
- Tâlibî, Muhammed. *ed-Devletü’l-ağlebiyye et-Tarihu’s-siyâsî*. Beyrut: Dâru’l -garbi’l-İslâmî, 1995.
- Tavîl, ‘Abdullâh b. İbrahim. “el-Mekânetü’l-ictimâiyye li’l-vâiz min hilâli kitâbi Siyeri a‘lâmi’n-nubelâ li’l-Hâfiz ez-Zehebî”. *Riyad Câmi‘atu’l-İmam Muhammed b. Su’ud Mecelletu’l- ‘ulûmi’ş-şer’iyye* 45 (1438), 5-45.
- Tayfur, Ahmed b. Ebî Tahir. *Kitâbu Bağdâd*. thk. İzzet Attar. Kahire: Mektebetü Hanci, 1423/2002.
- Tebrîzî, Yahya b. Ali. *Şerhu divani’l-Hamâse li-Ebi Temmâm*. Beyrut: Dâru’l-Kalem.
- Tennûhî, Muhsin b. Ali. *Neşvaru’l-muhadara ve ahhâru’l-müzakera*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru’s-sadr, 2. Basım, 1995.

- Tenûhhî, el-Muhassin b. Al. *el-Feracü bade's-şidde*. thk. Abûd eş-Şâlicî. Beyrut: Dârü's-Sadîr, 1398/1978.
- Tevfîk, Ömer. “Fenniyyetü şî'ri'l-medh nebevî fi'l-Endülüs”. *Irak Mecelletu Câmi'ati Kerkük li'd-dirâsati'l-insaniyye* 1/5 (2010), 1-19. <https://www.iasj.net/iasj/article/44552>
- Tevhîdî, Ali b. Muhammed. *el-Besâir ve'z-zehair*. thk. Davud el-Kâdi. Beyrut: Daru Sadîr, 1988.
- Tevhîdî, Ali b. Muhammed. *es-Sadaka ve's-sâdik*. thk. İbrahim Keylânî. Beyrut: Daru'l-fikr, 1998.
- Tevhîdî, Ali b. Muhammed. *İmta' ve Müânese*. thk. Muhammed İsmail. Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-‘ilmiyye, 2003.
- Tibâ', Ömer Faruk. *Şerhu divânî Ebî Nüvâs*. Beyrut: Dâru'l-erkâm, 1988.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa. *el-Câmi*. nşr. Ahmed Şakir. 5 Cilt. b.y.: Daru İhya-ü't-türasi'l-‘Arabi.
- Topuzoğlu, Tevfik. “Halil b. Ahmed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 7 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/halil-b-ahmed>
- Tuleymât, Gâzî - el-Aşkar, İrfan. *eş-Şî'rü fi'l-'asri'l-Abbâsîyyi'l-evvel*. 4 Cilt. Dubai: Kandîlün li't-tibâti ve'n-neşri, 2018.
- Turâbi, Ahmet Hakkı. “İbrâhim el-Mevsili”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 9 Mayıs 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibrahim-el-mevsili>
- Turâbi, Ahmet Hakkı. “İshak el-Mevsili”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 9 Mayıs 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ishak-el-mevsili>
- Tüccar, Zülfikar. “Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ferra-yahya-b-ziyad>
- Tülücü, Süleyman. “Asmaî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/asmai>
- Tülücü, Süleyman. “Ma‘mer b. Müsennâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Haziran 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mamer-b-musenna>
- Türer, Osman. “Fudayl b. İyâz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 7 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/fudayl-b-iyaz>
- Ukberî, ‘Abdullâh b. el-Hüseyn. *et-Tibyân şerhu divânî'l-Mütenebbî*. thk. İbrahim el-Enbârî vd. 4 Cilt. Kahire: Mustafa el-Bâbî'l-Halebî, 1977.
- Ukberî, El-Ahnef. *Dîvânü'l-Ahnef el-Ukberî*. thk. Sultan b. Sad Sultan. Riyad: 1999.

- Uleyve, Nasîra. “Fennü’l-makâme fi’l- edebi’l-‘Arabiyyi’l-muâsir Makâmetü’t-tevhîd li âidi’l- karnî örnek olarak”. *Cezair Câmi’atu’l-bilâda 2 Mecelletu’l-Müdevvene* 6/3 (Aralık 2019), 829-845. <https://www.asjp.cerist.dz/en/article/108131>
- Umân. “Fennü’l-makâmât belâgatü’z-zuhûr ve esiletü’l-ufûl”. Erişim (21 Şubat 2023). <https://2u.pw/rJdjzqCK>
- Vâhidî, Ali b. Ahmed. *Şerhu’l-Vâhidi li divani’l-Mütenebbî*. thk. Yasin el-Eyyûbi-Kusay Hasan. Beyrut: er-Raid el-‘Arabi, 1419/1999.
- Veşşâ’, Muhammet b. Ahmet. *el-Muşa ev ez-Zarf ve’z-Zurafâ*. thk. Kemal Mustafa. Kahire: Matba’atu Hancî, 2. Basım, 1371/1953.
- Yafeî, ‘Abdullâh b. Es’ad. *Neşru’l-mehasini’l-ğaliye fi fazli’l-meşayihî’s-sufiyye Ashabu’l-makâmât’u’l-‘âliye*. thk. Halil Mansûr. Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-‘ilmiyye., 1999.
- Yahlûf, Hatice – Müsîf, Feride. *et-Tevkî’âtü mevduâtühâ ve ehemmi hasâisuha’l-fenniyyeti fi’l-‘asri’l-‘Abbâsî*. Cezair: Câmi’atu Muhammed es-Sıddık ibni Yahya, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Yakup Kerem, Emili. *Ahlâ taraif ve nevâdiru’z-zurefâ*. Trablus: Daru Carrus bress, 1993.
- Yavuz, Yusuf – Avcı, Casim. “İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 7 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-cevzi-ebul-ferec>
- Yavuz, Yusuf. “Cübbâi Ebu Ali”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 7 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cubbai-ebu-ali>
- Yavuz, Yusuf. “İbn Ebû Duâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 7 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-ebu-duad>
- Yazıcı, Hüseyin. “İbn Kuteybe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 9 Mayıs 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-kuteybe>
- Yazıcı, Hüseyin. “Merzübânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 7 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/merzubani>
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Fazl b. Yahyâ el- Bermekî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 7 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/fazl-b-yahya-el-bermeki>
- Za’bî, Mahmud. *Dîvânü İmam Şâfiî*. Beyrut: Daru’l-ciyl, 3. Basım, 1974.
- Zebidî, Muhammed b. Hasan. *Tabakâtu’n-nahviyyin ve’l-lugaviyyin*. thk. Muhammed Ebu’l-fazl İbrahim. Kahire: Dâru’l-ma‘ârif, 2. Basım.

- Zehebî, Muhammed b. Osman. *Mizanu'l-i 'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Ali el-Bicâvi 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ma'ârif, 1963.
- Zehebî, Muhammed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1985.
- Zehebî, Muhammed b. Osman. *Târîhü'l-İslâm*. thk. 'Abdüsselam Tedmirî. 52 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-'Arabî, 2. Basım, 1413/1993.
- Zeki Safvet, Ahmed. *Cemhratü resâili'l-'Arab fî'l-'usuri'l-'arabiyyeti'z-zâhira*. 3 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-ilmiyye.
- Zeki, Ahmed Kemal. *el-Hayatü'l-edebiyye fî'l-Basra*. Şam: Dâru'l-fikr, 1961.
- Zemahşerî, Mahmud b. Ömer. *Esâsu'l-belâğa*. Beyrut: Dâru sâdır, 1399/1979.
- Zeydân, Corci. *Târîhü't-temeddüni'l-İslâmî*. Kahire: Müessesetü'l-hindâvî, 2012.
- Zirikli, Hayreddin. *A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l-'ilm li'l-melâyin, 15. Basım.
- Zübeyir, Âmine Hasan. *Cehazâtu'l-Bermekî hayatı ve şiiri Nitelikli araştırma*. Sudan: Cami'atu Omdurman el-İslamiyye Kulliyetu'l-luğati'l'arabiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1429/2008.
- Zübeyrî, Mus'ab. *Nesebu Kureyş*. thk. Lévi-Provença. Kahire: Dâru'l-ma'ârif.

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ TEZ DEĞERLENDİRME FORMU		
Öğrencinin Adı Soyadı:		EVET
Kapak		EVET
1	Tez başlığı, tutanaktaki başlıkla aynı mı?	EVET
2	Kapaktaki ay ve yıl savunmaya girilen tarihle tutarlı mı?	EVET
3	Kapak format kılavuzdaki kapak formatına uygun mu?	EVET
4	Kapakta yazılan tüm yazılar doğru olarak verilmiş mi?	EVET
İçindekiler		
5	Sayfa numaraları tam verilmiş mi?	EVET
6	Şekil, çizelge vb. listeleri verilmiş mi? Sıralaması doğru mu?	EVET
7	Özet, abstract, giriş, sonuçlar vb. bölümler var mı?	EVET
8	Yazım hataları kontrolü yapıldı mı?	EVET
Giriş		
9	Hazırlanan tezin önemini anlatıyor mu?	EVET
10	İkinci ve üçüncü dereceden başlık içermemeli kuralına uyuldu mu?	EVET
Özet/Abstract		
11	Kılavuza uygun mu?	EVET
12	Ay ve yıl savunmaya girilen tarihle tutarlı mı?	EVET
13	Özet; tek sayfa, tek aralık, tek paragraf kuralına uygun olarak yazıldı mı?	EVET
14	Bilim kodu, sayfa adedi, anahtar kelimeler ve tez danışmanı yazıldı mı?	EVET
Kaynakça		
15	Kaynakların tamamına metin içinde atıf yapıldı mı?	EVET
16	Kaynak formatı kılavuzdaki kaynak formatına uygun olarak hazırlanmış mı?	EVET
17	Atıf formatı kılavuzdaki atıf formatına uygun mu?	EVET
Atıf Yöntemi APA 7 ☐ CMS ☐ İSNAD ☒		
Genel Değerlendirme		
18	Etik beyan açıklaması okundu, uyuldu ve imzalandı mı?	EVET
19	Kabul/Onay sayfası kılavuzdaki formata uygun olarak düzenlenmiş mi?	EVET
20	Kabul /Onay sayfasında belirtilen oy birliği/oy çokluğu seçeneklerinden uygun olanı savunmayla tutarlı olacak şekilde belirlenmiş mi?	EVET
21	Sayfa kenar boşlukları ve sayfa numaraları kılavuzdaki formatına uygun mu?	EVET
22	Paragraf boşlukları ve metin satır aralığı kılavuza uygun olacak şekilde düzenlenmiş mi?	EVET
23	Başlık yazımları kılavuzdaki başlık formatlarına uygun mu?	EVET
24	Yazı tipi ve boyutu kılavuzdaki yazı tipi ve boyutu formatına uygun mu?	EVET
25	Şekil, çizelge vb. açıklama ve numaralandırmaları kılavuzdaki formata uygun olarak yazılmış mı?	EVET

İmza:

Danışman Adı Soyadı: Prof. Dr..İsmail Hakkı SEZER